

ПРАВО І СУСПІЛЬСТВО

Науковий
журнал

Журнал заснований
у 2004 році з ініціативи
генерал-лейтенанта міліції
ВІТАЛІЯ ФЕДОРОВИЧА
ЗАХАРОВА, заслуженого
діяча науки і техніки
України, кандидата
юридичних наук, професора

Свідectво про державну
реєстрацію – серія КВ
№ 11724-595 ПР
від 12.09.2006

Офіційний сайт:
www.pravoisuspilstvo.org.ua

Виходить 6 разів на рік

Адреса редакції:
49064, м. Дніпро,
вул. Орловська, 1-Б
тел.: (056) 371-51-47

ISSN 2078-3736

У номері

*РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ*

ЦИВІЛІСТИКА

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

*ТРУДОВЕ ПРАВО, ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС,
ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО*

*АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС,
ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО*

ФІНАНСОВЕ ПРАВО

*ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА,
КРИМНОЛОГІЇ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА*

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНАЛІСТИКА

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

4 ч. 2
2018

Науковий журнал. Заснований у 2004 році. Засновники: ВНПЗ «Дніпровський гуманітарний університет», Фонд юридичної науки Академіка права В.В. Сташиса, Національна академія внутрішніх справ. Видавець – ВНПЗ «Дніпровський гуманітарний університет». Включений до переліку фахових видань України з юридичних наук (Постанова Президії ВАК України від 10.03.2010, № 1-05/2). Проведено переєстрацію видання (Наказ МОН України № 261 від 06.03.2015, додаток № 13).

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази **Index Copernicus International** (Республіка Польща)

Головний редактор **М.В. Корнієнко**
Заступники головного редактора:
О.М. Джужа, О.В. Негодченко

Редакційна колегія не завжди
поділяє позицію автора

За точність викладеного
матеріалу відповідальність
покладається на авторів

Зміни до тексту та скорочення,
що не впливають на зміст
матеріалів, а також їх
перейменування вносяться
редакцією без узгодження
з автором

Рукописи не рецензуються
і не повертаються

Ухвалено до друку та поширення
через мережу Internet
Вченою радою Дніпровського
гуманітарного університету
(протокол № 10 від 23.07.2018 р.)

Бандурка О.М. – доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України;
Биргеу М.М. – доктор юридичних наук, професор (Республіка Молдова);
Богатирьов І.Г. – доктор юридичних наук, професор;
Бондаренко Н.Л. – доктор юридичних наук, професор (Республіка Білорусь);
Вербеньський М.Г. – доктор юридичних наук, професор;
Гирько С.І. – доктор юридичних наук, професор (Російська Федерація);
Джужа О.М. – доктор юридичних наук, професор;
Ємець Л.О. – кандидат юридичних наук, доцент;
Калюжний Р.А. – доктор юридичних наук, професор;
Кисельов О.О. – кандидат юридичних наук, доцент;
Колпаков В.К. – доктор юридичних наук, професор;
Корнієнко М.В. – доктор юридичних наук, професор;
Макушев П.В. – доктор юридичних наук, професор;
Мисливий В.А. – доктор юридичних наук, професор;
Негодченко О.В. – доктор юридичних наук, професор;
Недов С.Л. – кандидат юридичних наук, доцент;
Сергєвнн В.А. – доктор юридичних наук, професор (Сполучені Штати Америки);
Торяник В.М. – доктор політичних наук, професор;
Хюльсхерстер Штефан – доктор юридичних наук, професор (Федеративна Республіка Німеччина);
Чернєй В.В. – доктор юридичних наук, професор;
Ярмиш О.Н. – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України.

**РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ
ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ**

БОНДАРЕНКО Б. Д.,
аспірант кафедри
теорії права та держави
(Київський національний університет
імені Тараса Шевченка)

УДК 340.1

ОСНОВНІ ТИПИ ПРАВОВОГО ПІЗНАННЯ ЗАКОНОМІРНОСТЕЙ У ПРАВІ

Аналізуються основні типи правопізнання державно-правових закономірностей, обґрунтовується залежність категоріального виміру правових закономірностей від типів пізнання права. Надається авторське розуміння закономірностей у аспекті досліджених типів правопізнання.

Ключові слова: державно-правові закономірності, типи правопізнання.

Анализируются основные типы правопознания государственно-правовых закономерностей, обосновывается зависимость категориального уровня правовых закономерностей от типов познания права. Предлагается авторское понимание закономерностей в аспекте исследованных типов правопознания.

Ключевые слова: государственно-правовые закономерности, типы право-познания.

The aim of the paper is to research the basic types of law cognition suitable for state and law regularities comprehension. The author forms original definitions of state and law regularities in aspect of researched types of law cognition.

Key words: state and law regularities, types of law cognition.

Вступ. Одним із ключових напрямів наукового дослідження розбудови держави та права у наш час є дослідження державно-правових закономірностей, які детермінують цей процес. На доктринальному рівні проблема взаємозалежності державно-правових закономірностей та право-пізнання залишається поза увагою науковців, що зумовлює її актуальність, адже всебічне дослідження та виявлення державно-правових закономірностей є одним з основних завдань юридичної науки. Наукову основу дослідження державно-правових закономірностей склали праці відомих науковців, зокрема П.М. Рабіновича, С. Г. Дробязка, В.С. Козлова, М.І. Козюбри, Ю.Ю. Ветютнева, С. С. Алексєєва, В.С. Нерсєсянца, В.Н. Кудрявцева, Р.О. Халфіної, Д.А. Керимова та інших. Закономірності у теорії права визнаються фундаментальними категоріями, що визначають предмет загальнотеоретичної науки. Наголошуючи на особливостях та значенні предмету теорії, вчені лише згадують про закономірності державно-правових явищ [1, с. 572–573], не здійснюючи комплексного аналізу цієї категорії та не обґрунтовуючи її фундаментальної ролі у державно-правовій сфері.

Постановка завдання. Метою публікації є аналіз обґрунтованих у юридичній літературі типів правового пізнання, з'ясування особливостей державно-правових закономірностей у межах існуючих типів правопізнання, обґрунтування залежності категоріального виміру закономірностей від типів пізнання права та надання авторського розуміння закономірностей у аспекті досліджених типів правопізнання.

Результати дослідження. Здійснення наукового аналізу державно-правових закономірностей (як філософсько-правової категорії) пов'язується з необхідністю розгляду цієї категорії в аспекті основних типів сучасного праворозуміння, що характеризуються низкою особливостей та плюралізмом поглядів учених. Не можна не погодитись із М.І. Козюброю, який стверджує, що проблему розуміння права без перебільшення можливо віднести до таких, що існували й існуватимуть завжди. Дослідження праворозуміння відбувається із стародавніх часів фахівцями різних галузей: філософами, соціологами, правознавцями. Проте проблема праворозуміння і у наш час залишається центральною для юриспруденції [2, с. 187].

Виникає необхідність уточнити дефініції досліджуваних понять. Для досягнення мети публікації наголосимо на обґрунтуванні нами дефініції державно-правових закономірностей – об'єктивно зумовлених, необхідних для пізнання сутності державно-правових явищ загальних, тривалих, причинно-наслідкових зв'язків, що забезпечують пізнання держави і права як динамічних політико-правових явищ, які є змінними і визначають взаємодію державно-правових явищ між собою, із суспільством та основними сферами його життєдіяльності [1, с. 573].

С. В. Ромашкін зазначає, що поняття «тип правопізнання» охоплює спільні ознаки, які властиві процесу пізнання права як із точки зору обраної дослідницької методології, так і у аспекті його розуміння, утворення і реалізації. Ці ознаки є критеріями виокремлення типів правопізнання у загальнотеоретичному аспекті [3, с. 5]. Зазначене розуміння дає змогу сформулювати основні типи правопізнання, які можуть бути застосовані для дослідження закономірностей у праві. Крім того, необхідно наголосити на взаємозв'язку категорій правопізнання та праворозуміння, який зумовлює аналіз особливостей кожної з цих категорій.

Фактично будь-яка класифікація (типологія) правопізнання не є вичерпною, адже постійно здійснюється розвиток уявлень про право, відбуваються різноманітні інтеграційні процеси у державно-правовій сфері. Ці фактори зумовлюють виникнення нових видів праворозуміння та нових підстав для класифікації або типології. Характерною ознакою наукових досліджень у сфері праворозуміння є надзвичайна популярність серед учених класифікації типів розуміння права за юридично-світоглядним критерієм, згідно з яким виокремлюють природно-правовий, позитивістський та соціологічний типи праворозуміння.

На нашу думку, вказана класифікація є настільки поширеною у літературі, що за час свого існування набула ознак догматичної позиції. Право (як явище) є надзвичайно комплексним та цілісним. Його формування відбувалося впродовж тривалого історичного періоду, у зв'язку з чим кожна історична епоха характеризується вагомим впливом певного типу праворозуміння. Тому дослідження праворозуміння не є можливим без урахування історичних аспектів виникнення, становлення і розвитку права.

Щодо цієї класифікації М.І. Козюбра зазначає, що вона є найпоширенішою не тільки у наш час, а й у попередні сторіччя типологією праворозуміння. Для її виокремлення використовують юридично-світоглядний критерій. Відповідно до юридично-світоглядного критерію, виокремлюються, як відомо, природно-правовий, юридично-позитивістський і соціологічний типи праворозуміння [2, с. 195–196]. На нашу думку, саме ці три фундаментальних типи правопізнання можуть бути використані для дослідження державно-правових закономірностей.

Природно-правовий тип праворозуміння робить основний акцент на праві (як феномені духовної сфери), на ідеалах справедливості, індивідуальної свободи, рівності, невідчужуваних природних правах людини та інших гуманістичних цінностях, тобто на тому, без чого існування права просто неможливе [2, с. 202]. Німецький правознавець Р. Алексі, а разом із ним і український філософ права С. І. Максимов, цю його особливу властивість небезпідставно називають ідеальним виміром права. Вона відображається у вимозі його моральної правильності, тобто відповідності змісту права названим цінностям, насамперед справедливості [4, с. 257–274; 5, с. 40–41].

Юридично-позитивістський тип праворозуміння за всіх його недоліків зосереджує увагу на авторитетно встановлюваних нормативно-інституційних аспектах права, без існу-

вання яких такі його властивості, як визначеність, передбачуваність, упорядкованість, гарантованість, стабільність тощо є недосяжними. Нормативно-інституційну властивість права вказані автори іменують реальним виміром права.

Прихильники соціологічного типу праворозуміння переносять акцент з абстрактних ідеалів і нормативно-правових текстів у площину конкретного, динамічного функціонування права, його практичного існування в реальному житті, насамперед у правовідносинах та юридичних рішеннях, без чого ідеали і юридичні тексти перетворюються в декларації, які прямо не стосуються права. Зазначений аспект права також цілком обґрунтовано можна віднести до реального або фактичного виміру права, хоча він у роботах зазначених авторів не розкривається [2, с. 202–203].

Установивши необхідні для дослідження закономірностей у праві типи правопізнання, перейдемо до аналізу правових закономірностей у аспекті сучасного праворозуміння. Виходячи з вищезазначеного, правомірно стверджувати, що сучасне праворозуміння характеризується, з одного боку, наявністю популярної догматичної класифікації на три типи праворозуміння за юридично-світоглядним критерієм, а з іншого – впливом різноманітних інтеграційних процесів на його формування та невичерпністю підстав для виокремлення нових типів праворозуміння. З огляду на це, в межах цього дослідження доцільним убачається розгляд правових закономірностей у аспекті природно-правового, юридично-позитивістського та соціологічного типів праворозуміння.

Оскільки різні типи пізнання права суттєво відрізняються, то використання їх для дослідження закономірностей також призведе до суттєво відмінних результатів. Саме це зумовлює необхідність і актуальність дослідження основних типів правового пізнання закономірностей у праві. Водночас можна стверджувати, що розгляд будь-якої правової закономірності з позиції конкретного типу праворозуміння може призвести до звуження змісту досліджуваної закономірності в межах такого розгляду. Це пояснюється тим, що більшість типів праворозуміння трактують фундаментальні державно-правові категорії та інші явища, виходячи з власної ідеології та методології, відкидаючи об'єктивно існуючі у юридичній науці плюралізм поглядів та множинність позицій щодо цих категорій.

У такому разі зазначена ідеологія та методологія часто встановлюється відповідною школою права, витoki з якої бере певний тип правопізнання і тому може мати догматичний характер. Наприклад, під час дослідження певного явища з позиції юридично-позитивістського типу правопізнання завжди ототожнюються такі державно-правові категорії, як право та закон. У такому разі під час наукового аналізу закономірності, яка відображає співвідношення права та закону, зазначене ототожнення категорій кардинально змінить сутність цієї закономірності та викривить її сутність.

Як відомо, множинність типів розуміння права є невичерпною і тому характерне звуження змісту досліджуваних понять під час розгляду їх із позиції певного типу праворозуміння все одно буде спостерігатися. Теоретично ніщо не заважає нам дослідити будь-яке явище з позиції всіх можливих типів праворозуміння одночасно, але на практиці таке дослідження через вказані причини не вбачається реальним.

Під час дослідження різновидів правових закономірностей із позиції *природно-правового типу правопізнання* вбачається така специфіка. Для природно-правового типу правопізнання характерною є чітка визначеність стосовно того, що право за будь-яких умов має відповідати ідеальному виміру права, який є його фундаментальною категорією [4, с. 257–274; 5, с. 40–41]. Цей вимір виявляється у необхідності моральної правильності права, відповідності змісту права ідеалам справедливості, індивідуальної свободи, рівності, невідчужуваних природних прав людини та іншим гуманістичним цінностям [2, с. 202]. Указана вимога стосується усіх державно-правових явищ, зокрема правових закономірностей незалежно від масштабу, вона є актуальною для глобальних та локальних, загальних та спеціальних, постійних та тимчасових правових закономірностей. Зважаючи на це, можна припустити, що деякі закономірності отримують суб'єктивно позитивне або негативне забарвлення в аспекті природно-правового типу правопізнання. Наприклад, закономірність,

яка фіксує поступову бюрократизацію правового життя [6, с. 48], є негативною, адже це явище суперечить ідеальному виміру права. Натомість закономірності, що передбачають послідовну демократизацію юридичної надбудови та розвиток прав і свобод громадян [7, с. 169] є позитивними. Характеристика деяких об'єктивно існуючих правових закономірностей у межах певного типу правопізнання як позитивних, так і негативних не є класифікацією, а лише суб'єктивною оцінкою закономірностей за відповідним критерієм.

Доцільним убачається обґрунтування взаємозалежності державно-правових закономірностей із природно-правовим типом правопізнання. На нашу думку, правові закономірності у аспекті вказаного типу пізнання права:

- функціонують, незважаючи на відсутність формальної визначеності права;
- пов'язані з відповідністю чинного законодавства ідеальному виміру права;
- можуть бути сприйняті позитивними або негативними;
- відображають відмінність між правом та законом;
- ґрунтуються на об'єктивній потребі у відповідності права сучасним загальнолюдським цінностям.

Як наслідок, державно-правові закономірності у аспекті природно-правового типу правопізнання можуть бути визначені як об'єктивно зумовлені, загальні, тривалі, динамічні причинно-наслідкові зв'язки між явищами державно-правової сфери, що формуються під впливом ідеального виміру права та відображають невідчужуваність природних прав людини, відповідність права моральним нормам та загальнолюдським цінностям, ідеалам справедливості, індивідуальної свободи та рівності.

Сприйняття правових закономірностей із позиції *юридично-позитивістського типу правопізнання* також передбачає низку особливостей. На противагу природно-правовому типу праворозуміння у межах юридично-позитивістського типу фундаментального значення набуває реальний вимір права, а не ідеальний. Він поєднує в собі низку нормативно-інституційних аспектів права, що забезпечують такі характеристики права, як визначеність, передбачуваність, упорядкованість, гарантованість, стабільність [2, с. 202–203]. Таким чином, реальний вимір права є нормативно-інституційною властивістю права.

У літературі вказують на чимало правових закономірностей, які без застережень сприймаються саме у аспекті юридично-позитивістського типу праворозуміння. Наприклад, закономірне зростання регулятивної значущості права, підвищення ролі приватного права, зміцнення та розвиток нормативної основи правового регулювання, посилення взаємодії правових засобів управління з неюридичними нормативними системами [7, с. 169]. Можна стверджувати, що розгляд правових закономірностей із позиції юридично-позитивістського типу праворозуміння є популярним у наявних на наш час працях учених.

Певна специфіка взаємозв'язку правових закономірностей та юридично-позитивістського типу праворозуміння наявна у країнах постсоціалістичної правової сім'ї, до яких належить і Україна. Ця специфіка зумовлена домінуючою позицією цього типу праворозуміння серед населення цих країн упродовж тривалого періоду часу (радянський період). До того ж у вітчизняній теоретичній літературі досить поширеною є позиція, згідно з якою цей тип праворозуміння є домінуючим і сьогодні. Лише за останні кілька років у нашій країні відбувається поступовий перехід до інших типів праворозуміння, зокрема до інтегративного типу, чим власне і характеризується сучасне праворозуміння.

Зважаючи на зазначене, можливо припустити вплив юридично-позитивістського типу праворозуміння на буття та розвиток локальних закономірностей права у країнах постсоціалістичної правової сім'ї, зокрема на закономірності розвитку національних систем права у державах-учасниках СНД, закономірності реалізації та захисту прав людини в юридичній діяльності, закономірності викладу правових норм у статтях нормативних актів [6, с. 48]. Усі зазначені правові явища та аспекти правового життя характеризуються впливом на розвиток та функціонування юридично-позитивістського типу праворозуміння, якщо йдеться про країни постсоціалістичної правової сім'ї.

На нашу думку, цю ситуацію необхідно розглядати та сприймати уточненням до права про об'єктивність розвитку правових закономірностей. Як було обгрунтовано вище, державно-правові закономірності є об'єктивними, оскільки залежать від рівня розвитку суспільства, держави і права та не залежать від бажання окремих суб'єктів, правителів чи науковців. Проте у такому разі можна констатувати вплив специфічних спільностей людей на процес виникнення, розвитку та функціонування деяких локальних державно-правових закономірностей країн пострадянського простору.

Виникає необхідність обгрунтування взаємозалежності державно-правових закономірностей із юридично-позитивістським типом праворозуміння. На нашу думку, правові закономірності у аспекті вказаного типу праворозуміння:

- відображають об'єктивний характер права;
- закріплюють практичне відображення дії норм права на суспільство;
- залежать від економічного розвитку відповідної держави;
- впливають із реалізації нормативно-правових актів;
- пов'язані із реалізацією норм права.

Тому державно-правові закономірності у аспекті юридично-позитивістського типу праворозуміння можуть бути визначені як об'єктивно зумовлені, загальні, тривалі, динамічні причинно-наслідкові зв'язки між явищами державно-правової сфери, що детермінуються реальним (нормативно-інституціональним) виміром права та відображають визначеність, передбачуваність, упорядкованість, гарантованість та стабільність права як регулятора суспільних відносин.

Далі розглянемо правові закономірності у аспекті соціологічного типу правопізнання. О.Ф. Скаун указує на характерні особливості соціологічного типу праворозуміння: вихідною формою буття права в цьому типі праворозуміння є суспільні відносини, відносини, що складаються у сфері правозастосування. Право (як явище суспільного характеру) вважається упорядником суспільних відносин завдяки його застосуванню суддями та службовими особами до конкретних життєвих ситуацій. Тобто правом визнається його функціонування, безпосередня дія у конкретних суспільних відносинах. Суб'єкти, що здійснюють правозастосування, наприклад, судді та адміністратори, визнаються реальними нормотворцями, оскільки вони відтворюють у своїх правових актах обов'язкові нормативи, що склалися у сфері суспільного середовища [8, с. 84].

Соціологічний тип праворозуміння виходить із того, що право створюється в реальному суспільному житті. Першоосновою права визнається взаємодія різноманітних соціальних суб'єктів у державно-правовій сфері. Прихильники зазначеного типу праворозуміння вважають, що законодавець не створює право, а лише відкриває його, виходячи з об'єктивних суспільних потреб, а суд є фактичним нормотворцем, адже саме він безпосередньо взаємодіє із суспільством у процесі правозастосування. Право регулює правовідносини конкретних суспільних взаємодій та має прецедентний характер. Законодавець лише підкріплює вже існуюче право силою закону. При цьому право до його законодавчого закріплення попередньо склалося в суспільстві або було виявлено судом.

У контексті соціологічного типу праворозуміння категорія «право» набуває абсолютно іншого змісту, ніж у контексті природно-правового та юридично-позитивістського типів праворозуміння. Подібно до природно-правового типу, спостерігається протиставлення права та закону, проте воно суттєво відрізняється за змістом. Це відповідним чином впливає на розуміння всіх правових закономірностей, що відображають співвідношення права та закону. Соціологічний тип праворозуміння основою права вважає реальні суспільні відносини, інтенсивний розвиток яких зумовлює необхідність пристосування права до життєвих потреб конкретних індивідів за допомогою процесу правозастосування.

Зазначене суттєво змінює розуміння сутності всіх державно-правових закономірностей, які відображають зв'язок права з іншими явищами державно-правової сфери. Важливо зазначити, що наведене вище розуміння права в аспекті соціологічного типу праворозуміння також можливо віднести до реального виміру права. Таке розуміння відображає іншу сто-

рону реального виміру права та значно розширює його змістовний обсяг. Проте у літературі цього ще не відбулося, про що зазначає М.І. Козюбра [2, с. 202–203].

Логічно виникає можливість обґрунтування взаємозалежності державно-правових закономірностей із соціологічним типом правопізнання. На нашу думку, правові закономірності у аспекті вказаного типу пізнання права:

- відображають реальні суспільні відносини у сфері правозастосування;
- опосередковують право як регулятор суспільних відносин у аспекті його застосування суддями та службовими особами до конкретних життєвих ситуацій;
- залежать від функціонування та безпосередньої дії права;
- відображають другорядне значення закріплених норм права;
- реалізуються внаслідок взаємодії різноманітних соціальних суб'єктів у державно-правовій сфері.

Отже, державно-правові закономірності у аспекті соціологічного типу правопізнання можуть бути визначені як об'єктивно зумовлені, загальні, тривалі, динамічні причинно-наслідкові зв'язки між явищами державно-правової сфери, що пов'язані з реальним виміром права, детермінуються функціонуванням та безпосередньою дією права в соціумі та відображають право як регулятор суспільних відносин у аспекті його реалізації суддями та службовими особами у конкретних життєвих ситуаціях.

Висновки. Основними типами правового пізнання закономірностей у праві пропонується вважати природно-правовий, юридично-позитивістський і соціологічний типи правопізнання. Дослідження правових закономірностей із позиції природно-правового типу правопізнання характеризується значущістю ідеального виміру права. Із позиції зазначеного типу правопізнання правові закономірності, що відображають співвідношення права та закону, не можуть передбачати ототожнення. У контексті юридично-позитивістського типу правопізнання ототожнюються категорії «право» та «закон», що впливає на правові закономірності. У аспекті соціологічного типу правопізнання категорія «право» набуває специфічного змісту, внаслідок чого відбувається протиставлення права та закону в аспекті державно-правових закономірностей. На підставі здійсненого аналізу обґрунтовано залежність категоріального виміру закономірностей від типів правопізнання та запропоновано авторське розуміння категорії державно-правових закономірностей у аспекті розглянутих типів правового пізнання.

Список використаних джерел:

1. Бондаренко Б.Д. Закономірності як засіб інтеграції поглядів на предмет загальнотеоретичної науки. Альманах права. Ціннісно-правові засади сучасних інтеграційних процесів в Україні. Випуск 6. Київ: Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України, 2015. С. 572–576.
2. Козюбра М.І. Праворозуміння: плюралізм підходів та можливе їх поєднання. Загальнотеоретичне правознавство, верховенство права та Україна: збірник наукових статей до 75-річного ювілею Козюбри М.І. / гол. ред.: А.А. Мелешевич; Нац. ун-т «Києво-Могилянська Академія», Центр Європейських гуманітарних досліджень. Київ: Дух і літера, 2013. С. 187–211.
3. Ромашкін С. В. Типи правопізнання: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2008. 23 с.
4. Alexy R. The Dual Nature of Law // IVR 24th World Congress “Global Harmony and Rule of Law” (September 15-20, 2009. Beijing, China) Papers. Plenary Session – Beijing 2009. P. 257–274.
5. Максимов С. І. Дуальність права. Право України. 2010, № 4. С. 40–41.
6. Ветютнев Ю.Ю. Государственно-правовые закономерности. Под ред. А.Я. Рыженкова. Элиста: ЗАОр «НПП «Джангар», 2006. 204 с.
7. Шабалин В.А. Методологические проблемы правоведения. Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1972. 228 с.
8. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: Підручник / Пер. з рос. Харків: Консум, 2001. 656 с.

БУТИРІН Є. О.,

кандидат юридичних наук, доцент
кафедри державно-правових дисциплін
(Донецький державний університет
управління)

УДК 342.553(477)

ГРОМАДІВСЬКА ТЕОРІЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

У науковій статті досліджено громадівську теорію місцевого самоврядування. Визначено погляди німецьких, французьких, російських, австро-угорських учених другої половини XIX сторіччя. Проаналізовано боротьбу в науково-політичному середовищі Російської імперії у 60-х роках XIX ст. щодо місця та ролі самоврядування в системі самодержавної влади між прихильниками громадської (господарської) та державної теорій самоврядування. Доведено, що представники цієї теорії спробували обґрунтувати статус самоврядної громади – відмінного від держави суб'єкта права та наголосити на господарському змісті комунальної діяльності.

Ключові слова: *місцеве самоврядування, територіальна громада, автономність, державна влада.*

В научной статье исследована общинная теория местного самоуправления. Определены взгляды немецких, французских, российских, австро-венгерских ученых второй половины XIX столетия. Проанализирована борьба в научно-политической среде Российской империи в 60-х годах XIX в. о месте и роли самоуправления в системе самодержавной власти между сторонниками общественной (хозяйственной) и государственной теориями самоуправления. Доказано, что представители этой теории попытались обосновать статус самоуправляющейся общины – отличимого от государства субъекта права и подчеркнуть хозяйственное содержание коммунальной деятельности.

Ключевые слова: *местное самоуправление, территориальная община, автономность, государственная власть.*

In the scientific article, the community-based theory of local self-government has been studied. The views of the German, French, Russian, Austro-Hungarian scientists of the second half of the 19th century have been determined. The struggle in the scientific and political environment of the Russian Empire in the 60s of 19th century in the place and role of self-government in the system of autocratic power between supporters of public (economic) and state theories of self-government is analyzed. It has been proved that the representatives of that theory tried to justify the status of self-governing community as different from subject state and emphasized the economic content of communal activities.

Key words: *local self-government, territorial community, autonomy, state power.*

Вступ. На сучасному етапі розвитку державотворення та фінансово-економічної кризи в нашій країні гостро виникла потреба ефективного вирішення питань місцевого значення. Це спонукає суспільство та державу звернути свою увагу на розбудову ефективного діючого місцевого самоврядування.

Постановка завдання. Метою статті є розгляд громадівської теорії походження місцевого самоврядування. Вивченням проблематики цього питання займалися класики теорії місцевого самоврядування Р. Гнейст і Л. Штейн, французький історик, соціолог і громадський діяч А. де Токвіль, німецькі вчені О. фон Гірке та В. Шеффнером та ін.

Еволюція та становлення системи місцевого самоврядування у світі пов'язані зі зростанням адміністративної, фінансової та судової самостійності середньовічних міст від центральної влади. Сьогодні у більшості розвинутих демократичних держав питання управління місцевими справами вирішуються як структурними підрозділами центральної державної влади, так і представницькими органами населення на певній території. Тому варто здійснити невеликий екскурс в історію виникнення наукового розроблення однієї з теорій місцевого самоврядування – громадівської теорії самоврядування.

Фундатори цієї теорії, на відміну від прибічників теорії вільної громади, не лише намагались обґрунтувати статус самоврядної громади – відмінного від держави суб'єкта права, а й акцентували увагу, як це мало місце серед російських науковців, на господарській складовій частині діяльності місцевого самоврядування.

У середині XIX ст. К. Г. фон Безелер (нім. Carl Georg Christoph Beseler) висловився за те, що народ, а не держава створює правовий строй, бо право походить від народного духу. Держава є нічим іншим як простою асоціацією, подібною до громади та будь-якого органу самоуправління. Звідси робився висновок, що компетенція самоврядування може докорінно різнитися від компетенції держави. Це можуть бути зовсім різні за внутрішньою та зовнішньою будовою асоціації. Суб'єктами права мають виступати не лише фізичні, індивідуальні особи, а й надіндивідуальні, соціальні організми. Зазначені погляди мали значний вплив на суспільні науки в цілому й на питання самоуправління зокрема. Його учень та послідовник Р. фон Моль (нім. Robert von Mohl) розвив цю ідею як у своїх поглядах на правову державу, так і в уявленнях щодо місцевого самоврядування.

Держава, на його думку, повинна визнавати за громадянами особисті та майнові права, а також створювати умови для вільної діяльності, необхідної для особистої свободи, свободи думки, совісті, пересування, прав на створення союзів. Населення живе в громадах і вся держава складається з громад. Отже однією з природних сфер людської діяльності є громада – осередок самоврядування, якому держава повинна забезпечити самостійність та сприяти в досягненні нею своїх цілей. Під самостійністю Р. фон Моль і розумів право громади вільно визначати обсяг і зміст цілей та досягати їх на певному просторі спільного життя [1, с. 22–53]. Щодо самих цілей, то це забезпечення первинних життєвих потреб людей: розбудова та утримання доріг; створення й утримання лікарень, будинків для бідних, навчальних закладів; прибирання населених пунктів; турбота про ринки; захист правопорядку; вирішення спорів, що виникають серед членів громади.

Проте серед людських потреб є й такі, які важко вирішити коштом лише однієї громади, зокрема релігійні культи, освіта вищих рівнів, тощо. У цьому разі знадобиться допомога вищих за ієрархією асоціацій, насамперед держави [2, с. 20–23]. І тут Р. фон Моль підкреслював, що за умов всієї самостійності громади її не треба протиставляти державі, ізолювати від неї, на кшталт «держави в малому», на чому наполягали прихильники «вільної громади». Самовизначення громади та свобода діяльності це значимі речі й дуже корисні, бо породжують відчуття колективізму та є запорукою зрілої поведінки. Проте існує вірогідність зловживання, вихід за межі природних цілей, створення перешкод для досягнення цілей спільних для всієї держави. Усі ці негаразди можуть бути вирішені органами самої громади, особливо загальним зібранням усіх членів, але цей запобіжник не такий надійний порівняно з можливостями, які є в розпорядженні держави, хоча з'являється загроза втручання держави в громадську справу. Такі протиріччя вирішуються прийняттям у державі загального закону, що визначає компетенцію громади її кінцеві межі.

Ще один учень К. Г. фон Безелера та поряд із Р. фон Модем один з основних його послідовників, історик права, професор Гейдельберзького університету О. фон Гірке (нім. Otto Friedrich von Gierke) [3, с. 350] також виступав на боці захисників свободи громади і

сформулював власне бачення громадської теорії самоврядування, зосередивши свою увагу на з'ясуванні природи громадських об'єднань. О. фон Гірке осучаснив та знову увів у науковий обіг ідеї на той час вже забутого Й. Альтузіуса [4, с. 350], запропонувавши власний концепт самоуправління [5, с. 650–651].

Відразу треба звернути увагу на те, що окремі дослідники не вважають О. фон Гірке прибічником громадської теорії, зауважуючи, що «у другій половині XIX ст. в межах учення про вільну громаду німецький учений О. фон Гірке в праці «Німецьке кооперативне право» обґрунтував так звану «товариську теорію самоврядування» [6, с. 204].

О. фон Гірке звернув увагу наукової спільноти на те, що самоуправління ґрунтується на товариських витоках, вільних від зазіхань держави та бюрократів. Було вказано на наявність двох моментів самоврядування: відокремлену від держави та існуючу незалежно від неї правову сферу, а також обов'язкову участь громадян у здійсненні публічної влади. На глибоке переконання німецького історика права, держава є не керуючим громадою та суспільством апаратом, а складником механізму соціальної взаємодії [7].

Поділяючи органістичне вчення щодо походження держави та громад (причому громад різних рівнів: місцевих, повітових, провінційних), О. Ф. фон Гірке розглядав їх соціальними організаціями, що мають самостійне та незалежне буття, будучи територіальними корпораціями. Наполягаючи на тому, що громада є соціальним організмом, О. фон Гірке вказував на притаманні їй риси – територіальна корпорація та особистий союз, а особливою сутністю громадської будови називав корпоративний союзний устрій, що ґрунтується на територіально-корпоративній природі. Отже, громади як такої (до появи поняття «корпорації») не існувало, а поняття «громада» було приховане в старому понятті «товариство» (*genossenschaftsbegriff*). А відтоді, як з'являється поняття «корпорація» (*koerperschaftsbegriff*), яке набуло свого вищого прояву в понятті «держава», поняття «громада» також постало в найбільш автентичному вигляді [8, с. 862].

Стосовно приватних союзів, зокрема професійних, комунальних, опікунських, станових, всіляких товариств, що діють на засадах самоврядності, О. фон Гірке також наполягав, що їм притаманне власне політичне обличчя. Проте вони не є справжніми общинами, бо позбавлені територіальної основи. Це союзи за домовленістю і політичний складник пов'язаний із професійними і господарсько-кооперативними елементами [9, с. 864].

Видатний австрійський політекономіст та державний діяч А. Е. Шеффле (нім. *Albert Eberhard Friedrich Schäffle*), відомий не лише як фахівець, що увів у науковий обіг термін «капіталізм», а й своєю фундаментальною чотирьохтомною працею «Будова і життя соціальних організмів», в якій на ґрунті органічної теорії суспільства були викладені критичні погляди на те, що в ті часи вважалося самоврядуванням. Австрієць вступив у полеміку з професором Берлінського університету Р. фон Гнейстом (нім. *Heinrich Rudolf Hermann Friedrich von Gneist*), чиє визначення самоврядування на той час було популярним серед науковців і навіть почало втілюватися на практиці в Пруссії. Поняття Р. фон Гнейста передбачало три речі, які в загальному слововживанні та науковій термінології означають установи самоврядування, зокрема передання владних державних функцій цивільним почесним посадовцям; об'єднання державних професійних посад із представницькими; заміщення державних посад через вибори з боку народних або професійних представників – все це не є самоврядуванням, а є суттю державного управління. Усе це три різні форми утворення державних органів поряд із домінуючою зараз формою заміщення бюрократичних професійних посад за допомогою урядових органів [10, с. 388].

Для того, щоб можна було вести мову про самоврядування А. Е. Шеффле наполягав на створенні місцевих самоврядних організацій у вигляді громад, проте вони повинні бути не лише простими частками держави, а й особливими громадськими тілами («*sociale koerper*»), підкореними загальним законам соціального розвитку.

А. Е. Шеффле сприймав державу єдністю волі та влади більш дрібних союзів, що складають його основу і віддзеркалюють сукупність місцевих інтересів та є допоміжними органами державної влади. Визнаючи зверхність державної влади та загальне політичне ке-

рівництво, австрійський науковець наполягав на свободі комунального життя. До речі, другий розділ четвертого тому монографії А. Е. Шеффле присвячений власне комунальному життю [11].

Розвиваючи вчення О. фон Гірке та А. Е. Шеффле стосовно того, що до складу одних соціальних організмів можуть входити інші та становити їх частину, не втрачаючи при цьому власного самостійного існування (як соціального організму), Г. Прейсс бачив у державі складний організм – сукупну особистість (Gesamtperson), до складу якої входять більш дрібні соціальні організми (Gliederpersonen) – громади, повіти, провінції, які будучи складниками цілого державного організму не втрачають якості особистості. Така будова системи не створює жодного протиріччя між єдністю громади (як члена більш високої спільності) та її власною особистістю. Проте інтегрованість громади (як самостійного організму в більш загальний організм) не може бути позбавлена зворотного впливу, що має свій прояв у вірогідності права контролю держави за внутрішнім життям громади [12, с. 226–227]. Діяльність громади (як самостійного організму) відбувається в межах її власних справ, а інституції державного організму – у межах передорученого кола справ.

Отже, така позиція, на відміну від його попередників О. фон Гірке та А. Е. Шеффле (які відокремлювали власні справи громади від передоручених), свідчить про певний вплив державної теорії на погляди науковця. Найбільшим авторитетом для Г. Прейсса в питаннях самоврядування був пруський реформатор Г. фон Штейн (нім. Heinrich Friedrich Karl Reichsfreiherr von und zum Stein).

У 60-х роках XIX ст. в науково-політичному середовищі Російської імперії розпочинається дискусія щодо місця та ролі самоврядування в системі самодержавної влади. Саме під час цього обговорення зійшлися у двобій прихильники громадської (господарської) та державної теорій самоврядування, протистояння стосувалось різних підходів до оцінки природи земського самоврядування.

Громадська теорія самоврядування на теренах Російської імперії мала багато своїх апологетів. Прихильник слов'янофільської ідеї професор В. Лешков, який здобував освіту в університетах Берліна, Лейпцига, Відня, творчо сприйняв погляди німецьких та австрійських юристів, запропонував теорію «громадського права» альтернативою існуючому «поліцейському праву». В. Лешков намагався вийти за межі дихотомії: приватне – публічне право, перетворивши її на трихотомію: приватне, державне та громадське право. Досягалося це завдяки виокремленню з «публічного» права «полісного» та подальшим визначенням «громадського права» – основи для самоврядування та одночасного сполученням місцевого самоврядування з самодержавством. Усе це можливо за умов розмежування неполітичної та політичної публічності [13]. Професор вважав, що кожна місцева громада є союзом, заснованим на єдності місцевих інтересів, на власному управлінні своїми спільними справами шляхом створення власної виборчої влади [14, с. 29].

Основи самоврядування та самодіяльності, як указував В. Лешков у своїй фундаментальній праці, є наріжним каменем руської історії, бо ядром самоврядування на Русі завжди була громада. Центр управління суспільством знаходиться не в уряді і не в губернському правлінні, а внизу в громаді, яка зветься «миром», «приходом», «селом», «містом». Тільки тут люди компетентно вирішують свої проблеми. Громада – це основна політико-юридична й управлінська структура, щодо суспільних відносин, які виникають у процесі здійснення самоврядування, що регулюється громадським (земським) правом [15, с. 86]. Водночас він не відокремлював громаду від держави, тому нормативною основою її діяльності, основою громадського права вважав державне законодавство. Проте не всі сприйняли його теорію. Так, Б. Чичерін, майже глузуючи, зауважував, що Лешков винайшов власну науку – громадське право, яке читає в університеті (як плід руської думки) [16, с. 129].

Критикуючи свого опонента, Б. Чичерін сам був далеко непослідовним. У своєму Курсі державної науки він зауважував, що в державному управлінні поєднуються державний і громадський елементи і виокремлення суто державної сфери з галузі приватних союзів призводить до визнання дуального витоку місцевого самоврядування: урядового та громад-

ського. Перше репрезентоване структурою державних посад, друге – місцевим представництвом [17].

Додамо, що Б. Чичерін поділяв ідею німецьких науковців щодо власних та перепоручених справ, які держава делегувала органам громадського самоврядування. Також він розглядає громаду кооперативним союзом, що передував виникненню держави.

Грунтовне розроблення основні положення громадівської теорії отримали в працях кн. О. Васильчикова, який, за твердженням історика земств Б. Веселовського, є одним із видатних земців, який оказав глибокий вплив на все сучасне йому земське покоління [18, с. 605].

На думку князя, від місцевого устрою миру (громади) залежить і весь склад руського суспільного життя [19, с. 523]. Під самоврядуванням пропонувалося розуміти такий порядок управління, за якого місцеві справи і посади вирішуються та заміщуються місцевими мешканцями – місцевими обивателями. Місцеве самоврядування – це політика, що має особливу ціль і особливу сферу діяльності. Йому протиставляється бюрократичний порядок управління, за яким ті ж справи і посади доручаються стороннім людям не внаслідок приналежності до місцевості, якою вони керують, а за вільним вибором і визначенням керівництва, уряду. Розділяючи державні й місцеві інтереси, О. Васильчиков уважав неприпустимим ситуацію, коли вони будуть вирішуватись одним і тим же органом управління. Бо в разі змішування функцій центральної і місцевої влади у всіх централізованих державах місцеві інтереси приносяться в жертву загальним і зовсім губляться [20, с. 1–5].

Обравши для порівняння систему самоврядування в Англії, адміністративну централізацію у Франції та станові установи Пруссії, О. Васильчиков показує, що кращою є та система, яка враховує державний інтерес та громадську користь і не приносить у жертву місцеві потреби заради загальних благ [21]. Формулювання видатним земцем чіткої межі самоврядування в системі публічної влади (концепт більш притаманний державній теорії) дозволили окремим дослідникам [22, с. 204] розмірковувати над тим, до якого табору віднести О. Васильчикова. Проте більшість науковців беззастережно відносять його до апологетів громадівської теорії [23, с. 408].

Певну інтегративну характеристику громадівської теорії можна знайти у працях відомого державознавця М. Коркунова, який зазначав, що ця парадигма виходить із протиставлення місцевої спільноти державі, громадських інтересів – політичним, вимагаючи щоб громада та держава переймалися лише власними інтересами [24, с. 489]. Як пізніше писав професор Л. Веліхов, зазначена дефініція обростала новими деталями: коло громадських справ завжди різниться від державних; громада є суб'єктом спеціальних прав, що належать громаді, а тому державне втручання в її справи неприпустиме; посадові особи самоуправління належать до громадських, а не державних агентів і репрезентують не державу, а громаду [25, с. 236].

М. Коркунов акцентував увагу на тому, що прихильники громадівської теорії самоврядування розрізняли в компетенції органів місцевого самоврядування власні справи та справи, що були передані їм державою. Проте окремі з них, як О. фон Гірке, наполягали на звуженні цих делегованих державою справ. Хоча такі справи належать до компетенції органів самоврядування, а їхня діяльність заступає собою діяльність органів держави [26, с. 366–369].

Свій доробок у розвиток громадівської теорії внесли й представники української політико-правової думки. Тут треба звернути увагу на працю М. Драгоманова «Історична Польща і Великокоруська Демократія», у якій автор сформулював концепт громадського соціалізму – «федерацію вільних громад», а також низку принципів, за якими повинна діяти локальна демократія, зокрема врахування національних особливостей кожної місцевості; самоврядування громад і областей у розбудованій знизу вгору політично вільній державі; свобода всіх «живих складників частин народу»; взаємозалежність політичної свободи та місцевого самоврядування [27].

У Проекті основ статуту Українського товариства «Вільна спілка» – «Вольный союз» М. Драгоманов обґрунтовує ідею політичної децентралізації, основою якої має стати місце-

ве (громадське (сільське і міське), волосне, повітове, обласне) та державне самоврядування. Самоврядування має бути представлене сходами або ж вибраними зборами, перед якими повинні бути відповідальні всі службові особи, крім суддів, становище яких має бути визначено особливо [28, с. 126–129].

Друга половина XIX ст. стала добою, коли на Галичині почав поширюватися громадський рух щодо створення спілок та об'єднань. У свою чергу, це викликало зацікавленість видатного громадського діяча та мислителя І. Франка, який закликав до перетворення первинних суспільних одиниць на свідомі своїх інтересів та можливостей самоврядні громади. І. Франко не поділяв поглядів радикальних революціонерів стосовно того, що шляхом насильницького перевороту можна ошчасливити народ прищепивши йому чужі ідеї, які не коріняться у національній історичній свідомості. Піднести народний добробут можливо лише знизу зусиллями громади, яка за допомогою інтелігенції має піднятися на вищий ступень освіченості, організованості і культури праці [29, с. 7–29].

Майбутнє суспільства І. Франко бачив в утвердженні справжнього народовладдя – реальної, а не формальної демократії. Справжнє народовладдя передбачає певні критерії. Народ реалізує свою владу через громади, які здійснюють всі функції управління суспільством: господарсько-економічну; культурно-освітню; судову. Представницькі органи утворюються на рівні вільного союзу громад. Усі обрані громадою управлінці залишаються їй підзвітними. Новий соціально-справедливий устрій повинен спиратися на якнайширше самоврядування громад, повітів і країв, що складаються з вільних людей та об'єднаних між собою вільною федерацією, яка ґрунтується на солідарності інтересів, відсутності політичного тиску згори на народ. Щодо народу, то він знизу сам керує собою, працює сам на себе, сам освічується й сам захищається [30, с. 175].

У своїй праці «Чого хоче Галицька робітницька громада?» І. Франко наполягав, що проблеми громад містяться як у середині їх самих, так і в зовнішніх впливах (недостатній рівень політичної освіти, нечіткість законодавства, значний вплив державної влади на прийняття місцевих рішень). Найліпше те, що самі громади навчаються лучитися докупи і вправляються у своїх ділах без жодних сторонніх товчків та розпоряджень, без жодного начальства [31, с. 153–158].

Як уже зазначалось, не всі поділяли громадівський підхід до місцевого самоврядування. До вад цієї теоретичної конструкції можна віднести те, що її апологети достатньо часто змішували самоврядні громади з приватноправовими організаціями (громадськими, господарськими тощо). Це можна спостерігати в окремих працях І. Франка, який приділяв значну увагу заробітним і господарським товариствам, рільничим спілкам, громадських шпихлірів, просвітницькій організації [32].

Також певні аспекти теорії носили абстрактний і навіть ідеалістичний характер і багато в чому не відповідали реаліям суспільних відносин. Одним із головних зауважень, що висувалось критиками теорії, є неспроможність скласти перелік справ, що належать до виключної компетенції місцевого самоврядування та не збігаються зі справами державного управління. Окрім того, важко було довести первинність громади щодо держави, бо визначення громади та самоуправління відбувалося за допомогою такого феномена, як «держжава», тому важко уявити існування одного без іншого.

Нездатність пояснити ці суперечності в межах громадівської парадигми призвела до появи нового концепту, де акценти змістилися у бік держави.

Список використаних джерел:

1. Mohl R. Encyklopedie der Staatswissenschaften. Tuebingen: Verlag der H. Lauppschen Buchhandlung, 1872. S. 22–53.
2. Mohl R. Encyklopedie der Staatswissenschaften. Tuebingen: Verlag der H. Lauppschen Buchhandlung, 1872. S. 20–23.
3. Gierke Otto Friedrich von. Das deutsche Genossenschaftsrecht. Berlin: Weidmann. 1868. 1046 p.; Gierke O. von. Die Genossenschaftstheorie und die deutsche Rechtsprechung.

Berlin: Weidmann. 1887. 1092 p.; Girke O. von. Johannes Althusins und die Entwicklung der naturrechtlichen Staatstheorien. Breslau: Verlag von Wilhelm Koebner. 1880. 350 p.

4. Див.: Girke O. von. Johannes Althusins und die Entwicklung der naturrechtlichen Staatstheorien. Breslau: Verlag von Wilhelm Koebner. 1880. 350 p.

5. Girke O. von. Das deutsche Genossenschaftsrecht. Berlin: Weidmann. 1868. S. 650–651.

6. Олейник Н., Мирошников Е. Основные теории местного самоуправления в российской и украинской конституционно-правовой науке. Научные ведомости Белгородского государственного национального исследовательского университета. Серия Философия. Социология. Право. 2012. 8 (127) Вып. 20. С. 204.

7. Girke O. von. Das deutsche Genossenschaftsrecht. Berlin: Weidmann. 1868. S. 650.

8. Gierke O. Das deutsche Genossenschaftsrecht. Bd. II.: Rechtsgeschichte der deutschen Genossenschaft. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung. 1873. S. 862.

9. Gierke O. Das deutsche Genossenschaftsrecht. Bd. II.: Rechtsgeschichte der deutschen Genossenschaft. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung. 1873. S. 864.

10. Schaeffle A. Bau und Leben der socialen Koerpers. Bd. IV. Tuebengen: Verlag der H. Lauppschen Buchhandlung. 1878. S. 388.

11. Див.: Schaeffle A. Bau und Leben der socialen Koerpers. Bd. IV. Tuebengen: Verlag der H. Lauppschen Buchhandlung. 1878. Abs. II.

12. Preuß H. Gemeinde, Staat, Reich als Gebietskörperschaften. Berlin: Verlag von Julius Springer. 1889. S. 226–227.

13. Див.: Лешков В. Русский народ и государство: история русского общественного права до XVIII века. Москва: Универ. тип. 1858.

14. Лешков В. Опыт теории земства и его земских учреждений по Положению 1864 года января 1. Москва: Универ. тип. 1865. С. 29.

15. Лешков В. Русский народ и государство: история русского общественного права до XVIII века. Москва: Универ. тип. 1858. С. 86.

16. Чичерин Б. Воспоминания: Московский университет. Земство и Московская дума. Москва: М. и С. Сабашниковых, 1934. С. 129.

17. Див.: Чичерин Б. Н. Курс государственной науки. Москва: Типо-литогр. Т-ва И. Кушнеревъ и КО. 1894. Ч. 1: Общее государственное право. 481, V с.

18. Веселовский Б. История земства за сорок лет. В 4 т. Санкт-Петербург: Изд. О. Поповой. 1911. Т. IV. С. 605. (Т. 4: VIII, 696, 104, XXXII).

19. Васильчиков А. О самоуправлении: сравнительный обзор русских и иностранных земских и общественных учреждений. В 3 т. Санкт-Петербург: Тип. Эд. Праца. 1872. Т. II. С. 523.

20. Васильчиков А. О самоуправлении: сравнительный обзор русских и иностранных земских и общественных учреждений. В 3 т. Санкт-Петербург: Тип. Г. Мюллера. 1869. Т. 1. С. 1–5.

21. Васильчиков А. О самоуправлении: сравнительный обзор русских и иностранных земских и общественных учреждений. В 3 т. Санкт-Петербург: Тип. Г. Мюллера. 1869. Т. 1. С. X.

22. Петухов Р. Местное самоуправление: опыт теоретического осмысления А. И. Васильчиковым и современные реалии // Труды Института государства и права РАН. 2011. № 3. С. 83; Олейник Н. Н., Мирошников Е. В. Основные теории местного самоуправления в российской и украинской конституционно-правовой науке. Научные ведомости Белгородского государственного национального исследовательского университета. Серия Философия. Социология. Право. 2012. 8 (127) Вып. 20. С. 204.

23. Государственный строй монархической России: реалии, проекты, идеи, споры / Рук. авт. кол. и отв. ред. Ю. Л. Шульженко. Москва: МАЭП. 2008. 415 с. С. 408.

24. Коркунов Н. Русское государственное право. Т. II. Часть особенная. Изд. 6. Санкт-Петербург: Тип. М. М. Стасюлевича. 1909. IX, 739 с.

25. Велихов Л. Основы городского хозяйства. В 2 ч. Москва, Ленинград: Госиздат. 1928. Ч. 2. С. 236.

26. Коркунов Н. Русское государственное право. Т. II. Часть особенная. Изд. 6. Санкт-Петербург: Тип. М. М. Стасюлевича. 1909. С. 366–369.

27. Див.: Драгоманов М. Историческая Польша и Великоорусская Демократия. Отпечатки из: Вольное слово, пересм. и доп. Женева: Тип. «Работника» и «Громады». 1881.
28. «Вільна спілка» – «Вольный союз». Спроба української політико-соціальної програми. Збір і пояснення М. Драгоманова / переклад Т. Андрусяка. Цит. за: Андрусяк Т. Шлях до свободи (Михайло Драгоманов про права людини). Львів: Світ. 1998. С. 126–129.
29. Франко І. Хома з серцем і Хома без серця. Зібрання творів: у 50 т. Редкол.: Є. П. Кирилюк (голова) та ін. Київ: Наук. думка. 1979. Т. 22. С. 7–29.
30. Франко І. Що таке громада і чим вона повинна бути? Зібрання творів: у 50 т. Редкол.: Є. Кирилюк (голова) та ін. Київ: Наук. думка. 1985. Т. 44. Кн. 1. С. 175.
31. Франко І. Чого хоче Галицька робітницька громада? Зібрання творів: у 50 т. Редкол.: Є. Кирилюк (голова) та ін. Київ: Наук. думка. 1985. Т. 44. Кн. 1. С. 153–158.

ГОДОВАНИК Є. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права
та публічного адміністрування
(Маріупольський державний
університет)

УДК 347.77(045)

ЕФЕКТИВНІСТЬ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИХ НОРМ ЯК ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА КАТЕГОРІЯ СУЧАСНОЇ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ

Статтю присвячено проблемам визначення теоретико-методологічних аспектів дослідження ефективності конституційно-правових норм як загальнотеоретичної та практично-прикладної категорії, що розглядається фундаментальною основою розроблення та ухвалення якісних та дієвих нормативно-правових актів відповідними компетентними суб'єктами конституційної правотворчості.

Ключові слова: конституційно-правова норма, правова система, конституційне право, ефективність, якість правотворчості.

Статья посвящена проблемам определения теоретико-методологических аспектов исследования эффективности конституционно-правовых норм как общетеоретической и практически-прикладной категории, что рассматривается фундаментальной основой разработки и принятия качественных и эффективных нормативно-правовых актов соответствующими компетентными субъектами конституционного правотворчества.

Ключевые слова: конституционно-правовая норма, правовая система, конституционное право, эффективность, качество правотворчества.

The article is devoted to the problems of determining theoretical and methodological aspects of the research of the effectiveness of constitutional law norms as a general theoretical and practical-applied category, which is considered as the fundamental basis for the development and adoption of qualitative and effective normative legal acts by the relevant competent bodies of constitutional law-making.

Key words: constitutional law norm, legal system, constitutional law, efficiency, quality of lawmaking.

Вступ. Ефективність функціонування правової системи на сучасному етапі об'єктивної визначається головною цінністю, якою є тільки людина. До того ж в умовах глобалізації людська активність прийшла у протиріччя з тоталітарною залежністю від імперативів економічної й технологічної ефективності, гостро постало питання про те, чи можливо примирити ідентичність з ефективністю, традиційні цінності з культурою Інтернету, подолати всезростаючий дефіцит людяності та духовності.

За таких умов юридична наука гостро потребує формування сучасного методологічного інструментарію дослідження об'єктивних явищ, процесів, феноменів суспільно-правового характеру, включаючи розроблення належних конкретно-наукових методів пізнання.

Дослідженням проблем ефективності правотворчості та правозастосування у конституційному праві вивчали такі видатні вітчизняні й зарубіжні науковці, як С. С. Алексєєв, М.О. Баймуратов, О.В. Богачова, С. В. Богачов, Л.Д. Воєводін, Ю.О. Волошин, Л. Дюгі, Л.І. Заморська, О.В. Зайчук, О.Л. Копиленко, К. Корсгаард, В.В. Лазарев, А. Пінер, П.М. Рабинович, С. Г. Стеценко, В.Л. Федоренко, Ю.С. Шемшученко та інших.

Водночас наявні дослідження не вирішують завдання щодо пошуку принципово нових підходів до визначення комплексної соціальної та юридичної моделі ефективності конституційно-правових норм, зокрема з урахуванням інтеграційного чинника, що значно впливає на загальну ефективність та дієвість функціонування національних правових систем європейських держав, зважаючи на інтенсифікацію процесу реалізації конституційної реформи в українському суспільстві на новітньому етапі його прогресивного становлення та розвитку.

Постановка завдання. Метою дослідження є визначення належних доктринальних підходів до визначення параметрів ефективності та якості правотворчості у сучасних правових державах, зокрема тих, що обґрунтовано належать до стандартизованої концептуальної європейської моделі конституціоналізму та парламентаризму.

Результати дослідження. Кожна правова доктрина, незважаючи на спільний предмет дослідження, має самостійний спосіб обґрунтування, методологію пізнання права, програмні вимоги, а тому різні методологічні підходи не можуть бути механічно зведені до якогось одного, універсального і єдино правильного трактування права, праворозуміння та відповідних способів забезпечення ефективної дії правових норм та забезпечення належного впливу на стан суспільних відносин. Саме на розумінні цієї основоположної плюралістичної ідеї ґрунтується множинність наукових учень про ефективність конституційно-правових норм, яка відображає різноманіття правових поглядів у різних суспільствах.

Загалом, слід зазначити, що у сучасній юриспруденції мають місце два взаємовиключних підходи. По-перше, існує точка зору про необхідність створення єдиного поняття права. Це передбачається зробити в межах нового нормативізму, або лібертарно-юридичної теорії, або в результаті інтегративного підходу, або в межах однієї з класичних теорій права. Пошуки такого всеосяжного визначення припускають, що всі інші дефініції права свідомо помилкові. По-друге, висловлюються судження про принципову неможливість знайти єдине визначення права через складність та багатоаспектність права, а тому пропонується розглядати поняття права множинністю конкуруючих між собою концепцій і можливість паралельних типів праворозуміння [1, с. 25].

Формально-догматична юриспруденція ґрунтується на уявленні, що право виражається в словесній формі і міститься в текстах законів і підзаконних актів. Джерело виникнення законодавства за такого підходу – це держава, тому право, з точки зору представників цієї теорії, визначається системою норм, санкціонованих і охоронюваних від порушень за допомогою заходів, здійснюваних державною владою.

Формально-догматична юриспруденція є основою для формування та вивчення таких категорій загальної теорії права і держави, як норма права, правовідносини, суб'єктивні права і юридичні обов'язки, юридична відповідальність; для розроблення прийомів з'ясування та роз'яснення текстів нормативно-правових актів; для створення парадигм вирішення юридичних суперечок тощо [2, с. 46].

Саме тому формально-юридичний підхід до права та праворозуміння, як убачається, необхідний у сфері правозастосовчої діяльності, тобто повсякденної реалізації правових, зокрема конституційно-правових норм, з метою досягнення ефективного рівня впливу нормативного масиву на суспільні відносини шляхом забезпечення усталеної правомірної поведінки суб'єктів.

На думку видатного науковця (прихильника формально-догматичної юриспруденції) Г. Ф. Шершеневича, щоб знайти визначення поняття про право, треба «визначити поняття позитивного права». Учений звертає увагу на те, що «увазі дослідника підлягає тільки те право, яке діє, але не те право, яке мало б діяти» [3, с. 231], тобто чинні, а не бажані чи оптимальні за своєю ефективністю правові норми. При цьому зміст формально-догматичного праворозуміння полягає в неухильній вимозі виконувати приписи чинного права, а саме тому його прихильники звертають пильну увагу на розроблення формального боку права.

Із такою точкою зору навряд чи можна цілком погодитися, оскільки предметом наукового дослідження ефективності конституційно-правових норм, що визначає його методологічний інструментарій, на наш погляд, є не тільки існуючий стан реалізації правових норм, але (не в останню чергу) пошук оптимальних шляхів підвищення ефективності регулюючого впливу конституційно-правових норм у сучасних умовах розвитку світового та українського конституціоналізму, правової глобалізації та європейської міждержавної інтеграції, здійснення комплексної конституційної реформи з метою модернізації національної правової системи тощо.

Із цієї точки зору, методологія дослідження категорії «ефективність конституційно-правових норм» має бути спрямованою на вирішення таких ключових завдань, як а) аналіз ефективності впливу чинних конституційно-правових норм на суспільні відносини; б) порівняльно-правове дослідження ефективності реалізації конституційно-правових норм в Україні та зарубіжних державах, насамперед державах-членах Європейського Союзу і тих, що проголосили стратегічний курс на вступ до ЄС, зокрема шляхом побудови моделі співробітництва з ЄС на основі угод про асоціацію; в) визначення оптимальних шляхів досягнення ефективного впливу конституційно-правових норм на суспільні відносини у контексті конституційної модернізації суспільства та глибинного комплексного реформування найважливіших конституційно-правових інститутів.

Слід зазначити, що вирішення вказаних завдань потребує деяких термінологічних та змістовних уточнень щодо методологічних конструкцій та засобів, що використовуються для означеної мети.

По-перше, у сучасній юриспруденції відсутнє єдине розуміння методології. Як убачається, у контексті дослідження категорії «ефективність конституційно-правових норм» під його методологією слід розуміти комплексне доктринальне уявлення про оптимальний спосіб створення та реалізації галузевих конституційно-правових норм шляхом визначення належних методологічних способів та прийомів, здатних забезпечити максимальну ефективність позитивного впливу на суспільні відносини в межах національної системи права.

По-друге, формування належної методології дослідження безпосередньо залежить від його предмета, включаючи його внутрішнє змістовне наповнення, ознаки, правову природу, адже, як стверджує видатний філософ – основоположник філософської школи феноменології Е. Гуссерль, «істинний метод впливає з природи предметів, які підлягають дослідженню, а не з наших задалегідь складених суджень і уявлень» [4, с. 66]. Із таким твердженням слід погодитися, адже насправді для отримання правильних методологічних способів та прийомів пізнання вкрай важливо визначити формальні якості об'єкта пізнання, тобто конституційно-правових норм – складового елементу національної системи права, сутнісні характеристики якого визначаються формально-юридичним гносеологічним інструментарієм.

По-третє, під методологією дослідження категорії «ефективність конституційно-правових норм» слід розуміти не лише збірку певних теоретичних положень, що потребують наукового опрацювання, а найбільш загальний метод, систему підходів та прийомів рішення тих чи інших питань дослідження або діяльності. Таким методом у позитивістській інтер-

претації правових явищ визнається формально-юридичний, а ефективність правового регулювання пов'язується з формально правильною реалізацією чинних правових норм незалежно від змістовного складника та відповідності «природному» праву.

На думку Я. Гайворонської, правові норми складають право в цілому, а юридичні норми є найбільш формалізованим видом правових норм та пов'язані з державою як суб'єктом створення та забезпечення [4, с. 71]. Із такою спробою усунути дуалізм позитивного та природного права важко погодитися, оскільки не зовсім зрозумілим залишається поділ норм на «правові» та «юридичні», адже предметом дослідження юридичних наук якраз і є право як цілісна система правил поведінки суб'єктів правових відносин, а формальна визначеність – однією з обов'язкових ознак, які відрізняють правове регулювання від інших видів соціального регулювання і відповідних соціальних норм (політичних, корпоративних, моральних, релігійних та інших). Як убачається, для подолання вказаної методологічної проблеми ключовим питанням є знаходження способів інтеграції природного (такого, що формується об'єктивно, на думку деяких науковців, навіть спонтанно) та позитивного (штучно створеного законодавцем) права до єдиної системи права, включаючи пошук доцільних засобів її дослідження та доктринальної інтерпретації.

Водночас представники соціологічного напрямку права дорікають прихильникам юридичного позитивізму в тому, що їхня теорія не тільки не досліджує питання джерел права, але й не дає обґрунтування права (як соціально-культурного феномена життя людини). Крім того, на погляд представників цього підходу до праворозуміння, використовуючи формально-догматичну методологію пізнання права, з права виключаються або недооцінюються звичайне право, більша частина норм міжнародного права, канонічне право, джерелами яких держава не є безпосередньою.

Зазначене зауваження особливо актуалізується у сучасних умовах європейської міждержавної інтеграції, зважаючи на формування цілого комплексу наднаціональних джерел права, механізм дії яких неможливо пояснити крізь усталені постулати класичної школи «державницького» позитивізму (наприклад, ідеться про «вторинне» право ЄС в частині тих його джерел, що мають властивість прямої дії щодо національних правопорядків держав-членів. – *Авт.*).

Соціологічний напрям у праві об'єднує різні школи, але спільним для них є критика теорії юридичного позитивізму, що зводив завдання юриспруденції тільки до формально-догматичного дослідження чинного законодавства і, як уже зазначалося, стану ефективності правотворчості та правореалізації чинних правових норм.

Не відкидаючи об'єктивного права, встановленого державою, прихильники соціологічної юриспруденції стверджують, що самі по собі норми права, що містяться в текстах законодавчих актів, ще не утворюють права. Згідно з їхніми поглядами, справжній зміст права розкривається тільки за умови глибокого аналізу різних чинників, що впливають на виникнення правових приписів і створюють у підсумку систему права.

Згідно із соціологічним праворозумінням, велика увага в державі має відводитися суддівським функціям (Е. Ерліх, Ф. Жені, Г. Канторович, Р. Паунд, К. Левеллін, Д. Френк і ін). Правом називаються тільки ті норми, які створюються судом, суддя тут виступає в ролі основного «творця права».

Натомість основним доводом проти теорії юридичного позитивізму з боку природно-правової концепції є факт усвідомлення правової дійсності всіма суб'єктами приватного та публічного права. Ідеться про те, що всі нормативно-правові акти, створені законодавцем і реалізовані правозастосувальними органами, проходять складний шлях осмислення людиною, формуючи певний тип правової свідомості індивіда. Іншими словами, на думку представників цієї теорії, права поза людською правосвідомістю не існує [5, с. 235].

Критика цієї доктрини ґрунтується саме на положенні пріоритетного значення судді у державі. Уся справа в тому, як стверджують опоненти цього типу праворозуміння (прихильники теорії юридичного позитивізму і природно-правової школи. – *Авт.*), що протиставлення «живого» права суспільства і позитивних законів держави неминуче породжує і багато

в чому обґрунтовує суддівське свавілля. Якщо рішення судді визначається переважно власною правосвідомістю, його фактичні дії стають формально необмеженими. Тому не завжди можна бути впевненим, що суддя, здійснюючи правосуддя, керується нормами права, а не підміняє їх власною думкою чи інтересами у конкретному процесуальному провадженні.

Тобто будь-які правовідносини можуть бути реалізовані тільки через правосвідомість учасників правових відносин, тому суддя (як «творець права») виступає носієм не тільки своєї власної професійної правової свідомості, а й індивідуального світогляду, моральних та інших особистих якостей, що залежать від правової культури, від ціннісних орієнтирів особистості й цілого суспільства. Такі критичні аргументи характерні з боку представників природно-правової доктрини.

Прихильники юридичного позитивізму інакше представляють об'єкт критики, зокрема зміст права з точки зору соціологічного правознавства (правовідносини) [6, с. 300].

Однією з найбільш складних через багатозначність визначень є теорія природного права. Часто в науці про право і державу ця теорія ототожнюється з філософією права, метою якої називається уможливлення побудова ідеального політичного і правового порядку.

Водночас теорія природного права сприймалася мислителями різних епох по-різному, наприклад, як:

- 1) методологія (природне право – це те, що було б, якби не існувала держава);
- 2) історична гіпотеза (природне право – це те право, яке діяло в «природному», додержавному стані);
- 3) політичний і юридичний ідеал (природне право – це те право, яке має замінити політико-правовий порядок держави);
- 4) складовий елемент системи права (природне право – це те, яке має застосовуватися там, де відсутній закон, тобто заповнювати пробіли законодавства);

Отже, зміст теорії природного права змінювався протягом історії, що ускладнювало розуміння основних ідей цієї доктрини і створювало труднощі для практичного застосування приписів природного права в житті людей.

При цьому природно-правова концепція може бути ефективно використана при перехідних станах суспільного і державного розвитку, коли руйнуються стереотипи колишнього ладу і відсутні передумови нового. У період ідейних хитань ця концепція допомагає осмислити формальні цінності, до яких належить право і показати орієнтири бажаного розвитку політико-правових ідей і відносин. Для формування соціально орієнтованої держави з гарантованим відкритим переліком прав і свобод громадян представляється необхідним використовувати доктринальний зміст усіх теорій, зокрема теорії юридичного позитивізму [4, с. 72].

Таким чином, для належного дослідження феномена ефективності дії конституційно-правових норм у сучасному суспільстві слід комплексно (відповідно до основоположного у сучасній юриспруденції принципу наукового плюралізму. – *Авт.*) використовувати досягнення та підходи різних напрямів праворозуміння, основними з яких вбачаються саме формально-юридичний (позитивістський), соціологічний та природно-правовий.

Висновки. Отже, на підставі проведеного аналізу також можна стверджувати, що методологічні засади дослідження ефективності конституційно-правових норм мають бути побудовані на широкому міждисциплінарному підході, що враховує об'єктивні закономірності та досягнення правової науки (теорії держави і права та теорії конституційного права), загальної філософії, соціології, політології та інших провідних наук про суспільство та людину. Окреме місце серед указаних галузей наукового пізнання посідає, на наш погляд, загальна теорія держави і права, яка дає змогу узагальнити відомості про категорію «ефективність конституційно-правових норм», та соціологія, що спрямована на досягнення відповідності юридичного змісту правових норм об'єктивно існуючим суспільним відносинам та рівню правосвідомості суспільства на тому чи іншому конкретно-історичному етапі його розвитку.

Список використаних джерел:

1. Буткевич В.Г. Радянське право і міжнародний договір. Київ: Вища школа, 1977. 264 с.
2. Теорія держави та права: навч. посіб. / Є.В. Білозьоров, В.П. Власенко, О.Б. Горова, А.М. Завальний, Н.В. Заяць та ін.; за заг. ред. С. Д. Гусарева, О.Д. Тихомирова. Київ: НАВС, Освіта України, 2017. 320 с.
3. Шершеневич Г.Ф. Общая теория права: Учебное пособие. Том 1. Москва, 1995. 720 с.
4. Придворов Н.А., Трофимов В.В. Правообразование и правообразующие факторы в праве. Москва: Норма: ИНФРА-М, 2012. 400 с.
5. Лейст О.Э. Сущность права. Проблемы теории и философии права. Москва, 2002. 288 с.
6. Царьков И.И. Развитие правосознания в европейской традиции права. Санкт-Петербург, 2006. 344 с.

ЄВДОКИМОВ В. В.,

доктор економічних наук, професор,
ректор

*(Житомирський державний
технологічний університет)*

УДК 340.1

**ТРАНСФОРМАЦІЯ СИСТЕМИ ВИБОРЧОГО ПРАВА В АВСТРО-УГОРСЬКІЙ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ**

У статті здійснюється аналіз виборчого законодавства імперії Габсбургів, що почало розвиватися в другій половині ХІХ ст., коли імперія вступила в епоху конституціоналізму. Основна увага акцентується на виборчих кампаніях до Галицького крайового сейму, який у досліджуваний період перетворився на осередок політичного і суспільного життя краю. Визначаються основні передумови й етапи трансформації виборчого законодавства та його наслідки для розвитку українського національного руху в імперії.

Ключові слова: виборче законодавство, норми права, конституціоналізм, система парламентаризму, крайовий сейм, виборча кампанія.

В статье проводится анализ избирательного законодательства империи Габсбургов, которое начало развиваться во второй половине XIX в., когда государство вступило в эпоху конституционализма. Основное внимание акцентируется на избирательных кампаниях в Галицкий краевой сейм, который в исследуемый период превратился в очаг политической и общественной жизни края. Определяются основные предпосылки и этапы трансформации избирательного законодательства и его последствия для развития украинского национального движения в империи.

Ключевые слова: избирательное законодательство, нормы права, конституционализм, система парламентаризма, краевой сейм, избирательная кампания.

The article analyzes the electoral legislation of the Habsburg empire, which began to develop in the second half of the 19-th century, when the state entered the era of constitutionalism. The main attention is focused on election campaigns in the

Galician Sejm, which during the period under investigation turned into a hotbed of political and public life in the region. The main prerequisites and stages of the transformation of electoral legislation and its consequences for the development of the Ukrainian national movement in the empire are determined.

Key words: *election law, norms of law, constitutionalism, system of parliamentarism, regional diet, election campaign.*

Постановка проблеми. Норми виборчого законодавства є основоположним чинником трансформації суспільної свідомості, оскільки безпосередньо впливають на вектор розвитку країни. Із часу проголошення незалежності в 1991 р. і по сьогоднішній день ми є свідками реформування системи виборчого права. Реформи мають як позитивні, так і негативні наслідки. Другі є більш очевидними. З огляду на цю ситуацію, наукової та суспільної актуальності набуває дослідження історико-правової традиції виборчого законодавства на українських землях.

На нашу думку, вартими уваги є норми виборчого права імперії Габсбургів, які були складовою системи парламентаризму Австро-Угорщини, а також визначально вплинули на рівень правосвідомості населення того часу. Розкриттям правових засад виборчої системи щодо Галицького крайового сейму ми зможемо також простежити еволюцію вітчизняної традиції парламентаризму і представницьких органів влади.

Методологічною основою нашого дослідження стали праці О. Аркуші, В. Баран, Т. Батенка, С. Гродзіцького, Л. Ілина, В. Кульчицького, К. Левицького, І. Мельника й ін. Характерною рисою зазначених досліджень є акцентування уваги на правовій системі імперії Габсбургів, а також на нормах виборчого права, які застосовувалися під час виборів до імперського парламенту та Галицького сейму.

Дослідження генези норм виборчого законодавства на українських землях важливе з огляду на кілька причин. По-перше, дана проблема є малодослідженою. По-друге, історико-правові дослідження важливі з огляду на формування цілісної концепції національного державотворення та приналежності української правової традиції до європейської. По-третє, виборче законодавство імперії Габсбургів забезпечило не лише практичний досвід українців, що отримали депутатські мандати, а й стало фундаментом для розвитку української державницької думки та правничих шкіл.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз характерних рис та особливостей застосування законодавства Австро-Угорщини, що регулювало процедуру виборів до крайового сейму, а також реформування даної системи на початку ХХ ст.

Результати дослідження. У правовій спадщині імперії Габсбургів традиція виборчого законодавства має давню історію. Це пояснюється тим, що Австрійська імперія ще у XVIII ст. ввійшла в епоху освіченого абсолютизму, однією зі складових частин якого було скликання станових сеймів у провінціях імперії. Так, ще 1775 р. у Львові почав роботу становий сейм, який складався з 10 представників від духовенства, 10 вищих урядовців та понад 100 шляхтичів і магнатів [10]. Також гарантовані депутатські мандати мали ректор Львівського університету, львівський бургомістр, один зі львівських патрициїв і один представник від львівського патриціату. Згодом імператриця Марія Терезія пообіцяла реформувати норми делегування кандидатів до станового сейму на користь збільшення представництва від міст і містечок краю. Однак цієї обіцянки так і не виконала.

Організація станових сеймів – перший практичний досвід парламентаризму на українських землях. Проте становий сейм мав вузьку, символічну сферу компетенцій щодо надання рекомендацій до формування крайового бюджету [11]. Проіснувавши до вересня 1845 р. становий сейм не став дієвим законотворчим органом. Він радше був місцем організації і правових дискусій німецької та польської знаті, оскільки серед найвищих керівників органів самоврядування, магнатів та шляхти не було українців. Проте саме процедура делегування послів до станового сейму започаткувала так звану куріальну виборчу систему, що з утвердженням конституційних норм 1860-х рр. стала традиційною.

Черговим етапом формування виборчого законодавства імперії Габсбургів стали події загальноєвропейської революції 1848–1849 рр., коли було підготовлено кілька проектів конституції, кожен з яких передбачав формування виборного парламенту – рейхстагу. У Конституції від 4 березня 1849 р. зазначалося, що нижня палата рейхстагу – палата депутатів – формувалася шляхом народного волевиявлення [12]. Такі норми, що були задекларовані в п. 46 Конституції, започаткували загальне виборче право, яке, правда, мало декларативний характер, оскільки вводило кількоступеневу майнову і вікову процедуру виборів.

Основою куріального підходу був принцип, що один депутат повинен представляти не менше як 100 тис. населення. Майновий ценз становив п'ятсот гульденів (п. 42) [14, с. 265].

В останній третині XVIII – у першій половині XIX ст. в Австрійській імперії були сформовані передумови для розвитку правових норм, що регламентують процедуру виборів. Сстанові сейми та рейхстаг, які існували в імперії, не були повноцінними представницькими органами влади. Вони мали дорадчих характер та цікавили магнатів, які в такий спосіб піднімали свій соціальний статус. Тільки в другій половині XIX ст., коли ідеї боротьби за національно-територіальну автономію і розширення політичних прав набули поширення, а з 1861 р. були створені крайові сейми, виборчі кампанії перетворилися на своєрідні двигуни політичного життя кожної провінції. Особливо активно виборче право реалізовувалося в Галичині. Цьому сприяло насамперед польсько-українське політичне протистояння.

Під час характеристики виборчого законодавства імперії Габсбургів другої половини XIX ст. насамперед варто розмежувати норми права, що регламентували процедуру виборів до крайового сейму та до імперського парламенту. Це фактично були дві окремі системи, які тільки в окремих аспектах мали спільні риси. Зважаючи на те, що українці не мали численного представництва в імперському парламенті, і проблема ця є достатньо вивчена у вітчизняній історико-правовій науці (заслужують на увагу дослідження А. Баран [2; 3; 4]), ми акцентуватимемо увагу насамперед на особливостях правових норм, що регулювали процес виборів до крайового сейму, який перетворився на осередок політичного життя Галичини.

Основним нормативним актом, що регулював виборчу кампанію, були Крайовий статут і Виборча сеймова ординація (26 лютого 1861 р.) [8, с. 6]. Згідно з цими документами, вибори до крайового сейму відбувалися на основі сформованих виборчих округів, яких налічувалося 140 і вони для спрощення процесу організації повторювали судові округи. З кожного округу обирали одного депутата. Ще десять місць були вірільними. Сім із них належали церковним ієрархам (три – львівським архієпископам, два – перемишським, тарнавським і станіславським) [7, с. 191]. Право бути сеймовим послом мали ректори Львівського і Краківського університетів. 1866 р. вірільний голос отримав єпископ Краківський [5, с. 36].

Характерною рисою виборчого законодавства була так звана куріальна система, яка наділяла правом голосу кожного громадянина Австрійської імперії, який досяг 24-річного віку і проживав у громаді не менше шести місяців. Право бути обраним мав кожний, хто досяг 30-річного віку [13, арк. 6]. Таку систему відомий польський дослідник системи галицького парламентаризму С. Гродзіцький називає «пережитками Середньовіччя» [15, с. 42].

Перша курія дістала назву великої земельної власності, оскільки до неї входили власники спадкових маєтків, які сплачували щорічно податків на суму 200 крон [8, с. 6]. Представники цієї курії обирали 44 депутати [6, с. 165]. Друга курія – торгово-промислова – представляла делегатів торгово-промислових палат найбільших міст краю – Львова, Кракова та Бродів, які делегували трьох послів. Згодом кількість послів від Львова і Кракова було збільшено. Причиною збільшення стало зростання кількості торгівців і промисловців, що було закономірним явищем межі XIX – XX ст., а з іншого боку – задоволення інтересів фінансових груп було запорукою політичної стабільності імперії.

Третя, міська курія обирала 20 послів, а право голосу мали особи, що були внесені до списку платників податків, сформованого 1849 р. [1, с. 10]. Також були обмеження – обирати могли тільки дві третини списку. Тобто простежувався майновий ценз. Ті, хто платив найменшу кількість податків, не мали права голосу.

Найбільшу кількість депутатів делегувала четверта курія. Вона об'єднувала 90,8% громадян краю [8, с. 7], які обирали 46% депутатів Галицького крайового сейму. Це була так звана сільська курія, а тому вибори тут відбувалися у два етапи. Це пояснювалося і тим, що влада не могла забезпечити фізичного доступу всіх виборців до місць голосування, а тому спочатку обирали правиборців, а ті, у свою чергу, голосували за сеймових депутатів. Одного правиборця обирали в середньому 500 тих, хто голосував, якщо громада налічувала 750 мешканців, то вибирали двох [5, с. 36].

Отже, куріальна система виборів гарантувала захист інтересів великих землевласників та нівелювала правові вимоги інших прошарків населення. Показово, що навіть представники міст і промислово-торгової знаті мали менше мандатів, ніж селяни. Це можна пояснити аграрним характером краю, хоча розвиток таких міст, як Львів і Краків, потребував реформування виборчого законодавства.

Недосконалість проявлялася також у тому, що представників першої курії обирали кількома десятками голосів, тоді як для отримання перемоги в четвертій курії необхідно було мати підтримку кількох тисяч виборців. Л. Ілін щодо цього наводить цікавий вислів польського депутата від четвертої курії І. Дашинського під час дискусії з поміщиком В. Дзедушицьким: «Граф Дзедушицький, на мій погляд, для мене нічого не представляє, мене вибрало 20000 громадян, а пана Дзедушицького якимсь товариство з декількох шляхтичів» [7, с. 195].

День виборів оголошував крайовий намісник, про що сповіщалося у всіх крайових газетах не пізніше як за шість тижнів до даного заходу. Варто зауважити, що процедура формування виборчої комісії і проведення виборів була досить демократичною. Комісія формувалася із самих виборців, для громад величиною 500–10 000 осіб становила п'ять членів, а в більших громадах – сім, але за взаємною згодою комісія могла бути й більшою [13, арк 10]. Абсолютною більшістю голосів комісія вибирала голову. Виборці для голосування запрошувалися відповідно до списку, сформованого напередодні. Підрахунок голосів відбувався в присутності всіх виборців – голова комісії розкривав урну і по одному виймав бюлетень, надривав його і зачитував ім'я кандидата. Далі передавав бюлетень кожному члену комісії, який мав засвідчити його правдивість [13, арк. 14].

Недоліком виборчого законодавства була відсутність норм, що передбачали можливість проведення виборів в один день. Причиною численних зловживань було те, що в різних куріях вибори відбувалися в різні дні, а тому магнати, які не отримали відповідної кількості голосів, могли балотуватися і в четвертій курії, де вони зазвичай їх купляли.

Виборчий закон відображав соціальну структуру суспільства, цілковито ігнорував соціальний чинник. Гарантованими для українців були тільки три вірильні місця від церкви.

Цікаво, що виборче законодавство чітко регулювало процедуру агітації виборців. Наприклад, українці, які балотувалися до сейму, за основне місце агітації обирали церкву. Це пояснюється кількома причинами. По-перше, більшість українських делегатів до сейму були священиками, а тому церква ставала їхнім основним місцем агітації. Це можна розцінювати як певне зловживання. Хоча, по-друге, церква була осередком життя окремої громади і сюди щонеділі збиралися практично всі дорослі виборці, особливо ті, хто мав право голосу, тому це була найкраща площадка для політичних дебатів.

Варто також зауважити, що перемога на виборах не гарантувала депутатського мандата. На перших засіданнях сеймової каденції відбувалося підтвердження мандатів і проводилася своєрідна ревізія зловживань і махінацій, що мали місце. Через те, що абсолютну більшість у крайовому сеймі становили польські депутати, вони часто скасовували мандати українським послам.

На початку ХХ ст. загострилося українсько-польське протистояння, причиною чого була боротьба українців за реформу загального виборчого права. Реформа стосувалася виборів до імперського парламенту, але її проведення мало б позитивно вплинути на виборчі кампанії до крайового сейму. 1907 р. в імперії запроваджене загальне виборче право, за яким активним виборчим правом наділялися особи чоловічої статі віком від 24 років і більше, які

мали австрійське громадянство та щонайменше річний ценз осілості. Пасивним виборчим правом були наділені чоловіки від 30 років і більше, які мали щонайменше 3 роки австрійського громадянства [4, с. 11].

Отримавши більшу кількість депутатів в імперському парламенті, галицькі українці активізували боротьбу і за реформу сеймової виборчої ординації 1861 р. За сприяння митрополита А. Шептицького, який активно долучився до політичного життя, 1914 р. вдалося досягти українсько-польського політичного компромісу, результатом якого була згода поляків на збільшення кількості депутатських мандатів для українців шляхом спрощення виборчої системи. Так, 14 лютого 1914 р. Галицький сейм ухвалив реформу Крайового статуту та Виборчої ординації [10]. Про значення цього рішення свідчать слова К. Левицького про те, що проведена реформа «надала виборче право значно ширшим народним масам, як се було досі, бо запровадила загальне, безпосереднє і тайне право голосування в сільській і загальній міській курії, чим наблизилася до засад демократичної виборчої реформи та українцям дала спроможу вибрати також своїх заступників з міст до галицького Сейму» [9, с. 687–688]. На його думку, вибори організовані відповідно до нових принципів «мали стати зародом політичної автономії українського народу» [9, с. 687–688].

На жаль, даний закон так і не був реалізований, оскільки чергові вибори до Галицького сейму були перервані подіями Першої світової війни.

На нашу думку, суть виборчого законодавства імперії Габсбургів дуже влучно охарактеризувала А. Баран, яка зауважила, що запроваджений принцип виборно-правової винятковості базувався на принциповому бажанні допустити чи не допустити конкретні соціальні групи населення до активного політичного життя [2].

Висновки. Отже, виборче законодавство імперії Габсбургів пройшло кілька етапів у процесі свого становлення. Започаткована під час організації станового сейму й імперського парламенту 1849 р. система виборчого законодавства характеризувалася куріальним складником, що був пережитком Середньовіччя. З іншого боку, норми законодавства уможливили розвиток української державницької думки. Практичний досвід, набутий у стінах Галицького сейму, став вагомим складником процесу визвольних змагань 1917–1921 рр.

Список використаних джерел:

1. Аркуша О. Галицький сейм: виборчі кампанії 1889 і 1895 рр. Львів, 1996. 173 с.
2. Баран А. Виборче законодавство Австрійської (Австро-Угорської) монархії (1848–1918 рр.). Юридичний науковий електронний журнал. 2014. № 4. URL: http://lsej.org.ua/4_2014/13.pdf.
3. Баран А. Реалізація законодавства Австро-Угорщини щодо загального виборчого права в східній Галичині на поч. XX ст. Актуальні проблеми правознавства. 2017. № 3. С. 10–14. URL: <http://appj.tneu.edu.ua/index.php/appj/article/view/157/158>.
4. Баран А. Виборча кампанія у Галичині до австрійського парламенту в 1907 р.: перебіг та результати. Митна справа: наук.-аналіт. журнал. 2012. № 4 (82). Ч. 1. Кн. 1 (липень – серпень). С. 9–19.
5. Батенко Т. До історії формувань виборчої системи в Галичині. Республіканець. 1994. № № 3–4. С. 35–39.
6. Лин Л. Організація роботи та правовий статус апарату Галицького крайового сейму (1861–1918 рр.). Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Серія «Право». 2011. Вип. 4. С. 163–171.
7. Лин Л. Практична реалізація норм виборчого законодавства імперії Габсбургів (на прикладі виборчої кампанії до Галицького крайового сейму 1870 р.) Університетські наукові записки: часопис Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. 2012. Вип. 6. С. 190–197.
8. Кульчицький В. Державний лад і право в Галичині (у другій половині XIX – на початку XX ст.). Львів, 1965. 82 с.
9. Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918: з ілюстраціями на підставі споминів і документів. Ч. 2. Львів: накладом автора, 1929. С. 289–776 с.

10. Мельник І. Реформа Галицького сейму. URL: <https://zbruc.eu/node/18758>.
11. Питльована В. Галицький становий сейм у державному апараті Австрії (1775–1848 рр.). URL: <http://radnuk.info/home/24542-----17751848---.html>.
12. Ременяк О. Між централізмом і федералізацією. Австрійська модель децентралізації публічної влади Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки. 2016. № 855. С. 361–366. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2016_855_57.
13. ЦДІАЛ. Ф. 309. Т. 4. Оп. 1. Спр. 2530. 15 арк.
14. Шимов Я. Австро-Венгерская империя. М.: Эксмо, 2003. 608 с.
15. Grodziski S. W krolewstwie Galicji i Lodomerii. Kraków, 1976. 302 s.

КОВАЛЬ Т. В.,

кандидат історичних наук,
старший викладач
кафедри державно-правових дисциплін
(Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького)

УДК 342.72/.73 (477) + (4)

ОМБУДСМАН ІЗ ПРАВ СТУДЕНТІВ: ВІТЧИЗНЯНИЙ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД

Статтю присвячено вивченню вітчизняного та європейського досвіду діяльності омбудсмана із прав студентів. Автор досліджує історію інституту, його організаційні форми, особливості призначення на посаду студентського омбудсмана, основні повноваження та напрями роботи.

Ключові слова: омбудсман, освітній омбудсман, уповноважений із прав студентів.

Статья посвящена изучению отечественного и европейского опыта деятельности омбудсмана по правам студентов. Автор исследует историю института, его организационные формы, особенности назначения на должность студенческого омбудсмана, основные полномочия и направления работы.

Ключевые слова: омбудсмен, образовательный омбудсмен, уполномоченный по правам студентов.

The article is devoted to the study of domestic and foreign experience of student rights ombudsman activity. The author investigates higher education ombudsman institution history, its organisational forms, appointment specificities, competence and main activities.

Key words: ombudsman, educational ombudsman, commissioner on student rights.

Вступ. Сучасний етап реформування освіти в Україні є складним та багатоаспектним явищем. Процес утвердження нової української школи пов'язаний зі змінами в різних сферах суспільного життя, зокрема в правовій. Однією з новацій, передбачених Законом України «Про освіту» від 5 вересня 2017 р., є запровадження посади освітнього омбудсмана,

покликано діяти «з метою забезпечення належних умов для реалізації права особи на освіту» [1]. Йдеться, фактично, про створення інституту спеціалізованого уповноваженого, який опікуватиметься правами й інтересами учнів, студентів і науково-педагогічних працівників. Вказана посада, відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 6 червня 2018 р., з'явиться в Україні вже з 1 січня 2019 р. [2]

Окрім того, з огляду на актуалізацію питань щодо захисту прав у сфері освіти, зокрема вищої, у наукових колах дедалі частіше обговорюється необхідність заснування інституту омбудсмана із прав студентів, який діятиме на локальному рівні чи не в кожному вищому навчальному закладі. Такі думки зумовлені різними чинниками, зокрема й вивченням європейського досвіду функціонування спеціальних студентських офісів (служб) із забезпечення та реалізації прав і свобод відповідної категорії осіб. Отже, із квітня 2018 р. у межах проекту Erasmus + «Здійснення захисту інтересів студентів шляхом введення посади омбудсмана» у двох вищих навчальних закладах України – Полтавському університеті економіки і торгівлі (далі – ПУЕТ) та Київському національному університеті імені Вадима Гетьмана (далі – КНЕУ) – з'явилася відповідна посада [3]. Проте, яку роль відіграватиме студентський уповноважений, які реальні важелі впливу матиме, яким чином буде співпрацювати (і чи буде взагалі) з освітнім омбудсманом, якого призначатиме Кабінет Міністрів України, наразі залишається невідомим.

Попри постійну увагу наукової громадськості до проблеми захисту прав і свобод людини та громадянина мусимо констатувати, що діяльність університетських омбудсманів (на відміну від Уповноваженого Верховної Ради України із прав людини, Уповноваженого Президента України із прав дитини) не зацікавила вітчизняних дослідників. Окремі відомості про особливості їхнього статусу містяться в працях учених вузів-учасників вище згаданого проекту, наприклад, Т. Оболенської, Ю. Рижук, О. Чабанюк [4]. Натомість серед західних вчених зазначена тема досить популярна. Так, 2017 р. презентовано фундаментальне дослідження британця Роба Беренса, в якому подано унікальну інформацію про розвиток інституту університетського омбудсмана в країнах Північної Америки, Австралії та Європи [5].

Постановка завдання. Метою статті є вивчення європейського та вітчизняного досвіду діяльності омбудсмана із прав студентів.

Результати дослідження. Перші офіси (служби) уповноважених із прав студентів виникли ще в середині 1960-х рр. в університетах Північної Америки (1965 р. – в університеті Саймона Фрейзера в Канаді, 1969 р. – у Вашингтонському університеті в Сполучених Штатах Америки (далі – США)) [5, с. 12]. Їх поява була частиною загальних змін у соціально-політичному житті суспільства, зокрема руху за громадянські права, тому ініціатива утворення таких інститутів виходила не з боку держави, а з боку студентських товариств й асоціацій. Спочатку офіси омбудсманів працювали лише зі скаргами студентів, захищали їхні права та сприяли поліпшенню умов навчання. Згодом омбудсмани почали брати участь у врегулюванні суперечок та вирішенні конфліктів не лише серед студентського загалу, а й серед професорсько-викладацького складу та навчально-допоміжного персоналу [6, с. 15].

У 1970-х рр. уповноважені із прав студентів з'явилися в Австралії, а в 1980-х рр. – в Європі та Південній Америці. Першим європейським вищим навчальним закладом з офісом омбудсмана став Леонський університет (Іспанія). Вказана посада була запроваджена в ньому 1988 р. 1996 р. в університетах Іспанії налічувалося вже 17 омбудсманів. У 1990-х рр. офіси студентських уповноважених були засновані в університетах Нідерландів та Австрії, у 2000-х рр. – у Бельгії, Німеччині, Португалії, Польщі, Данії тощо. Сьогодні посада уповноваженого із прав студентів є обов'язковою в штаті багатьох навчальних закладів Європи [5, с. 14].

Зрозуміло, що діяльність сучасних студентських омбудсманів у кожному університеті характеризується як спільними, так і відмінними рисами. Без претендування на універсальність спробуємо виокремити деякі з них.

Варто зазначити, що інститут уповноваженого із прав студентів в Європі має різні організаційні форми (моделі): 1) загальнодержавний омбудсман із прав студентів (Ombudsmanin

Higher Education), посада якого затверджена на національному рівні і який захищає права студентів не лише окремого закладу, а всієї держави; 2) місцеві або локальні омбудсмани (Campus or University Ombudsman), які працюють у місцевих університетах і опікуються правами студентів конкретного навчального закладу.

Інститут загальнодержавного омбудсмана із прав студентів є в Австрії, Англії, Уельсі, Литві й ін. Так, в Австрії він з'явився ще 1997 р. у структурі Федерального міністерства науки і транспорту [5, с. 14]. Проте офіційно статус омбудсмана із прав студентів було визначено лише 2011 р. у Федеральному законі про забезпечення якості вищої освіти. Відповідно до нього, кожен студент «має право звернутися до студентського омбудсмана для отримання інформації та консультацій із питань, пов'язаних з освітніми програмами, викладанням, іспитами, послугами й адмініструванням у вищих навчальних закладах» [7].

Проте більшість уповноважених із прав студентів становлять місцеві омбудсмани (Іспанія, Німеччина, Норвегія тощо). Їхня діяльність регламентується як загальнодержавними, так і локальними нормативно-правовими актами. Наприклад, в Іспанії, відповідно до Закону про університети, ухваленого 21 грудня 2001 р., організаційна структура кожного з них обов'язково містить посаду університетського омбудсмана, покликаного захищати «повагу до прав і свобод викладачів, студентів, адміністрації й обслуговуючого персоналу стосовно дій різних університетських органів та відділень» [8]. Станом на 2016 р. в Іспанії працювало 54 уповноважених із прав студентів.

Водночас у багатьох державах Європи діяльність студентських омбудсманів регламентується лише локальними актами – статутом університету або відповідним положенням. Не є винятком і Україна. Так, 22 листопада 2017 р. Вченою радою Полтавського університету економіки і торгівлі, а 29 березня 2018 р. Вченою радою Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана затверджено положення про уповноважених із прав студентів [9].

Щодо загальноприйнятого визначення досліджуваного поняття, то в європейській практиці його просто немає. Нормативно-правові акти містять різні варіації формулювання аксіоматичного твердження: студентський омбудсман – це особа, яка діє в інтересах студентів, здійснює захист їхніх прав і свобод. Не потребують доведення і принципи його діяльності – незалежність, неупередженість, законність, справедливість, об'єктивність, конфіденційність тощо. Так, згідно з п.1.6. Положення про Уповноваженого із прав студентів КНЕУ, омбудсман здійснює свою діяльність на основі принципів гуманізму, законності, справедливості, неупередженості, об'єктивності, незалежності, доступності, транспарентності, недоторканості приватного життя осіб і конфіденційності відомостей про них [9].

Призначення на посаду університетського омбудсмана здійснюється по-різному. Наприклад, у Варшавському університеті (Польща) він (вона) призначається ректором, в університеті Мінью (Португалія) обирається Вченою радою, в університеті м. Л'Аквіла (Італія) обирається Вченою радою на основі пропозицій органів студентського самоврядування. В окремих університетах омбудсман обирається комітетом, що складається зі студентів та представників професорсько-викладацького складу. Строк перебування на посаді студентського омбудсмана варіюється від двох до чотирьох років [10]. В Україні Уповноважений із прав студентів КНЕУ призначається строком на два роки та відсторонюється ректором за поданням Наглядової ради університету і за згодою Конференції студентів університету. Призначенню передують вибори, на яких кожен із кандидатів може представити програму своєї майбутньої діяльності.

Очевидно, що категорія, з якою працюють університетські омбудсмани, – це студенти та їхні батьки. Але в кожному навчальному закладі є свої особливості. Так, в окремих університетах Німеччини є омбудсмани з роботи з іноземними студентами [5, с. 15].

Основні завдання та повноваження університетського омбудсмана зазвичай визначаються внутрішніми актами. Як свідчить досвід європейських вузів, їх перелік може бути досить значним – від просвітницької діяльності (ознайомлення студентів з їхніми правами й обов'язками) до вжиття конкретних заходів щодо відновлення порушених прав. В Україні студентські омбудсмани також мають широке коло повноважень.

Відповідно до Положення про омбудсмана студентів ПУЕТ, на нього покладено такі завдання: 1) представляти інтереси студентів перед ректоратом університету, в органах місцевої та державної влади; 2) аналізувати стан реалізації та забезпечення прав, свобод та інтересів студентів; 3) вживати попереджувальних заходів для запобігання порушенню прав, свобод і законних інтересів студентів; 4) організувати заходи щодо роз'яснення студентам їхнього правового статусу, обсягу їхніх прав та обов'язків; 5) вживати необхідних заходів у разі порушення прав, свобод та законних інтересів студентів; 6) надавати рекомендації щодо запобігання конфліктним ситуаціям студентам та іншим учасникам освітнього процесу.

Уповноважений із прав студентів КНЕУ наділений дещо ширшим переліком повноважень. Це, зокрема, сприяння реалізації єдиної державної політики, спрямованої на забезпечення права особи на здобуття якісної та доступної освіти; співпраця та взаємодія з освітнім омбудсманом, призначеним Кабінетом Міністрів України установленим порядком; здійснення заходів щодо додержання законодавства України про освіту; вжиття заходів для забезпечення належних умов для рівного доступу до здобуття освіти учасниками освітнього процесу університету; забезпечення реалізації прав, свобод і законних інтересів студентів університету; представлення законних інтересів студентів перед керівництвом університету; аналіз стану реалізації та забезпечення прав і свобод студентів в університеті; здійснення громадського контролю за діяльністю університету та його структурних підрозділів у сфері забезпечення реалізації прав, свобод і законних інтересів студентів; вжиття превентивних заходів щодо запобігання порушенню прав, свобод і законних інтересів студентів; вжиття необхідних заходів у разі порушення прав, свобод і законних інтересів студентів через звернення до керівництва університету та його структурних підрозділів [9].

Коло проблем, з якими доводиться стикатися студентським омбудсманам, дуже різноманітне. З огляду на мінімальний досвід роботи уповноважених в Україні, звернемося до європейської практики. Роб Беренс називає діяльність студентського омбудсмана «цікавою сумішшю повсякденного та серйозного» [5, с. 19]. З одного боку, це щоденна ознайома робота, діяльність із забезпечення вимог навчального процесу, а з іншого – вирішення серйозних проблем в університетському середовищі, як-от: дискримінація (особливо у сфері психічного здоров'я й інвалідності), насильство, необ'єктивна оцінка знань студентів, плагіат у наукових дослідженнях тощо. Наприклад, у Німеччині, окрім власне університетських омбудсманів, є так звані наукові омбудсмани (Ombudsman für die Wissenschaft), до повноважень яких належать питаннями академічної доброчесності. Останнім часом омбудсмани із прав студентів Німеччини, Польщі, Швеції, Англії відзначають ще один важливий і делікатний напрям власної роботи – розгляд скарг, пов'язаних із сексуальними домаганнями [5, с. 20].

Зважаючи на вітчизняні реалії, наважимося припустити, що університетські омбудсмани в Україні найчастіше матимуть справу з фактами необґрунтованого підвищення оплати за навчання, незаконного виселення студентів із гуртожитків, вимагання коштів за складання екзаменів (заліків), необ'єктивного оцінювання рівня знань студентів тощо. Водночас не виключено, що вони отримуватимуть зустрічні скарги від викладачів.

Організаційно-правове, консультативне, інформаційно-аналітичне забезпечення діяльності університетських омбудсманів здійснюється спеціальними офісами (службами). Так, офіс омбудсмана в КНЕУ проводить узагальнення практики застосування законодавства з питань, що належать до компетенції омбудсмана; виконує завдання щодо співпраці та взаємодії з освітнім омбудсманом, призначеним Кабінетом Міністрів України установленим порядком; виявлення причин, що призводять до порушення прав і законних інтересів студентів, їхніх батьків, законних представників; здійснення перевірок фактів, наведених у зверненнях, поданих студентами, їхніми батьками, законними представниками; забезпечення висвітлення діяльності омбудсмана на сайті університету [9].

Порядок звернення до університетського омбудсмана може різнитися – від електронного (телефонного, поштового) до особистої зустрічі. Деякі омбудсмани налаштовані на особистий прийом, інші віддають перевагу електронним зверненням, які певним чином можуть гарантувати анонімність заяви. Звернення можуть бути індивідуальними або колек-

тивними. Попри різні порядок і види, омбудсман зобов'язаний розглянути всі звернення, дати офіційну відповідь і вжити всіх необхідних заходів для вирішення порушених у них проблем.

Важливо зазначити, що рекомендації омбудсмана не мають примусового характеру, адже не забезпечуються будь-якими штрафними санкціями. Його роль полягає в посередництві, медіації, примиренні сторін, наданні їм відповідних консультацій і пошуку можливих шляхів вирішення проблеми. Дуже показовими в цьому контексті є слова колишнього омбудсмана університету Массачусетса (США) Говарда Гадліна: «Можливо, найбільш вражаючим уроком для мене в цій роботі було те, що відсутність влади – це привілей. Омбудсман не може примушувати, наказувати, командувати чи вимагати від будь-кого робити будь-що. Проте ця відсутність прямої влади все одно дає нам істотний вплив, в окремих випадках навіть більший, ніж у тих, хто має владу. Нестача влади також посилює нашу здатність до співпраці» [5, с. 18].

Висновки. У підсумку зазначимо, що наявність посад омбудсманів із прав студентів в університетах Європи є досить поширеним явищем. Справжній бум їх появи припадає на кінець 1990-х – початок 2000-х рр. Активна життєва позиція, прагнення захищати власні права і свободи, зрештою, високий рівень правової культури європейської академічної спільноти зумовили постійне вдосконалення цього інституту, забезпечили йому стабільну державну підтримку. Попри те, що рішення студентського омбудсмана мають здебільшого рекомендаційний характер, він є вагомим інструментом для врегулювання конфліктів. Його доповіді мають широкий суспільний резонанс, що слугує додатковим важелем під час вирішення суперечок. Водночас у багатьох європейських державах омбудсман із прав студентів гарантує конфіденційність, що особливо актуально в наш час.

Україна робить лише перші кроки в напрямі впровадження інституту студентського омбудсмана. Вважаємо, що в перспективі його роль полягатиме в попередньому вирішенні конфліктів, що, у свою чергу, сприятиме зменшенню кількості скарг до освітнього омбудсмана.

Список використаних джерел:

1. Про освіту: Закон України від 5 вересня 2017 р., поточна редакція, ухвалена 5 вересня 2017 р. // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>.
2. Деякі питання освітнього омбудсмана: постанова Кабінету Міністрів України від 6 червня 2018 р., поточна редакція, ухвалена 6 червня 2018 р. // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/ru/491-2018-p>.
3. Каблучка Є. У Полтаві представили першого українського омбудсмена з прав студентів. Зміст. 2018. 3 квітня. URL: <http://zmist.pl.ua/news/u-poltavi-predstavili-pershogo-ukrajinskogo-ombudsmena-z-prav-studentiv>.
4. Про введення в дію «Положення про Уповноваженого з прав студентів ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»: наказ ректора ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана» від 19 квітня 2018 р. // Офіційний веб-портал ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана». URL: <https://kneu.edu.ua/userfiles/ozps/Nakaz.pdf>.
5. Омбудсмен по правам студентів у механізмі забезпечення якості вищої освіти / Т. Оболенська, Ю. Рижук, О. Чабанюк. Студентоцентризм у системі забезпечення якості освіти в економічному університеті: зб. матеріалів Всеукраїнської наук.-метод. конференції за міжнародною участю (Київ, 2–3 березня 2016 р.). К.: КНЕУ, 2016. С. 34–39.
6. Behrens R. Being an Ombudsman in Higher Education. A Comparative Study. Vienna: European Network of Ombudsmen in Higher Education, 2017. 100 p.
7. Howard Ch. The Organizational Ombudsman: Origins, Roles, and Operations: a Legal Guide. Chicago: American Bar Association, 2010. 202 p.
8. Federal Act on the External Quality Assurance in Higher Education and the Agency for Quality Assurance and Accreditation (Act on Quality Assurance in Higher Education), 2011. URL: https://www.ris.bka.gv.at/Dokumente/ErV/ERV_2011_1_74/ERV_2011_1_74.html.

9. Organic Law on Universities Billю 2001. URL: http://www.acsucyl.es/acsucyl/export/system/modules/org.opencms.module.acucyl/elements/galleries/galeria_descargas/A03_LOU_web_ACSUCYL_def.pdf.

10. Положення про Уповноваженого з прав студентів Державного вищого навчального закладу «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана» від 29 березня 2018 р. // Офіційний веб-портал ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана». URL: https://kneu.edu.ua/ua/student_life/ozps/.

11. Омбудсман з прав студентів // Офіційний веб-портал Полтавського економіки і торгівлі. URL: <http://puet.edu.ua/uk/ombudsmen-z-prav-studentiv>.

ЛЕВИЦЬКА О. В.,
асистент кафедри теорії
та філософії права
(Інститут права та психології
Національного університету
«Львівська політехніка»)

УДК 340.12

ДІАЛЕКТИКА ІСТИНИ У ПРАВОВИХ ФЕНОМЕНАХ

У статті проаналізовано діалектику істини у правових феноменах. Оскільки саме в діалектичному розумінні правової істини значне місце посідають факти, які, у свою чергу, відображають реальність, а також трапляються псевдофакти та дезінформація, які використовує протилежна сторона в риторичних та інших виступах під час тієї чи іншої суперечки, наприклад, у судовому процесі, необхідне таке наукове дослідження.

Ключові слова: істина, діалектика, правові феномени, гносеологія, метаатропологічна істина, метаатропологічний вимір, богослів'я, екзистенційність, гіпотеза, екзистенціал, мораль, філософія, межовий вимір, позамежовий вимір, культура.

В статье проанализирована диалектика истины в правовых феноменах. Поскольку именно в диалектическом смысле правовой истины значительное место занимают факты, которые, в свою очередь, отражают реальность, а также встречаются псевдофакты и дезинформация, которые использует противоположная сторона в риторических и других выступлениях во время того или иного спора, например, в судебном процессе, поэтому необходимо такое научное исследование.

Ключевые слова: истина, диалектика, правовые феномены, гносеология, метаатропологическая истина, метаатропологическое измерение, богословие, экзистенциальность, гипотеза, экзистенциал, мораль, философия, предельное измерение, граничное измерение, культура.

The article analyzes the dialectic of truth in legal phenomena. Since it is in the dialectical sense of legal truth that facts occupy a significant place, which in turn reflect reality, and also meet with pseudo-facts and misinformation, which the opposite side

uses in rhetorical and other speeches of a dispute, for example, in the ship's process; scientific research.

Key words: *truth, dialectics, legal phenomena, gnoseology, meta-anthropological truth, meta-anthropological dimension, theology, existentiality, hypothesis, ekzestential, morality, philosophy, ultimate dimension, posmezhovogo dimension, culture.*

Вступ. Діалектика є мистецтвом суперечки; філософське вчення в загальних зв'язках і найбільш загальних законах розвитку природи, суспільства і мислення, загальний процес руху і розвитку науки і логіки [4, с. 253]. Діалектика – це мистецтво вести бесіду, сперечатися, тобто вчення про об'єктивну суперечливість буття, тотожність протилежностей (кінечне і безкінечне, перервне і безперервне, зв'язок і відокремленість, сталість і мінливість тощо), які, однак, не нейтралізують одна одну, реалізуються у власній тотожності як рух, розвиток і творчість, розгортаються в розмаїтості конкретних форм суцього [5, с. 158].

Засновником діалектики вважається Зенон, який вперше застосував особливу форму доказів, яка полягала в тому, щоб спростувати заперечувані ким-небудь положення шляхом приведення до явних суперечностей; всі способи його розуміння і захисту. У тому ж сенсі цей термін вживається й у софістів. Для Сократа діалектика – це мистецтво правильного, логічного розташування доводів у суперечці. За Платоном, діалектика – це вища наука, метод пізнання ідей [4, с. 253].

Іоанн Скотт називав діалектику особливим вченням про суще, П. Абеляр – мистецтвом розрізнення істини і брехні [4, с. 253]. І. Кант розумів трансцендентальну діалектику як позадослідницьке, умоглядне псевдофілософствування. Для Г.В.Ф. Гегеля ж діалектика була використанням в науці закономірності, укладеної в природі мислення, і водночас самою цією закономірністю. Діалектична структура абсолюту, світового розуму, розвивається в межах онтології, тобто об'єктивної діалектики. Природа і дух є суттю відчуження і повернення до цього божественного логосу [4, с. 253].

Постановка завдання. Метою статті є аліз діалектики істини в правових феноменах.

Результати дослідження. Діалектика стверджує об'єктивну суперечливість пізнання, людської діяльності і спілкування, є методологією оновлення суспільної практики і духовного життя. Відповідно з поділом носіїв суперечностей і орієнтації на онтологічний, діяльнісно-практичний або логіко-гносеологічний вирізняють діалектику природи, суспільного життя, пізнання, об'єктивну і суб'єктивну діалектику. Різноманітність способів дослідницьких підходів до проблеми суперечливості породжує різні історичні форми діалектики, діалектику окремих філософських напрямів і шкіл, особистостей [5, с. 159].

Суб'єктивна діалектика як вища діалектична логіка і методологія мислення є також законом світу, що розвивається. На думку Г.В.Ф. Гегеля, що будь-який розвиток припиняється тоді, коли світовий розум сягає своєї внутрішньої духовної досконалості [4, с. 253].

У класичній філософії, що виникла під впливом потреб пізнання, посідає визначне місце матеріальна діалектика, яка відображена в логічних формах. Людина постає однією з речей світу, де екзистенційна діалектика перетворюється на діалектичні структури, на внутрішнє буття, тобто екзистенцію, в якій концентрується особистість, на відміну від буття зовнішнього – «світу об'єктивації». Саме таких висновків дійшов і М. Бердяєв. За його дослідженнями, екзистенційна діалектика – це діалектика переживань особи та їхня структура. До екзистенціалізму переживання були здебільшого предметом психології. Проте екзистенціалізм, завдяки відкриттю інтенціональності, тобто спрямованості свідомості на об'єкт, особливо в такій формі, як вихід екзистенції до трансцендентного, створив їх онтологію. Така екзистенційна діалектика сформувалася в працях С. К'єркегора, К. Ясперса, М. Гайдеггера.

Онтологічною передумовою екзистенції є її конечність, смертність. Вони роблять екзистенції часовою, історичною. Адже традиційні філософські теорії ґрунтувалися на історизмі, що був суттєвою рисою діалектики. Класовий історизм мав зовнішній характер,

застосував забуття органічного світу, був абстрактним. Історія має справу з минулим, а в екзистенціалізмі, як і в теорії відносності, час наповнений якісною структурою особи, де основна увага приділяється майбутньому [5, с. 159].

Вчення про діалектику розвинулося у філософії права. Саме тут діалектика розглядається як наука про найбільш загальні закони розвитку природи, суспільства і людського мислення, як теорія і метод вивчення явищ дійсності в їх розвитку, саморуку, шляхом перетину внутрішніх суперечностей і боротьби протилежностей. У філософії права діалектика виконує свої основні функції, а саме надає історичну характеристику системи законів і загальний зв'язок із правом [4, с. 253].

М. Бердяєв вважав діалектичний матеріалізм «безглуздими творінням», оскільки в діалектики немає матерії, вона передбачає логос – розум, де можливо позбавити діалектику мислення і духу. Матеріальному процесу властиві розум, свобода, творча активність, саме це, на його думку, не відповідає сутності діалектики [4, с. 253].

Специфічною для філософсько-правової діалектики є діалектична логіка, яка характеризує понятійний простір та охоплює категорії тотожності, відмінності, протилежності, суперечності, руху, розвитку, стрибка, зняття, заперечення, оновлення, відтворення, перетворення, зміну, перевтілення. Сюди належать також парні категорії: абсолютне – відносне, причина – наслідок, необхідність – випадковість, форма – зміст та ін. [5, с. 159].

Саме екзистенційна діалектика побудована на внутрішньому переживанні людини, оскільки функціонує як сукупність полярних визначень, що визначаються в протилежних категоріях, як-от: кінцевого і бесконечного, внутрішнього і зовнішнього тощо. Такий підхід дасть нам можливість наблизитися до правової істини шляхом внутрішніх розумових коливань та суперечностей, для визначення оптимального вирішення поставленої задачі.

Діалектика екзистенціалізму становить вихід із філософсько-правової екзистенції як свого конечно існування в безконечне, тобто до трансценденції. Це відбувається завдяки відчуттю й усвідомленню межових ситуацій, в яких закладені основи антиномії сприйняття світу людиною. Саме вони виштовхують нашу свідомість у трансцендентне, де здійснюється сходження, зіткнення суперечностей, до екзистенціальної істини. Тобто антиномії діалектики екзистенції знімають суперечності, проте не розв'язують їх, а лише дають можливість стрибка в нове бачення тієї чи іншої проблеми [5, с. 159].

К. Ясперс досліджував загалом безконечну діалектику, тому що вона, не полягала ні в примиренні, ні в пригніченні суперечностей. Антиномії виступали чинниками потрясіння внутрішнього світу, які спонукали до виходу за межі повсякденного. Оскільки такий вихід здійснює саме особа, то вона є вільною. Екзистенціалісти по-іншому розуміли свободу, ніж класична філософія, тобто свобода визначалася характером трансценденції, яку можна досягнути лише в Богові (Г.О. Марсель, К. Ясперс). Свобода є альтернативою, що не ґрунтується на необхідності, а панує у сфері повсякденності, де особа втрачає себе, замінює її можливостями [5, с. 159].

Отже, можемо стверджувати, що діалектика так чи інакше відображається й у правових феноменах. Адже саме в діалектиці докази виходять з імовірних суджень і приходять до ймовірних висновків. Істину можна виявити засобом діалектичного умовиводу тільки випадково.

Діалектика як наука про загальні форми і закони розвитку об'єктивного світу утворює нерозривну єдність з логікою й істиною [3, с. 474–484]. Діалектика проявляється нашим самопізнанням і є відображенням світу в онтологічній свідомості, що є невіддільною від об'єкта пізнання, тобто закону, які ґрунтуються на практиці.

Основними критеріями характеристики діалектики правових феноменів є ставлення мислення до онтології процесу пізнання, тобто практики, яка є взаємодією людини з навколишнім світом в конкретно-історичних умовах суспільного життя крізь призму закону.

Основним видом практики є діяльність людини, спрямована на поліпшення життя за допомогою закону. Тут маємо на увазі діяльність судді, адвоката, прокурора чи працівника поліції. Саме така практика є основою формування і розвитку пізнання на всіх його ступенях.

Джерелом такого знання є саме мета пізнання, яка і визначатиме критерії істинності результатів.

Практичну діяльність людини необхідно реалізовувати з пізнавальною діяльністю. Тому що саме процес пізнання починається з відчуттів і сприйняття почуттів ступеня, підіймається на рівень абстрактного мислення, тобто логіки, де основною метою є перехід від почуттів пізнання до логічного мислення, яка буде відображати реальні дії. У мисленні людини відбувається перетворення споглядання й уявлення поняття, приховані наміри, чутливі ступені пізнання, властивості якого розкриває свідомість і мислення [3, с. 474–484].

Основою мислення є також практика. Онтологічна природа особи розкривала і все більше розкриває свої таємниці перед мисленням людини, не віч-на-віч, а через більш ускладнену форму суспільних відносин людей.

Пізнання правового феномена є процесом проникнення свідомості людини в об'єкт, а пізнавальною метою цього процесу є досягнення істини, тобто правильного ставлення об'єкта та відображення реальної дійсності.

Результатом цього процесу є онтологічне пізнання, адекватне відображення речей, їхніх властивостей і відносин, які завжди мають об'єктивний зміст і становитимуть об'єктивну істину, яка, у свою чергу, відображатиме об'єктивну дійсність з об'єктивним змістом результатів пізнання.

Поняття об'єктивної правової істини найбільш збалансовано виражатиметься гносеологічною єдністю свідомості й об'єктивного світу. Людське пізнання не може одразу, цілком і повністю відтворити і вичерпати зміст об'єкта. Будь-яка теорія пізнання істини містить неповну, відносну істину, але людське мислення може збалансовано, за допомогою діалектики віднайти її.

Діалектичне пізнання – це свого роду розвиток правової істини, яка є результатом, історично сформований, певною мірою нескінченний процес пізнання, який складається з окремих елементів. Саме в діалектиці правових феноменів істина може бути конкретною. Її конкретність виражатиметься в об'єкті пізнання, що постійно змінюється, і через це не може бути правильно відображений у нерухомих категоріях. Конкретність правової істини передбачає передусім всебічність і цілісність розгляду об'єкта, тобто його розгляд у процесі розвитку, що, у свою чергу, передбачає постійну зміну. Попереджаючи помилки, що пов'язані з деякими підходами до розуміння правової істини, потрібно її завжди підкріплювати практикою та прецедентами, саме тоді ми зможемо найглибше її усвідомити.

У діалектичному розумінні правової істини значне місце посідають факти, які також відображають реальність. Проте саме в діалектиці трапляються псевдофакти та дезінформація, які використовує протилежна сторона в риторичних та інших виступах під час тієї чи іншої суперечки, наприклад, у судовому процесі.

Дезінформація може бути усвідомленою і неусвідомленою, водночас вона залишається неправдою. Неправда зазвичай тлумачиться як навмисне зведення явно неправильних уявлень до істини. Дезінформація спрямована на те, щоб ввести когось в оману. Трапляється і «неправда умовчання», коли приховують і замовчують невдачі, помилки, зриви, провали [1].

Помилка являє собою своєрідне теоретико-пізнавальне явище. Вона є ненавмисною невідповідністю суджень або понять об'єкта. Властивість навмисності суттєво відрізняє її від неправди. І неправда, і помилка – хибні твердження. Помилка – це неправильне знання, яке сприймається за істинне, або, навпаки, істинне, що тлумачиться як хибна думка. Причини появи помилок у науці, зокрема в природознавстві, різноманітні. Серед гносеологічних причин можна вказати на характер пошуку істини: він завжди пов'язаний із висуненням припущень, задумів, гіпотез, здогадів. На сферу невідомого суб'єкт накладає свої попередні уявлення, що ґрунтуються на вже відомому. Тлумачення ж сфери невідомого з позицій відомого далеко не завжди істинне. До гносеологічних чинників належить також багатоаспектність об'єктів та їх фрагментарне, спочатку однобічне відображення, що й дає неістину. Припущення і гіпотези самі собою не є істинними або хибними: одні – більш вірогідні, інші – менш або зовсім не вірогідні. Але, згідно з вузькогруповими або соціальними інтересами, суб'єкти здатні гіпотетичне знання вводити до розряду істинного [1].

Адже правова істина не перебуває на поверхні, а глибоко «скрита», тому і потрібні різні діалектичні припущення, суперечки, порівняння, протиставлення і перевірка їх. Без сумніву, під час такого аналізу можливі і помилки, неправильні думки. Ми маємо право на помилку, бо саме вона є своєрідним діалектичним способом пошуку правової істини.

На основі відчуттів формується сприйняття. Сприйняття – це синтетичний комплекс різного роду відчуттів, що дає можливість також безпосереднього створення єдиного образу предмета, отримання інформації про об'єкт у його цілісності. Сприйняття має вибірковий характер, залежить від потреб та інтересів суб'єкта, якість сприйняття формується в процесі практики. Багаторазове сприйняття речі може утримуватися у свідомості індивіда і за її відсутності. Це вже буде вищий ступінь чуттєвого пізнання – уявлення. Уявлення – це узагальнений образ об'єкта, сприйнятого раніше. Специфікою уявлення є те, що, по-перше, воно може пізнавати об'єкти, які не існують у реальності, а становлять результат нашої фантазії; по-друге, уявлення зазвичай відтворює узагальнювальні риси предмета. Загалом, форми чуттєвого пізнання відтворюють об'єкт у наочно-образній формі. Вихідною формою раціонального пізнання визнано поняття. Поняття – це форма думки, в якій узагальнені внутрішні, найсуттєвіші ознаки предмета чи процесу. У понятті фіксуються закономірні зв'язки і відношення, у ньому повинні утримуватися загальні й особливі ознаки предмета, що дозволяє вирізнити ті якості, які неможливо уявити за допомогою наочного образу. Щоб виразити зв'язок і взаємозалежність явищ, поняття повинні бути взаємопов'язані. Такий зв'язок утворює другу форму абстрактного мислення – судження. Судження – це така логічна форма мислення, в якій стверджується або заперечується щось стосовно об'єкта пізнання. Поєднання декількох суджень утворює умовивід, що, у свою чергу, є логічним процесом, під час якого з кількох суджень на основі закономірних суттєвих і необхідних зв'язків виводиться нове судження, яке часто виражається в помилках [2].

Помилки відіграють чималу позитивну роль, оскільки ведуть до створення проблемних ситуацій, сприяють знаходженню правильного шляху до вирішення проблем, побудові істинної теорії і визначенню меж її застосування [1].

Висновки. Історичний досвід допоміг нам зрозуміти, що шлях до віднайдення правової істини лежав через помилки. Саме вони були тією необхідною сходинкою, на яку спиралася наука.

Ми можемо стверджувати, що знання є істинними тільки тоді, коли суб'єктивна впевненість доведена та підтверджена фактами, що відображають реальний стан речей.

Труднощі відокремлення істини від помилки не означають, що істини немає або що не змінюється обсяг цієї істини. Істина є, але вона перебуває в процесі формування і росту. У складі вірогідного (або ймовірного) знання елементи об'єктивної істини визначають напрям розвитку знання. У науці має місце неперервне зростання обсягу істинного знання. Без сумніву, у підґрунті такого росту – неперервний розвиток практики і посилення пізнавальної активності людського розуму [2].

Отже, діалектика істини в правових феноменах визначається суб'єктивним образом об'єктивного світу, який, у свою чергу, є діалектичним поєднанням абсолютного і відносного, об'єктивного і суб'єктивного, що за своєю онтологічністю, характером і метою є необмеженим, історично зумовленим, конкретним, може давати точне об'єктивне відображення реальності, конкретного змісту, тобто вона історично зумовлена і має межі застосування, що базуються на практиці.

Список використаних джерел:

1. Діалектика абсолютної і відносної істини. URL: http://pidruchniki.com/11110910/filosofiya/dialektika_absolyutnoyi_vidnosnoyi_istini.
2. Діалектика пізнання. Проблеми істини. URL: http://pidruchniki.com/1031020837606/filosofiya/dialektika_piznannya_problema_istini.
3. Философская энциклопедия. М.: Советская энциклопедия, 1960. Т. 1. 504 с.
4. Философский словарь. К.: А.С.К., 2006. 1056 с.
5. Філософський енциклопедичний словник. К.: Абрис, 2002. 744 с.

НЕСПРАВА М. В.,кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри

соціально-гуманітарних дисциплін

*(Дніпропетровський державний**університет внутрішніх справ)*

УДК 340.12

**ХРИСТІЯНСЬКА ОНТОЛОГІЯ ПРАВА
ЯК ФІЛОСОФСЬКА ОСНОВА ПРАВОВОГО СУСПІЛЬСТВА**

Стаття присвячена розгляду філософських основ правового суспільства крізь призму християнської онтології права. Показано, що відправним пунктом цієї онтології є віра у Божественне творення усього суцього, з якої походить твердження про зверхність Божого закону та пріоритетність природного права над позитивним. Визначено, що саме ця диференціація зумовлює дуалістичну природу правового суспільства. Проаналізовані суб'єктний, суб'єктивний і комунікативний компоненти його неінституційної сфери. Доведено, що всі умови існування правового суспільства мають у своїй основі сформовані на фундаменті християнської онтології цінності: автономність ґрунтується на почутті власної гідності людини, правосвідомість – на розумінні права як справедливості, а комунікація – на відкритості до діалогу.

Ключові слова: *правове суспільство, християнська онтологія, автономія правової особи, людська гідність, правосвідомість, справедливість, комунікація.*

Статья посвящена рассмотрению философских основ правового общества через призму христианской онтологии права. Показано, что отправным пунктом этой онтологии является вера в Божественное создание всего сущего, из которой проистихает утверждение о превосходстве Божьего закона и приоритетность естественного права над позитивным. Определено, что именно эта дифференциация обуславливает дуалистическую природу правового общества. Проанализированы субъектный, субъективный и коммуникативный компоненты его неинституциональной сферы. Доказано, что все условия существования правового общества имеют в своей основе сформированные на фундаменте христианской онтологии ценности: автономность основывается на чувстве собственного достоинства человека, правосознание – на понимании права как справедливости, а коммуникация – на открытости к диалогу.

Ключевые слова: *правовое общество, христианская онтология, автономия правовой личности, человеческое достоинство, правосознание, справедливость, коммуникация.*

The article considers the philosophical foundations of law society throughout the prism of the Christian ontology of law. This paper shows that the starting point of this ontology is a faith in the Divine creation of all things. The assertion about the supremacy of God's law and the priority of natural law over positive comes from this postulate. Such differentiation determines the dualistic nature of law society. The author analyzes the subject's, subjective and communicative components of its non-institutional sphere, and argues that all conditions of law society's existence are based on values that create by Christian ontology: autonomy is based on the human

dignity, legal awareness – on the understanding of law as justice, and communication – on the openness to dialogue.

Key words: law society, Christian ontology, autonomy of a legal person, human dignity, justice, justice, communication.

Вступ. У Конституції України зафіксовано, що вона є правовою державою. Однак очевидно, що творення правової держави наразі є швидше ідеальним орієнтиром українського суспільства, і тому саме у цій сфері важливо визначити її онтологічний зміст. Розповсюджена дефініція правової держави як держави, у якій організація й діяльність державної влади в її взаєминах з індивідами та їхніми об'єднаннями заснована на праві, окрім тавтологічних повторень, має ще й явно виражену позитивістську формальну спрямованість, що не відображає субстанційної природи й екзистенціального змісту цього поняття. Для пошуку шляхів подолання цих вад доцільно звернутися до думки відомого українського правознавця Сергія Максимова, який, відстоюючи необхідність розширення горизонтів філософії права, наполягає на тому, що ця наукова галузь повинна бути розгорнута у систему поглядів на світ – особливий світогляд, генетично пов'язаний із юридичним світоглядом епохи модерну (з його ідеями розумного законодавства і прав людини), який однак долає його надмірну зацикленість на державі та позитивному праві [1, с. 29]. Таке філософське мислення вимагає, по-перше, звільнившись від обмеженості суцільного етатизму, розглядати проблему у контексті функціонування цілісної соціальної системи, а по-друге, скинувши шори поверхового секулярного позитивізму, звернутися до її глибинних духовних онтологічних джерел. Визначення сутнісних основ правового суспільства як соціально-правового ідеалу є актуальним не тільки для українського соціуму, який переживає тривалий і складний період посттоталітарної трансформації, але й для сталих демократій, котрі постали перед гострими культурно-цивілізаційними викликами.

Слід зазначити, що глибокий філософський аналіз правових аспектів регулювання суспільних відносин міститься у працях таких видатних мислителів минулого, як Платон, Аристотель, Цицерон, Аврелій Августин, Фома Аквінський, Ніколо Макіавеллі, Жан Боден, Томас Гоббс, Джон Локк, Жан-Жак Руссо, Іммануїл Кант, Георг Гегель, Карл Маркс, Фрідріх Енгельс, Роберт фон Моль, Карл-Теодор Велькер, Рудольф фон Гнейст, Памфіл Юркевич, Іван Ільїн, Семен Франк та ін. У сучасній філософській і політико-правовій науковій думці проблематика правової держави представлена дуже широко і диференційовано. Серед іноземних науковців, які розглядають правові принципи такої держави скрізь призму християнських постулатів і цінностей, можна виділити Людмилу Иванову, Річарда Нейхауза, Девіда Поклінгтона, Макса Стакхауза, Джона Тейлора, Роберта Траера, Джона Уайта, Де Гаая Фортмана, Кайла Харпера, чії дослідження відзначаються неупередженістю і ґрунтовністю. В українському правознавстві філософсько-правові засади правового суспільства представлені у багатогранній оригінальній теорії Сергія Максимова. Історичному розвитку концепції правої держави присвячене дослідження Євгена Мануйлова, а її антропологічний зміст розкриває Едуард Кальницький. Різноманітні нюанси означеної проблеми знайшли своє відображення у працях багатьох інших вітчизняних вчених. Втім, незважаючи на наявність різноманітних авторитетних наукових доробок, які стосуються змісту поняття «правова держава», залишається відкритим питання переосмислення філософських джерел, які формують онтологічну і ціннісну основу такого розширеного концепту, як правове суспільство.

Постановка завдання. Стаття має за мету проаналізувати умови існування правового суспільства з погляду християнської онтології права та розкрити духовні джерела цього філософсько-правового концепту.

Результати дослідження. Інноваційний концепт правового суспільства був запропонований С.І. Максимовим як розширення загальновідомої концепції правової держави за межі інституційного підходу та вихід її у духовно-культурну царину. Неінституційні компоненти – суб'єктні, суб'єктивні та комунікативні – вчений ставить на перше місце серед

головних умов існування правового суспільства, а власне інститути громадянського суспільства і правової держави – на друге [1, с. 30–31].

Слід зазначити, що такий поділ цілком відповідає філософському погляду на сутність людини, яка відбивається в усіх сферах соціального буття, в т. ч. і у правовій. Ця сутність полягає у поєднанні духовних (Божественних) начал із матеріальними (біологічними). Означена дуальність людської природи визначає і дуальну структуру правого суспільства. Релігійна парадигма, відстоюючи верховенство духовних чинників над матеріальними як умову морального і соціального піднесення людини, розглядає Божі заповіді в якості незмінного фундаменту правового суспільства. Такий підхід ґрунтується на вірі у Божественне походження усього сущого, а відтак на зумовленості природного права змістом вищого закону – Логосу. Він розглядає позитивне право як похідне, котре несе не ціннісне, а утилітарне навантаження. Тому, з погляду прихильників християнської онтології права, інститути, які сформовані та функціонують на підставі позитивного права, є вторинними щодо духовних засад правового суспільства. Апологети секулярної парадигми, котра є домінуючою у сучасній європейській правовій думці, навпаки, віддають пріоритет позитивному праву як такому, що має чітке нормативне визначення і підкріплене силою державного примусу. Вони вважають, що ідея правової держави виникла в межах світського, антитеологічного й антиклерикального за своїм характером юридичного світогляду [2, с. 33]. Проте ще у XIX ст. німецький юрист і політик Фрідріх Шталь стверджував, що ця ідея має глибоке християнське коріння. Він довів, що обидва різновиди цієї ідеї – як англійський «Rule of law», так і німецький «Rechtsstaat» – беруть свій початок від специфічного поєднання вчення про право античних філософів з іудейською та християнською релігіями [3, с. 137]. Слід зазначити, що аналогічної позиції, зокрема щодо генези прав людини як необхідної складової частини концепції правового суспільства, дотримуються і такі авторитетні вчені, як Петро Баренбойм, Іван Льїн, Річард Нейхауз, Девід Поклінгтон, Марк Стакхауз, Джон Тейлор, Роберт Траер, Джон Уайт, Де Гаай Фортман, Кайл Харпер, Памфіл Юркевич та ін. Спираючись на їхні аргументи, ми можемо стверджувати, що саме християнські принципи складають онтологічну основу правового суспільства. «Це дуже важливе положення розкриває глибинні духовні основи ідеї правової держави і європейської правової культури в цілому, – вказує С.І. Максимов. – Виходячи з нього, найважливішою передумовою розуміння ідеї правової держави слід вважати розгляд світоглядного питання «Бог і світ», у межах якого стають більш зрозумілими питання про співвідношення природного і позитивного права, з одного боку, та релігійної й світської влади – з другого» [4, с. 39].

Підкреслимо, що християнство, спираючись на слова Спасителя: «Кесарю кесарево, а Боже Богу» (Мтф. 22:21), від початку розділяло світську та релігійну владу. Тим самим було закладено онтологічні підвалини для типового для Європи дуалізму природного і позитивного права. «Духовні виміри (релігія, мораль, ідеологія, культура), тобто те, що уособлює в собі поняття природного права, з одного боку, й інституційні (власне позитивне право) – з іншого, взаємопов'язані й доповнюють одне одного в розвитку держави, – наголошує С.І. Максимов. Отже, дуалізм природного і позитивного права є не лише вихідною ідейною (духовною) передумовою розвитку правової держави, а й її смисловим ядром, що має прийматися правовою державою як її завдання [4, с. 53–54].

Для більш глибокого розуміння змісту духовно-культурної сфери правового суспільства необхідно детально розглянути її основні складові частини. Автор означеної концепції виділяє у ній три компоненти: а) правова людина (автономна особа) як суб'єкт права, «виробувач» прав (суб'єктна умова існування); б) правова свідомість як цільова ціннісна настанова на безумовне визнання прав людини (суб'єктивна умова існування); в) неупереджена думка (комунікативна умова існування) [1, с. 31].

Для християн обґрунтування автономності особи міститься у Євангелії. «Той, Хто створив на початку людину, зробив її вільною і самовладною, обмеживши її одним лише законом заповіді», – проповідував святий Григорій Богослов [5]. Очевидно, що автономність особи зумовлюється наявністю в неї почуття власної гідності. У християнському розумінні гідність

людської особистості логічним чином походить із віри у створення людини за образом Божим для участі у виконанні Божественного задуму про людину і світ. Це поняття є ключовим в усіх християнських конфесіях, бо саме через нього знаходить своє тлумачення гуманістичний зміст Євангелія. Як наголошує Де Гаай Фортман, Христос – Бог і людина – є найглибшим джерелом і гарантією гідності людської особистості [6]. Для розуміння значення цієї категорії для формування правового суспільства важливо підкреслити, що у християнській традиції поняття «гідність» має насамперед моральне значення, а уявлення про те, що гідне, а що негідне, тісно пов'язане з моральними або аморальними вчинками людини та з внутрішнім станом її душі. Здійснюючи добро, особистість набуває гідності. Навпаки, коли індивід обирає зло, свобода вибору веде до саморуйнування і завдає шкоди гідності людини та суспільній моралі.

Християнський філософ Іван Ільїн логічно виводить закон автономії від закону людської гідності. Вчений виходить із того, що право немислиме і неможливе поза суб'єктом права, тобто тієї істоти, для якої воно, чие воно, через яку воно. Правильне розуміння права є розумінням його духовної природи і його духовного призначення; таке розуміння властиве тільки тому, хто сам живе цим призначенням і хто усвідомив і затвердив в собі цю духовну природу. Ця гідність права і його суб'єкта є гідністю духу: його змістів, його способу життя, його станів [7, с. 146]. А справжньою, основною формою духу, притаманним йому, необхідним для нього способом буття і діяльності є автономія або самозаконність. «Бути духом, – індивідом або соціальною організацією, – значить визначати себе й управляти собою; це означає мати силу, котра спрямовує життя до благих цілей. Духовне життя – це самодіяльність. Самодіяльність, спрямована саме на здійснення вищих, безумовних цінностей» – наголошував Ільїн [7, с. 169–170]. Отже, почуття власної гідності – це не нарцисизм, а мотивація для самовдосконалення, відтак автономія особистості – це не споживацький егоїзм, а відповідальність і самодисципліна, тому правова людина – це людина духовна (Homo spiritus, як назвав її Девід Хоукінс) [8]. Можна погодитися з думкою Едуарда Кальницького і Володимира Міщенко, що побудова правової держави як саморегульованої системи неможлива без появи людини не тільки мислячої критично, глибоко, філософськи, громадянсько, але людини духовної, яка має стійку систему духовних цінностей [9, с. 99].

Наявність у соціального суб'єкта духовних цінностей зумовлює другий компонент неінституційної сфери правового суспільства – правову свідомість. Слід наголосити, що у сучасній літературі правова свідомість трактується здебільшого як сукупність уявлень і понять, що виражають ставлення людей до права як певної матеріальної даності. Проте С.І. Максимов тлумачить її як суб'єктивну цільову ціннісну настанову на безумовне визнання прав людини [1, с. 31]. У цьому контексті важливо звернути увагу на те, що, як підкреслює Роберт Траер, для християн права людини засновані на вірі у Бога, який є трансцендентною сутністю світу і перебуває у ньому [10]. Саме спираючись на головний постулат християнства про керівну роль душі в усіх процесах, де задіяна людина, І.О. Ільїн розкриває провідне значення правосвідомості у соціальному регулюванні. Творити зовнішній порядок життя право може тільки через внутрішню впорядкованість душі, тобто через правосвідомість. На думку вченого, право тільки «проявляється» у зовнішньому, просторово-тілесному світі; сферою ж його справжнього життя і дії залишається людська душа, у якій воно виступає з силою об'єктивної цінності. Обґрунтовуючи верховне, керівне значення релігії для правосвідомості, І.О. Ільїн визначає її як суб'єктивно найбільш цінний зміст, котрий веде людину по життю і який заснований на предметному сприйнятті Бога [7, с. 386–388]. І хоча релігійні ідеї, можливо, зараз вже частково втратили безпосередній вплив на серця європейців, в т. ч. й українців, але вони були перетворені у звичаї, процедури, символи й інститути через тривалий і складний процес тієї індивідуальної роботи, яка, за твердженням американського політичного теолога Майкла Вальзера, утворює спільну релігійну спадщину [11, с. 214]. Саме через цю спадщину правосвідомість живиться вірою і набуває релігійного характеру. Попри те, що цей характер може бути усвідомлений людиною більшою або меншою мірою, він неминуче проявляється у її поведінці, відповідальній не тільки щодо норм позитивного права, але й до моральних вимог вищого закону.

Християнська віра формує правосвідомість на основі розуміння права як справедливості, котрій держава надає форми закону. У свою чергу притаманне людині почуття справедливості розуміється як суб'єктивне сприйняття людиною вищого закону – Логосу, який, згідно з християнською теологією, був втілений у Спасителі. Проблема співвідношення справедливості і права ґрунтовно досліджувалася видатним українським християнським філософом Памфілом Юркевичем. Мислитель вказував, що у разі всякої зустрічі протилежних бажань та інтересів людина повинна звертатися до моральних вимог справедливості, яка вкаже їй, де і коли її бажання незаконні, де і коли вони суперечать благу її ближнього і благу загальному [12, с. 74]. П.Д. Юркевич доводив, що ідея справедливості є метою права та складає його сутність, але водночас вона є і ядром моральності. Тому філософ розглядав справедливість одночасно і як моральний, і як правовий принцип, що визначає життя людини, функціонування суспільства та буття держави. Підхоплюючи цю тезу, І.О. Ільїн підкреслював, що право набуває форми об'єктивного сенсу, щоб внести в суспільне життя початок розумного, мирного і справедливого порядку [7, с. 26]. Очевидно, що у такий спосіб християнська онтологія права формує й аксіологічні засади правового суспільства, визначаючи справедливість як основну правову цінність. Вважаючи справедливість пріоритетною цінністю правового суспільства, С.І. Максимов звертає увагу на те, що вона має певний метафізичний вимір, що виходить за межі нашої повсякденності, подібний до виміру свободи, в якому справедливість відкривається у своєму абсолютному аспекті. «Правове суспільство якраз і є здійсненням ідеї справедливості – справедливим суспільством», – зауважує вчений [13, с. 19]. Говорячи про суб'єктивне сприйняття справедливості як про стрижень правосвідомості, можна послатися на одного з фундаторів християнської філософії Фому Аквінського, який представив каркас моральної побудови людської душі, що складається з кардинальних чеснот. Несучою конструкцією у цьому каркасі виступає така кардинальна чеснота, як справедливість. Водночас слід звернути увагу, що для Фоми Аквінського справедливість переважно стосується наших відносин з іншими, і тому він вважає, що «всі чесноти, спрямовані на іншу людину, можуть бути пов'язані з цим загальним аспектом і приєднані до справедливості» [14].

Отже, справедливість служить тим мостом, який поєднує внутрішній духовний світ індивіда – його особисту гідність, автономію і правосвідомість – із суспільством. І ось тут ми переходимо до третьої складової частини правового суспільства – комунікативної. Слід наголосити, що комунікація відрізняється від інших інформаційних процесів тим, що її метою є досягнення певної спільності. «Під комунікацією мається на увазі не просто обмін повідомленнями, а процес взаємної інтерпретації повідомлень з метою зрозуміти їхній когнітивний зміст, – вказує український комунікавіст А.Г. Костирев. – Таким чином, вона є цілісним духовним утворенням, яке неможливе без наявності певних спільних цінностей і довіри між комунікаторами» [15, с. 114]. Для християн основою такої спільності є єднання у Христовій Церкві через таїнство причастя. Цікаво, що латиною термін «причастя» перекладається як «communio». Звідси зрозуміло, що християнський вимір комунікації має глибокий ціннісний зміст.

Саме на такі християнські ідеали спирається П.Д. Юркевич, розглядаючи цю проблему. «Серце як тілесна, душевна та духовна сутність людини прагне добра, братського спілкування, – писав він. – У цьому моральному стані людина знищує різку відстань між собою і своїми ближніми, поважає людську гідність у всякій особі, поважає чужі права і виконує свої обов'язки, робиться здатним жертвувати, прощати і покривати чужі слабкості любов'ю в ім'я Христове...» [16, с. 356–357]. Для розуміння значення комунікації для формування і функціонування правового суспільства важливо також звернути увагу на твердження І.О. Ільїна, що право зароджується вперше як настрої волі і здійснюється вперше як відношення духу до духу, тому насправді право можливо лише там, де є живе співвідношення між людьми. Вступити у правовідносини, на думку вченого, означає, по-перше, визнати духовність іншого суб'єкта, тобто його гідність і автономію, як силу, здатну до правотворчості, а по-друге, погодитися на спільне підпорядкування праву; це означає визнати

і себе, і іншого здатним до пізнання позитивного права, до сприйняття його об'єктивного значення, до визнання права взагалі і, до того ж, саме його цілі і його гідності. Поза цими формами взаємного визнання правопорядок не може існувати, бо з їх зникненням неминуче зникає всяке єднання і всяка солідарність [7, с. 194]. Отже, комунікативний компонент правового суспільства, який існує у формі відкритої дискусії, поряд із неупередженою думкою і критичним мисленням передбачає наявність спільних духовних цінностей, котрі втілюються у загальновизнаних правових нормах. Можемо зауважити, що саме таке, засноване на християнській онтології розуміння пропонує сучасна комунікативна теорія права.

Висновки. З позицій християнської онтології екзистенціальний фундамент правового суспільства закладений самим фактом Божого творіння усього сущого та впорядкуванням його функціонування відповідно до вищого закону – Логосу. Зверхність Божого закону зумовлює і пріоритетність безпосередньо похідного від нього природного права над позитивним правом, яке створюється людьми. Подвійна сутність людини, у якій поєднуються духовні (Божественні) та матеріальні (біологічні) начала, відбивається у дуалізмі правового суспільства. Звідси, логічним чином, визначаються умови існування його не інституційної, духовної сфери, котра складається із суб'єктного, суб'єктивного і комунікативного компонентів. Автономність правової особистості (суб'єктний компонент) зумовлюється усвідомленням індивідом власної гідності. Як вважають християнські філософи, ця гідність походить від створення людини за образом і подобою Божою для виконання місії спасіння. Вона вимагає постійного духовного самовдосконалення, добродійності та благочестя. Наявність у соціального суб'єкта духовних цінностей зумовлює суб'єктивний компонент правового суспільства – правову свідомість. Християнська віра формує правосвідомість на основі розуміння права як справедливості, котрій держава надає форми закону. Притаманне людині почуття справедливості розуміється як суб'єктивне сприйняття людиною вищого закону. Таким чином, християнська онтологія права формує й аксіологічні засади правового суспільства, визначаючи справедливість як основну правову цінність. Наявність спільних духовних цінностей, які криються у загальному християнському архетипі правосвідомості, зумовлює функціонування комунікативного компоненту правового суспільства у формі відкритого дискурсу як основи правотворчості.

Список використаних джерел:

1. Максимов С.І. Верховенство права: світоглядно-методологічні засади. Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія. 2016. № 4 (31). С. 27–36.
2. Нерсесянц В.С. Правовое государство: история и современность. Вопросы философии. 1989. № 2. С. 25–42.
3. Stahl F.J. Die Philosophie des Rechts. Bd. II: Rechtsund Staatslehre, 1854–1856. Neudruck Heidelberg, 1963. 454 s. URL: <https://archive.org/details/pldiephilosophie01stahuoft>.
4. Максимов С.І. Ідея правової держави в контексті становлення і розвитку європейської правової культури. Філософія права: сучасні інтерпретації. Харків: Право, 2012. С. 38–55.
5. Григорій Богослов. Слова. Слово 14. О любви к бедным. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Grigoriy_Bogoslov/slovo/14.
6. Fortman D.G. Religion and Human Rights: A Dialectical Relationship. e-International Relations. 5 Dec. 2011. URL: <http://www.e-ir.info/2011/12/05/religion-and-human-rights-a-dialectical-relationship/>.
7. Ильин И.А. О сущности правосознания. Москва: Парогъ, 1993. 235 с.
8. Hawkins, David R. Homo Spiritus: Devotional Nonduality Series (Integration of Spirituality and Personal Life – February 2003) Sedona: Veritas Publishing, 2003. URL: <https://www.amazon.com/Homo-Spiritus-Devotional-Integration-Spirituality/dp/B0085CUYOC>.
9. Кальницкий Э.А., Мищенко В.И. Духовная личность как первооснова правового государства в кризисные периоды становления современного общества. Вісник Національ-

ного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». 2016. № 4 (31) С. 91–104.

10. Traer R. Christian Support for Human Rights. Religion and Human Rights. 2015. Vol. 3. № 1. URL: <http://religionhumanrights.com/Religion/Christian/christian.fhr.htm>.

11. Walzer M. The Revolution of the Saints: A Study in the Origins of Radical Politics. New York: Atheneum, 2010. 385 p. URL: https://www.researchgate.net/publication/35414359_The_Revolution_of_the_Saints_A_Study_in_the_Origins_of_Radical_Politics.

12. Юркевич П.Д. Мир с ближним как условие христианского общежития. Мир с ближним как условие христианского общежития. (Труды Киевской Духовной Академии, 1860 г.). Философские произведения. Москва: Правда, 1990. 860 с.

13. Максимов С.І. Кантівський проект правового суспільства і нові демократії. Проблеми філософії права. Київ-Чернівці, 2006–2007. Т. IV – V. С. 17–23.

14. Фома Аквинский. О справедливости: вопрос 58. Сумма теологии: в 12 т. К.: Ника-Центр, 2010. 432 с. Т. VIII. URL: <https://azbyka.ru/otechnik/konfessiisumma-teologii-tom-8/12>.

15. Костирев А.Г. Ціннісна комунікація як необхідна умова консолідації української нації. Політичний менеджмент. 2007. № 5. С. 105–116.

16. Юркевич П.Д. Сердце и его значение в духовной жизни человека, поучению Слова Божия. Философские произведения. Москва: Правда, 1990. 860 с.

ОЛІЙНИК В. С.,

кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри теорії
та історії держави і права,
конституційного права
(Академія Державної пенітенціарної
служби)

ОЛІЙНИК В. В.,

студент II курсу
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 342.241

РЕСПУБЛІКАНСЬКА ФОРМА ДЕРЖАВНОГО ПРАВЛІННЯ: ОСОБЛИВОСТІ ЇЇ ЗМІШАНОЇ ФОРМИ В УКРАЇНІ

Статтю присвячено аналізу республіканської форми правління. Головною ознакою республіки, яка відрізняє її від монархії, є те, що в ній найвищі органи публічної державної влади обираються народом на певний строк. Визначені юридичні ознаки республіки. Головним критерієм виокремлення сучасних форм правління та різновидів республіканської форми правління є взаємовідносини парламенту, глави держави й уряду. Республіканська форма правління поділяється на президентську, парламентську і змішану (парламентсько-президентська, президентсько-парламентська). Розкрито особливості форми правління в Україні, визначені її недоліки та шляхи їх подолання.

Ключові слова: *республіка, монархія, президентська республіка, змішана республіка, парламентська республіка, президент, уряд, парламент.*

Стаття посвячена аналізу республіканської форми правління. Головним признаком республіки, котрий відличає її від монархії, являється те, що в ній вищі органи публічної державної влади вибираються народом на визначений термін. Визначені юридичні ознаки республіки. Головним критерієм виділення сучасних форм правління і різновидностей республіканської форми правління являються взаємозв'язки парламенту, глави держави і уряду. Республіканська форма правління ділиться на президентську, парламентську і змішану (парламентсько-президентську, президентсько-парламентську). Розкриті особливості форми правління в Україні, визначені її недоліки і шляхи їх подолання.

Ключевые слова: *республика, монархия, президентская республика, смешанная республика, парламентская республика, президент, правительство, парламент.*

The article is sanctified to the analysis of republican form of rule. The main sign of republic, that distinguishes her from a monarchy, is that in her the supreme bodies of public state power are elected by people on a certain term. The legal signs of republic are certain. A main criterion in relation to a selection in general of modern forms of rule and varieties of republican form of rule are mutual relations of parliament, head of the state and government. The republican form of rule is divided by presidential, parliamentary and mixed (parliament-presidential, presidential-parliamentary).

Key words: *republic, monarchy, president republic, mixed republic, parliament republic, president, government, parliament.*

Вступ. Сьогодні Україна перебуває в стані політичної, економічної і соціальної кризи. Однією з основних причин політичної кризи є недовіра населення до органів державної влади. Як один зі шляхів виходу з цієї ситуації деякі науковці й експерти називають зміну форми правління в Україні. У нашій статті ми розглянули республіканську форму правління, проаналізували особливості змішаної республіки, яка існує зараз в Україні, та її недоліки, а також запропонували шляхи подолання кризи, що склалася нині в нашій державі.

У контексті досліджуваної проблеми окремі її аспекти аналізувалися у працях таких вчених, як: О. Зазнаєв, С. Бостан, О. Зайчук, М. Кельман, В. Котюк, С. Серьогіна, М. Орзіх, О. Скакун, В. Протасова, О. Харченко; авторитетних американських політологів: Х.Дж. Лінца, М.С. Шугарта, Дж. Кері, Дж. Сарторі, Е. Хейвуда; фахівців із конституційного права зарубіжних країн: В. Сорокіна, А. Георгіци, В. Ріяки, В. Шаповала, М. Баглая, В. Чиркіна та ін.

Постановка завдання. Визначити основні критерії визначення республіканської форми правління, основні види республік і їх ознаки; визначити особливості та недоліки дійсної в Україні форми правління.

Результати дослідження. Республіка є домінуючою формою державного правління у світі. Із понад 200 держав, що існують нині, близько 160 перейшли до демократичної республіканської форми правління. Головною ознакою республіки, яка відрізняє її від монархії, є те, що в ній найвищі органи публічної державної влади обираються народом на певний термін. Вони підзвітні та підконтрольні народові, виконують свої повноваження на підставі конституції та інших законів і в разі протиправної діяльності несуть різні види юридичної, політичної, а також моральної відповідальності [1, с. 25].

Виділяють такі юридичні ознаки республіки: а) обмеження влади вищих органів державної влади строком, закріпленим у конституційних законах; б) виборність і періодична

змінюваність складу вищого органу законодавчої влади та глави держави (президента); в) відповідальність глави держави; г) верховенство актів, які видаються вищим представницьким законодавчим органом країни [2, с. 88].

В.Є. Протасова визначає два підходи до класифікації республіканської форми державного правління. У межах першого об'єкт дослідження становлять розвинені державно-правові системи, яким властиві ознаки сучасних демократичних правових держав. Прихильники цього підходу виокремлюють певний набір базових юридичних ознак і на їх підставі доходять висновку про різновид форми державного правління конкретної республіки. Кількісний набір їх нечисленний, обмежена і кількість форм: президентські, парламентські та змішані (парламентсько-президентські та президентсько-парламентські) республіки. Відмінності ж в організації державної влади певної країни прихильниками цієї позиції сприймаються як виняток [3, с. 27].

Враховуючи те, що серед науковців немає єдиної думки стосовно визначення різновидів республік, на перше місце виходить питання встановлення сукупності класифікаційних критеріїв, на основі яких виділяються різновиди республік.

Головним критерієм виокремлення сучасних форм правління та різновидів республіканської форми правління є взаємовідносини парламенту, глави держави й уряду. Такий підхід обґрунтований не лише теоретико-історичними доводами, а й практично-політичними (інструментальними), що дає змогу визначитися щодо ефективності державного керівництва, дієвості державного механізму, оптимального співвідношення держави з громадянським суспільством, людиною, що особливо важливо в умовах визнання людини найвищою соціальною цінністю й оцінки діяльності держави саме під таким кутом зору [4, с. 73].

Так, В.Є. Протасова, класифікуючи республіканську форму державного правління, вважає конститутивними такі критерії: а) поділ державної влади; б) модель компетенційної взаємодії, врівноваження й обмеження між вищими органами законодавчої, виконавчої влади і главою держави, яка, зокрема, передбачає певний ступінь впливу останнього і законодавчої влади через засоби й порядок формування й відповідальності на виконавчу владу; в) спосіб обрання глави держави (парламентський або позапарламентський). Зміст другого критерію відбиває поняття «система (механізм) стримувань і противаг», яке традиційно вважається складником теорії поділу державної влади. Оскільки ця система іноді розуміється як окремий принцип організації державно-владних інститутів, доцільно визначити її як окремий класифікаційний критерій [3, с. 26].

О. Петришин та С. Серьогіна також вважають, що головним для визначення тієї чи іншої форми правління є особливості відносин у системі «президент – парламент – уряд», насамперед – хто (президент чи парламент) формує уряд і перед яким із зазначених органів відповідає [13, с. 57].

Класична доктрина конституційного права, прихильниками якої є ми, класифікує республіканську форму правління на президентську, парламентську і змішану (парламентсько-президентську, президентсько-парламентську). Вважаємо, що ця класифікація є найбільш характерним відображенням політико-правових реалій сьогодення.

Варто згадати, що у XIX – XX ст. виникли декілька типів і видів республіки: 1) класична республіка, яка має різні види (президентська, парламентарна і президентсько-парламентарна (змішана форма правління або напівпрезидентська)). Назви значною мірою умовні, особливо «президентська республіка», оскільки в чистому вигляді таких республік майже не існує, за винятком тих, де вся фактична законодавча і виконавча влада сконцентрована в руках президента; 2) соціалістичні республіки: Паризька комуна, Радянська республіка, народно-демократична республіка, народна республіка; 3) інші види республік: ісламська, кооперативні, військові республіки тощо [6, с. 160]. Одні автори вказують на існування трьох типів (президентський, парламентський, напівпрезидентський), інші – п'яти (президентський, парламентський, президентсько-парламентський, прем'єрсько-президентський, асамблейно-незалежний) [7].

Під президентською республікою розуміється така республіка, в якій президент обирається всім населенням або колегією виборців. Він є главою держави, формує й очолює найвищу виконавчу владу, тобто уряд, і несе всю відповідальність за його діяльність [6, с. 160].

Сучасне конституційне право зарубіжних країн розрізняє такі різновиди президентської республіки: президентсько-монархічний, президентсько-партократичний, президентсько-мілітарний. Дійсно, на думку М. Орзіха, є така класифікація президентської форми правління, але ж її вада – у відсутності єдиного критерію, підстави запропонованої класифікації. Тут є елемент, що орієнтований на роль політичних партій або засіб утворення форми правління, насамперед державного режиму. У літературі всі ці форми об'єднуються у суперпрезидентську республіку.

Змішана республіка (президентсько-парламентська або парламентсько-президентська) займає проміжне положення між президентською республікою і парламентарною. Характерними рисами змішаної республіки є такі:

- влада приблизно порівну поділена між президентом і парламентом;
- президент обирається всенародно і виконує свої функції, а парламент – свої;
- президент і парламент спільно беруть участь у формуванні уряду (наприклад, президент пропонує кандидатури міністрів, а парламент затверджує їх);
- прем'єр-міністр виконує самостійну роль і є фактично другою після президента посадовою особою в країні;
- уряд несе відповідальність і перед президентом, і перед парламентом (президент може самостійно звільнити уряд, а парламент може виразити уряду вотум недовіри).

Прикладами змішаних республік можуть служити: Франція, Польща, Україна, Португалія, Фінляндія, Хорватія.

На практиці в змішаній республіці, незважаючи на значні повноваження парламенту, значну роль виконує президент (але не виключно, як в класичній президентській республіці).

У структурно-інституціональній системі державної влади, побудованій на підставі «м'якого» («гнучкого», «часткового») її поділу, над урядовою владою домінує парламент, форми державного правління таких держав зазвичай іменують парламентськими [14, с. 52].

Парламентська форма правління передбачає наявність колегіального органу представницької влади (парламенту), колегіального органу виконавчої влади (уряду) та системи вищих судових органів. Державно-владні функції розподіляються між ними рівномірно. Уряд може успішно виконувати свої функції лише у тому разі, коли користується довірою парламенту, несучи перед ним відповідальність. Політична відповідальність уряду перед парламентом – одна з найяскравіших ознак цієї форми правління [1, с. 26].

Конституція України 28 червня 1996 р. закріпила модель змішаної республіки. Конституція України визначила Президента як главу держави. Це дає підстави говорити про нього як про уособлення держави й державної влади в цілому, а не якоїсь її гілки [8]. Відповідно до ст. 113 Конституції, вищим органом виконавчої влади в Україні є Кабінет Міністрів.

Порядок його формування відповідає т. зв. позапарламентській моделі створення уряду, за якої провідна роль у цій справі належить Президентові, а не парламенту [8]. Гострі дискусії з приводу структури українського парламенту завершилися побудовою за новою Конституцією України однопалатної Верховної Ради.

Теорія конституціоналізму виходить з того, що для забезпечення розвитку громадянського суспільства, належного функціонування правової системи необхідна стабільність Конституції. Проте Конституція не може бути незмінною, якщо її приписи не дають можливості розкрити потенціал народовладдя і не можуть застосовуватися у практичному житті [9].

Істотні зміни у функціонуванні та співвідношенні гілок державної влади, які відбулися після прийняття Конституції України 1996 р., свідчать про певну еволюцію у бік парламентаризації системи державного управління.

Наявна модель розподілення повноважень у державно-владному трикутнику «парламент – уряд – президент» в Україні відповідає засадам парламентсько-президентської республіки. Конституція України (ст. 83 і 114) визначає, що коаліція депутатських фракцій

вносить пропозиції щодо кандидатури Прем'єр-міністра Президенту України та кандидатур до складу уряду (окрім Міністра оборони й Міністра закордонних справ). За поданням Президента Верховною Радою України призначаються Прем'єр-міністр, Міністр оборони й Міністр закордонних справ, а за поданням Прем'єр-міністра – інші члени Кабінету Міністрів України [11]. Як свідчить зарубіжний досвід побудови парламентсько-президентських республік, винятки для глав держав стосовно внесення кандидатур окремих членів уряду зазвичай не передбачаються. Ч. 2 ст. 113 Конституції проголошує, що Кабінет Міністрів відповідальний перед Президентом і Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України у межах, передбачених цією Конституцією [11]. Всі ці ознаки дають підстави говорити про те, що нині в Україні діє саме парламентсько-президентська форма правління [11]. Водночас значні повноваження Президента, наприклад, право вето, право призначати певних міністрів, право розпуску парламенту, право призупиняти дію актів Кабінету Міністрів України з мотивів невідповідності Конституції з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності, свідчать про невідповідність класичній моделі парламентсько-президентської республіки [15, с. 45].

Аналіз практики конституціоналізму країн колишнього СРСР дозволяє зробити висновок про існування різних форм обрання Президента: населенням країни шляхом прямого голосування (наприклад, в Україні, Російській Федерації, Білорусі, Вірменії, Казахстані, Литві); парламентом або колегією виборців (наприклад, в Естонії); парламентом шляхом таємного голосування (наприклад, в Молдові). Президент також обирається парламентом у багатьох країнах Європи (наприклад, в Угорщині, Італії). У Німеччині Федеральний Президент обирається Федеральними зборами, які складаються наполовину з членів Бундестагу і представників ландтагів.

За даними С.К. Бостана, порівняльний аналіз конституційних моделей форм правління держав ЄС свідчить, що з 28 країн, що до нього входять, 15 мають парламентську форму правління, 12 – змішану республіканську і лише одна (Кіпр) – президентську зі своєю специфікою. Серед них, як ми бачимо, домінує парламентська форма правління [12 с. 34].

Критики сучасної української парламентсько-президентської форми правління небезпідставно зауважують, що сьогодні в Україні фактично існує дві вертикалі влади: президентська та парламентська, які нерідко дублюють функції одне одного і вдаються до протистояння. Крім того, традиційно напередодні президентських виборів в країні зростає політична та соціальна напруга (слід об'єктивно відзначити, що і перед парламентськими також, але не такою мірою). Прихильники парламентської форми правління для України вважають, що з переходом країни на цю модель правління значно зменшиться витрата фінансових, економічних і політичних ресурсів на утримання президентської вертикалі та на виборчу президентську компанію і, відповідно, буде усунуто один із факторів чергового соціально-політичного протистояння. Пріоритетними для країни будуть лише вибори до парламенту, і після них подальшу долю країни визначатиме обрана народним волевиявленням парламентська більшість, яка і формуватиме уряд. На думку О. Петришина та С. Серьогіної, така модель передбачає високий рівень політичної та правової свідомості, міцну «політичну пам'ять» суспільства, що унеможливує відверте маніпулювання суспільною думкою з боку лідерів політичних партій. Вона передбачає роль глави держави не як керманіча, а насамперед як символу єдності нації, авторитетного гаранта неухильного дотримання усіх політичними гравцями вимог конституції. Нарешті, парламентарна республіка спирається на найголовніше – політично структурований представницький орган, який діє в умовах повної прозорості за чіткими, формалізованими юридичними процедурами [14 с. 58]. На перший погляд, ця система є ідеальною для держави. Але як відомо, панацеї від всіх хвороб на світі не існує, і парламентська форма правління, як і всі інші, має ряд недоліків. Недоліки парламентської системи, так само, як і недоліки президентської, є продовженням її переваг.

Нестійкість коаліцій у парламентських системах веде до зміни уряду, до нестійкості всієї політичної системи в цілому (характерний приклад цього дає Італія з її частими парламентськими кризами). Через необхідність витримування певної ідеологічної лінії в уряді

може спостерігатися нестача прагматизму. Крім того, незрозуміло, чи можливо нині, і якщо так, то яким чином, забезпечити перехід до нової форми правління. Для цього необхідне внесення змін до Конституції, що саме по собі може привести до серйозної та навіть небезпечної для держави політичної кризи.

Чи варто Україні встановити у себе таку форму правління? На думку С.К. Бостана, так, але в далекій перспективі [12, с. 34]. Сьогодні ж необхідно враховувати, що Україна є перехідною державою, якій властиві змішані (сегментарні) сутнісні і формальні ознаки. Це передбачає постановку завдань реформування тих чи інших інститутів держави, адекватних цим часовим реаліям. Запорукою ефективності означених перетворень є усвідомлення поетапності їх здійснення [12, с. 34].

Російський вчений В.В. Сорокін стверджує, що мінімальний термін цих етапів – тривалість життя трьох поколінь представників суспільства: старого, «проміжного» і нового, такого, що народилося в умовах нового конституційного ладу [13]. С.К. Бостан вважає, що зараз Україна перебуває на другому етапі, коли протягом ще одного покоління її форма державного правління має бути парламентсько-президентською [12, с. 34].

Висновки. Основними критеріями визначення республіканської форми правління є взаємовідносини парламенту, глави держави й уряду. Виходячи з цих критеріїв, можна виділити три основні види республік: президентську, парламентську та змішану, яка поділяється на президентсько-парламентську та парламентсько-президентську.

Головними ознаками президентської республіки є юридична відповідальність уряду перед президентом, парламентської – відповідальність уряду перед парламентом, змішаної – подвійна відповідальність уряду і перед президентом, і перед парламентом. Також однією з основних ознак парламентської республіки є обрання президента парламентом або ж спеціальною парламентською колегією.

Президент у парламентській республіці виконує представницькі функції і реальної влади не має.

Відповідно до вищевказаних критеріїв і ознак Україна є парламентсько-президентською змішаною республікою, але деякі елементи свідчать про невідповідність української моделі державного правління класичній моделі парламентсько-президентської республіки. Дійсна в Україні модель правління піддається небезпідставній критиці, в якій головним аргументом є наявність подвійної вертикалі влади – президентської та парламентської.

Оптимальною для України була б парламентська республіканська модель правління. Але нині, враховуючи складну політичну та соціальну ситуацію в державі, достатньо складний механізм внесення конституційних змін, а також неготовність більшої частини правлячої еліти до різкої зміни Конституції в розділі форми правління, вважаємо зміну форми правління в Україні неможливою. Виходячи з цього, пропонуємо такі заходи:

– Створити довгостроковий – терміном на 5 років – проект переходу України від змішаної до парламентської республіки, який включав би в себе також обов'язкове внесення змін до Конституції України.

– Державні мас-медіа повинні висвітлювати хід реформи форми правління та роз'яснювати її позитивні сторони.

– Вважаємо за доцільне провести всенародний референдум щодо зміни форми правління в державі.

Список використаних джерел:

1. Мяловицька Н.А. Автономія та її роль у державному будівництві (країни Європи): монографія. К. : Логос, 2009. 504 с.
2. Загальна теорія держави і права: підручник / за ред. М.В. Цвіка, В.Д. Ткаченка, О.В. Петришина. Х. : Право, 2002. 432 с.
3. Протасова В.Є. Парламентсько-президентська республіка: сутність, особливості, різновиди: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Х., 2007. 222 с.

4. Орзіх М. Президентська республіка – різновид республіканської форми правління. *Право України*. 2009. № 10. С. 72–77.
5. *Semi-Presidentialism in Europe*. Ed. by R. Elgie. Oxford: Oxford University Press, 1999. P. 7.
6. Котюк В.О. Загальна теорія держави і права: навч. посіб. К.: Атіка, 2005. 456 с.
7. Зазнаєв О.И. Дихотомія versus трихотомія: проблема типології систем правління в політології. URL: <http://www.ksu.ru/infres/poiitoiogy/zaznaev2.doc>.
8. Лисенков С.Л. Конституція України: Матеріали до вивчення. К., 1997. С. 95.
9. Линц Х.Дж. Достоинства парламентаризма. Пределы власти. 1994. №2. С. 49. № 3. С. 58.
10. Тацій В.Я. Методологія конституційної реформи. *Урядовий кур'єр*. 2003. № 66.
11. Конституція України: чинне законодавство зі змінами та допов. Станом на 01 вересня 2017 р. К.: ПАЛІВОДА А.В., 2017. 76 с.
12. Бостан С.К. Форма правління сучасної держави: проблеми історії, теорії, практики. Запоріжжя: Юрид. ін-т, 2005. 540 с.
13. Сорокин В.В. *Общее учение о государстве и праве переходного периода: монография*. М., 2010. 424 с.
14. Петришин О., Серьогіна С. Змішана республіканська форма державного правління: питання теорії та практики. *Право України*. 2009. № 10. С. 57–60.
15. Сурганова Ю. Республіканська форма державного правління: сутність та особливості її різновидів крізь призму державного режиму. *Освіта регіону: політологія, психологія, комунікації*. 2010. № 3. С. 39–45.

ТРУХАН В. О.,
аспірант відділу аспірантури
і докторантури
(Національна академія
Служби безпеки України)

УДК 343.3/.7

**ФІКСАЦІЯ БІОМЕТРИЧНИХ ДАНИХ У ПУНКТАХ ПРОПУСКУ
ЧЕРЕЗ ДЕРЖАВНИЙ КОРДОН УКРАЇНИ ТА В КОНТРОЛЬНИХ ПУНКТАХ
В'ЇЗДУ-ВИЇЗДУ ЯК СКЛАДОВА ЧАСТИНА СИСТЕМИ
АНТИТЕРОРИСТИЧНИХ ЗАХОДІВ**

Автором досліджено основні сучасні системи біометричної ідентифікації, виявлено їхні сильні та слабкі сторони. Визначено напрями підвищення рівня ефективності фіксації біометричних даних у пунктах пропуску через державний кордон, у контрольних пунктах в'їзду-виїзду як складової частини системи антитерористичних заходів. Запропоновано комплекс заходів щодо посилення контролю за в'їздом в Україну, виїздом з України іноземців та осіб без громадянства, додержання ними правил перебування на території України.

***Ключові слова:** тероризм, терористична діяльність, антитерористична діяльність, антитерористичні заходи, біометрична ідентифікація.*

Автором исследованы основные современные системы биометрической идентификации, выявлены их сильные и слабые стороны. Определены направления повышения уровня эффективности фиксации биометрических данных в пунктах пропуска через государственную границу, контрольных пунктах въезда-выезда как составляющей системы антитеррористических мероприятий. Предложен комплекс мероприятий по усилению контроля за въездом в Украину, выездом с Украины иностранцев и лиц без гражданства, соблюдением ими правил пребывания на территории Украины.

***Ключевые слова:** терроризм, террористическая деятельность, антитеррористическая деятельность, антитеррористические меры, биометрическая идентификация.*

The modern biometric identification systems, their pros and cons were investigated by author. The ways to enhance the effectiveness of fixing biometric data of foreigners and stateless as well as set of measures for strengthening control over entry into Ukraine, departure from Ukraine of foreigners and stateless persons, compliance with the rules of staying on the territory Ukraine have been proposed.

***Key words:** terrorism, terrorist activity, antiterrorism activity, antiterrorism measures, biometric identification.*

Вступ. Одним із наслідків збройної агресії проти України є активізація діяльності окремих терористів, терористичних груп / організацій на території нашої держави. Крім того, посилення міграційних процесів безпосередньо впливає на загрозу використання міжнародними терористами території України для транзиту, навчання, переховування, відпочинку, незаконного перевезення людей, зброї, наркотичних речовин тощо. Нелегальна міграція становить загрозу національній безпеці будь-якої держави, оскільки вона є передумовою

виникнення терористичної діяльності. За даними Державної міграційної служби України, у 2017 р. було встановлено 9 678 нелегальних мігрантів (2016 р. – 6 390; 2015 р. – 5 111; 2014 р. – 3 518) [1]. Наведені статистичні дані за період 2014–2017 рр. ілюструють збільшення фіксації кількості нелегальних мігрантів в умовах збройного конфлікту на сході України (з урахуванням відсутності контролю за ділянкою державного кордону в районі проведення антитерористичної операції), що може вказувати на зв'язок нелегальної міграції з терористичною діяльністю.

Зважаючи на це, постають питання щодо володіння своєчасною та повною інформацією про в'їзд в Україну, виїзд з України іноземців та осіб без громадянства, а також забезпечення посилення прикордонного контролю, впровадження ефективних систем спостереження за мігрантами та запобігання нелегальній міграції як важливих елементів системи попередження вчинення терористичних актів.

Вивченням комплексу проблем, пов'язаних із питаннями тероризму й антитерористичною діяльністю, займалися такі вчені, як В. Антипенко, С. Білоцький, І. Бліщенко, В. Вакулич, О. Гріненко, В. Ємельянов, Н. Зелінська, Ю. Іванов, Д. Коваль, І. Рижев, В. Строгий, О. Шамара та ін.

Серед доробків зарубіжних вчених цікавими є праці таких авторів, як N. Ferguson, P. Fussey, J. Harrison, J. Horgan, J. Kaplan, J. Pearse, A. Richards, M. Ranstorp, D. Rapoport, A. Silke, G. Steven, M. Taylor, P. Wilkinson.

Водночас актуальними та до кінця не розв'язаними залишаються питання розробки і налагодження загальнодержавної комплексної системи антитерористичних заходів, що і зумовило вибір теми дослідження.

Постановка завдання. Метою статті є систематизація методичних підходів до біометричної ідентифікації та визначення ефективності фіксації біометричних даних у пунктах пропуску через державний кордон (далі – ППЧДК) та в контрольних пунктах в'їзду-виїзду (далі – КПВВ) як складової частини системи антитерористичних заходів.

Результати дослідження. Загалом механізм фіксації біометричних даних включає технічну та юридичну складові частини. Біометричні технології ідентифікації особи, засновані на розпізнаванні людини за зовнішніми морфологічними ознаками, мають глибокі історичні корені. Систематизований біометричний підхід був розроблений в кінці XIX ст. писарем паризької поліцейської префектури Альфонсом Бертільоном. Запропонований ним метод ґрунтувався на вимірюванні антропологічних параметрів людини (зріст, довжина й об'єм голови, довжина рук, пальців, стоп тощо) з метою ідентифікації особистості [2].

У наш час біометричні системи належать до другого покоління систем безпеки. Як відомо, основною ознакою біометричних систем першого покоління є однозначність і постійність у часі й просторі ідентифікаційного параметра, а біометричні параметри особистості завжди є змінними величинами, оскільки залежать від багатьох факторів і чинників. Сьогодні спостерігається активний розвиток нормативно-технічної та правової бази біометричних технологій. При Міжнародній організації зі стандартизації (ISO) створений підкомітет SC37 з біометрії, в завдання якого входить оперативна розробка і затвердження єдиних міжнародних стандартів використання, обміну та зберігання біометричних даних. Аналогічні комітети створено в багатьох національних органах зі стандартизації [3].

Усі системи біометричної ідентифікації виконують дві основні функції [4]:

1) реєстрацію за декількома вимірюваннями. Зі зчитувального біометричного пристрою формується цифрове представлення (шаблон або модель) біометричної характеристики (залежно від методу: відбиток пальця, малюнок райдужної оболонки ока тощо), відповідної реєстрованої людини;

2) розпізнавання одного або декількох вимірів біометричної характеристики та їхнє подальше порівняння з:

– єдиним шаблоном, що вибирається за попередньо затвердженим номером або кодом. Результат порівняння (числове значення – ймовірність того, що порівнювані шаблони належать одній особі) повертається додатком і з використанням будь-якого математичного кри-

терію приймається рішення про ідентичність шаблонів. Така процедура називається верифікацією або порівнянням «один до одного»;

– всіма зареєстрованими шаблонами (без попереднього вибору шаблону і введення номера або коду). Як результат повертається список декількох найбільш схожих шаблонів і, як і в попередньому випадку, з використанням будь-якого математичного критерію приймається рішення про ідентичність шаблонів. Така процедура називається ідентифікацією або порівнянням «один до багатьох».

Розрізняють статичні і динамічні технології біометричної ідентифікації. Статичні технології засновані на фізіологічній (статичній) характеристиці людини, тобто унікальній характеристиці, даній від народження і невід’ємній від неї. До них належать методи: за відбитком пальця, за сітківкою ока, за райдужною оболонкою ока, за формою долоні, за розташуванням вен на тильній стороні долоні, за формою обличчя, за термограмою особи, інші методи [5].

Динамічні методи ґрунтуються на поведінковій (динамічній) характеристиці людини, тобто враховують особливості, характерні для підсвідомих рухів у процесі відтворення якої-небудь дії: за рукописним почерком, за голосом, за клавіатурним почерком, інші методи [5].

У цілому, сьогодні основними біометричними методами є: розпізнавання за відбитком пальця, за зображенням особи (2D або 3D-фото) та за райдужною оболонкою ока.

Розпізнавання за відбитком пальця – найстаріший, найпоширеніший і найперспективніший метод біометричної ідентифікації з усіх існуючих. В основі методу – унікальність для кожної людини малюнка папілярних візерунків на пальцях, що доведено криміналістичною наукою та підтверджено експертною практикою. Зображення відбитка пальця, отримане за допомогою спеціального сканера, перетворюється в цифровий код (згортку) і порівнюється з раніше введеним шаблоном (еталоном) або набором шаблонів (у разі ідентифікації). Зазначений метод відрізняється високою достовірністю порівняно зі способами ідентифікації за обличчям, голосом, розписом; низькою вартістю пристроїв, які сканують зображення відбитка пальця; досить простою процедурою сканування відбитка [6].

Розпізнавання за зображенням особи (двовимірним або тривимірним – 2D або 3D-фото) – за допомогою камери і спеціалізованого програмного забезпечення на зображенні виділяються контури очей, брів, носа, губ тощо та обчислюється відстань між ними. За цими даними будується образ, що перетворюється в цифрову форму для порівняння. Усі основні види технологій розпізнавання обличчя розробляються з метою проведення пошуку потрібного суб’єкта в режимі «один до багатьох», тобто ідентифікувати конкретне обличчя серед багатьох тисяч облич, зафіксованих у базі даних. Існують три основні методи розпізнавання обличчя. Вони включають аналіз зображень із метою встановлення відмінних характеристик обличчя: аналіз «відмінних рис обличчя» – найбільш розповсюджений та адаптований до змін міміки; аналіз на основі «нейронних мереж» – побудований на порівнянні «особливих точок», здатних ідентифікувати обличчя у важких умовах; метод «автоматичної обробки зображення обличчя» – визначення відстані між установленими особливими рисами обличчя людини. На ефективність роботи зазначених біометричних систем негативно впливають зміна освітлення, різні варіації положення обличчя під час руху, складність виділення інформативно-значимої частини обличчя, у т. ч. обличчя-портрета, та несприятливий фон, який ускладнює ідентифікацію обличчя. Але частково ці питання вдається вирішити шляхом автоматичного виділення на обличчі особливих точок і вимірювання відстані між ними. Таким чином, на обличчі виділяються контури очей, брів, носа, підборіддя, вух. Відстані між характерними точками цих контурів утворюють своєрідний і компактний еталон конкретної особи, який легко піддається масштабному вимірюванню. Система розпізнавання обличчя ділиться на два напрямки: 2D-розпізнавання і 3D-розпізнавання [7].

Розпізнавання за райдужною оболонкою ока – сканування зображення ока на відстані 20–30 см від відеокамери, автоматичне виділення зіниці й райдужної оболонки і збереження цієї інформації у вигляді спеціального коду (для системи Даугмана цей код отримав спеціальну назву Iris Code, райдужковий код). В основі методу – унікальність малюнка

райдужної оболонки ока. Унікальність малюнка райдужної оболонки зумовлена генотипом особи, а істотні відмінності райдужної оболонки спостерігаються навіть у близнюків. Деякі захворювання спричиняють на райдужній оболонці появу характерних пігментних плям і зміну кольору очей. Для ослаблення впливу стану здоров'я на результати ідентифікації особи в технічних системах використовують тільки чорно-білі зображення високої розподільної здатності. Захоплення зображення райдужної оболонки можна проводити на відстані від декількох сантиметрів до декількох метрів, фізичного контакту людини з пристроєм не відбувається. Зазначений метод відрізняється чутливістю до фізіологічних змін організму людини; високою вартістю обладнання; низькою доступністю готових рішень [8].

На відміну від змінюваної залежно від освітлення, тиску та наявності в організмі лікарських засобів райдужної оболонки, сітківка ока залишається нерухомою і не змінюється з часом. Розпізнавання за сітківкою ока – сканування сітківки ока за допомогою вузького пучка світла інфрачервоного діапазону, спрямованого через зіницю на очне дно. В останніх моделях сканерів замість інфрачервоного світла використовується лазер м'якої дії. Людина повинна наблизити обличчя до сканера, зафіксувати його положення і направити погляд на спеціальну мітку на дисплеї сканера. В цьому полягає єдиний недолік подібних систем – необхідність зберігати нерухомість протягом досить тривалого часу. Ця біометрична система має високу вартість і низьку пропускну здатність, проте ступінь її надійності перевищує інші в рази. Помилки можливі лише у разі хвороби ока, наприклад, катаракти, але такі випадки – лише винятки. Ідентифікація за сітківкою ока користується попитом у системах безпеки державних спеціальних служб. Одна з останніх, удосконалених систем ідентифікації за сітківкою ока має назву Eye Identifu's. Системи такого класу мають камеру, оснащену сенсорами близького дії (близько 3 см). Цей пристрій допомагає скоротити час сканування очного дна до хвилини, час порівняння еталону і зразка – до 5 секунд і, як наслідок, збільшити пропускну спроможність до 3–5 чоловік за 5 хвилин [9].

Необхідно зауважити, що у разі використання однієї біометричної ознаки (однієї біометричної модальності) для ідентифікації особи існує імовірність помилки системи. Це пов'язано з неправильним використанням системи, умовами навколишнього середовища і якістю зразка, наприклад: не всі люди володіють певними біометричними ознаками. За різними даними, близько 5% населення не володіють виразними відбитками пальців, зокрема літні люди мають деформовані і стерті відбитки пальців, а діти мають несформований малюнок пальців. Неправильна взаємодія користувача з біометричною системою в процесі реєстрації: вибір неправильної пози або виразу обличчя під час фотографування; схожість окремих біометричних ознак (наприклад, голосів або осіб) у різних людей призводять до підвищення імовірності помилкових спрацювань у процесі ідентифікації [3].

Для збільшення точності ідентифікації доцільним є використання декількох біометричних методів одночасно. Виходячи з аналогічних міркувань, Міжнародний підкомітет по стандартизації в області біометрії (ISO/IEC JTC1/SC37 Biometrics) розпочав розробку єдиного формату даних для автоматичного розпізнавання осіб, що включає мультибіометричні методи та технології. Деякі виробники обладнання у галузі систем доступу, зважаючи на перспективу впровадження зазначеного стандарту, вже почали об'єднання кількох біометричних методів в один [10].

Юридичний механізм фіксації біометричних даних іноземців та осіб без громадянства в ППЧДК та в КПВВ під час прикордонного контролю здійснюється відповідно до ч. 2 ст. 9 Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства», п. 6 ст. 19 Закону України «Про Державну прикордонну службу України» та на виконання Указу Президента України від 30 серпня 2017 р. № 256 «Про рішення Ради національної безпеки та оборони України від 10 липня 2017 р. «Про посилення контролю за в'їздом в Україну, в'їздом з України іноземців та осіб без громадянства, додержання ними правил перебування на території України».

Слід зазначити, що обов'язкову фіксацію біометричних даних застосовуватимуть відповідно до визначеного МЗС переліку 70 країн (у т. ч. РФ), які віднесено до категорії ризику

[11]. Стосовно інших іноземців та осіб без громадянства фіксація біометричних даних у ППЧДК здійснюватиметься за результатами аналізу й оцінки ризиків. У разі відмови іноземцем (особою без громадянства) від сканування відбитків пальців із такими особами проводиться контроль другої лінії, за результатами якого приймається рішення щодо пропуску (не пропуску) через державний кордон. Від фіксації біометричних даних звільняються іноземці й особи без громадянства, визначені п. 4, 5 ст. 16 Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства».

Фіксація біометричних даних іноземців під час їхнього першого в'їзду в Україну в аеропортах та автомобільних пунктах пропуску здійснюватиметься шляхом сканування відбитків п'яти пальців правої (лівої) руки. У разі пересування іноземців поїздом фіксація біометричних даних проводиться безпосередньо у вагонах поїздів шляхом сканування відбитку вказівного пальця правої (лівої) руки. Подальша ідентифікація іноземців та осіб без громадянства, біометричні дані яких були зафіксовано під час їхнього першого в'їзду в Україну, здійснюється шляхом сканування відбитків від одного до чотирьох пальців правої (лівої) руки [12].

Враховуючи масштабність цього новітнього проекту, а також велику складність його безперервної реалізації, запуск системи фіксації біометричних даних іноземців та осіб без громадянства здійснюватиметься поетапно, а саме – з 01 січня 2018 р. старт системи відбувся у столичних міжнародних аеропортах та в пунктах пропуску українсько-російської ділянки державного кордону. Надалі ця система активно впроваджуватиметься на всіх ділянках державного кордону України.

Фактично під час паспортного контролю інспектори Держприкордонслужби здійснюватимуть перевірку паспортних документів іноземців, у т. ч. за базами Інтерполу (123 зі 157 пунктів пропуску підключено до баз даних Інтерполу [13]). Після фіксації біометричних даних (відбитки пальців) інформація надходитиме до підсистеми обробки біометричних даних відомства, а через міжвідомчу інформаційно-телекомунікаційну систему «Аркан» – до Національної системи біометричної верифікації й ідентифікації громадян України, іноземців та осіб без громадянства Державної міграційної служби.

Вбачається за необхідне вжиття в установленому порядку заходів щодо вдосконалення процедури надання органам і підрозділам Служби безпеки України, які здійснюють контррозвідувальну й антитерористичну діяльність, доступу до відповідної системи біометричної верифікації й ідентифікації іноземців та осіб без громадянства.

Одним з основних чинників, що зумовлює гальмування безперервної реалізації системи фіксації біометричних даних іноземців та осіб без громадянства, є недостатнє фінансування антитерористичних заходів (у т. ч. щодо протидії та боротьби з нелегальною міграцією), що суттєво знижує їх ефективність і формує передумови для неконтрольованості міграційних процесів і виникнення терористичної діяльності на території України.

Необхідно зауважити, що підвищення рівня ефективності фіксації біометричних даних у ППЧДК та в КПВВ як складової частини системи антитерористичних заходів має базуватися на проведенні не тільки поточних, а й стратегічних заходів, орієнтованих на поступовий перехід до нової мультимодальної біометричної системи.

До комплексу заходів щодо посилення контролю за в'їздом в Україну, виїздом з України іноземців та осіб без громадянства, додержання ними правил перебування на території України можна віднести:

- удосконалення законодавства в контексті впровадження обов'язкової фіксації біометричних даних у ППЧДК та у КПВВ щодо всіх іноземців та осіб без громадянства, не обмежуючись лише визначеним МЗС переліком 70 країн, що віднесені до категорії ризику;
- створення й імплементація механізму попередньої реєстрації іноземцями й особами без громадянства намірів перетинання українського кордону для завчасного встановлення особистості;
- створення й імплементація механізму фіксації відповідних осіб за місцем перебування уповноваженими органами.

Висновки. З огляду на те, що поширенню на територію України міжнародного тероризму (в т. ч. пов'язаного зі збройною агресією Російської Федерації) сприяють ліберальна візова політика, зловживання у сфері контролю та запобігання нелегальній міграції, корупційні дії посадовців щодо легалізації мігрантів, можна стверджувати, що сьогодні фіксація біометричних даних у ППЧДК та в КПВВ є дуже важливим кроком посилення прикордонного контролю, що в свою чергу надає нові можливості для проведення антитерористичної діяльності.

Здійснений аналіз засвідчив, що посилення контролю за в'їздом в Україну, виїздом з України іноземців та осіб без громадянства, додержання ними правил перебування на території України має здійснюватися на засадах комплексності, оскільки одиничні заходи не дозволять Службі безпеки України, як головному органу в загальнодержавній системі боротьби з терористичною діяльністю, досягти поставлених перед нею цілей.

На наш погляд, реалізація запропонованих заходів сприятиме проведенню антитерористичної діяльності суб'єктами боротьби з тероризмом, посиленню міждержавної взаємодії у сфері боротьби з тероризмом та обміну інформацією щодо окремих терористів, терористичних груп / організацій, включаючи їхні біометричні та біографічні дані.

Список використаних джерел:

1. З початку року в Україні виявили більше чотирьох тисяч нелегалів – ДМС. Укрінформ. 22 червня 2018 р. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2485373-z-pocatku-roku-v-ukraini-viavili-bilse-cotiroh-tisac-nelegaliv-dms.html>.
2. Двоеносова Г. Биометрия как наука, метод и способ документирования. Журнал «Управление персоналом». 2009. URL: <http://www.top-personal.ru/issue.html?2039>.
3. Кумченко Ю.О. Інформаційна технологія ідентифікації персоналу на основі комплексу біометричних параметрів: дис. ... канд. техн. наук: 05.13.06. Кривий Ріг, 2017. 144 с. URL: <https://kntu.net.ua/ukr/content/download/51450/303475/file/Дисертація.pdf>.
4. Захаров В.П. Використання біометричних технологій правоохоронними органами у XXI столітті. ЛьвДУВС. Львів. 2009. 440 с.
5. Мороз А.О. Біометричні технології ідентифікації людини. Огляд систем. Математические машины и системы. 2011. № 1. С. 39–45.
6. Гуреева О. Биометрическая идентификация по отпечаткам пальцев. Технология Finger Chip. Компоненты и технологии. 2007. № 4. С. 176–180.
7. Кумченко Ю.О. Аналіз існуючих підходів біометричної ідентифікації та аутентифікації людини. Системні технології. Дніпропетровськ, 2013. № 4 (87). С. 129–134.
8. Колешко В.М., Воробей Е.А., Азизов П.М. Традиционные методы биометрической аутентификации и идентификации. БНТУ. 2009. URL: <http://rep.bntu.by/handle/data/780>.
9. Болл Р.М., Коннел Д.Х., Панканти Ш. Руководство по биометрии. Техносфера. 2007. 368 с.
10. Скопа О.О., Фразе-Фразенко О.О. Вибір методики та розрахунок коефіцієнтів помилкового пропуску та помилкової відмови доступу у системах біометричної ідентифікації. Бионика интеллекта. 2004. № 1 (82). С. 80–89.
11. Офіційний сайт МЗС. Щодо запровадження фіксації біометричних даних іноземців та осіб без громадянства під час прикордонного контролю в пунктах пропуску через державний контроль. URL: <http://mfa.gov.ua/ua/press-center/notes/7684-z-01-sichnya-2018-roku-derzhavnoju-prikordonnoju-sluzhboju-ukrajini-zaprovadzujetysya-fiksacija-biometrichnih-danih-inozemciv-ta-osib-bez-gromadyanstva-z-70-derzhav-u-tch-rosijsykoji-federaciji>.
12. Офіційний сайт ДПСУ. Порядок перетинання кордону іноземцями та особами без громадянства. URL: <https://dpsu.gov.ua/ua/Dokumenti-dlya-peretinannya-derzhavnogo-kordonu-Ukraini/>.
13. Газета Державної прикордонної служби України «Прикордонник України». 2018. № 7. URL: https://dpsu.gov.ua/upload/file/pu_07_2018.pdf.

ЦИВІЛІСТИКА

БУТРИН-БОКА Н. С.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри
цивільного права і процесу
юридичного факультету
(Тернопільський національний
економічний університет)

УДК 347.617.64

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ НОВЕЛ СІМЕЙНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

Автором у статті розглядаються деякі новели сімейного законодавства України, які набрали чинності. Серед основних нововведень виділено такі: удосконалення державної реєстрації прав на нерухоме майно та захисту прав власності; пришвидшення процедури стягнення аліментів; можливість поділу об'єктів незавершеного будівництва під час розлучення; підвищення мінімального розміру аліментів; віднесення аліментів до власності дитини; спрощення процедури стягнення аліментів у наказному (спрощеному) провадженні; спосіб стягнення аліментів визначає виключно стягувач, а не суд та ін. Зроблено певні підсумки та пропозиції.

Ключові слова: новели законодавства, сімейне законодавство, аліменти.

Автором в статье рассматриваются основные новеллы семейного законодательства Украины. Среди основных нововведений выделено такие: совершенствование государственной регистрации прав на недвижимое имущество и защиты прав собственности; ускорения процедуры взыскания алиментов; возможность разделения объектов незавершенного строительства при разводе; повышение минимального размера алиментов; отнесения алиментов в собственность ребенка; упрощение процедуры взыскания алиментов в приказном (упрощенном) производстве; способ взыскания алиментов определяет исключительно взыскатель, а не суд и т. п. Сделано некоторые выводы и предложения.

Ключевые слова: новеллы законодательства, семейное законодательство, алименты.

The article deals with the main stories of the family law of Ukraine. Among the main innovations are as follows: improvement of state registration of rights to real estate and protection of property rights; accelerating the procedure for collecting alimony; possibility of division of objects of incomplete construction in divorce; raising the minimum size of alimony; assignment of maintenance to the property of the child; Simplification of procedure for collecting alimony in order (simplified) proceedings; the method of collecting alimony is determined solely by the payer, and not by the court, etc.

Key words: Legend stories, family law, alimony.

Вступ. Під поняттям соціальної політики розуміють систему важелів щодо регулювання та подолання соціальних труднощів держави. Важливими напрямками соціальної політики сучасної Української держави з урахуванням наближення до міжнародних стандартів є потреба у підтриманні таких інститутів, як «сім'я», «батьківство» та «дитинство».

Здійснивши аналіз проведення сімейної політики України, яка склалася сьогодні, можна з упевненістю вказати на необхідність законодавчого закріплення нових концепцій, заснованих на загальнолюдських цінностях, рівності чоловіків та жінок, пріоритетах інтересів дитини та її батьків, захисту сім'ї, материнства, батьківства та дитинства.

Сімейна політика держави є складовою частиною соціальної політики України та включає в себе єдину систему завдань, принципів, а також соціальних заходів, які направлені на покращення умов та підвищення якості життя, включаючи якість сімейного життя. Основні завдання та принципи сімейного права та сімейного законодавства виражають зміст відносин стосовно забезпечення прав та інтересів сім'ї, материнства, батьківства, дитинства.

Проблемним питанням сімейного права присвятили свої праці такі відомі науковці, як О.В. Білоцький, І.А. Бірюков, О.Ю. Бикова, А.Б. Болховітінова, О.Є. Бурлай, В.А. Ватрас, М.К. Галянтич, В.С. Гопанчук, А.Б. Гриняк, А.С. Довгерт, М.В. Домашенко, В.П. Звеків, І.В. Жилінкова, В.І. Кисіль, В.О. Кожевнікова, В.М. Коссак, Л.В. Красицька, Н.С. Кузнецова, Л.В. Липець, Л.А. Лунц, А.Л. Маковський, О.О. Мережко, Є.О. Мічурін, К.П. Победоносцев, О.В. Розгон, З.В. Ромовська, Я.М. Шевченко, Г.Ф. Шершеневич та ін.

Постановка завдання. Сьогодні, зважаючи на, по-перше, необхідність адаптації національного законодавства до права Європейського Союзу, по-друге, істотні зміни в сімейному законодавстві, які мали місце в 2016–2017 роках, новачі сімейного законодавства потребують детального наукового аналізу.

Результати дослідження. Так, Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення державної реєстрації прав на нерухоме майно та захисту прав власності» від 06.10.2016 № 1666-VIII» вніс зміни до декількох законодавчих актів України, пов'язаних із вдосконаленням державної реєстрації права на нерухоме майно [1].

Після вказаних змін Кабінет Міністрів України ініціював пілотний проект, яким передбачалась можливість зареєструвати шлюб протягом доби. Розглядуваний пілотний проект за працював одразу, на жаль, не по всій території України, а спочатку в таких містах, як Київ, Львів, Одеса, Херсон, Маріуполь та Северодонецьк. Однак у кінці 2016 року проект було поширено на Вінницю, Дніпро, Луцьк, Миколаїв, Кам'янець-Подільський, Рівне, Житомир та Харків. Починаючи з 2017 року, така послуга поширилась на всі регіони [2]. Так, нова процедура передбачає можливість реєстрації шлюбу з нотаріусом. Такі процедури були впроваджені деякими європейськими державами. Такими є Естонія (порядок, передбачений статтями 29, 20 Закону «Про нотаріат»); Іспанія (порядок, передбачений статтями 51, 52, 54 Закону «Про нотаріат»); Румунія (процедура стосується лише розлучення, стаття 137 Закону «Про нотаріат»); Франція (процедура, передбачена статтею 229 Цивільного кодексу, стосується лише розірвання шлюбу); Латвія (процедура регулюється Законом «Про нотаріат» у розділах 30–32 щодо розірвання шлюбу). Крім того, Литва та Греція також розробили подібні закони. Таким чином, можна стверджувати, що запозичення такого досвіду в європейських країнах підтверджує доцільність та обґрунтованість надання нотаріусами таких повноважень.

Аналізуючи думки учених про таке нововведення, можна виділити основні переваги: можливість надавати повну юридичну консультацію щодо сутності шлюбу як правового акту та інституту, режиму спільної власності подружжя, можливості укладання шлюбних угод, обставин, що перешкоджають шлюбу, а також зменшення тягаря на органи реєстрації актів цивільного стану та скорочення видатків із державного бюджету на утримання; введення індивідуального підходу до молодят, який може самостійно вибрати людину, яка проведе церемонію, не чекаючи черги [3]. Детальна інформація про нову процедуру знаходиться в розпорядженні Міністерства юстиції України «Про реалізацію пілотного проекту щодо державної реєстрації шлюбу» [4].

Іншою новизною сімейного законодавства у 2016 році було внесення змін до статті 187 СК України, якими передбачено можливість заявника подати рішення про стягнення аліментів на місці роботи другого батька на утримання з його окладу [5, ст. 187]. До внесення змін таке рішення приймалося лише через державного виконавця, що призвело до затримки у отриманні коштів на утримання дітей.

Також позитивним моментом у 2016 році було те, що законодавець урахував той факт, що питання про розподіл нерухомості, придбаного спільними зусиллями подружжя, але який не був введений в експлуатацію, нерідко формально буває за межами правового поля. Таке майно включає цінні папери, що використовуються сім'єю без реєстрації прав власності [2].

Подальші зміни відбулися 07.12.2017 року, тому Верховна Рада України прийняла Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення захисту права дитину на належне утримання шляхом вдосконалення порядку примусового стягнення заборгованості зі сплати аліментів» [7]. Відповідно до п. 1 Прикінцевих та перехідних положень Закону основними нововведеннями є такі:

1) мінімальний розмір аліментів збільшився. Минуле видання частини 2 статті 182 СК України встановила мінімальну суму дитячої допомоги на одну дитину не менше 30 відсотків прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку. Положення частини 2 статті 182 нової редакції СК України передбачено: «Сума підтримки повинна бути необхідною та достатньою для забезпечення гармонійного розвитку дитини. Мінімальна сума допомоги на одну дитину не може бути меншою 50 відсотків від прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку» [5, ч. 2, ст. 182]. Крім того, законодавство передбачає частку доходу, що підлягає відшкодуванню за рішенням суду. Таким чином, одна чверть виплачується за одну дитину, третину для трьох дітей та більше дітей – половину заробітку (доходу) платника аліментів, однак не більше десяти прожиткових мінімумів для дитини відповідного віку для кожної дитини. До того, як закон був прийнятий судами, у більшості випадків були зафіксовані суми аліментів [5, ст. 183].

Інновація має два способи визначення суми аліментів, перша – у твердій грошовій сумі, друга – пропорційно доходу платника. Визначення розміру аліментів у твердій грошовій сукупності буде індексовано відповідно до Закону України «Про індексацію грошових доходів населення» від 3 липня 1991 р. № 1282-ХІІ [8];

2) аліменти тепер вважаються власністю дитини. Таким чином, положення частини 1 та частини 2 статті 179 СК України нової редакції передбачає таке: а) аліменти, отримані від дитини, є власністю дитини; б) батько або інший законний представник дитини, яким виплачується допомога, розпоряджається аліментами виключно з цією метою призначена на користь дитини. Неповнолітня дитина має право брати участь у збереженні аліментів, отриманих для її догляду [5, ч. 1, 2, ст. 179]. Як приклад, батьки не можуть використовувати на свої власні потреби і всупереч інтересам дітей, отриманим судом, і сумою, сплаченою аліментами платника, оскільки вони є їхнім майном. Платник аліментів має можливість звернутися до органів опіки та піклування з вимогою перевірки цілеспрямованого використання аліментів, а також до суду з вимогами щодо зменшення аліментів через неправильне використання або зарахування аліментів на дитину банківський рахунок тощо. Крім того, дитина, досягнувши 14-річного віку, має право подати позов до одного з батьків – фактичного одержувача аліментів щодо їхнього відшкодування, якщо аліменти не було використано за призначенням [9].

3) процедура отримання аліментів у порядку (спрощеному) провадження була спрощена. Закон передбачає можливість батьків або законних представників оплатити аліменти у належній (спрощеній) процедурі шляхом подання заяви про видання судового наказу про сплату аліментів у сумі на одну дитину – одну чверть, дві дитини – одну третину, три або більше дітей – половина заробітку (доходу) платника аліментів, але не більше десяти прожиткових мінімумів на одну дитину відповідного віку для кожної дитини. Крім того, один із батьків або інших законних представників дитини, з якою дитина живе, має право звернутися до суду із заявою про видання судового наказу про виплату коштів у розмірі 50 відсотків від прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку (якщо розмір технічного обслуговування стягується з фіксованого розміру) [10];

4) зазнала змін підсудність справ щодо виплати аліментів, зокрема випадки виплати додаткових витрат для дитини, індексація аліментів, зміни способу стягнення, а також сплата аліментів на вибір позивача;

5) пільги за сплату судових витрат під час подання позовів про виплату додаткових витрат за дитину, накладання штрафу (покарання) за відстрочення сплати аліментів, індексацію аліментів або зміну способу стягнення. Таким чином, поправки передбачають звільнення від сплати судових зборів позивачів у справах про сплату додаткових витрат на дитину, накладання неустойки за відстрочку сплати аліментів, індексацію аліментів або зміну способу відшкодування під час розгляду справи у всіх судових інстанціях [9];

6) нові обставини, які враховуються судом під час визначення суми аліментів (майно та витрати платника аліментів). Закон розширив перелік, зазначений у статті 182 СК України, зокрема обставини, які враховуються судом під час визначення суми аліментів, включають наявність платника аліментів на рухоме та нерухоме майно, гроші; підтвердження збереження аліментних витрат платника аліментів, зокрема придбання реального або рухомого майна, розмір якого вдвіть перевищує прожитковий мінімум для працездатної особи, якщо платник аліментів не підтвердив джерело коштів [5, ст. 182; 7];

7) спосіб збору аліментів визначається виключно платником, а не судом. Закон вносить зміни до частини 3 статті 181 СК України, де зазначено таке: «За рішенням суду, допомога на дітей (аліменти) повинна бути нарахована пропорційно доходам своєї матері, батька або суцільної грошової суми вибору батька або іншим законним представникам дитини. Метод збирання аліментів, визначений за рішенням суду, змінюється рішенням суду щодо позову одержувача аліментів» [5, ч. 3 ст. 181]. І в ч. 1 статті 184 СК України зазначається: «Суд за клопотанням одержувача визначає розмір аліментів у сукупній грошовій сумі» [5, с. 184];

8) зміни у визначенні заборгованості за аліменти визначаються пропорційно прибутку (доходу).

Таким чином, відповідно до ч. 1 статті 195 СК України, заборгованість з аліментів, нарахована пропорційно доходу, визначається на основі реального заробітку (доходу), отриманого платником аліментів протягом часу, протягом коли вони не були зібрані, незалежно від того, чи такі доходи були отримані в Україні або за кордоном [5, ч. 1 ст. 195].

У частині 2 статті 195 СК України чітко зазначено, що заборгованість з аліментів платників аліментів, які не працювали під час заборгованості або є індивідуальним підприємцем і є спрощеною системою оподаткування, або є громадянином України, яка отримує дохід (дохід) в державі, з якою Україна не має договору про надання правової допомоги, визначається на основі середньої заробітної плати працівника за певну територію [5, ч. 2, ст. 195].

9) заборона припинити провадження у справі про отримання аліментів на підставі суперечки про батьківство, материнство, визначення місця проживання дитини, участі одного з батьків або родичів у вихованні дитини, спілкування з дитиною.

10) десяте нововведення доповнюється новими підставами для відступу від рівності частин у розподілі майна подружжя – ухилення від участі у забезпеченні дитини (дітей).

Відповідно до зазначеного закону ч. 2 статті 70 СК України, було доповнено, що під час вирішення суперечки про поділ майна суд може відхилити принцип рівності акцій подружжя також, якщо один із подружжя ухиляється від участі у підтримці дитини (діти) [5, ч. 2 ст. 70]. Крім того, він також передбачає чітку відповідальність за несплату додаткових витрат для дитини. Процес отримання неустойки за аліменти завжди був суперечливим, юриспруденція щодо цього питання була досить неоднозначною.

Прийняті зміни є надзвичайно важливими, оскільки вони визначають те, з якого і для якого часу має бути стягнуто неустойку, встановити її максимальну суму, що дозволить уникнути помилкових розрахунків неустойки, встановити право на отримання неустойки та, якщо аліменти сплачується за домовленістю між батьками, а не тільки за рішенням суду, а також вперше вводить відповідальність за несплату додаткових витрат на дитину. Уведення цієї норми відповідає принципу справедливості, оскільки судові рішення часто встановлюють розмір неустойки, який набагато перевищує суму боргу.

Таким чином, відповідно до ч. 1 статті 196 СК України, у разі заборгованості з вини особи, яка зобов'язана виплачувати матеріальне обслуговування за рішенням суду або за домовленістю між батьками, одержувач аліментів має право на неустойку у розмірі од-

ного відсотків від суми неоплачених аліментів за кожен день відстрочки з дня прострочення сплати аліментів до дня повного погашення або до дня, коли суд вирішить виплатити неустойки, але не більше 100 відсотків боргу [5, с. 196].

Висновки. Отже, підбиваючи підсумок вищенаведеного, внесеного законодавцем у 2016–2017 роках, можна зробити висновок, що вони є прогресивними та здатними забезпечити умови для ефективного захисту прав як подружжя, так і дітей.

Отже, уряд вніс низку змін до процедури призначення аліментів, за яких сторона відповідача більше не може навмисно затримувати правосуддя, також у розрахунках будуть ураховуватися всі великі закупівлі (вартість яких перевищує 10 прожиткових мінімумів), що було здійснено відповідачем протягом останнього року. Це виключає можливість приховування будь-яких надходжень від суду; перегляд суми платежів за наявності будь-якої нерухомості у відповідача.

Оплата аліментів може здійснюватися будь-яким способом: за банківським рахунком, поштовим переказом або готівкою. Дитина може самостійно виділяти кошти, якщо він досяг 14 років. Крім того, за кожен день прострочення платежу відповідач сплачує додатковий відсоток від суми боргу. Перевірка розподілу коштів для дітей здійснюватиметься органами опіки та піклування (самостійно або на вимогу відповідача). Якщо піклувальник установлює факт нецільового розподілу коштів, то відповідач має право звернутися до суду з проханням зменшити суму аліментів. Також платник має право залучити позивача до відповідальності за неправильний догляд за дітьми та навіть позбавити батька прав. Треба сподіватися, що вдосконалення державної реєстрації прав на нерухоме майно та посилення захисту права дитини на належне утримання шляхом удосконалення порядку примусового стягнення заборгованості зі сплати аліментів забезпечить ефективну реалізацію цілей.

Список використаних джерел:

1. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення державної реєстрації прав на нерухоме майно та захисту прав власності. Верховна Рада України; Закон від 06.10.2016 № 1666-VIII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1666-19>.
2. Желеба А. Топ-3 изменения в семейном законодательстве. URL: <http://blog.liga.net/user/azhebeleva/article/25644>.
3. Кирилук Д. Нові функції нотаріату: медіація та реєстрація й розірвання шлюбів. URL: http://zib.com.ua/ua/131913-novi_funkcii_notariatu_mediaciya_ta_reestraciya_shlyubiv.html.
4. Про реалізацію пілотного проекту щодо державної реєстрації шлюбу. Мін'юст України; Наказ, Форма, Договір від 22.07.2016 № 2247/5. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1018-16>.
5. Сімейний кодекс України. Верховна Рада України; Кодекс України, Кодекс, Закон від 10.01.2002 № 2947-III. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2947-14/page>.
6. Постанова Верховного Суду від 7 вересня 2016 року № 6-47цс16 / Офіційний веб-сайт Верховного Суду України. URL: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/699A854B39C4DA83C225803B00211C39](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/699A854B39C4DA83C225803B00211C39).
7. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення захисту права дитини на належне утримання шляхом вдосконалення порядку примусового стягнення заборгованості зі сплати аліментів. Верховна Рада України; Закон від 07.12.2017 № 2234-VIII. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2234-19>.
8. Про індексацію грошових доходів населення. Верховна Рада УРСР; Закон від 03.07.1991 № 1282-XII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1282-12>.
9. 11 новел законодавства щодо належного утримання дитини: простими словами. URL: http://protokol.com.ua/ru/11_novel_zakonodavstva_shchodo_nalegnogo_utrimannya_ditini_prostimimi_slovami/.
10. Цивільний процесуальний кодекс України. Верховна Рада України; Кодекс України, Кодекс, Закон від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>.

ГУЙВАН П. Д.,
кандидат юридичних наук,
заслужений юрист України,
докторант
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 347.2/3

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ЗАХИСТ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ

У роботі проводиться вивчення і науковий аналіз чинного законодавства Євросоюзу, призначеного для врегулювання порядку збирання, оброблення, поширення та захисту персональних даних. Досліджується зміст, основні засоби та правові підходи під час винесення Рекомендацій Комітету Міністрів Ради Європи. Виявляються особливості реалізації принципу щодо поваги до права на приватність у цій площині. Надаються рекомендації стосовно адаптації вказаних підходів до вітчизняної правової системи.

***Ключові слова:** охорона приватного життя, захист персональних даних.*

В данной работе проводится изучение и научный анализ действующего законодательства Евросоюза, предназначенного для урегулирования порядка сбора, обработки, распространения и защиты персональных данных. Исследуется содержание, основные средства и правовые подходы, применяемые при вынесении рекомендаций Комитета министров Совета Европы. Выявляются особенности реализации принципа уважения права на приватность в этой плоскости. Даются рекомендации по адаптации указанных подходов к отечественной правовой системе.

***Ключевые слова:** охрана частной жизни, защита персональных данных.*

In this paper, a study and a scientific analysis of the current legislation of the European Union, designed to regulate the collection, processing, dissemination and protection of personal data, is conducted. In particular, the content, fixed assets and legal approaches used in making recommendations of the Committee of Ministers of the Council of Europe are examined. The peculiarities of the realization of the principle of respect for the right to privacy in this plane are revealed. Recommendations are given on the adaptation of these approaches to the domestic legal system.

***Key words:** protection of privacy, protection of personal data.*

Вступ. Законодавче закріплення механізмів збирання, використання, поширення та захисту особистої інформації про людину є дуже важливим, тому що у такий спосіб забезпечується захист персональних даних (як елемент піклування суспільства про охорону приватного життя). Особливо значного обсягу нормативне врегулювання даних відносин набуло у Європі, зокрема у країнах Європейського Союзу (далі – ЄС). Від моменту створення цієї міжнародної організації було передбачено необхідність вироблення спеціальних актів Спільноти про захист інтересів особи щодо опрацювання особових даних і вільного руху таких даних та їхнє належне застосування до інституцій та органів, створених Договором про заснування Європейської Спільноти чи на його підставі (ч. 1 ст. 286 Договору) [1]. До-

слідження змісту різних актів ЄС вельми актуальне і для України, бо, враховуючи прагнення нашої держави до вступу до європейської спільноти, вона має враховувати усталені підходи цієї організації. Адже Україна лиш нещодавно почала розробку та прийняття відповідних регуляторних актів (достатньо сказати, що Закон України «Про захист персональних даних» набрав чинності з 2011 року), тому спеціальне законодавство в цій царині знаходиться у зародковому стані. Практично відсутня і необхідна судова практика, тому рішення судів у нечисленних справах мають або волонтаристичний, або відверто дискримінаційний характер.

Окремі акти міжнародного характеру щодо регулювання порядку збирання, оброблення та охорони персональних даних мають обов'язковий характер для усіх країн-учасників, зокрема для України. Йдеться, приміром, про Європейську Конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод, стаття 8 якої вимагає від учасників державних гарантій стосовно права на повагу до свого приватного і сімейного життя [2]. Більш детально правила поведінки учасників коментованих відносин регламентовано у Конвенції про захист фізичних осіб під час автоматизованого оброблення персональних даних [3]. Цей документ установив поняття персональних даних: інформація, яка стосується конкретного суб'єкта, котрий ідентифікований або може бути ідентифікованим. У Конвенції також сформульовано основні засади оброблення персональних даних, права людини у зв'язку з обробленням, принципи передання даних.

Але загальні підходи, як показало життя, не є достатньо дієвими та потребують більш детального регламентування з урахуванням того, що збирання, оброблення та поширення персональних даних відбувається практично у всіх сферах нашого життя. У Європейському Союзі в подальшому на рівні актів різної юридичної сили було деталізовано та конкретизовано загальне законодавство, включаючи прийняття різних за функціональним та галузевим призначенням, чого наразі не зроблено у нашій державі. Так, нормативними актами, обов'язковими для усіх держав-членів, є Директиви Європейського парламенту і Ради, які встановлюють справедливі правила поведінки під час оброблення особистої інформації. Слід навести Директиву Європейського Парламенту і Ради № 95/46/ЄС про захист фізичних осіб під час оброблення персональних даних і про вільне переміщення таких даних від 24 жовтня 1995 року, Директиву 97/66/ЄС про оброблення персональних даних і захист прав осіб у телекомунікаційному секторі Європейського парламенту та Ради від 15 грудня 1997 року, Директиву № 2002/58/ЄС Європейського Парламенту і Ради ЄС стосовно оброблення персональних даних та захисту права на недоторканість особистого життя у сфері електронних засобів зв'язку від 12 липня 2002 року та велику кількість таких регуляторних актів, які охоплюють опосередкування охорони персональних даних практично у всіх сферах діяльності.

Відповідно до основних принципів у коментованій сфері 18 грудня 2000 року було прийнято Регламент Європейського Парламенту і Ради № 45/2001 стосовно захисту осіб із точки зору оброблення персональних даних установами та органами Спільноти і вільного руху таких даних [4]. Окрім загальних правил, цей документ указує, що фундаментальні права та свободи фізичних осіб, поміж іншого, їхнє право на приватність поважаються установами та органами Спільноти. Із метою практичної реалізації цього завдання було запроваджено новий незалежний контрольний орган – Європейського інспектора із захисту персональних даних. Очолює цю інституцію Уповноважений ЄС. Цей суб'єкт заслуховує та розслідує скарги, а також інформує осіб, які звернулися зі скаргою (приватних осіб про яких або від яких збираються або обробляються дані) про своє рішення упродовж розумного строку (ст. 46 Регламенту). Із цією метою Уповноважений може вимагати від контролера даних необхідну інформацію, а останній зобов'язаний її надати. Уповноважений взаємодіє як із національними органами влади щодо розгляду спірних питань, обміну інформацією, надсилання їм вимог про виконання свої обов'язків із захисту даних, так і з наглядовими органами, такими, скажімо, як Європол та Eurojust [5, с. 34]. Згідно зі ст. 24 Регламенту кожен орган ЄС призначає спеціально уповноважену особу – Офіцера із захисту персональних даних, відповідальну за забезпечення суб'єктів даних інформацією про їхні права та дотри-

мання законодавства про обіг особистих даних на інституційному рівні. Він також зобов'язаний сприяти Уповноваженому в розслідуванні скарг, реєструвати операції з оброблення даних та повідомляти останнього, якщо вони мають ризикований характер.

Постановка завдання. Як бачимо, законодавство у сфері регулювання обороту та захисту персональних даних у Європейській Спільноті є достатньо конкретним, дієвим та ефективним. При цьому маємо зазначити, що, зважаючи на стрімкий розвиток суспільних відносин, передусім, у технічній та інформаційній площині, воно постійно оновлюється, доповнюється та модернізується, намагаючись відповідати потребі дня. То є яскравим прикладом, як для національного нормотворця, так і для доктрини. Отже, має бути чітко на теоретичному та практичному рівнях дано однозначне визначення понять персональні дані та здійснена класифікація видів, оскільки саме особиста інформація є основним об'єктом зазіхань на недоторканність сфери приватного життя [6, с. 156].

Питанням оцінки зарубіжного законодавства наразі присвячено не так і багато наукових праць. Слід згадати розробки таких учених, як В. Брижко, В. Іванський, Б. Кормич, С. Кашкін, А. Чернобай, О. Капустін, Л. Чернявський, В. Цимбалюк. Однак у цих працях в основному досліджується вплив на процеси захисту особистої інформації на рівні міжнародних конвенцій та договорів, учасником яких є такі держави, як Україна чи Росія. На жаль, законодавство ЄС у цьому плані залишається практично не дослідженим. Між тим, саме воно є найбільш розвиненим, і його вплив на український поступ у сфері захисту персональних даних є безсумнівним та допоможе у його розвитку у правильному напрямі. Вищевказані актуальні теоретичні та практичні проблеми захисту персональної інформації становлять значний публічний інтерес щодо вивчення законодавчого досвіду зарубіжних держав у регламентуванні коментованих відносин. Отже, метою цієї праці є здійснення наукового аналізу всіх чеснот і вад європейських нормативних актів та інших документів, присвячених обороту персональних даних, та напрацювання правових механізмів регламентування вказаних відносин у різних галузевих напрямках відповідної взаємодії.

Результати дослідження. Слід погодитися з тезою про те, що належний і повноцінний захист персональних даних у різних органах державної влади, установах, організаціях тощо просто неможливий без прийняття низки підзаконних нормативно-організаційних актів, покликаних конкретизувати вказану діяльність в окремих напрямках [7, с. 121]. На рівні Європейського Союзу ця конкретизація здійснюється за рахунок реалізації Комітетом Міністрів ЄС делегованих повноважень стосовно прийняття відповідних Рекомендацій. Указані акти носять субсидіарний характер і певною мірою деталізують положення Директив Європарламенту і Ради.

Наприклад, захисту персональних даних в Інтернеті присвячено Рекомендацію Комітету Міністрів державам-членам Ради Європи «Основні напрями захисту прав фізичних осіб у зв'язку з обробленням персональних даних у інформаційних супермагістралях» від 9 грудня 1997 року [8] та Рекомендацію N R (99) 5 «Про захист недоторканності приватної власності в Інтернеті» [9]. Рекомендації наголошують, що користувачі та провайдери послуг Інтернету мусять урахувати особливості захисту персональних даних у цій мережі, зважаючи на можливість несанкціонованого використання та нанесення шкоди людині, суспільству або державі. При цьому споживачі застерігаються, що, що Інтернет – небезпечна мережа. Будь-яка транзакція, будь-яке відвідування сайту в Інтернеті залишає сліди. Такі «електронні сліди» можуть бути використані без відома користувача для створення профілю про нього і його інтереси. Однак існують і розробляються різні засоби, що дозволяють підвищити рівень захисту даних. То можуть бути легально доступні засоби шифрування для конфіденційної електронної пошти та коди доступу до персонального комп'ютера. Якщо сторонній доступ є небажаним, то слід використовувати новітні технічні досягнення, що дозволяють проінформувати про це споживача послуг. Можна також запитати постачальника про методи забезпечення недоторканності приватного життя, що надаються різними програмами і сайтами, надати перевагу тим із них, які реєструють мінімум даних про користувача або можуть бути доступні анонімно (п. 1–4). Також необхідно повідомляти поста-

чальникові послуг Інтернету тільки ті дані, які необхідні для виконання певних дій, про які суб'єкт заздалегідь поінформований. Особлива обережність необхідна під час використання кредитних карток і номерів рахунків, які в Інтернеті можуть легко стати об'єктом зловживань. Слід з обережністю ставитись до сайтів, де просять інформацію особистого характеру більшу, ніж це потрібно для доступу чи здійснення трансакції чи не написано те, для чого така інформація необхідна взагалі.

Для постачальників послуг Інтернету рекомендації передбачають необхідність використання процедур і доступних технологій, переважно сертифікованих, для забезпечення недоторканності приватного життя людини (навіть якщо вони не користувачі мережі Інтернет), особливо шляхом забезпечення цілісності і конфіденційності даних поряд із забезпеченням фізичної й логічної безпеки мережі й послуг, наданих у мережі. Провайдер має попередньо інформувати користувачів під час підписки на послуги чи перед початком обслуговування про ризики недоторканності приватного життя під час використання Інтернету, а також про технічні засоби, що можуть використовуватися на законній підставі для зниження ризику порушення безпеки персональних даних і їх передання. Він повинен вживати заходів із метою недопущення будь-якого зовнішнього втручання у зміст переданих даних, якщо тільки це не передбачено законом і не здійснюється державними органами. Збирання, оброблення і зберігання персональних даних користувачів дозволяється тільки тоді, коли це необхідно для зрозумілих, точно визначених і законних цілей. Передання персональних даних можливе лише за наявних, законодавчо визначених підстав або згоди суб'єкта персональних даних. Інформація, що надається користувачеві, має бути точною та актуальною. Зберігання персональних даних повинно відбуватися не довше, ніж це необхідно для цілей оброблення.

Приблизно такі ж підходи зафіксовано в Рекомендації № R (95) 4 щодо захисту даних особистого характеру у сфері телекомунікаційних послуг [10]. У цьому акті акцентується увага на необхідності надання телекомунікаційних послуг, зокрема телефонних, на засадах поваги до приватного життя користувачів із дотриманням таємниці листування та свободи комунікаційних обмінів даними. Можливості анонімного доступу до мережі й до телекомунікаційних послуг повинні бути надані в доступне розпорядження. Будь-яке втручання в зміст комунікації операторами мережі або постачальниками послуг повинно бути заборонене, якщо це є дозволеним із технічних причин запису або передавання послання, з інших законних причин або з виконання контракту послуг, укладеного з абонентом. Дані щодо змісту зібраних послань під час такого втручання не повинні бути переданими третій стороні. Не може бути втручання органів державної влади в зміст комунікації, включаючи використання пристроїв прослуховування або інших засобів нагляду чи перехоплення комунікацій, якщо тільки таке втручання не є передбаченим законом та не є необхідним заходом у демократичному суспільстві, спрямованим на захист державної та громадської безпеки, валютно-кредитних інтересів держави або на боротьбу із кримінальними правопорушеннями та на захист відповідної особи або прав і свобод інших людей. У разі втручання органів державної влади в зміст комунікації внутрішнє законодавство повинно регламентувати: а) здійснення прав доступу та внесення змін відповідною особою; б) умови, за яких компетентні державні органи матимуть право відмовити в наданні інформації відповідній особі або відкласти її надання; с) порядок зберігання або знищення цих даних. Коли оператор мережі або постачальник послуг є уповноваженим державним органом на здійснення втручання, зібрані дані мають бути направлені тільки до організації визначеної в дозволі на таке втручання (п. 2, 4.2–4.3).

Збирання та оброблення даних особистого характеру в телекомунікаційній сфері має здійснюватися і розвиватися в межах політики захисту даних, зважаючи на положення, визначені в Конвенції про захист осіб стосовно автоматизованого оброблення даних особистого характеру, зокрема на принцип доцільності. Дані особистого характеру мають збиратися й оброблятися операторами мережі й постачальниками послуг тільки з метою підключення до мережі та надання в розпорядження певної телекомунікаційної послуги або

з метою визначення суми для сплати, як і для забезпечення запровадження оптимальних технологій і розвитку мережі й послуг. Оператори мережі та постачальники послуг повинні інформувати у належний спосіб абонентів телекомунікаційних послуг про категорії зібраних і оброблених даних особистого характеру, які їх стосуються, про юридичне обґрунтування такого збирання, про цілі, з якими вони зібрані й оброблені, про той характер їх використання, що здійснений, та про строки тривалості їх зберігання (п. 3). Дані особистого характеру зібрані й оброблені операторами мережі або постачальниками послуг не повинні передаватися, за виключенням лише випадків, коли абонент, якого це стосується, надав письмову чітко викладену згоду, висловивши свою поінформованість, та коли характер переданої інформації не дозволить ідентифікувати абонентів. Абонент може забрати свій дозвіл у будь-який момент але без надання цій дії ретроактивної сили (п. 4.1, 4.4).

Кожен абонент повинен мати право, після своєї вимоги та в розумні проміжки часу, без відкладання та надмірних витрат, отримати всі дані, що його стосуються і які є зібраними та обробленими операторами мережі або постачальниками послуг, та їх виправити або видалити, коли вони є неправильними, недоцільними чи надмірними, якщо вони зберігалися занадто довгий час. У задоволенні сформульованих вимог може бути відмовлено, вони можуть бути обмеженими або відкладеними на пізніше, якщо це дозволяє законодавство та є у демократичному суспільстві необхідним заходом, спрямованим на захист державної та громадської безпеки, відповідної особи або прав і свобод інших людей (п. 5). Оператори мережі та постачальники послуг повинні вжити всіх належних технічних і організаційних заходів для того, щоб забезпечити фізичну і програмну безпеку мережі, послуг і даних, які вони збирають і обробляють, та унеможливити будь-яке несанкціоноване втручання або перехоплення комунікаційних повідомлень. Абоненти телекомунікаційних послуг повинні бути проінформованими про ризики зламу безпеки мереж та про спосіб, у який вони можуть обмежити ризики безпеки для своїх повідомлень (п. 6).

Абоненти повинні мати право, безкоштовно і не вдаючись до мотивації, відмовити у розміщенні своїх даних особистого характеру в довідниках. Коли внутрішнє законодавство вимагає, щоб певні дані були включені в довідник, абонент повинен мати можливість виключити ці дані на підставі пояснювальних документів. За умови тих випадків, коли абонент бажає включити додаткові дані, що його стосуються, то дані особистого характеру, що містяться в довіднику, повинні бути обмеженими достатнім обсягом даних, необхідних для ідентифікації окремого абонента та для того, аби завадити плутанині між або серед різних абонентів, що фігурують у довіднику. Під час консультування електронного довідника повинні бути запроваджені технічні засоби для того, щоб упередити зловживання, зокрема неавторизовані вивантажування даних. Будь-яка довідка має бути обмеженою наданням даних, що фігурують у довіднику. Мають бути вжиті належні заходи для того, щоб боротися зі зловживаннями. Служба інформаційної довідки не повинна надавати інформацію стосовно абонентів, котрі не фігурують в довіднику, окрім тих випадків, коли абонент, якого це стосується, надав письмову чітко викладену згоду, висловивши свою поінформованість. Власники мережі й постачальники послуг повинні надавати детальні рахунки з номерами викликаних абонентів у розпорядження певного абонента лише за його вимогою. Із розумінням необхідно ставитися до приватного життя співкористувачів і кореспондентів (п. 7).

Важливим актом, який регулює особливості взаємин між учасниками у сфері поширення особистої інформації, є Рекомендація № R (91) 10 щодо передавання третім особам інформації особистого характеру, яка знаходиться в розпорядженні органів влади [11]. Він також ґрунтується на принципі поваги до приватного життя та захисту даних. При цьому наголошується, що повідомлення, зокрема засобами електронного зв'язку, даних особистого характеру чи файлів із даними особистого характеру третім сторонам має супроводжуватися гарантіями, що приватне життя суб'єкта даних не буде порушуватися в незаконному порядку. Зокрема дані особистого характеру та файли з даними особистого характеру не повинні повідомлятися третім сторонам, окрім випадків, коли: а) це передбачено спеціальним законом; б) громадськість має доступ до них відповідно до правових положень, що регу-

люють доступ до інформації публічного сектора; с) повідомлення здійснюється відповідно до національного законодавства про захист інформації; d) суб'єкт даних вільно та поінформовано надав свою згоду. Якщо нормами національного права не передбачено забезпечення належних гарантій суб'єкта даних, дані особистого характеру або файли з даними особистого характеру не можуть повідомлятися третім сторонам для цілей, що не відповідають тим, для яких ці дані були зібрані (п. 2). При цьому особлива увага надається застереженням, які повинні враховуватися під час поширення даних чутливого характеру. Вони не повинні зберігатись у файлі чи частині файлу, доступних третім сторонам. Будь-які винятки з цього принципу мають бути чітко передбачені законом із забезпеченням відповідних гарантій суб'єктові даних (п. 3).

Спеціальним документом у цій сфері регулювання є також Рекомендація № R (97) 5 Комітету міністрів ЄС державам-членам щодо захисту медичних даних [12], спрямована на координування поведінки учасників відповідних відносин. Медичні дані про особу як особиста інформація про стан її здоров'я та інші відомості, що чітко та тісно пов'язані з даними про стан здоров'я і генетичними даними, мають збиратися і оброблятися на засадах поваги до приватного життя лише медичними працівниками, особами й органами, які працюють від імені медичних працівників, та лише для певних законних цілей. Медичні дані повинні отримуватись від суб'єкта даних, при цьому інформація, яка надається, повинна бути доречною і придатною для суб'єкта. Коли суб'єкт зобов'язаний дати згоду, така згода повинна бути добровільною та чітко вираженою. Медичні дані можуть розголошуватись лише особі, яка підпорядковується нормам конфіденційності, покладеної на медичного працівника, чи схожим нормам конфіденційності. Медичні дані можуть розголошуватись у випадках, передбачених законом, для визначених цілей, зокрема захисту суб'єкта даних чи його родичів по генетичній лінії, а також за умов згоди суб'єкта чи органу для певних цілей або якщо відсутнє заперечення суб'єкта (п. 1–5, 9–10).

Окремі Рекомендації КМ ЄС присвячено питанням врегулювання відносин щодо збирання та оброблення персональних даних під час здійснення правоохоронної діяльності. Прикладом є Рекомендація № R(87)15 Комітету Міністрів державам-членам, що регулює використання персональних даних у секторі поліції [13] (схвалена 17 вересня 1987 на 410-й зустрічі заступників Міністрів). Указаний документ прийнятий згідно зі Статтею 156 Статуту Ради Європи, зважаючи на зростаюче використання персональних даних для автоматизованого оброблення у секторі поліції та заради майбутньої користі від застосування комп'ютерів та інших технічних засобів у цій сфері, беручи до уваги стурбованість можливою загрозою приватності особи, що виникає внаслідок неправильного застосування методів автоматизованого оброблення. У зазначених цілях вираз «у цілях поліції» означає всі завдання, які можуть розв'язувати органи поліції для запобігання чи припинення кримінальних правопорушень та досягнення громадського порядку. Основні принципи цієї Рекомендації ґрунтуються на загальних підходах і спрямовані на максимальну законність та відкритість процесу оброблення даних виключно із легітимною метою.

Із проведеного дослідження можемо зробити певні висновки. Рекомендації, що прийняті Кабінетом Міністрів Ради Європи на виконання нормативних актів, охоплюють різні напрями захисту персональних даних. Крім детально вивчених у цій праці, можемо ще навести Рекомендації № R (83)10, яка стосується охорони персональної інформації у сфері наукових досліджень та статистики, № R (85)20 (про прямиий маркетинг), № R (89) 2 про захист персональних даних, які використовуються для потреб працевлаштування, № R (86)1, яка регулює вказані відносини у сфері соціальної безпеки; № R (91) щодо передавання даних суспільними установами, № R (90)19 про фінансові платежі та пов'язані з цим операції.

Як бачимо, згідно із законодавством ЄС і відповідно до приписів вказаних вище Рекомендацій КМ ЄС діяльність європейських органів та установ стосовно оброблення персональних даних та поширення знаходиться під жорстким контролем. Той вибір, який зробили країни ЄС, запровадив серйозні вимоги щодо правил поводження з персональними даними, він вимагає від інших країн переглядати власні підходи в пошуках компромісу [14, с. 9].

Проте мусимо констатувати, що українське законодавство, а тому і реалії ще дуже далекі від цих вимірів. Отже, якщо наша держава реально, а не на словах, прагне вступити до Європейської Спільноти, їй треба постаратися, аби гармонізувати міжнародну і національну правові системи.

Список використаних джерел:

1. Договір про заснування Європейської Спільноти ЄЕС; Договір, Перелік, Міжнародний документ від 25.03.1957 року. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_017/page.
2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Рада Європи; Конвенція, Міжнародний документ від 04.11.1950 року. Ратифікована Україною 17 липня 1997 року. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
3. Конвенція про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних Рада Європи; Конвенція, Міжнародний документ від 28 січня 1981 року. Ратифікована Україною 6 липня 2010 року. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_326.
4. Регламент Європейського Парламенту і Ради № 45/2001 від 18 грудня 2000 року стосовно захисту осіб з точки зору обробки персональних даних установами та органами Спільноти і вільного руху таких даних. URL: [https://www.dst.dk/ext/454209204/0/.../UKR_Regulation-\(EC\)-No-45_2001--docx](https://www.dst.dk/ext/454209204/0/.../UKR_Regulation-(EC)-No-45_2001--docx).
5. Валеев Р.М. Контроль в современном международном праве. Казань. Центр инновационных технологий, 2001. 211 с.
6. Иванский В.П. Правовое регулирование персональных данных в законодательстве зарубежных государств. Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Юридические науки. 2012. № 1. С. 156–168.
7. Брижко В.М. Організаційно-правові питання захисту персональних даних: дис... канд. юрид. наук. 12.00.07. Київ, 2004. 203 с.
8. Рекомендація Ради Європи Основні напрямки захисту прав фізичних осіб у зв'язку з обробкою персональних даних у інформаційних супермагістралях від 9 грудня 1997 року. URL: <http://www.europan.eu>.
9. Рекомендація N R (99) 5 Комітету Міністрів державам-членам Ради Європи «Про захист недоторканності приватної власності в Інтернеті» від 23 лютого 1999 року. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_357.
10. Рекомендація № R (95) 4 Щодо захисту даних особистого характеру в сфері телекомунікаційних послуг. Ухвалена Комітетом Міністрів 7 лютого 1995 року. URL: <http://cedem.org.ua/library/rekomendatsiya-r-95-4-shhodo-zahystu-danyh-osobystogo-harakteru-v-sferi-telekomunikatsijnyh-poslug/>.
11. Рекомендація № R (91) 10 Щодо передачі третім особам інформації особистого характеру, яка знаходиться в розпорядженні органів влади Схвалено Комітетом міністрів 9 вересня 1991 року. URL: <http://cedem.org.ua/library/rekomendatsiya-r-91-10-shhodo-peredachi-tretim-osobam-informatsiyi-osobystogo-harakteru-yaka-znahodytsya-v-rozporyadzhenni-organiv-vlady/>
12. Рекомендація R11(97) 5 щодо захисту медичних даних від 13 лютого 1997 року. URL: <http://www.umj.com.ua/article/37381/rekomendacii-radi-yevropi-shhodo-zaxistumedichnix-danix>.
13. Рекомендацію № R(87)15 Комітету Міністрів державам-членам, що регулює використання персональних даних у секторі поліції від 17 вересня 1987 року. URL: http://cyberpeace.org.ua/files/rekomendacia_km_radi_evropi_sodo_vikoristanna_personal_nih_danix_sektori_policii.pdf.
14. Пазюк А.В. Захист прав людини стосовно обробки персональних даних: міжнародні стандарти. МГО Прайвесі Юкрейн. Київ: Інтертехнодрук, 2000. 69 с.

ГУСЄВ О. Ю.,
аспірант кафедри правосуддя
(Київський національний університет
імені Тараса Шевченка)

УДК 347.94

ДО ПИТАННЯ ПРО МІСЦЕ ЕЛЕКТРОННИХ ДОКАЗІВ У СИСТЕМІ ДОКАЗІВ

У статті проаналізовано різні підходи до класифікації та систематизації родового поняття доказів у теорії цивільного процесу та чинному цивільному процесуальному законодавстві України з метою визначення у них місця для видового поняття електронних доказів. Доводиться, що фундаментальні технічні відмінності електронних носіїв інформації є достатньою підставою для визнання електронних доказів самостійним видом доказів.

Ключові слова: *цивільний процес, система доказів, класифікація доказів, електронні докази.*

В статье проанализированы различные подходы к классификации и систематизации родового понятия доказательств в теории гражданского процесса и действующем гражданском процессуальном законодательстве Украины с целью определения в них места для видового понятия электронных доказательств. Доказывается, что фундаментальные технические различия электронных носителей информации являются достаточным основанием для признания электронных доказательств самостоятельным видом доказательств.

Ключевые слова: *гражданский процесс, система доказательств, классификация доказательств, электронные доказательства.*

The article deals with the analysis of various approaches to classification and systematization of the general concept of evidence in Civil Procedure theory and the current civil procedure legislation of Ukraine with a view to determination of a place for the concept of electronic evidence in them in particular. It is stated that fundamental technical differences of electronic means of proof form sufficient basis for recognition of electronic evidence as an independent kind of evidence.

Key words: *civil procedure, evidence system, classification of evidence, digital evidence.*

Вступ. Поняття електронних доказів сьогодні має особливо вагоме значення для теорії та правозастосовної практики. Запровадження у процесуальне законодавство України новітніх засобів доказування призвело до необхідності визначення місця у загальній системі доказів, а також взаємного співвідношення між ними і традиційними джерелами доказів. У фаховій юридичній літературі висловлюються різноманітні думки та пропозиції щодо вирішення цих питань і вдосконалення законодавчого врегулювання, проте більшість із них не дають вичерпних відповідей, що зумовлює актуальність цієї статті.

Проблеми місця електронних доказів у системі засобів доказування були предметом наукових досліджень у працях Н.Є. Блажівської, О.Т. Боннера, К.Л. Брановіцького, Р.С. Бурганова, О.П. Вершиніна, С. П. Ворожбіт, М.В. Горелова, О.О. Грабовської, К.Б. Дрогозюк, С. С. Єсімова, А.Ю. Каламайка, І.О. Крицької, О.М. Лазька, М.О. Мітрофанової, Ю.С. Павлової, В.С. Петренка, Р.В. Тертишнікова, С. Я. Фурси, Ж.В. Хацука, Д.М. Цехана та інших.

Постановка завдання. Метою статті є розкриття природи поняття електронних доказів у цивільному процесуальному праві України через призму аналізу місця у доктринальній системі доказів.

Результати дослідження. Отримання глибоких знань про будь-який вид доказів у процесуальних юридичних науках неможливе без установлення співвідношень з усталеними теоретичними підходами до видів доказів. Хоча жодні докази не мають для суду заздалегідь установленної сили, праксеологічне значення визначення таких співвідношень полягає у тому, що вони вказують на те, яке ставлення має бути до тих чи інших доказів, поданих до суду, та як вони повинні бути відображені у судовому рішенні.

У доктрині цивільного процесуального права докази прийнято поділяти на види за різними критеріями. Так, за характером зв'язку змісту доказів із фактами та обставинами, що підлягають установленню, докази поділяють на прямі та побічні. Прямими вважаються ті, зміст яких має однозначний зв'язок із фактом чи обставиною справи і дозволяє зробити єдиний висновок про існування цього факту чи обставини. Непрямим є доказ, зміст якого має багатозначний зв'язок із фактом чи обставиною справи та допускає щонайменше два рівноймовірних висновки про наявність чи відсутність певного факту чи обставини [1, с. 272; 2, с. 249]. Як видно, цей критерій поділу характеризує ймовірність підтвердження наявності чи відсутності фактів і обставин, які мають значення для розгляду справи, за допомогою конкретних даних. За таких умов електронні докази можуть бути однаково віднесені як до прямих, так і побічних доказів залежно від конкретних обставин справи.

За характером формування докази поділяють на первинні та похідні. Первинні утворюються внаслідок безпосереднього впливу певного чинника (юридичної дії або події) (як первісного джерела інформації) на предмет, що стає носієм відомостей про цей фактор. Похідні ж утворюються внаслідок впливу на фіксуючий носій іншого джерела інформації, відмінного від первинного, але пов'язаного з ним [3, с. 46]. Цей критерій указує на наявність або відсутність прямого причинно-наслідкового зв'язку між безпосереднім джерелом інформації та слідом, який залишається на матеріальному носіїві. Сліди юридичних фактів, що зберігаються за допомогою електронних носіїв, виникають виключно внаслідок взаємодії носіїв даних з електронно-обчислювальними машинами, що зумовлено технічними особливостями. Водночас людина, яка вводить інформацію, налаштовує програмне забезпечення електронної обчислювальної машини та одержує результати оброблення даних, є ніби дистанційованою від даних, а зв'язок між ними опосередковується машиною. Із цього можна зробити висновок про те, що електронні докази можна вважати первинними лише тоді, коли предмет доказування становлять факти та обставини, пов'язані з функціонуванням самої машини (наприклад, наявність несправностей в апаратній частині чи помилок у програмному забезпеченні) або пов'язані з процесом створення електронних доказів (факт унесення змін до електронного документа). В інших випадках електронні докази слід вважати похідними, оскільки вони не є наслідком прямої взаємодії людини з електронним носієм інформації (це випадки, коли судове пізнання спрямоване на зміст електронних доказів).

Такі контруктивно-технічні особливості становлять значну проблему для процесу судового доказування, оскільки суттєво знижують доказову силу електронних доказів. У науці зазначають, що ступінь достовірності та переконливості первинних і похідних доказів обернено пропорційний віддаленості від основного предмета доказування: чим більша відстань, тим менша достовірність. Але таке застереження слід брати до уваги лише на етапі дослідження доказів, оскільки можуть траплятися випадки, коли похідні докази відображають більш істинну інформацію, ніж первинні [3, с. 46; 4, с. 456]. Через це жоден доказ не має для суду заздалегідь установленної сили під час оцінки; достовірність кожного доказу суд оцінює окремо, а відхилення чи неврахування доказу зобов'язаний мотивувати.

За джерелом відомостей докази поділяють на особисті та речові. В особистих матеріальним носієм інформації виступає людина (до таких відносять пояснення учасників цивільного процесу, їхніх представників, а також показання свідків), а в речових – матеріальні об'єкти (письмові та речові докази, а також аудіо- і відеозаписи) [5, с. 266]. У теорії

цивільного процесу існують відмінні точки зору щодо поділу доказів на види за джерелом інформації. Професор С. В. Курильов виділяє особисті докази (пояснення учасників цивільного процесу та показання свідків), речові (письмові та власне речові докази), а також змішані (висновки експертів) [4, с. 452–454]. Такий підхід критикується в науковій літературі, оскільки зводить нанівець ідею систематизації внаслідок допущеної логічної помилки [1, с. 272]. Здається, що відмінність поглядів зумовлена підміною понять, якої припускаються автори. В одному випадку термін «джерело» вживається у значенні первісного начала, тобто явища, що залишає слід на носіїв інформації. В іншому випадку під джерелом розуміється сам носій, на якому відбито слід і який потенційно може бути поданий до суду. Тобто джерелом відомостей для суб'єктів судового процесу є носій даних (наприклад, аркуш паперу, на якому відображені думки певної людини), а джерелом відомостей для носія даних здебільшого є людина (автор тексту). Така неузгодженість у тлумаченні поняття «джерело» є справедливою майже для видів доказів речового типу, зокрема електронних.

Для уникнення непорозумінь теоретиками цивільного процесу було запропоновано деталізувати критерій класифікації. Так, визначальною ознакою поділу доказів на види можна вважати безпосереднього носія даних, який здатен відтворити закріплену та збережену в або на ньому інформацію про факти та обставини, що мають значення для справи. Оскільки носіями даних можуть бути лише люди або речі (предмети), то докази слід відповідно класифікувати на особисті та речові (предметні) [1, с. 272]. Якщо носієм інформації є людина, яка сприймала факти чи обставини, що мають значення для справи, зберегла їх у своїй пам'яті та може відтворити, такий доказ є особистим. В усіх інших випадках докази є речовими (предметними).

За кордоном класифікаційною ознакою було запропоновано вважати спосіб фіксації та збереження інформації як властивість, похідну від природи носія [5, с. 266]. За таких обставин, якщо інформація фіксується за допомогою психічних і фізіологічних реакцій людини, то доказ слід вважати особистим. Якщо ж сліди утворюються внаслідок дії фізичних, хімічних або інших способів і методів взаємодії матерії, то такі докази вважаються речовими.

Застосування вказаних критеріїв до поняття електронних доказів неминуче призводить до необхідності визнання одним із різновидів речових (предметних) доказів. Однак таке твердження можна вважати істинним лише зараз. У майбутньому розвиток технологій може призвести до того, що частини головного мозку людини або органи чуття зможуть замінювати чи доповнювати штучними електронними деталями чи цифровими обчислювальними пристроями, інтегрованими в нервову систему. Такі «додатки» допомагатимуть людям у сприйнятті інформації, її обробленні чи навіть виведенні назовні для демонстрації іншим людям. У разі настання таких змін електронні докази можна буде визнавати також особистими.

Деякі науковці систематизують докази у цивільному процесі ще за одним критерієм – формою вираження, в якій суд одержує докази. За такою ознакою докази поділяють на усні, письмові та речові [3, с. 44]. Ця класифікація логічно пов'язана з попередньою. Її автор зазначає, що речові докази не можуть мати жодної іншої форми, крім тієї, в якій виражена матерія. Натомість особисті докази можуть мати різну форму: усну чи письмову залежно від форми зовнішнього вираження думок людини (наприклад, письмові показання свідка чи висновок експерта) [3, с. 45]. У такому сенсі електронні докази повинні займати окреме місце поряд із письмовими серед доказів речового (предметного) типу.

Усі вищезазначені підходи є науково обґрунтованими в теорії процесуальних юридичних наук. На противагу їм у частині другій статті 76 Цивільного процесуального кодексу України відображена нормативна класифікація доказів, згідно з якою суд встановлює наявність фактів та обставин, які мають значення для вирішення справи, за допомогою таких засобів, як письмові, речові та електронні докази; висновки експертів та показання свідків. Щодо вказаної класифікації у науковій літературі висловлюються деякі критичні зауваження. По-перше, вона не є поділом загального поняття доказів на види, а лише одного з його складових елементів – засобу доказування. Такий висновок можна зробити на підставі

системного тлумачення формулювань «доказами є будь-які дані ...» з частини першої та «ці дані встановлюються такими засобами» з частини другої статті 76. По-друге, очевидним є те, що законодавець не дотримав єдиного критерію поділу.

Зацікавленість викликає послідовність, у якій законодавець розмістив засоби доказування у тексті частини другої статті 76 Цивільного процесуального кодексу України: спочатку письмові, речові та електронні докази разом, потім висновки експертів і показання свідків. Видається, що така систематизація є навмисною та має певне наукове підґрунтя: автори намагалися відбити в нормативній класифікації засобів доказування науково обґрунтовану систему доказів. Найбільш наближеною до законодавчої видається систематизація (класифікація) доказів за джерелом відомостей, автором якої є вже згаданий професор С. В. Курильов. Тому електронні докази розміщені поряд із письмовими та речовими, тобто розглядаються одним із різновидів предметного (речового) типу доказів.

Висновки. Отже, фундаментальні відмінності технічних носіїв доказової інформації для законодавця є достатньою підставою для визнання електронних доказів незалежним, окремим засобом доказування на законодавчому рівні. Таке твердження слугує додатковим аргументом на користь висновків про самостійність поняття електронних доказів на підставі особливостей носія даних.

Описані підходи до визначення місця електронних доказів у системі доказів і засобів доказування сприятимуть у кращому розумінні юридичної природи поняття електронних доказів, установленні співвідношень і взаємозв'язків між окремими видами доказів, допоможуть визначити роль і значення тих чи інших цифрових даних у матеріалах судової справи, знімуть питання про віднесення відомостей на електронних носіях до певного виду доказів, а також роз'яснять особливості систематизації засобів доказування у чинному процесуальному законодавстві України.

Список використаних джерел:

1. Штефан М.Й. Цивільне процесуальне право України: Академічний курс. Київ: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2005. 624 с.
2. Шкребець Д.В. Поняття і види доказів у цивільному процесі. Часопис Київського університету права. 2011. № 4. С. 248–253.
3. Юдельсон К.С. Судебные доказательства и практика их использования в советском гражданском процессе. Москва: Госюриздат, 1956. 251 с.
4. Курьлев С. В. Избранные труды. Минск: Редакция журнала «Промышленно-торговое право», 2012. 607 с.
5. Треушников М.К. Судебные доказательства. Москва: ОАО «Издательский дом «Гордец», 2004. 272 с.

КОХАНСЬКА М. Л.,
здобувач кафедри цивільного права
та процесу факультету № 6
(Харківський національний університет
внутрішніх справ)

УДК 347.919

ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ СУДОВИХ ПРОЦЕДУР У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ЕФЕКТИВНОГО СУДОВОГО ЗАХИСТУ

У статті проводиться теоретичне дослідження основних принципів та критеріїв диференціації в межах цивільного судочинства України. На підставі аналізу міжнародних стандартів судочинства вивчаються відповідні національні процесуальні засоби на предмет їхнього впливу на ефективність судового захисту. Зроблений висновок про загальну спрямованість диференціації судових процедур на виконання вимог своєчасного вирішення цивільних справ ыз метою ефективного судового захисту.

Ключові слова: диференціація в цивільному судочинстві, ефективність, процесуальні засоби, своєчасність розгляду та вирішення цивільних справ.

В статье проводится теоретическое исследование основных принципов и критериев дифференциации в рамках гражданского судопроизводства Украины. На основании анализа международных стандартов судопроизводства анализируются соответствующие национальные процессуальные средства на предмет их влияния на эффективность судебной защиты. Сделан вывод об общей направленности дифференциации судебных процедур на своевременность разрешения гражданских дел в целях эффективной судебной защиты.

Ключевые слова: дифференциация в гражданском судопроизводстве, эффективность, процессуальные средства, своевременность рассмотрения и разрешения гражданских дел.

The article contains a theoretical study of the main principles and criteria for differentiation of civil legal proceedings in Ukraine. Based on the analysis of international judicial standards, the relevant national procedural means are investigated for their impact on the effectiveness of justice. The conclusion is made about the general orientation of the differentiation of judicial procedures to fulfill the requirements of timely resolution of civil cases with a view to effective judicial protection.

Key words: differentiation in civil legal proceedings, efficiency, procedural means, timeliness of consideration and resolution of civil cases.

Вступ. Досягнення в результаті здійснення цивільного судочинства мети ефективності захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави відбувається закріпленими в чинному законодавстві засобами, які повинні відповідати вимогам справедливості та своєчасності за умови неупередженого розгляду та вирішення цивільних справ. Питання ефективності засобів правового захисту особливо актуальне в справах, в яких йдеться про надмірну тривалість провадження та які спричиняють надходження до Європейського суду з прав людини (далі – Суд) великої кількості заяв. Суд щодо цього зазначив, що в такому

разі дуже важливо переконатися в наявності ефективного засобу правового захисту, як того вимагає ст. 13 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод [1; 2]. Така проблема, хоч вона й не єдина, породжує велику кількість заяв до Суду [1]. Європейська комісія з питань ефективності правосуддя як засоби підвищення ефективності здійснення судочинства пропонувала більш широке застосування прискорених та спрощених процедур із розгляду справ, альтернативних способів вирішення спорів [3, с. 92]. Державам-членам Комісією адресовані рекомендації, спрямовані на управління судовим часом та пов'язані з диференціацією в межах цивільного судочинства; встановлення системи, в якій визначення строків судового провадження здійснюється як судом, так і сторонами процесу (погоджувальні процедури). Закріплена після реформування цивільного судочинства в грудні 2017 р. диференціація проваджень із розгляду та вирішення цивільних справ стала результатом подальших євроінтеграційних процесів, спрямованих на забезпечення ефективності правосуддя із цивільних справ.

Правова природа, сутність та зміст окремих видів проваджень у цивільному судочинстві як прояв диференціації були предметом окремих наукових досліджень В. Бобрика, С. Короеда, К. Гусарова, В. Комарова, І. Ізарової, А. Лесько, О. Ткачук, О. Зуб, М. Вербицької, Ю. Навроцької, Н. Сакари й інших. Проте роль диференціації судового процесу для досягнення його ефективності вченими досліджувалася лише в окремих аспектах, а системний підхід майже не застосовувався.

Постановка завдання. Метою статті є теоретичне обґрунтування впливу на ефективність судового захисту конкретних форм прояву диференціації проваджень і окремих судових процедур у цивільному судочинстві.

Результати дослідження. Комітетом міністрів Ради Європи (далі – Комітет) щодо принципів цивільного судочинства, спрямованих на вдосконалення правосуддя, було рекомендовано державам-членам запровадити конкретні правила, які прискорюватимуть вирішення спорів, а також застосовувати спрощені методи судового провадження, відмову від судових засідань, проведення лише одного слухання, здійснення лише усного або лише письмового провадження тощо. У зв'язку з реформуванням цивільного процесуального законодавства деякі рекомендації взяті до уваги [4], що вплинуло на подальшу диференціацію в межах цивільного судочинства.

Засадодою запровадження та функціонування спрощених процедур із розгляду цивільних справ різного характеру є вимога пропорційності [5, с. 127]. Повноваження суду з визначення виду позовного провадження мають відповідати вимогам, закріпленим у ст. 11 Цивільного процесуального кодексу (далі – ЦПК) України, відповідно до яких суд визнає час в межах, встановлених законом, порядок здійснення провадження в справі, враховуючи: завдання цивільного судочинства; забезпечення розумного балансу між приватними та публічними інтересами; особливості предмета спору; ціну позову; складність справи; значення розгляду справи для сторін; час, необхідний для вчинення тих чи інших дій; розмір судових витрат, пов'язаних із відповідними процесуальними діями тощо.

Згідно із чинним цивільним процесуальним законодавством, критерієм розмежування порядку, в якому здійснюється цивільне судочинство, є наявність спірних вимог і розмір ціни позову (ч. 2–7 ЦПК України). За цими критеріями цивільне судочинство здійснюється в порядку наказного, окремого та позовного провадження, а останнє диференційовано на загальне та спрощене. Порядком спрощеного позовного провадження, відповідно до ч. 1 ст. 274 ЦПК України, розглядаються малозначні справи та справи, що виникають із трудових відносин. Відповідно до ч. 6 ст. 19 ЦПК України, малозначними справами є: справи, в яких ціна позову не перевищує ста розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб; справи незначної складності, визнані судом малозначними, крім справ, визначених законом імперативно, та справ, ціна позову в яких перевищує п'ятсот розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб; інші вимоги, об'єднані з вимогами в справах, що віднесені до загального провадження.

Варто погодитися з І. Ізаровою, яка зазначає, що термін «малозначні» є досить специфічним, оскільки значення справи для заявника не залежить від ціни позову або складності

справи. Також неоднозначним є поділ справ на значні та малозначні [6, с. 18]. Варто погодитися з думкою про те, що для кожної людини справи, що її стосуються, – значні. Однак із набранням чинності новим ЦПК України «малозначні справи» є правовою категорією, яка підлягатиме застосуванню за правовими критеріями. У правників застосування п. 5 ч. 4 ст. 274 ЦПК України викликає особливе занепокоєння [7]. Суд наділений повноваженнями щодо вирішення питання, в якому порядку розглядати справу, враховуючи ч. 3 ст. 274 ЦПК України, де критеріями є: ціна позову; значення справи для сторін; обраний позивачем спосіб захисту; категорія та складність справи; обсяг і характер доказів у справі, зокрема необхідність призначення експертизи, виклику свідків тощо; кількість сторін та інших учасників справи; чи становить розгляд справи значний суспільний інтерес. Суд також зважає на позицію сторін щодо необхідності розгляду справи за правилами спрощеного позовного провадження (ст. 276 ЦПК України, ч. ч. 4, 5 ст. 277 ЦПК). Якщо суд вирішив розглянути справу порядком спрощеного позовного провадження, але надалі постановив ухвалу про розгляд справи за правилами загального позовного провадження, то розгляд справи починається зі стадії відкриття провадження в ній. У такому разі повернення до розгляду справи за правилами спрощеного позовного провадження не допускається.

Отже, незважаючи на диспозитивні засади судочинства та зазначені правила, під час визначення порядку вирішення цивільної справи позовного провадження суд наділений значними дискреційними повноваженнями. Ідеться про судовий розсуд, який застосовуватиметься у відповідному разі і може не відповідати приватним інтересам учасників справи. Дискреційними визнають повноваження суб'єкта владних повноважень обирати в конкретній ситуації між альтернативами, кожна з яких є правомірною, тому не можна допустити, щоб використання дискреційних повноважень призводило до порушення прав та інтересів осіб, які звернулися до суду, а також стали перешкодою для доступності судового захисту [7].

Варто звернути увагу на серйозні правові наслідки визначення справи як малозначної, тому необхідно розрізняти процесуальні підстави для розгляду справи порядком спрощеного провадження, коли встановлений факт малозначності справи або визнання її малозначною судом, або якщо суд за клопотанням позивача дійде висновку про можливість її розгляду в спрощеному провадженні. За будь-якого вибору судом виду провадження щодо справ, визначених у ч. 2 ст. 274 ЦПК України, не можна однозначно говорити про порушення судами процесуального законодавства, оскільки йдеться про застосування дозволеного законом судового розсуду, який повинен ґрунтуватися на неупередженості. Проте різне застосування відповідних норм на практиці обґрунтовує необхідність забезпечення єдності підходів судів до вирішення таких процесуальних питань [8; 9].

Визначення виду позовного провадження має велике практичне значення, зумовлене процесуально-правовими інтересами учасників справи, оскільки від обрання того чи іншого порядку залежать надані законом процесуальні засоби захисту права, строки вчинення судом і учасниками справи відповідних процесуальних дій. Зокрема, до закінчення підготовчого засідання або до початку першого судового засідання, якщо справа розглядається порядком спрощеного провадження, вирішуються такі питання: розгляд справи колегією суддів; позивач може збільшити або зменшити розмір позовних вимог, змінити предмет позову або підстави для нього; можливе залучення співвідповідача або заміна неналежного відповідача, вступ третіх осіб, подання заяви про виклик свідка тощо. Розгляд справи по суті порядком спрощеного провадження починається з відкриття першого судового засідання або через тридцять днів із дня відкриття провадження в справі, якщо судові засідання не проводиться (ч. 2 ст. 279 ЦПК України). Також законом встановлені особливості щодо строку подання заяв по суті справи в спрощеному позовному провадженні (ст. 278 ЦПК України).

Вибір спрощеного провадження судом має й інші специфічні особливості, пов'язані із проведенням судового засідання. Так, відповідно до ч. 6 ст. 279 ЦПК України, суд може відмовити в задоволенні клопотання сторони про розгляд справи в судовому засіданні з повідомленням сторін за одночасної наявності таких умов: предметом позову є стягнення грошової суми, розмір якої не перевищує ста розмірів прожиткового мінімуму для працез-

датних осіб; характер спірних правовідносин та предмет доказування в справі не потребують проведення судового засідання з повідомленням сторін для повного та всебічного встановлення обставин справи. Отже, йдеться про обмеження гласності, відповідно до яких розгляд справи здійснюється порядком письмового провадження за наявними в справі матеріалами, якщо законом не передбачено повідомлення учасників справи (ч. 13 ст. 7 ЦПК України). Відповідні правила, безумовно, мають на меті здійснення своєчасного розгляду та вирішення справи, але під час оцінювання ефективності судового захисту необхідно звертати увагу на обставини справи, клопотання сторін щодо виду провадження чи забезпечення або витребування доказів, поновлення строків тощо.

Зважаючи на викладені положення, вимоги принципів диспозитивності та пропорційності, засадою яких є забезпечення розумного балансу між приватними та публічними інтересами, значення розгляду справи для сторін, час, необхідний для вчинення тих чи інших дій, з метою удосконалення порядку призначення виду позовного провадження, забезпечення ефективності судового захисту, варто визнати доцільним правило, за яким, коли обидві сторони заявляють про проведення загального або спрощеного позовного провадження, суд зобов'язаний його призначити, окрім випадків, передбачених ч. 4 ст. 274 ЦПК України.

Чинним законодавством не встановлено диференціації судового збору залежно від того, здійснюється розгляд та вирішення справи порядком загального чи спрощеного позовного провадження. Відповідні положення законодавства є несправедливими, з огляду на те, що порядком спрощеного провадження судом здійснюється значно менша кількість процесуальних дій порівняно із загальним позовним провадженням. Враховуючи превентивну та виховну функцію судового збору, на наш погляд, його диференціація сприяла б вирішенню справ порядком загального позовного провадження в дійсно необхідних випадках.

Важливе місце в межах диференціації цивільного судочинства посідає наказне провадження, яке відповідає міжнародному критерію спрощення судових процедур щодо справ, які стосуються незаперечного права, у разі пред'явлення вимог на невеликі суми. Примітним є те, що особа має право звернутися до суду з відповідними вимогами в наказному або спрощеному позовному провадженні, на власний вибір (ч. 2 ст. 161 ЦПК України). На користь забезпечення своєчасності розгляду та вирішення справи, управління судовим часом свідчить можливість та умови проведення заочного розгляду справи (ст. 280 ЦПК України). Судові рішення, ухвалені порядком наказного та заочного провадження, переглядаються судом, який їх ухвалив, у встановлених законом випадках (ст. ст. 170, 284 ЦПК України). Зазначені правила безпосередньо спрямовані на процесуальну економію та своєчасність судового захисту, оскільки щодо відносно незначних випадків, які є підставою для перегляду, немає сенсу здійснювати апеляційний перегляд.

Що стосується невідкладних справ і випадків, щодо яких висловлена позиція Комітету, чинне законодавство не передбачає диференціації процедур, окрім забезпечення позову та доказів до подання позовної заяви (ч. 3 ст. 116, ч. 2 ст. 149 ЦПК України), вирішення питання про забезпечення доказів без повідомлення інших осіб (ч. 4 ст. 118 ЦПК України), не передбачено прискорення провадження. Але для законодавства України є традиційним негайне виконання судових рішень, що варто оцінити позитивно, зважаючи на вимогу щодо значення справи для сторін.

Отже, диференціація судових процедур щодо розгляду та вирішення цивільних справ («горизонтальна» диференціація) має логічний поділ, та її можна розцінювати як класифікацію, критеріями якої є ціна позову, категорія та складність справи; обсяг та характер доказів у справі, наявність спору про право. Щодо диференціації процедур із перегляду судових рішень («вертикальної» диференціації) Комітет зазначав, що для забезпечення того, щоб суд другої інстанції розглядав лише належні питання, варто виключити низку категорій справ, наприклад, позовних вимог на невеликі суми (за чинним законодавством, перегляд рішення судом, який його ухвалив (ч. 1 ст. 170 ЦПК України, ст. 284 ЦПК України)) (ст. 3 Рекомендацій Комітету № R (95) 5) [10], дозволити суду другої інстанції відповідно до спрощеної процедури (наприклад, без сповіщення іншої сторони) відхилити будь-які скарги, які вида-

ються йому відверто необґрунтованими або поданими з наміром зловживання, передбачити застосування належних санкцій (ст. 4 Рекомендацій Комітету № R (95) 5).

Відповідно до Рекомендацій Комітету, заяви про перегляд рішень судів до суду третьої інстанції мають передусім подаватися щодо тих справ, які заслуговують на третій судовий розгляд, наприклад, справ, які розвиватимуть право або сприятимуть однаковому тлумаченню закону. Вони також можуть бути обмежені переглядом у тих справах, де питання права мають значення для широкого загалу [10]. Зважаючи на викладені положення, розуміння категорії «малозначні справи» є важливим для дотримання принципу пропорційності, оскільки від розуміння поняття «малозначності» залежить можливість касаційного оскарження відповідного рішення. Згідно із ч. 3 ст. 389 ЦПК України, касаційному оскарженню не підлягають судові рішення в малозначних справах, за винятком таких: коли касаційна скарга стосується питання права, яке має фундаментальне значення для формування єдиної правозастосовчої практики; якщо особа, яка подає касаційну скаргу, відповідно до ЦПК України, позбавлена можливості спростувати обставини, встановлені оскарженим судовим рішенням, під час розгляду іншої справи; коли справа становить значний суспільний інтерес або має виняткове значення для учасника справи, який подає касаційну скаргу; якщо суд першої інстанції відніс справу до категорії малозначних помилково.

Отже, дискреційні повноваження судів різних інстанцій, зокрема в питаннях визначення належності чи доцільності певного провадження, є суттєвими. Незважаючи на те, що судові рішення в малозначних справах не підлягають оскарженню касаційним порядком (за деякими винятками), законодавство не містить обмеження на касаційне оскарження судових рішень, ухвалених в інших справах, що розглянуті порядком спрощеного позовного провадження, але не є малозначними, що й становить основний зміст процесуального принципу «забезпечення права на касаційне оскарження судового рішення у випадках, встановлених законом» (п. 9 ч. 3 ст. 2 ЦПК України).

Оскільки диференціація судових процедур може проводитися за ціною позову та наявністю спору про право, то не можна оминати провадження договірною характеру та процедури з урегулювання спору. Рада Європи підтримує договірні види проваджень, у межах яких сторони процесу можуть визначити окремі моменти процесу (встановити на договірній основі тимчасові межі для подання документів до суду; визначити дати слухань і засідань). Відповідні провадження є не в усіх державах, але вони є засобом підвищення ефективності судових систем [3, с. 93].

Науковцями пропонується додаткова диференціація в межах цивільного судочинства, зокрема у вигляді погоджувального провадження. У цьому значенні С. Короедом цивільне судочинство розглядається як послуга за спільного звернення сторін до суду із проханням вирішити спір. Характерними рисами запропонованого погоджувального провадження є те, що воно є альтернативою позовному, за яким справи порушуватимуться за спільним зверненням обох учасників спірних матеріальних правовідносин і розглядатимуться з мінімальними процесуальними формальностями [11, с. 416]. Дослідник наголошує на тому, що запровадження договірного провадження має підвищити ефективність цивільного судочинства, забезпечити належне виконання його завдань, спрямоване на обмеження процесуального формалізму та створення оперативного цивільного судочинства з мінімальними затратами часу та засобів [11, с. 62].

Особливе місце в «горизонтальній» диференціації цивільного судочинства посідає врегулювання спору за участю судді як факультативна стадія. Особливістю такого провадження є те, що воно призначається за згодою сторін до початку розгляду справи по суті (ч. 1 ст. 201 ЦПК України). Отже, можна говорити про договірне провадження. Проте врегулювання спору має завданням не розгляд та вирішення цивільної справи, а мета цивільного судочинства як захист не досягається. На наше переконання, у такому разі виконується охоронна функція цивільного процесуального права.

Висновки. За міжнародними стандартами в галузі судочинства диференціацію судових процедур варто визнати одним із засобів управління судовим часом. Диференціа-

ція судових процедур відповідно до чинного цивільного процесуального законодавства залежно від категорії та складності справи, значення справи для сторін, обраного позивачем способу захисту, обсягу та характеру доказів у справі тощо є важливим чинником забезпечення своєчасності судового захисту та його ефективності. Спрощення судових процедур повинно впроваджуватися з урахуванням принципу пропорційності. Необхідність окремої процедури має бути обґрунтована найбільшою пристосованістю до розгляду конкретної групи справ із максимальною гарантованістю досягнення водночас мети цивільного судочинства. У зв'язку із викладеними положеннями перспективним напрямком наукових досліджень щодо диференціації судових процедур є теоретико-правове обґрунтування прискорення провадження, відповідальності за порушення вимог своєчасності, а також подальшого вдосконалення судових процедур, спрямованих на управління судовим часом.

Список використаних джерел:

1. Рекомендація Rec (2004) 6 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо вдосконалення національних засобів правового захисту від 12 травня 2004 р. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/994_718.
2. Рішення Європейського суду з прав людини в справі «Креуз проти Польщі». URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/980_030.
3. Жан-Поль Ж., Гурбанов Рамин Афад оглы. Европейская комиссия по эффективности правосудия. Организация. Деятельность. Развитие: научн. издание. М.: Юнити-Дана, 2015. 331 с.
4. Рекомендация R (84) 5 Комитета министров Совета Европы государствам-членам относительно принципов гражданского судопроизводства, направленных на совершенствование судебной системы от 28 февраля 1984 г. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_126.
5. Ізарова І. Принцип пропорційності у цивільному процесі ЄС та перспективи його запровадження в цивільному процесі України. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2016. Вип. 37 (1). С. 127–130.
6. Ізарова І. Реформи цивільного процесуального законодавства в незалежній Україні: 1991–2017 рр. Україна на шляху до Європи: реформа цивільного процесуального законодавства: зб. наук. праць. Київ: Дакор, 2017. 242 с. С. 18–35.
7. Лесько А. Малозначність справ цивільної юрисдикції як критерій для їх розгляду у спрощеному позовному провадженні та відмови у відкритті касаційного провадження 30.11.2017 // Цензор.НЕТ. URL: http://www.vru.gov.ua/mass_media/998.
8. Ухвала від 9 лютого 2018 р. Петрівського районного суду Кіровоградської області, справа № 400/162/18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/72112571>.
9. Ухвала від 9 січня 2018 р. Сарненського районного суду Рівненської області, справа № 572/2951/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/71475832>.
10. Рекомендація № R (95) 5 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо запровадження та покращення функціонування систем і процедур оскарження по цивільних і господарських справах від 7 лютого 1995 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_153.
11. Короед С. Процесуальне забезпечення ефективності цивільного судочинства: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03; Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф.Г. Бурчака Національної академії правових наук України. Київ, 2014. 489 с.

ПЕРЕСТЮК Н. М.,
Van Calker стипендіат
(Швейцарський інститут
порівняльного права),
адвокат, МВА,
аспірант кафедри міжнародного
приватного права
(Інститут міжнародних відносин
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка)

УДК 340.05; 341.9

ГААЗЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ВИЗНАННЯ ТРАСТІВ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ДОСВІДУ КОНТИНЕНТАЛЬНИХ КРАЇН

У статті проведено загальний огляд підходів, якими керувалися сім країн континентального права, впроваджуючи в національне законодавство Гаазьку конвенцію про визнання трастів як джерело автономного тлумачення поняття «траст» (ст. 2) і джерело колізійних норм із вказівкою на ст. 11, як ланцюжок у площину норм матеріального права. Поряд із загальнопізнавальним ефектом у галузі трастів, ускладнених іноземним елементом, робота матиме окрему цінність також у контексті напрацювань науково-теоретичного характеру, призначених для використання в якості інструментарію української делегації у разі участі в дипломатичних перемовинах щодо приєднання до конвенції.

Ключові слова: траст, засновник трасту, трасті, бенефіціар, доміцилій трасту, попередні питання у разі створення трасту, Гаазька конвенція про визнання трастів 1985, імперативні норми, надімперативні норми, колізії законів, колізії юрисдикцій.

В статье проведен общий обзор подходов, которыми руководствовались семь стран континентального права, внедряя в национальное законодательство Гаагскую конвенцию о признании трастов как источник автономного толкования понятия «траст» (ст. 2) и источник коллизионных норм с обозначением ст. 11, как связующего звена с плоскостью норм материального права. Наряду с общепознавательным эффектом в области трастов, осложненных иностранным элементом, работа представляет отдельную ценность также и в качестве наработок научно-теоретического характера, предназначенных для использования в качестве инструментария украинской делегации при участии в дипломатических переговорах по присоединению к конвенции.

Ключевые слова: траст, учредитель траста, трасти, бенефициар, предварительные вопросы при создании траста, Гаагская конвенция о признании трастов 1985, императивные нормы, сверхимперативные нормы, коллизии законов, коллизии юрисдикций.

There is a general overview of the approaches seven civil-law countries followed while introducing into national law Hague Trusts Convention as a source of autonomous interpretation of the notion of trust (Article 2) and source of conflict-of-law rules, with reference to Article 11, as a chain to substantive law area. Along with the general cognitive effect in the field of trusts complicated by foreign elements, this

paper has a separate value of a scientific and theoretical nature intended to be used among other tools by Ukrainian delegation participating in diplomatic negotiations on this convention accessing to.

Key words: *trust, settlor, trustee, beneficiary, preliminary questions on trust creation, Hague Trusts Convention 1985, mandatory rules, rules of immediate application, conflicts of laws, conflicts of jurisdictions.*

Вступ. Наразі Гаазька конвенція про право, що застосовується до трастів, та про їх визнання 1985 р. (далі – Конвенція про визнання трастів, або Конвенція) набрала чинності для восьми держав, що належать до континентальної правової сім'ї. Це Італія, Нідерланди, Мальта, Люксембург, Ліхтенштейн, Сан-Марино, Швейцарія та нещодавно Панама. Розглянемо варіанти законодавчих змін на національному рівні, якими супроводжувався в зазначених країнах процес її ратифікації.

Представлений у нашій роботі аналіз ґрунтується на швейцарському дослідженні, виконаному за ініціативи парламентаріїв, що підняли питання ратифікації цієї конвенції, спершу представленою у 2004 р. [1], допрацьована версія якого отримала форму офіційного документа, яким супроводжувався процес самої ратифікації наприкінці 2005 р. [2]. Актуальність висновків у контексті законодавства відповідних країн, чинного на момент написання цієї роботи, перевірено за станом офіційних джерел, із посиланням на які і зроблено відповідні оновлення. Серед інших аналітичних матеріалів було використано роботу швейцарського дослідника Люка Тевно (Luc Thévenoz) [3]. Серед вітчизняних авторів увагу зазначеній конвенції у своїх роботах приділяли Г.В. Онищенко (Буяджи), Ю.В. Курпас, К.Г. Некіт та Т.М. Стазілова, поряд з автором ряду фундаментальних праць із трастової тематики Р.А. Майдаником.

Постановка завдання. Метою дослідження є загальний огляд законодавчих змін на національному рівні, якими супроводжувався в зазначених країнах процес ратифікації Конвенції. Такий огляд спрямовано на ідентифікацію й аналіз певних моментів, які привертати особливу увагу законодавців у країнах континентального права і які потенційно можуть бути корисні для України.

Результати дослідження.

Швейцарія

Аналізуючи стан чинного на момент дослідження [1; 2] законодавства Швейцарії (йдеться про 2004–2005 рр.), основну увагу ми приділяли питанню обсягу правових наслідків у разі визнання трастів. Враховувалися щонайменше два ключові моменти, характерні для країн континентального права: принцип публічності інформації про належність майна й існування тих чи інших обтяжень щодо нього [2, с. 586–587] та принцип існування виключного переліку речових прав (*numerus clausus*) [2, с. 587–588].

З приводу першого (принцип публічності), то в контексті швейцарського права слід згадати ст. 715 швейцарського цивільного кодексу [4] (далі – СС СН), у якій йдеться про можливість резервування продавцем за собою права власності у разі передачі рухомого майна виключно за умови внесення ним про це відомостей до державного реєстру за своїм фактичним місцезнаходженням, що ведеться управлінням у справах про неплатоспроможність. За аналогією з цим принципом і було вирішено з ратифікацією Конвенції додати до швейцарського закону про міжнародне приватне право [5] (далі – LDIP СН) нову ст. 149d (кореспондуючу ст. 12 Конвенції). Швейцарський законодавець (на відміну від голландського, люксембурзького та мальтійського) іде далі, зазначаючи в наступній ч. 3 ст. 149d, що відсутність такої реєстрації може призводити до негативних юридичних наслідків (як-от: неможливість посилатися на існування трасту щодо того чи іншого майна у відносинах із третіми особами, які діють добросовісно) [1, с. 43]. Таким чином, норму ст. 12 конвенції було запроваджено до національного законодавства Швейцарії в допрацьованому вигляді шляхом доповнення LDIP СН ст. 149d.

З приводу ж другого (*numerus clausus*), то аналіз чинного законодавства показав, що у Швейцарії існує концепція фидуціарної власності, що виражається у розповсюдженні на відповідне майно правового режиму відокремленого фонду, коли йдеться про процедуру примусового стягнення у виконавчому провадженні. Хоча основний принцип визнання трасту передбачає, що майно трасту не може бути використане для покриття особистих боргів трасті, такий принцип стосується будь-яких рішень швейцарських державних органів [2, с. 576]. А стосовно того, як краще було б відтворити таке обмеження відповідальності у контексті процедур виконавчого провадження, то питання досліджувалося з урахуванням ряду таких норм швейцарського законодавства. Дію ключового принципу «відокремленості майна» було проаналізовано на прикладі трьох окремих ситуацій. По-перше, це був позов про ревендикацію майна від третіх осіб у порядку ст. 242 закону про провадження у справах про стягнення боргів і банкрутство [6] (далі – LP СН). По-друге, йшлося про аналогію з ч. 3 ст. 401 кодексу про зобов'язання (книга 5 швейцарського цивільного кодексу) [7] (далі – СО СН), у якій вказувалося про можливість фидуціанта претендувати на те чи інше майно, придбане в його інтересах фидуціаром, у разі банкрутства останнього. І по-третє, увагу було приділено спеціальній нормі про виключення майна з конкурсної маси. Так, ст. 37d швейцарського закону про банки [8] (далі – LB СН) зазначає про відокремленість коштів клієнтів, що обліковується на рахунку банків, на випадок банкрутства останніх. Аналогічна норма існувала і для інвестиційних фондів, передбачаючи виключення майна з конкурсної маси, в ст. 16 чинного на той момент закону про інвестиційні фонди [9], який із 2007 р. втратив чинність із прийняттям закону про колективне інвестування на ринку капіталів [10] (далі – LPCC СН), а, відповідна норма ст. 16 старого закону перейшла до нового в ст. 35 LPCC СН.

Поза рамками регулювання правом, застосовним до трасту, залишаються т. зв. попередні питання, як-от: загальна цивільна правоздатність або правовий режим власного майна сторін трасту, дійсність заповіту, перехід речових прав, прав інтелектуальної власності чи інших прав у зв'язку зі створенням трасту, а також питання про можливість відкликання трасту в процедурі виконавчого провадження [2, с. 576].

З огляду на це швейцарський закон, яким у 2006 р. було впроваджено Гаазьку конвенцію про визнання трастів до національного законодавства [11] (далі – НТС СН), поряд із її ратифікацією, передбачає внесення деяких змін до двох вищезгаданих федеральних законів, а саме: LDIP СН та LP СН. Нові положення LDIP СН спрямовано на узгодження положень цього закону з положеннями Конвенції. Зокрема, вони покликані доповнити впровадженій Конвенцією правовий режим врегулювання питань, які безпосередньо не входять до сфери її регулювання. Так, LDIP СН містить відсилання до ст. 3 Конвенції в частині розширення поняття трасту, до якого він застосовується, і на випадки відсутності єдиного письмового документу про його створення (ст. 149a) врегульовує питання визначення компетенції судів у трастових справах (ст. 149b), підходу до визначення застосовного права (ст. 149c) та питання визнання іноземних рішень (ст. 149e). Відповідні положення, якими доповнюється LDIP СН, врегульовують також питання, пов'язані із включенням інформації про трасти до функціонуючих у країні реєстру нерухомості та реєстру інтелектуальної власності (ст. 149d). Метою доповнення LP СН є впровадження одного з ключових принципів трастового права до швейцарського законодавства щодо примусового стягнення в процедурах виконавчого провадження. Йдеться про те, що майно трасту має бути відокремлене від власного майна трасті. Зміни до LP СН спрямовані також і на врегулювання процедури звернення стягнення на майно трасту [2, с. 562–563].

Щодо ст. 11 Конвенції, то CC СН у ст. 335 та 488 містить положення, які гіпотетично могли б вважатися такими, що обмежують сферу застосування і визнання трастів відповідно до Конвенції. Йдеться про заборону по суті відчуження майна, на яке розповсюджується той чи інший правовий режим. Так, ч. 2 ст. 335 містить заборону на вчинення заповідальної відмови щодо сімейної власності (*fidéicomis de famille*). Так само ст. 488, передбачаючи можливість (у ч. 1) обтяження спадкової маси фидуціарним обов'язком (*substitutions fidéicommissaires*) спадкоємця щодо подальшої передачі майна у спадок третій особі

(*l'appelé*), забороняє перекладення на останнього такого ж обтяження в інтересах інших третіх осіб (у ч. 2). Однак була й інша позиція, відповідно до якої правові наслідки, передбачені ст. 11 Конвенції, мають регулюватися законом, застосовним до трастів. Обмеження їх нормами швейцарського законодавства можуть ґрунтуватися лише на ст. 15 (імперативні норми міжнародного приватного права), 16 (надімперативні норми) або 18 (громадський порядок) Конвенції. Ці положення не повинні реально обмежувати наслідки ст. 11. Окремі протиріччя, що можуть виникати між швейцарським законодавством та ст. 11 Конвенції в аспектах нерухомого майна або прав інтелектуальної власності, вирішуються у процесі ратифікації Конвенції із впровадженням до LDIP CH ст. 149d [11, с. 2851]. Водночас питання, наскільки обґрунтовано розглядати норми ст. 335 та 488 CC CH надімперативними в контексті ст. 16 Конвенції, було вирішено залишити відкритим.

Як вже зазначалося, положення щодо розкриття інформації про існування трасту (ст. 12 Конвенції) переносяться до швейцарського законодавства у вигляді нової ст. 149d (ч. 1 та 2), якою у процесі ратифікації конвенції було доповнено LDIP CH [11, с. 2851].

Щодо ст. 15, 16, 18 та 19 Конвенції, то, з погляду швейцарського законодавця, вони не потребують окремих положень у національному праві. Так, відсутність впливу конвенції на національне податкове законодавство (ст. 19) сумніву не піддається, а суть захисних застережень ст. 15, 16 та 18 у Швейцарії фактично стає враховано шляхом включення положень Конвенції до самого тексту LDIP CH [5]. Таким чином, передбачається безпосередність дії положень швейцарського законодавства, які стосуються публічного порядку (ст. 17 LDIP CH) та надімперативних норм (ст. 18 LDIP CH). Те саме стосується і положень особливої частини LDIP CH, що в якості *lex specialis*, має перевагу над новим розділом 9а «Trusts» цього закону [5]. Так, положення LDIP CH щодо спадкування матимуть пріоритет щодо трастів, спрямованих на вирішення питань спадкування. Так само і положення LDIP CH щодо речових прав превалюватимуть над положеннями щодо трастів, створених для забезпечення виконання зобов'язань. Інші ж положення стосуються юридичних питань, які не входять до рамок, окреслених поняттям «траст» відповідно до LDIP CH. Так, наприклад, у випадку Швейцарії норма ст. 9 Конвенції про депезаж (*dépéçage*) також застосовуватиметься безпосередньо в силу LDIP CH, не вимагаючи окремого положення на рівні національного законодавства [2, с. 613–614].

Ст. 14 Конвенції (щодо більш сприятливого національного режиму визнання трастів) не становить окремої цінності для законодавства Швейцарії, і супровідні вдосконалення LDIP забезпечують гармонізацію швейцарського права і Конвенції. Крім того, Швейцарія не має наміру впроваджувати інші режими визнання трастів. У випадку Швейцарії не потребують окремого врегулювання у швейцарському законодавстві і поняття, вжиті у ст. 17 Конвенції (щодо обсягу застосовного права), як і застереження щодо трастів, створених до вступу в силу Конвенції (ст. 22). Загалом у процесі ратифікації Конвенції законодавець не користується правом зробити якісь заяви щодо тлумачень, залишаючи свободу інтерпретації усіх відкритих питань на розсуд судді. Швейцарський законодавець розраховує, що суддя матиме можливість враховувати заяви щодо тлумачення Конвенції, зроблені іншими її державами-учасницями [2, с. 614].

За підходом швейцарського законодавця реалізацію ч. 2 ст. 15 Конвенції також було залишено на розсуд судді. Так, наприклад, суд може встановити наявність виконання заповіту (який має бути реалізовано відповідно до положень цивільного законодавства) замість визнання трасту, створеного з відповідною метою, якщо у визнанні такої конструкції, як траст, має бути відмовлено на підставі ч. 1 ст. 15 Конвенції [2, с. 614].

Нідерланди

Нідерланди впровадили Конвенцію до внутрішнього законодавства ще у 1995 р. шляхом прийняття спеціального закону (*Wet Conflictenrecht Trusts* [12], далі – WCT NL), який містив два положення, властиві цивільному праву континентальних країн. Таким чином, ст. 3 WCT NL, повторюючи зміст ст. 12 Конвенції (про реєстрацію на ім'я трасті трастового майна), не містить слів «за умови, що це <...> не вважатиметься несумісним з таким пра-

вом», і звучить так: «Трасті, бажаючи зареєструвати рухоме чи нерухоме майно чи право власності на нього, має право звернутися із заявою про внесення до реєстру даних про нього як про особу, що виступає в якості трасті, або таким іншим чином, що забезпечує розкриття інформації про існування трасту» [2, с. 612]. Такий голландський підхід має багато спільного зі швейцарським, про який йшлося вище в контексті аналізу ст. 149d LDIP CH.

Ст. 4 WCT NL передбачає, що положення національного законодавства, які регулюють перехід прав власності, забезпечення виконання зобов'язань чи захист прав кредиторів у процесі банкрутства, не перешкоджають застосуванню правових наслідків, передбачених ст. 11 Конвенції. Такий підхід ґрунтувався, по-перше, на ч. 3 ст. 3:84 (книга 3 голландського цивільного кодексу) [13], відповідно до якої юридичний акт, за яким майно передається особі лише в цілях забезпечення виконання зобов'язань і без наміру подальшого включення його до складу власного майна отримувача, не може вважатися належною правовою підставою для переходу права власності. Щодо зазначеної норми деякі дослідники висловлювали побоювання, що вона тлумачитиметься як така, що суперечить ст. 11 Конвенції [2, с. 612]. Однак у швейцарському праві такого положення немає, і прийняття положення, подібного до передбаченого ст. 4 WCT NL, не виглядало доречним [1, с. 42–43].

Оригінальна версія WCT NL двічі зазнавала змін (у 2008 та 2009 рр.), і зрештою в кінці 2011 р. чинність голландського закону було припинено у зв'язку з набранням чинності 10 книгою нового Цивільного кодексу (далі – LDIP NL) [14]. Наразі 11 розділ цієї книги (розділ 10.11 LDIP NL), складаючись із трьох статей (10:142-10:144), має назву «Трастове право». Ст. 10:142 LDIP NL шляхом посилання на ст. 2 Конвенції та відтворення у тексті норми ст. 3 Конвенції дає таке визначення трасту: «який створено шляхом волевиявлення (тобто добровільно) з підтвердженням у письмовій формі» [14].

У ст. 10:143 LDIP NL йдеться про внесення відомостей про траст до державних реєстрів, і новий закон фактично повторює положення ст. 3 оригінальної версії WCT NL, якою в голландське законодавство було перенесено норму ст. 12 Конвенції, про що вже зазначалося вище.

Ст. 10:144 LDIP NL закріплює принцип відокремленості майна трасту від іншого майна трасті, що вимагається ст. 11 Конвенції. Голландський закон врегульовує зв'язок цієї норми Конвенції з національним законодавством, зазначаючи про відсутність підстав для незастосування т. зв. «допоміжних умов», наведених поряд із «мінімальним набором» для визнання трастів. Ця стаття LDIP NL акцентує увагу на «захищеності» майна трасту від можливих претензій до трасті, незалежно від того, ґрунтуватимуться вони на положеннях голландського права про перехід права власності, про забезпечення виконання зобов'язань речового характеру чи захисті інтересів кредиторів у процесі банкрутства [14].

Італія

Італія не пішла шляхом прийняття спеціального закону, яким Конвенція впроваджува- тиметься до внутрішнього законодавства. Та практика її застосування показує, що трасті можуть реєструвати свій статус як у реєстрі нерухомості, так і в реєстрі акціонерів. З погляду Швейцарії, запис про реєстрацію в реєстрі акціонерів не вважається необхідним, оскільки цей реєстр не служить цілям забезпечення принципу публічності інформації в сенсі цивільного законодавства. Проте, як зазначають автори зазначеного швейцарського дослідження, з позиції принципу прозорості (для цілей боротьби з відмиванням грошей тощо), зробити таку реєстрацію обов'язковою може бути доцільним [2, с. 613].

Мальта

Цивільне право Мальти є континентальним по своїй суті, однак ще до приєднання до Конвенції в країні вже діяв закон про офшорні трасти (*Offshore Trusts Act 1988* [15]), що наразі застосовується в редакції 2017 р. [16] закону про трасти і діяльність трасті (*Trusts and Trustees Act 2004* [17]). Одночасно з приєднанням до Гаазької конвенції про визнання трастів Мальтою було ухвалено спеціальний закон про визнання трастів (*Recognition of Trusts Act 1994* [18]) для перенесення норм Конвенції до мальтійського національного законодавства. Поряд із внесенням змін до закону 1988 р., закон про визнання трастів містив ряд додаткових положень стосовно Конвенції. Сьогодні як цей закон, так і нові положення про міжна-

родне приватне право увійшли до закону про трасти і діяльність трасті, прийнятого Мальтою в 2004 р. з метою підвищення привабливості країни як фінансового центру для трастів.

Відповідно до ч. 2 ст. 5А мальтійського закону про трасти і діяльність трасті, після 2004 р. застосовне право, визначене за правилами конвенції, застосовується також і до трастів, що не охоплюються Конвенцією відповідно до її ст. 2 і 3. Щодо порівняння зі Швейцарією, то, як вже зазначалося вище (в коментарі до ст. 149с LDIP [5]), ця країна розширила рамки поняття «траст» лише стосовно ст. 3 Конвенції (розповсюдивши його також на трасти, щодо підтвердження створення яких відсутні письмові докази). Намір швейцарського законодавця не виходив за рамки трастів, створених шляхом вчинення юридичного акту (в світлі того, що ст. 2 Конвенції і без того передбачено достатньо широкий спектр її застосування).

У мальтійському законі ст. 5А (ч. 1 і 5), ст. 6 (ч. 3) та ст. 6А повторюють захисні застереження, передбачені учасниками Конвенції, відповідно, щодо ст. 9 (можливість вибору відмінного застосовного права окремо для того чи іншого елемента трасту), 12 (право на відображення інформації про траст у офіційних реєстрах), 14 (застереження про більш сприятливі режими визнання трастів), 15 (застереження щодо імперативних колізійних норм країн-учасниць), 16 (застереження щодо надімперативних норм), 18 (застереження щодо публічного порядку) та 19 (застереження щодо національного податкового законодавства). У мальтійському законі також містяться тлумачення положень Конвенції. Стосовно тлумачення ст. 17 Конвенції – щодо поняття «право країни» – зазначено у ч. 3 ст. 5А мальтійського закону. Стосовно ж ст. 22 Конвенції – про відсутність застереження щодо невизнання трастів, створених до набрання Конвенцією чинності – прямо сказано в ч. 4 ст. 5А закону [16].

Ст. 6А мальтійського закону досить детально регламентує застосування ч. 2 ст. 15 Конвенції (застереження щодо імперативних колізійних норм). Згідно з цією статтею, суддя, на якому лежить обов'язок застосовувати положення, що перешкоджають визнанню трасту (відповідно до ч. 1 ст. 15), одночасно повинен докласти зусиль для досягнення цілей такого трасту шляхом застосування інших юридичних засобів (відповідно до ч. 2 ст. 15) [16].

Так само, як і швейцарський цивільний кодекс, про що зазначалося вище, мальтійський цивільний кодекс забороняє по суті відчуження майна, на яке розповсюджується правовий режим сімейної власності (*fidéicomis de famille*). Проте, на відміну від швейцарського підходу, із впровадженням Конвенції мальтійський закон про трасти і діяльність трасті (в ч. 4 ст. 6 [16]) прямо виключає трасти зі сфери застосування відповідних статей (331, 757–761 та 1776) мальтійського цивільного кодексу [19].

Відповідно до ч. 5 ст. 6 закону про трасти та діяльність трасті та ст. 586 Мальтійського цивільного кодексу [19], згідно з якими спадкове майно може бути передано лише за правилами складання заповіту, таке обмеження не стосується передачі в траст. У швейцарському варіанті прийняття конвенції закладено інший підхід. Так, імперативні норми LDIP CH щодо спадкування матимуть перевагу у питаннях трастів, що не вступають у силу до моменту смерті їх засновника. Трасти, які вступають у силу впродовж життя засновника і чинність яких не залежить від факту його смерті в будь-якому з аспектів, крім питань призначення тих чи інших осіб бенефіціарами, слід розглядати як передачу права власності між живими, і вони не підпадають під дію імперативних норм щодо спадкування.

Мальтійський закон про трасти та діяльність трасті також містить правила визначення юрисдикції суду у трастових справах. Відповідно до ч. 1 ст. 8 цього закону, за мальтійськими судами визнається юрисдикція, якщо траст регулюється національним правом, трасті зазвичай проживає на Мальті, і має дозвіл на здійснення такої діяльності від державного органу. Коли трасті є юридичною особою, для визнання юрисдикції мальтійського суду вимагається, щоб таку юридичну особу було створено відповідно до мальтійського права або щоб відповідне майно трасту знаходилося на Мальті чи управління ним здійснювалося з цієї держави [16].

У ст. 42 і наступних мальтійський закон про трасти і діяльність трасті окремо встановлює (незалежно від того, яке право буде визнано застосовним до трасту) ще відповідний

режим пруденційного нагляду та видачі дозволів на здійснення діяльності трасті для осіб, які мають своє звичайне місце проживання або місце ведення бізнесу на Мальті, а для юридичних осіб – які здійснюють діяльність трасті за винагороду чи на постійній основі [16].

Спеціальні режими видачі дозволів, які раніше існували на Мальті на діяльність трасті для трастів певного типу, наразі скасовано. До набрання чинності законом про трасти і діяльність трасті попередні положення мальтійського закону про офшорні трасти передбачали, що траст не може мати в числі засновника чи бенефіціара осіб із постійним місцем проживання чи постійним місцезнаходженням на Мальті [15]. Із набранням чинності редакції закону про трасти і діяльність трасті зникла також і вимога про обов'язкову реєстрацію трасту [16]. Швейцарський же підхід не передбачає обмежень на т. зв. «внутрішні» чи «вітчизняні» трасти або якихось зобов'язань про обов'язкову реєстрацію трастів, без чого вони не вважатимуться дійсними (з урахуванням певних моментів, про які зазначалося в контексті ст. 149с LDIP) [11, с. 615].

Люксембург

У Люксембурзі у 2003 р. було прийнято закон [20] (далі – НТС LU) з неофіційним перекладом англійською мовою [21], яким було ратифіковано Конвенцію, встановлено регулювання договору фідучії та внесено зміни до закону про реєстрацію речових прав (*sur la transcription des droits reels* [22]). НТС LU складається з 15 статей, чотири з яких спрямовано на врегулювання відносин між Конвенцією та положеннями національного цивільного законодавства. Йдеться про ст. 2, 10, 11 і 12 НТС LU.

У ч. 1 ст. 2 люксембурзького закону зазначено, що трасті повинен розглядатися як власник майна трасту. Ч. 2 цієї ж статті прямо передбачено відокремлення майна трасту від власного майна трасті як умову визнання трасту, встановлену ст. 11 Конвенції, і зазначено, що це правило застосовується незалежно від ч. 1 ст. 2 НТС LU. За швейцарським підходом таке положення ст. 2 НТС LU не становить окремої цінності. Право на майно трасту є похідним від права, застосовного до права власності відповідно до норм LDIP CH. Якщо аналіз ситуації призводить до необхідності застосувати швейцарське право (наприклад, коли майно знаходиться в Швейцарії), трасті, відповідно до положень чинного законодавства, вважатиметься повноцінним власником такого майна [1, с. 43].

Ст. 10 люксембурзького закону передбачає, що в контексті угод, які стосуються речових прав на нерухоме майно, відомості про існування фідучії або трасту має бути внесено до реєстру нерухомості. Відповідно до ст. 11 НТС LU на фідучіара і на трасті покладено обов'язок внести інформацію про фідучію чи траст до відповідних державних реєстрів. Як зазначалося, за швейцарським підходом усі ці питання врегульовано в ст. 149d, якою було доповнено LDIP CH [11, с. 2851], навіть більш детально, ніж у випадку Люксембургу, адже в швейцарському варіанті визначено також і наслідки недотримання вимог щодо реєстрації відомостей про траст.

Ст. 12 люксембурзького закону встановлює вимоги до форми угод, за якими можуть бути створені фідучія чи траст, пов'язані з нерухомим майном, човнами або літаками. З погляду швейцарського підходу такі положення також не мають додаткової цінності, адже відповідно до ст. 8 Конвенції питання дотримання вимог щодо форми у разі створення трасту визначаються відповідно до права, до цього трасту застосовного. Питання ж переходу речових прав мають регулюватися положеннями законодавства, яке по суті регулює правовий режим таких речових прав (у порядку врегулювання попередніх питань у разі створення трасту, про які йдеться в ст. 4 Конвенції). І ним же визначатиметься, чи було дотримано вимоги щодо форми угоди, за якою передано в траст відповідне майно.

Ст. 4, 5, 6, 7, 8 і 9 НТС LU на законодавчому рівні встановлено правове регулювання фідучії. У 2004 р. НТС LU зазнав певних змін (у контексті реформування законодавства про боргові цінні папери [23], яким було розширено коло осіб, що можуть виступати в ролі фідучіара).

Відповідного же швейцарського проекту закону про фідучію (розробленого у контексті перших ініціатив парламенту щодо приєднання країни до Конвенції [3, с. 316–328]) сьогодні не прийнято. Ст. 13–15 НТС LU становлять просто заключні положення [1, с. 43].

Ліхтенштейн

Князівство Ліхтенштейн відмовилося від прийняття спеціального закону для запровадження Конвенції. Ця держава є нетиповим прикладом континентальної країни, у законодавстві якої існує конструкція *Treuhänderschaft*, яка по своїй суті дуже схожа на траст [1, с. 43].

З 2015 р. в Ліхтенштейні діє новий закон про професійну діяльність трасті і фідучіарів [24], яким було припинено чинність попереднього (закону про діяльність трасті від 09 грудня 1992 р.) та врегульовано правила видачі дозволів на здійснення діяльності трасті (в т. ч. для іноземних суб'єктів – окремо для осіб зі Швейцарії чи з країн Європейського Економічного Простору та окремо для осіб з третіх країн, – а також для виходу національних трасті на зовнішні ринки поза Ліхтенштейном). Закон містить також вимоги щодо підтвердження належної кваліфікації (екзамен), дотримання професійних стандартів, страхування професійної відповідальності та правила здійснення нагляду за діяльністю трасті, який покладено на Управління в справах фінансового ринку Ліхтенштейну (*Liechtenstein Financial Market Authority*), повноваження останнього [24].

Сан-Марино

З нагоди приєднання до Конвенції в Сан-Марино почалося впровадження власного законодавства про трасти. Перший закон про трасти (№ 37 від 17 березня 2005 р.) визначав питання створення, умов дійсності, зміни, припинення й управління трастом, а також права бенефіціарів. У ст. 9 закону містилася вимога про те, щоб інформацію про траст було внесено до спеціального реєстру (що створюється з цією метою). Передбачалося, що нагляд за діяльністю трасті здійснюється Центральним банком держави (ст. 19 в поєднанні з ч. б ст. 1). Видачу дозволу на діяльність у якості трасті віднесено до компетенції Центрального банку. Законом передбачалося, що такі дозволи видаються тільки банківським, фінансовим або фідучійним установам з місцезнаходженням у Сан-Марино, а за дотримання певних умов, також і банкам, фідучійним установам та іншим інвестиційним компаніям із місцезнаходженням за кордоном.

Закон містив також правила (ст. 5) встановлення юрисдикції судів у трастових справах. Відповідно до його положень, позов могло бути подано у Сан-Марино до відповідача, який у цій країні постійно проживає, зазвичай проживає або має місцезнаходження, за дотримання щонайменш однієї з таких умов: з цієї країни здійснюється управління трастом, трасті має дозвіл на здійснення відповідної діяльності, отриманий від державного органу цієї країни, або траст регулюється національним правом цієї країни. Що стосується визначення застосовного права, то закон обмежується посиланням на Конвенцію (ст. 4). Крім того, закон передбачав, що засновник, який має постійне місце проживання, зазвичай проживає або має місцезнаходження в Сан-Марино, повинен дотримуватися певних процедурних вимог. Так, навіть якщо це стосується трастів, створених відповідно до норм іноземного права, або іноземних трастів, управління якими здійснюється з Сан-Марино, інформацію про них мало бути внесено до реєстру трастів, як у випадку з національними трастами (ст. 58) [2, с. 615–616].

У 2010 р. цей закон втратив чинність у зв'язку з прийняттям у Сан-Марино нового закону про трасти [25], неофіційний переклад англійською мовою якого було виконано Центральним Банком [26] і який містив основні положення щодо поняття «траст» (ст. 2), правил його створення (ст. 6), а також правила внесення інформації до публічного реєстру (ст. 7–8), вимоги щодо обмеження періоду, на який його створено (ст. 9) та визначення умов дійсності (ст. 10), принцип відособленості майна трасту від власного майна трасті (ст. 11–12), а також правила внесення змін до документа, яким траст було створено (ст. 13), порядок відкликання (ст. 14), припинення (ст. 15) та розподілу майна трасту (ст. 16). Документ регулює порядок видачі дозволу на здійснення діяльності трасті (ст. 17–19), ключові професійні обов'язки (ст. 20–30) та повноваження трасті (ст. 31–37), правила припинення діяльності трасті з передачею відповідних майна і функцій (ст. 39–41). Визначено правовий статус (ст. 48) і права (ст. 49) бенефіціарів, приділено увагу поняття бенефіціарного інтересу (ст. 50–51). Окремий розділ присвячено функцію судового контролю (ст. 53–55). У документі також уні-

фіковано положення про відповідальність (ст. 42–46), у т. ч. перед третіми особами (ст. 47), та про кримінальну відповідальність трасті за порушення визначальних принципів діяльності трасті (ст. 57–61).

Щодо принципу публічності інформації про існування трасту, то ст. 29 нового закону становить диспозитивну норму (якщо інше не передбачено в документі, яким відповідний траст створено).

Також закон містить норми щодо визначення застосовного до трасту права (ст. 4) та встановлення юрисдикції судів Сан-Марино у трастових справах (ст. 5). У частині застосовного права новий закон повторює підхід попереднього, що відсилає до правил Гаазької конвенції про визнання трастів. А в частині встановлення юрисдикції судів у трастових справах підхід було дещо змінено. Так, за новим законом позов може бути подано у Сан-Марино до відповідача, який у цій країні постійно проживає, є її резидентом або має офіційне місцезнаходження (зареєстрований офіс), або якщо управління трастом здійснюється із Сан-Марино, або якщо застосовним до трасту правом є право Республіки Сан-Марино, або в інших випадках, коли в якості органу, компетентного розглядати спір у трастовій справі, сторонами було обрано судовий орган Сан Марино (ч. 1 ст. 5). Закон досить гнучко підходить до можливості зміни юрисдикції на користь суду іншої країни і дозволяє сторонам зробити свій вибір, як у документі про створення трасту в момент його створення, так і пізніше. Єдине, що вимагається з цього приводу (ч. 2 ст. 5), – це дотримання письмової форми.

Поряд із подальшим вдосконаленням регулювання цих питань та окреслених в контексті попереднього закону, закон 2010 р. ввів окрему фігуру «захисника» (*protector*) трасту, до повноважень якого належить: призначення нового або додаткового трасті; призначення нового захисника, що виконуватиме цю функцію спільно із ним (за необхідності); усунення трасті від виконання обов'язків; накладення вето на здійснення певних повноважень трасті; можливість додати до або виключити тих чи інших осіб із числа бенефіціарів; можливість змінити право, що застосовується до трасту; перевіряти звітність трасту (ст. 52).

Висновки. У роботі представлено загальний огляд законодавчих змін на національному рівні, якими супроводжувався процес ратифікації Конвенції про визнання трастів у країнах, у яких він вже пройшов. У першу чергу увагу було спрямовано на ідентифікацію й аналіз певних моментів, які привертали увагу законодавців у країнах континентального права і які потенційно можуть бути корисні для України. Аналіз проведено на прикладі таких країн, як: Італія, Нідерланди, Мальта, Люксембург, Ліхтенштейн, Сан-Марино та Швейцарія. Поряд із загальнопізнавальним ефектом у галузі трастів, ускладнених іноземним елементом, робота матиме окрему цінність також у контексті напрацювань науково-теоретичного характеру, призначених для використання в якості інструментарію української делегації у разі участі в дипломатичних перемовинах щодо приєднання до цієї конвенції.

Список використаних джерел:

1. Arrêté fédéral portant approbation de la Convention de La Haye relative à loi applicable au trust et à sa reconnaissance. Rapport explicatif destiné à la consultation (CH), 16.09.2004. URL: <https://www.bj.admin.ch/dam/data/bj/wirtschaft/gesetzgebung/archiv/trust/vn-ber-f.pdf>.
2. Message concernant l'approbation et l'exécution de la Convention de La Haye relative à la loi applicable au trust et à sa reconnaissance (CH), 02.12.2005. URL: <https://www.admin.ch/opc/fr/federal-gazette/2006/561.pdf>.
3. Thévenoz L. Trusts in Switzerland. Ratification of the Hague Convention on Trusts and Codification of Fiduciary Obligations, Zurich: Schulthess, 2001. P. 400.
4. "CC CH" Code Civil Suisse (CH), 10.12.1907. URL: <https://www.admin.ch/opc/fr/classified-compilation/19070042/index.html>.
5. "LDIP CH" Loi fédérale sur le droit international privé (CH), 18.12.1987. URL: <https://www.admin.ch/opc/fr/classified-compilation/19870312/index.html>.
6. "LP CH" Loi fédérale sur la poursuite pour dettes et la faillite (CH), 11.04.1889. URL: <https://www.admin.ch/opc/fr/classified-compilation/18890002/index.html#fn1>.

7. “CO CH” Loi fédérale complétant le Code civil suisse (Livre cinquième: Droit des obligations), 30.03.1911. URL: <https://www.admin.ch/opc/fr/classified-compilation/19110009/index.html>.
8. “LB CH” Loi fédérale sur les banques et les caisses d’épargne (CH), 08.11.1934. URL: <https://www.admin.ch/opc/fr/classified-compilation/19340083/index.html>.
9. Loi fédérale sur les fonds de placement (CH), 18.03.1994. URL: <https://www.admin.ch/opc/fr/classifiedcompilation/19940074/200405010000/951.31.pdf>.
10. “LPCC CH” Loi fédérale sur les placements collectifs de capitaux, 23.06.2006. URL: <https://www.admin.ch/opc/fr/classified-compilation/20052154/index.html#id-7>.
11. “HTC CH” Arrêté fédéral portant approbation et mise en œuvre de la Convention de La Haye relative à la loi applicable au trust et à sa reconnaissance (CH), 20.12.2006. URL: <https://www.admin.ch/opc/fr/official-compilation/2007/2849.pdf>.
12. “WCT NL” Wet conflictenrecht trusts (NL), 04.10.1995. URL: <http://wetten.overheid.nl/BWBR0007598/1996-02-01>.
13. Dutch Civil Code. Book 3 Property law in general (NL), 01.01.1992. URL: <http://www.dutchcivillaw.com/civilcodebook033.htm>.
14. “LDIP NL” Dutch Civil Code. Book X Private International Law (NL), 02.02.2012. URL: <http://www.dutchcivillaw.com/legislation/indexb1010.htm>.
15. Offshore Trusts Act (Malta), 02.12.1988. URL: <http://www.justiceservices.gov.mt/DownloadDocument.aspx?app=lp&itemid=25013&l=1>.
16. Trusts and Trustees Act (Malta), 30.06.1989. URL: <http://www.justiceservices.gov.mt/DownloadDocument.aspx?app=lom&itemid=8805&l=1>.
17. Trusts (Amendment) Act (Malta), 2004. URL: <http://justiceservices.gov.mt/DownloadDocument.aspx?app=lp&itemid=16867&l=1>.
18. Recognition of Trusts Act (Malta), 23.09.1994. URL: <http://www.justiceservices.gov.mt/DownloadDocument.aspx?app=lom&itemid=11811&l=1>.
19. Civil Code (Malta), 11.02.1870. URL: <http://www.justiceservices.gov.mt/DownloadDocument.aspx?app=lom&itemid=8580&l=1>.
20. “HTC LU” Loi portant approbation de la Convention de La Haye du 1er juillet 1985 relative à la loi applicable au trust et à sa reconnaissance; portant nouvelle réglementation des contrats fiduciaires, et ... (LU), 27.07.2003. URL: <http://data.legilux.public.lu/file/eli-etat-leg-memorial-2003-124-fr-pdf.pdf>.
21. “HTC LU” (English version) Law ratifying the Den Hague Convention of 1st July 1985 relating to the law applicable to the trust and its recognition; – providing for a new regulation of fiduciary contracts and (LU), 27.07.2003. URL: https://www.elvingerhoss.lu/sites/default/files/documents/l_egal_topics/corporate/Lawof27thJuly2003.pdf.
22. Loi sur la transcription des droits réels immobiliers (LU), 25.09.1905. URL: <http://data.legilux.public.lu/file/eli-etat-leg-memorial-1905-63-fr-pdf.pdf>.
23. Loi relative à la titrisation et portant modification de ... (LU), 22.03.2004. URL: <http://data.legilux.public.lu/file/eli-etat-leg-memorial-2004-46-fr-pdf.pdf>.
24. Law of 8 November 2013 concerning Professional Trustees and Fiduciaries (LI), 08.11.2013. URL: http://regierung.gmgnet.li/files/medienarchiv/header/173_520_05_06_2016_en.pdf?t=2.
25. Legge 01/03/2010 n.42 – L’Istituto del Trust (SM), 01.03.2004. URL: <https://www.consigliograndeegenerale.sm/on-line/home/archivio-leggi-decreti-e-regolamenti/scheda17017104.html>.
26. Trust Act adopted by the law № 42 (SM), 01.03.2010. URL: <https://www.bcsn.sm/site/en/home/functions/otherfunctions/trust/documento1028.html>.

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

КАДИКАЛО О. І.,
кандидат економічних наук,
доцент кафедри менеджменту
і соціальних наук
(Львівський навчально-науковий
інститут ДВНЗ «Університет
банківської справи»)

УДК 347.195.3

**СУЧАСНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОЇ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ
ДІЯЛЬНОСТІ АКЦІОНЕРНИХ ТОВАРИСТВ**

У статті розглянуті особливості нормативно-правового регулювання діяльності акціонерних товариств в Україні. Визначені проблемні питання розмежування публічних акціонерних товариств та приватних акціонерних товариств. Запропоновані шляхи вирішення спірних питань законодавчого забезпечення діяльності публічних акціонерних товариств і приватних акціонерних товариств.

Ключові слова: акціонерне товариство, публічне акціонерне товариство, приватне акціонерне товариство, господарське товариство, суб'єкт господарювання.

В статье рассмотрены особенности нормативно-правового регулювання діяльності акционерных обществ в Украине. Определены проблемные вопросы разграничения публичных акционерных обществ и частных акционерных обществ. Предложены пути решения спорных вопросов законодательного обеспечения деятельности публичных акционерных обществ и частных акционерных обществ.

Ключевые слова: акционерное общество, публичное акционерное общество, частное акционерное общество, хозяйственное общество, субъект хозяйствования.

In the article the peculiarities of the regulatory legal regulation of the activity of joint-stock companies in Ukraine were considered. The problematic issues of delimitation of public joint-stock companies and private joint-stock companies were identified. Ways were proposed to resolve disputable issues of legislative support for the activities of public joint stock companies and private joint-stock companies.

Key words: joint-stock company, public joint-stock company, private joint-stock company, economic company, business entity.

Вступ. Сьогодні наша держава перебуває в досить складних економіко-політичних умовах: поруч із нестабільною економічною ситуацією, зумовленою подіями на сході країни, є багато зобов'язань економічного характеру перед міжнародними партнерами, які необхідно виконувати. Провідну роль у зростанні валового внутрішнього продукту (далі – ВВП) у країні відіграють суб'єкти господарювання, діяльність яких і формує зазначені показники.

На 1 червня 2018 р. в Україні здійснює господарську діяльність 1 256 875 юридичних осіб [1], з них 14 556 акціонерних товариств, серед яких 1 930 – публічні акціонерні товариства (далі – ПАТ), а 5 244 – приватні акціонерні товариства (далі – ПрАТ).

Останні законодавчі зміни призвели до зменшення кількості акціонерних товариств та звуження їхньої активності на ринку цінних паперів. Крім того, спостерігається активна їх реорганізація, що пов'язане з необхідністю проходження процедури лістинга публічними акціонерними товариствами, проведення аудиту фінансово-господарської діяльності за міжнародними стандартами бухгалтерського обліку, розкриття значної кількості інформації [2]. А це, у свою чергу, створює зайве навантаження на компанії. Проте, навіть незважаючи на тенденції скорочення кількості акціонерних товариств, сьогодні понад 400 млрд. грн. [3], що становить майже 50% бюджетних надходжень, забезпечуються суб'єктами господарювання саме цієї організаційно-правової форми. Тому їхня стабільна діяльність відіграє не останню роль у національній економіці України. Зазначене зумовлюється як об'єктивними чинниками (наприклад, дією економічних законів), так і суб'єктивними. Одним із суттєвих суб'єктивних чинників можна визначити особливості правового регулювання діяльності акціонерних товариств.

Водночас чинне законодавство, яке врегульовує суспільні відносини в зазначеній сфері діяльності, не відзначається своєю досконалістю. Саме тому правова регламентація діяльності акціонерних товариств перебуває в полі зору багатьох науковців. Зазначеній проблематиці у своїх працях приділяли увагу М. Білик, А. Бондарчук, Д. Дяковський, А. Єфименко, Г. Здоронюк, О. Зоріна, О. Клементьєв, В. Самойленко, О. Ситненко, В. Сутормін, Р. Тихончук та інші. Проте окремі питання правової регламентації діяльності акціонерних товариств і досі залишаються невисвітленими.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз останніх змін у законодавстві, які врегульовують особливості правової регламентації діяльності акціонерних товариств, виявлення прогалин у законодавстві та формулювання пропозицій щодо їх усунення.

Результати дослідження. Міжнародний досвід свідчить про те, що акціонерні товариства є однією з найпоширеніших форм організації підприємницької діяльності, яка характеризується окремими перевагами, як-от:

- легкість формування статутного капіталу, значного за розміром;
- ризик акціонерів обмежений розміром коштів, вкладених в акції, що приваблює велику кількість акціонерів та дозволяє сконцентрувати капітали великих розмірів;
- відносна стабільність матеріально-технічного забезпечення акціонерного товариства, адже вихід зі складу товариства одного з акціонерів не впливає на зазначений показник;
- простота участі в акціонерному товаристві, адже не вимагається обов'язкова персональна участь акціонерів у діяльності компанії;
- підконтрольність акціонерного товариства акціонерам, які володіють контрольним пакетом акцій, навіть без придбання останнього тощо [4; 5, с. 105].

Основним нормативно-правовим актом, який регулює діяльність акціонерних товариств в Україні, є Закон «Про акціонерні товариства» (далі – Закон). У ч. 1 ст. 3 Закону акціонерне товариство визначається як «господарське товариство, статутний капітал якого поділено на визначену кількість часток однакової номінальної вартості, корпоративні права за якими посвідчуються акціями». Ідентичне визначення міститься і в ч. 1 ст. 152 Цивільного кодексу (далі – ЦК) України. Відповідно до ч. 1 ст. 113 ЦК України, «господарським товариством є юридична особа, статутний (складений) капітал якої поділений на частки між учасниками». Водночас постає питання щодо доцільності законодавчого закріплення того самого визначення у двох різних нормативно-правових актах. На наш погляд, більш виправданим є визначення поняття «акціонерне товариство» лише в спеціальному нормативно-правовому акті, тобто в Законі України «Про акціонерні товариства», щоб уникнути перевантаження відповідних норм права та зробити правозастосування більш прозорим і зрозумілим.

Відповідно до чинного законодавства, розрізняють два типи акціонерних товариств: публічні та приватні. Але ще 2014 р. постало питання їх розмежування. Зазначене пов'язане

з нечіткістю визначення законодавчо закріплених дефініцій. Зокрема, приватне акціонерне товариство визначалося як товариство, кількісний склад якого не перевищує 100 акціонерів. Що стосується ПАТ, то безпосереднє тлумачення зазначеного Закону (у попередній редакції) дає підстави стверджувати, що його кількісний склад може як перевищувати, так і не перевищувати позначку в 100 акціонерів.

Надалі усунуто зазначений вище дисбаланс у законодавстві та національне законодавство наближено до європейських принципів щодо визначення та регулювання публічних компаній, зокрема, були імплементовані вимоги основних Директив Європейського Союзу з питань емісії цінних паперів та розкриття інформації, зниження адміністративного тиску на ПрАТ. А саме, 16 листопада 2017 р. Законом України № 2210–VIII ухвалено зміни до низки нормативно-правових актів, призначенням яких є спрощення ведення бізнесу та залучення інвестицій емітентами цінних паперів.

У наведеному акті, серед іншого, закріплено таке визначення: ПАТ – акціонерне товариство, щодо акцій якого здійснено публічну пропозицію та (або) акції якого допущені до торгів на фондовій біржі в частині включення до біржового реєстру (п. 152 ч. 1 ст. 2 Закону). Водночас у ст. 5 Закону, на відміну від попередньої редакції, є лише розмежування типів акціонерних товариств на приватні та публічні. Але роз'яснення терміна «приватне акціонерне товариство» не наведено. Тому, з огляду на визначення публічного акціонерного товариства, можна стверджувати, що ПрАТ – акціонерне товариство, яке залучає акціонерний капітал шляхом приватної пропозиції. У чинній редакції не зазначена максимальна кількість осіб-акціонерів ПрАТ, у попередній редакції така кількість становила 100 осіб, що призвело до ситуації, в якій акціонерні товариства, у складі яких було понад 100 осіб, навіть без особливого бажання автоматично перетворювалися на ПрАТ. Тобто публічний статус акціонерних товариств існував здебільшого де-юре, а не де-факто. Більшість юридичних осіб, які перебували в статусі ПАТ, насправді не бажали використовувати можливості зазначеної організаційно-правової форми, а лише стали, так би мовити, «жертвами» приватизації, у результаті якої як раз і утворювалися акціонерні товариства. Суттєвим недоліком такої ситуації були особливості діяльності ПАТ: багатьом із таких організацій було важко виконувати вимоги, що висувалися до публічних компаній, стосовно включення акцій до біржових реєстрів, особливо щодо мінімальної частки акцій у вільному обігу та мінімальної кількості акціонерів.

Тому можна стверджувати, що підстава для класифікації публічних та приватних акціонерних товариств була певним чином помилковою, адже в основу було покладено не спосіб, в який акціонери набували прав на акції суб'єкта господарювання, а лише фактична кількість акціонерів. Ця ситуація призвела до того, що більшість ПАТ навіть не мали лістинга акцій на біржі, а отже, не мали можливості залучати інвесторів за допомогою біржі. Відрахування відповідних платежів таких компаній відбувалися як з ПАТ, що спровокувало появу так званих квазі-публічних компаній. Наведена ситуація була надзвичайно несприятливою для власників таких компаній, адже обов'язки та витрати вони несли як ПАТ, а їхніми правами користуватися не мали можливості через об'єктивні причини. Крім того, окремі з обов'язків вони також не могли виконувати, тому 2/3 із загальної кількості акціонерних товариств не розкривали інформацію про свою діяльність (адже це занадто коштовна процедура), як того вимагало законодавство. Зазначеним і була зумовлена нагальна необхідність перегляду вимог до акціонерних товариств, зокрема і до порядку розкриття інформації.

Проте сьогодні законодавець зробив відповідні кроки щодо спрощення процедури переведення таких ПАТ у статус ПрАТ. Так, у прикінцевих положеннях Закону України № 2210–VIII передбачене автоматичне перетворення ПАТ на ПрАТ тоді, коли акціонерне товариство до 1 січня 2018 р. не здійснило публічної пропозиції акцій або цінні папери якого не перебувають в лістингу (біржовому реєстрі) фондової біржі. Акціонерне товариство вважається таким, що не здійснювало публічної пропозиції цінних паперів, якщо до вище зазначеної дати не було оприлюднено заяву про те, що воно вважається тим, що здійснювало публічну пропозицію цінних паперів. Тобто всі емітенти (крім інститутів спільного інвес-

тування), що здійснювали публічне розміщення цінних паперів до дня набрання чинності цим Законом, вважаються такими, що не здійснювали публічної пропозиції цінних паперів, крім тих емітентів, які оприлюднили повідомлення про те, що вони вважаються такими, що здійснювали публічну пропозицію цінних паперів, встановленим Національною комісією із цінних паперів та фондового ринку порядком. Відповідно до рішення Національної комісії із цінних паперів та фондового ринку № 75 від 13 лютого 2018 р. [6], таке оприлюднення здійснюється шляхом розміщення належного повідомлення в загальнодоступній інформаційній базі даних Національної комісії із цінних паперів та фондового ринку про ринок цінних паперів на веб-сайті www.stockmarket.gov.ua, на власному веб-сайті та подання до Комісії. У повідомленні зазначається дата ухвалення рішення уповноваженим органом емітента про те, що емітент вважається таким, що здійснював публічну пропозицію цінних паперів, та назва уповноваженого органу, що ухвалив таке рішення, вид цінних паперів, реєстраційний номер та дата реєстрації свідоцтва про реєстрацію випуску цінних паперів, міжнародний ідентифікаційний номер цінних паперів, щодо яких ухвалено рішення уповноваженим органом емітента стосовно їх публічної пропозиції тощо.

Отже, якщо акціонерне товариство до 1 січня 2018 р. не перебуває в лістингу та не здійснювало публічної пропозиції акцій, до нього автоматично із цієї дати застосовуються вимоги Закону України «Про акціонерні товариства» у частині регулювання діяльності приватних акціонерних товариств. Тобто воно автоматично втратило статус ПАТ та набуло статусу ПрАТ. Водночас відсутня необхідність негайного скликання загальних зборів акціонерів для ухвалення рішення про зміну типу товариства.

Практика розмежування ПАТ та ПрАТ не є нашим національним надбанням. У міжнародній практиці також беруть до уваги відмінності між зазначеними типами організацій, зокрема:

- акції ПАТ обов'язково мають бути в лістингу, на відміну від акцій ПрАТ, які можуть бути допущені до торгів за категорією позалістингових цінних паперів;
- акції ПАТ можуть бути запропоновані необмеженому колу осіб (акції ПрАТ – обмеженому колу осіб);

– високі вимоги до розкриття інформації про діяльність ПАТ.

Отже, коли компанія має намір здійснювати публічну пропозицію акцій, яка адресована необмеженій кількості осіб, то вона зобов'язана дотримуватися більш серйозних вимог до розкриття інформації та корпоративного управління, порівняно з компанією, яка залучає акціонерний капітал шляхом приватної пропозиції.

Відповідно до чинного законодавства, зокрема, ч. 1 ст. 24 Закону України «Про акціонерні товариства», ПАТ зобов'язане пройти процедуру допуску акцій до торгів на фондовій біржі (лістинга) та залишатися допущеним хоча б на одній фондовій біржі в Україні. Вимоги до компаній, які можуть бути допущені до лістинга, були суттєво підвищені, зокрема, до другого рівня лістинга фондової біржі можуть вноситися компанії-емітенти, які:

- існують не менше трьох років;
- власний капітал яких не менше 300 млн. грн.;
- річний чистий дохід від реалізації товарів, робіт, послуг за останній фінансовий рік становить не менше 300 млн. грн. (крім банків);
- середнє значення ринкової капіталізації компанії-емітента становить не менше 100 млн. грн.;
- мінімальна частка акцій у вільному обігу становить не менше 10% або вартість такої частки – 75 млн. грн. і більше;
- кількісний склад акціонерів компанії-емітента – не менше 150 акціонерів;
- у компанії-емітента запроваджено посаду корпоративного секретаря;
- компанія-емітент проводить щорічну аудиторську перевірку відповідно до міжнародних стандартів аудиту за участю незалежного зовнішнього аудитора (не менше двох років) [7].

Внесення до першого рівня лістинга фондової біржі можливо за умови дотримання ще більш жорстких вимог, а саме:

- компанія-емітент існує не менше п'яти років;
- власний капітал компанії-емітента – не менше 1 млрд. грн.;
- річний чистий дохід від реалізації товарів, робіт, послуг за останній фінансовий рік становить не менше 1 млрд. грн. (крім банків);
- середнє значення ринкової капіталізації компанії-емітента становить не менше 1 млрд. грн.;
- мінімальна частка акцій у вільному обігу становить не менше 25%, водночас у двох інвесторів сумарно може бути не більше ніж 50% від цієї частки;
- кількісний склад акціонерів компанії-емітента – не менше 500 акціонерів;
- кількість незалежних членів наглядової ради компанії-емітента становить принаймні 25% кількісного складу ради;
- у компанії-емітента запроваджено посаду корпоративного секретаря;
- наглядова рада компанії-емітента запровадила посаду внутрішнього аудитора (створила службу внутрішнього аудиту);
- компанія-емітент проводить щорічну аудиторську перевірку відповідно до міжнародних стандартів аудиту за участю незалежного зовнішнього аудитора (не менше трьох років);
- компанія-емітент розкриває фінансові звіти українською та англійською мовами;
- компанія-емітент дотримується принципів корпоративного управління та міжнародних стандартів складання фінансової звітності;
- компанія-емітент уклала договір із маркет-мейкером про підтримку ліквідності акцій.

Висновки. Вищезазначене свідчить про те, що єдиною вимогою, дотримання якої дозволяє набуття статусу ПАТ, є проходження процедури лістинга та внесення до біржового реєстру, до відповідного рівня лістинга. Тому компанії, які створюються після набуття чинності Законом № 2210–VIII, можуть претендувати на набуття статусу ПАТ лише після трьох років існування. На початковому етапі заснування акціонерного товариства його акції підлягають поширенню суто серед його засновників шляхом приватного розміщення, тобто утворюється ПрАТ, яке лише по закінченні трьох років може подавати відповідні документи для проходження процедури лістинга та надалі претендувати на набуття статусу ПАТ. Це є виправданим кроком, який забезпечить можливість набуття статусу публічного акціонерного товариства лише тим компаніям, які уже пройшли початковий етап становлення та зарекомендували себе як надійні суб'єкти господарювання з перспективами подальшого розвитку. Це дозволить іноземним інвесторам більш серйозно сприймати перспективи ділового співробітництва з національними акціонерними товариствами.

Список використаних джерел:

1. Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/edrpy/ukr/EDRPU_2018/ks_opfg/ks_opfg_0618.htm.
2. Резнік О., Шевченко О. Перспективи діяльності акціонерних товариств в нових умовах. Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2016. Вип. 37. Т. 2. С. 73–77.
3. Офіційний сайт Державної фіскальної служби України. URL: <http://officevp.sfs.gov.ua/media-ark/news-ark/324207.html>.
4. Глух А. Особливості функціонування акціонерних товариств та їх діяльність у призмі нового законодавства. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2018. № 1/2018. С. 104–107.
5. Ігнат'єва І. Корпоративне управління: підручник. К.: ЦУЛ, 2013. 600 с.
6. Про затвердження Порядку оприлюднення повідомлення емітентами цінних паперів про те, що вони вважаються такими, що здійснювали публічну пропозицію цінних паперів: рішення Національної комісії із цінних паперів та фондового ринку від 13 лютого 2018 р. № 75. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z0296-18>.
7. Про затвердження Положення про функціонування фондових бірж: рішення Національної комісії із цінних паперів та фондового ринку від 22 листопада 2012 р. № 1688. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z2082-12/page>.

ТРУДОВЕ ПРАВО, ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ**ГОСТИЮК О. Д.,**

аспірант

*(Харківський національний університет
внутрішніх справ)*

УДК 349.2

ПРАВО НА ПРАЦЮ ЯК МІЖНАРОДНИЙ СТАНДАРТ

Проаналізовано основні доктринальні підходи до визначення поняття «міжнародно-правове регулювання праці» та «міжнародні стандарти у сфері праці». З'ясовано значення міжнародних стандартів праці у забезпеченні реалізації права на працю. Визначено роль міжнародних стандартів у сфері праці для розвитку національного трудового законодавства. З урахуванням одержаних знань, сформульовано авторське визначення понять «міжнародні стандарти у сфері праці» та «право на працю як міжнародний стандарт».

Ключові слова: *міжнародно-правове регулювання праці, міжнародні стандарти у сфері праці, право на працю як міжнародний стандарт.*

Проанализированы основные доктринальные подходы к определению понятия «международно-правовое регулирование труда» и «международные стандарты в сфере труда». Выяснено значение международных стандартов труда в обеспечении реализации права на труд. Определена роль международных стандартов в сфере труда для развития национального трудового законодательства. С учетом полученных знаний сформулировано авторское определение понятий «международные стандарты в сфере труда» и «право на труд как международный стандарт».

Ключевые слова: *международно-правовое регулирование труда, международные стандарты в сфере труда, право на труд как международный стандарт.*

The main doctrinal approaches to the definition of the concept of “international legal regulation of labor” and “international standards in the world of work” are analyzed. The importance of international labor standards in ensuring the realization of the right to work is clarified. The role of international standards in the world of work for the development of national labor legislation has been determined. Taking into account the obtained knowledge, the author’s definition of the concepts “international standards in the world of work” and “the right to work as an international standard” is formulated.

Key words: *international legal regulation of labor, international standards in the world of work, right to work as an international standard.*

Вступ. Аналізуючи право на працю, його сутність, значення та призначення в житті кожного індивіда та суспільства в цілому, варто звернутись до положень міжнародного трудового права, яке є невід’ємним складовим елементом міжнародної системи захисту прав, що виникають у сфері праці. Крім того, говорячи про міжнародно-правове регулювання праці (як про механізм реалізації та захисту права на працю), варто зауважити, що йому

належить пріоритетна роль у формуванні національного трудового законодавства в частині імплементації норм міжнародного трудового права у національне законодавство держав, які визнають дію міжнародно-правових норм на своїй території. Тому міжнародні стандарти у сфері праці визначають керівні начала, базові ідеї та концептуальну основу правового регулювання таких відносин у межах юрисдикції окремо взятої країни та визначають сутнісний зміст категорії «право на працю як міжнародний стандарт». Останнє, у свою чергу, є комплексним поняттям, що охоплює базові уявлення про працю, її значення в житті людини та оптимально-сприятливі умови реалізації права на працю.

Тому, зважаючи на те, що міжнародні стандарти визначають еталон та взірць для наслідування, а також є критерієм ефективності та відповідності загальноновизнаним нормам та принципам, дослідження цього питання в контексті трудового права представляє особливу актуальність як для науки, так і практики суспільного життя.

Зважаючи на актуальність обраної теми дослідження, відповідна проблема є предметом численних наукових досліджень та наукових диспутів у сфері права. Окремі аспекти розглядуваної тематики у своїх працях досліджували такі вчені, як: Н.Б. Болотіна, В.С. Венедиктов, О.С. Волохов, Г.С. Гончарова, Ю.П. Дмитренко, П.І. Жигалкін, В.В. Жернаков, Л.І. Лазор, С. С. Лукаш, А.Р. Мацюк, О.Г. Серета, О.А. Телічко, В.М. Пилипенко, О.О. Покрещук, В.І. Прокопенко, О.І. Процевський, В.Г. Ротань, Г.І. Чанишева, О.В. Черноус, Л.В. Ходос, Н.М. Хуторян, М.М. Якименко та інші науковці.

Постановка завдання. Зважаючи на актуальність досліджуваної проблематики, на значення міжнародно-правового регулювання у сфері праці та сутнісне призначення міжнародних стандартів, метою відповідного дослідження є визначення категоріальної сутності понять «міжнародно-правове регулювання у сфері праці» та «міжнародні стандарти у сфері праці»; з'ясування значення відповідних феноменів для розвитку національного трудового законодавства; визначення ролі кожного з них у забезпеченні реалізації права на працю кожною особою, яка має намір працювати; з урахуванням висновків, сформованих за результатами відповідного теоретико-правового аналізу, запропонувати власну наукову інтерпретацію понять «міжнародні стандарти у сфері праці» та «право на працю як міжнародний стандарт».

Результати дослідження. Право на працю – невід'ємне право людини, а праця – необхідна умова його реалізації. Саме тому це право вважають фундаментальним у системі основних прав людини, а його захист визнається пріоритетним завданням держаної політики. Проте сутність захисту в контексті досліджуваної проблематики не зводиться виключно до захисту в прямому значенні цього слова, а передбачає цілий комплекс заходів та мір, що реалізуються як на державному, так і локальному рівнях із метою забезпечення реалізації права на працю, створення сприятливого середовища для його здійснення і усунення перепон та відновлення порушених прав у сфері праці.

Одним із способів забезпечення належної реалізації права на працю є міжнародно-правове регулювання праці. У найбільш загальному вигляді відповідне регулювання виконує подвійну функцію: встановлення т.зв. еталону у сфері правового регулювання відносин найманої праці, а в подальшому здійснення контролю за дотриманням державами взятих на себе міжнародних зобов'язань у сфері праці.

Міжнародне трудове право є невід'ємним складником міжнародної системи захисту прав і свобод людини. Водночас воно покликане сприяти підвищенню економічної ефективності праці, її достатньо високій ефективності й ринковій конкурентоспроможності. Звідси виникають постійні конфлікти між правами працюючих (найманих працівників) і правами роботодавців, які важливо відрегулювати правовим чином так, щоб існували ефективні й доступні механізми розв'язання цього перманентного конфлікту, запобігали соціальним вибухам та нераціональному витрачання людських й соціальних ресурсів [9, с. 381].

У контексті сказаного зауважимо, що значення міжнародно-правового регулювання праці полягає як у визначенні змісту норм національного законодавства, у забезпеченні спрямування таких норм у бік відповідності загальноновизнаним міжнародним стандартам, так і в тому,

що таке регулювання чинить реальний вплив на конкретні трудові відносини, забезпечуючи при цьому повноцінну реалізацію громадянами свого конституційного права на працю. Крім того, досвід усього міжнародного співтовариства стосовно правового регулювання відносин праці є корисним, проте необхідним для модернізації правової системи України та оновлення вітчизняного законодавства відповідно до показників міжнародного права.

Щодо цього Г.М. Грабовська зауважує, що «використання міжнародно-правових стандартів у національне законодавство про працю, безумовно, є надзвичайно важливим, беручи до уваги те, що українське законодавство стоїть на порозі реформування». Свою позицію науковець аргументує твердженням про те, що права і свободи людини досі ще не стали найвищою соціальною цінністю. Незважаючи на те, що наша держава проголошена соціальною, реалізація низки соціальних і економічних прав є дуже проблемною. Це стосується і права на працю, оскільки його реалізація залежить не стільки від офіційного визнання та закріплення, скільки від конкретної політики держави, спрямованої на створення механізму його реалізації, більш активної участі громадян у політичному, економічному та соціально-му житті суспільства [3, с. 79].

Так, що представляє собою міжнародно-правове регулювання праці та яке значення відповідного феномена в структурі механізму реалізації права на працю, з'ясуємо надалі в процесі теоретико-правового аналізу положень правової теорії.

За словами С. С. Лукаша, під міжнародно-правовим регулюванням праці розуміється регулювання умов праці й охорони законних прав працівників за допомогою міжнародних угод, а різноманіття міжнародних відносин у сфері праці призводить до існування різноманітних міжнародно-правових норм. При цьому зміст міжнародної норми про працю є наріжним критерієм зацікавленості держав у її імплементації – фактичній реалізації міжнародних зобов'язань держав у сфері регулювання праці на внутрішньодержавному рівні. Саме з оцінки змісту міжнародних норм починається процес прийняття державою рішення про укладення міжнародних договорів або приєднання до них. Крім того, науковець стверджує, що сутність міжнародно-правового регулювання праці становлять ідеї правового захисту вищих цінностей суспільства й держави, а саме: прав і свобод людини, її честі й гідності у сфері праці [8, с. 29]. Ідеться про т.зв. ідейну основу діяльності, що реалізується в межах міжнародно-правового регулювання відносин стосовно праці. А саме визначення, запропоноване автором, є відображенням діяльнісного підходу до розуміння досліджуваного поняття.

Дещо по-іншому до вирішення цього питання підходить О.С. Волохов. Так, за його словами, міжнародно-правове регулювання праці полягає у застосуванні положень міжнародних документів у сфері праці до трудових і пов'язаних із ними відносин, які виникають у межах окремої держави та під час діяльності транснаціональних корпорацій [2, с. 347].

На нашу думку, це визначення за змістом є дещо обмеженим. З одного боку, міжнародно-правове регулювання зводиться до діяльності, але з іншої – питання про те, якою саме є діяльність, залишається незрозумілим. Адже формулювання змісту поняття через словосполучення «застосування положень міжнародних документів у сфері праці...» не акцентує уваги на тому, яке значення відповідні положення та міжнародні документи в цілому мають для національного законодавства. Тому, на наш погляд, у такому разі доцільно говорити лише про організаційний елемент міжнародно-правового регулювання.

Натомість О.В. Чорноус визначає міжнародно-правове регулювання праці встановленою міжнародними договорами (актами) системою стандартів щодо регулювання праці, яку держави, що приєдналися до відповідного міжнародного договору (ратифікували його), використовують у національному трудовому законодавстві [11, с. 250].

Ю.П. Дмитренко визначає міжнародно-правове регулювання праці регламентуванням за допомогою міжнародних угод (договорів) та інших міжнародно-правових засобів питань, пов'язаних із застосуванням найманої праці, покращення її умов, охороною праці, захистом індивідуальних і колективних інтересів працівників.» [4, с. 476].

Але і такого змісту формулювання не викликає однозначного схвалення серед представників наукової думки.

Тому І.І. Яцкевич пропонує розглядати міжнародно-правове регулювання кризь призму широкого та вузького підходів, наголошуючи на тому, що їх об'єднує публічно-правовий характер міжнародно-правового регулювання відносин у сфері праці. Так, у широкому розумінні під міжнародно-правовим регулюванням, на переконання науковця, варто розуміти діяльність відповідних суб'єктів міжнародного права, так і результат такої діяльності, тобто певну систему правових актів, що складають суть міжнародно-правового регулювання відносин у сфері праці. У вузькому – систему міжнародних актів, норми яких спрямовані на правове впорядкування відносин у сфері праці [13, с. 4]. Адже, як справедливо зазначає В.М. Костюк, «міжнародно-правові акти виступають основною формою правового регулювання трудових відносин ...». [7, с.152].

Так чи інакше, але в контексті цього дослідження нас цікавить не міжнародно-правове регулювання як таке, а сутнісне значення відповідного явища, фундаментальна основа та правовий інструментарій його здійснення. Зважаючи на це, визначення, яке запропонувала Г.І. Чанишева, на нашу думку, є таким, що повністю відображає сутнісний елемент терміна «міжнародно-правове регулювання у сфері праці».

Г.І. Чанишева стверджує, що міжнародно-правове регулювання праці – це встановлена міжнародними договорами (актами) система стандартів щодо регулювання праці, яку держави, що приєдналися до відповідного міжнародного договору (ратифікували його), використовують у національному трудовому законодавстві [10, с. 221].

Тому варто говорити про міжнародні стандарти як про фундамент відповідного регулювання.

Міжнародні стандарти праці, за словами І.Я. Кисельова, – це своєрідна нормативна субстанція міжнародного трудового права, що відображає результати діяльності держав і направлена на внесення до ринкової економіки соціальних цінностей. Змістом цих стандартів є концентроване відображення досвіду багатьох країн, результат прискіпливого відбору найбільш цінних та універсально значимих норм і положень національних систем трудового права, створення оригінальних синтетичних правил за участю юристів, які представляють існуючі системи правового регулювання праці, підсумок зіткнення різноманітних думок та підходів, різнорідних політичних сил та інтересів, ідеологічних концепцій, знаходження компромісних юридичних формул, трансформованих у міжнародні норми [6, с. 448].

Цікаву точку зору щодо визначення, що таке «міжнародні стандарти», висловив Л.В. Ходос. Так, за його словами, міжнародні стандарти – це мінімальні вимоги, які цивілізована держава та цивілізований, соціально відповідальний бізнес зобов'язані забезпечити своїм громадянам у трудовій сфері в процесі імплементації міжнародних норм і принципів взаємодії праці й бізнесу в національне законодавство. У свою чергу, значення таких стандартів, за твердженням науковця, полягає у забезпеченні гармонізації трудового законодавства України та становленні глобального громадянського суспільства [9, с. 381, 382].

Уперше право на працю (як міжнародний стандарт) отримало нормативне закріплення в Загальній декларації прав людини, що схвалена Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 10 грудня 1948 року. Відповідний документ – це нормативне закріплення широкого спектру прав у сфері праці. І це очевидно, адже, як зауважує Д.М. Величко, людина та праця – одинорідні поняття [1, с. 142]. Підтвердженням тому є положення ст. 23 Декларації, яка закріпила такі принципово важливі у цьому питанні твердження: 1) кожна людина має право на працю, на вільний вибір роботи, на справедливий й сприятливий умови праці та на захист від безробіття; 2) кожна людина, без будь-якої дискримінації, має право на рівну оплату за рівну працю; 3) кожний працюючий має право на справедливую і задовільную винагороду, яка забезпечує гідне людське існування, її самої та її сім'ї, і яка в разі необхідності доповнюється іншими засобами соціального забезпечення; 4) кожна людина має право створювати професійні спілки і входити до професійних спілок для захисту своїх інтересів.

Зауважимо, що прийняття Загальної Декларації прав людини ознаменувало визнання та документальне закріплення пріоритету прав людини, а у сфері трудових відносин – пріоритет прав працівників, причому це відбулося вперше. С. М. Кускова переконує, що пріори-

тет інтересів працівників над інтересами роботодавців обґрунтовується загальною логікою концепції природного права, а не політичними переконаннями авторів Декларації [5, с. 71].

Подальший розвиток право на працю (як міжнародний стандарт) отримало в Міжнародному Пакті про економічні, соціальні й культурні права, що був прийнятий 16 грудня 1966 року.

І на відміну від Загальної Декларації прав людини, яка лише проголошує право на працю, ст. 6 Пакту визначає зміст цього права, який зводиться до такого: право на працю включає право кожної людини дістати можливість заробляти собі на життя працею, яку вона вільно обирає або на яку вільно погоджується. Зауважимо, що особливістю відповідного міжнародного документу є те, що він визначає тверді юридичні зобов'язання сторін щодо імплементації його норм у національне законодавство держав, що ратифікували його.

Право на працю отримало відображення і на регіональному рівні. Так, Європейська соціальна Хартія 1961 року визначила забезпечення ефективного здійснення права на працю однією з найголовніших цілей та одним із найголовніших обов'язків досягнення і підтримання високого і стабільного рівня зайнятості, маючи на меті досягнення повної зайнятості. Крім того, відповідна Хартія визначила зобов'язання держав такого змісту: 1) ефективно захищати право працівника заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає; 2) створювати безкоштовні служби працевлаштування для всіх працівників або забезпечувати їх функціонування; 3) забезпечувати належну професійну орієнтацію, підготовку та перекваліфікацію або сприяти їм. Вищенаведені положення, як переконує М.М. Якименко, свідчать про ототожнення права на працю з обов'язком держави надати роботу кожному бажаючому та здатному працювати, забезпечуючи тим самим умови повної зайнятості населення в країні [12, с. 126].

На переконання науковця, така позиція є хибною та шкідливою, адже призводить до визнання права на працю юридичною фікцією. Право на працю (як міжнародний стандарт), на чому наголошує М.М. Якименко, не може і не повинно залежати від забезпечення в країні умов повної зайнятості населення. Сприяння повній, продуктивній і вільно обраній зайнятості необхідно розглядати лише одним із засобів практичної реалізації права на працю [12, с. 127].

Висновки. Отже, проаналізувавши інститут міжнародно-правового регулювання праці та міжнародних стандартів у сфері праці, доходимо висновку про фундаментальне та функціональне значення його норм для забезпечення реалізації людиною її природного права на працю.

Так, фундаментальне значення міжнародних стандартів у сфері праці зумовлене тією роллю, яку вони відіграють в процесі імплементації міжнародних норм у національне трудове законодавство. Норма, що прийнята на міжнародному рівні та визнана міжнародною спільнотою, виступає правовим орієнтиром для національного законодавства держав, які активно та успішно проводять соціальну політику з акцентом на концепцію природних прав людини в цілому та природного права на працю зокрема. У свою чергу, функціональне значення зумовлене тим, що міжнародні стандарти у сфері праці є критерієм оцінки визнання міжнародною спільнотою тих основоположних начал, які згодом будуть покладені в основу того чи іншого міжнародного документа. Адже, якщо певна засада правового регулювання знайшла своє втілення у міжнародному праві, значить вона прийнята міжнародною спільнотою, тому є міжнародним стандартом.

Крім того, ми пропонуємо розмежовувати категорії «міжнародні стандарти у сфері праці» та «право на працю як міжнародний стандарт». Так, міжнародні стандарти у сфері праці – це керівні начала міжнародно-правового характеру, що прийняті міжнародною спільнотою та визначають основи правового регулювання відносин у сфері праці, зважаючи на відповідність загальноновизнаним принципам права.

Натомість право на працю (як міжнародний стандарт) – це ідейно-концептуальна основа організації відносин, що виникають стосовно та у зв'язку із використанням найманої праці, представленої у вигляді комплексу правомочностей щодо реалізації людиною її природної здатності до праці у відповідності із загальноновизнаними принципами права та нормами міжнародного права.

Список використаних джерел:

1. Величко Д.М. Зміст права на працю в міжнародних документах та законодавчих актах України. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. 2015. № 13 (1). С. 142–145.
2. Волохов О.С. Міжнародно-правове регулювання праці: поняття та принципи. Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 56. Київ: Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України, 2012. 680 с.
3. Грабовська Г.М. Міжнародно-правові стандарти регулювання праці. Право і суспільство. 2015. № 4 (2). С. 76–80.
4. Дмитренко Ю.П. Трудове право України: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2009. 624 с.
5. Карпушкин А.В. Конституционные права и свободы в сфере труда в России: монография. Москва: Юрлитинформ, 2013. 304 с.
6. Киселев И.Я. Сравнительное и международное трудовое право : учеб. для вузов. Москва: Дело, 1999. 728 с.
7. Костюк В. Роль Організації Об'єднаних Націй та Міжнародної організації праці у міжнародно-правовому регулюванні трудової правосуб'єктності. Публічне право: наук.-практ. юрид. журн. / засн.: Всеукр. громад. орг. «Майбутнє країни», Ужгород. нац. ун-т. Київ, 2012. № 4 (8). С. 151–157.
8. Лукаш С. С. Міжнародно-правове регулювання в сфері праці. Юридична наука і практика. 2011. № 2. С. 28–34.
9. Ходос Л.В. Міжнародні стандарти праці та політико-правові процеси гармонізації національного й світового ринків праці. Форум права. 2010. № 1. С. 381–388. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2010_1_62
10. Чанишева Г.І. Колективні відносини у сфері праці: Теоретичні та практичні проблеми правового регулювання: дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.05. Одеса, 2001. 418 с.
11. Черноус О.В. Джерела міжнародно-правового регулювання праці та їх вплив на національне законодавство. Право і безпека. 2012. № 4. С. 249–253.
12. Якименко М.М. Право на працю в міжнародних документах та його закріплення в законодавстві України. Право і безпека. 2006. № 5(2). С. 125–129.
13. Яцкевич І.І. Поняття та особливості міжнародно-правового регулювання юридичних гарантій у сфері праці. Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». 2014. № 2(10). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Choasp_2014_2_36.

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС

АВРАМЕНКО Я. П.,
адвокат

УДК 347.27

ПОТЕЧНИЙ РИНОК ЯК ОБ'ЄКТ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

У статті досліджуються чинники, умови та передумови, які впливають на формування інфраструктури іпотечного ринку як об'єкта державного управління. Зважаючи на аналіз наукових джерел, законодавство України, практику іноземних держав із формування ринків іпотечного кредитування та здійснення державного впливу на цей процес, у статті запропоновано авторські підходи до вирішення проблеми формування інфраструктури іпотечного ринку в Україні.

Ключові слова: іпотечний ринок, формування інфраструктури іпотечного ринку, державне управління в сфері іпотечного кредитування.

В статье исследуются факторы и условия, которые влияют на процесс формирования инфраструктуры ипотечного рынка как объекта государственного управления. На основе анализа научных источников, законодательства Украины практики иностранных государств по формированию рынков ипотечного кредитования и осуществления на этот процесс государственного воздействия в статье предложены авторские подходы к решению проблемы формирования инфраструктуры ипотечного рынка в Украине.

Ключевые слова: ипотечный рынок, формирование инфраструктуры ипотечного рынка, государственное управление в сфере ипотечного кредитования.

The article investigates factors, conditions and prerequisites that influence the formation of the infrastructure of the mortgage market as an object of public administration. On the basis of the analysis of scientific sources, Ukrainian legislation, foreign countries' practices on the formation of mortgage lending markets and the state influence on this process, author's approaches to solving the problem of the formation of the mortgage market infrastructure in Ukraine are proposed in the article.

Key words: mortgage market, formation of the infrastructure of the mortgage market, public administration in the field of mortgage lending.

Вступ. У світовій практиці іпотека є важливим чинником збільшення інвестицій в економіку та забезпечення її швидкого зростання. Іпотечні кредити складають більше половини всіх кредитів, що видаються країнами Європейського Союзу. Обсяг портфелів іпотечних кредитів у країнах Європейського Союзу становить близько 400 млрд. євро, що становить 40% ВВП об'єднаної Європи [4].

Певні економічні перспективи розвитку в Україні також пов'язані з ринком іпотечного кредитування. Фінансуючи іпотечні кредити за рахунок коротких і дорогих ресурсів, а також коштів населення, банки не спроможні встановлювати привабливі параметри. Зважаючи на економічні дослідження, обсяги іпотечного кредитування у ВВП країн-членів Європейського Союзу становлять 35%, України – 6,1%. Загрозливим є рівень доларизації іпотечних

кредитів вітчизняних банків, який упродовж 01.01.2014–01.01.2017 рр. становив близько 45% [8].

Практика останніх років показала, що одним із важливих факторів, які відіграють негативну роль у стагнації вітчизняного іпотечного ринку під час фінансово-економічної кризи та стримують його подальший розвиток, є недостатній рівень іпотечної інфраструктури. Вирішення цієї проблеми є предметом організаційно-правового впливу відповідних державних інституцій.

Формування іпотечного ринку та його інфраструктури (як функція державного управління) є складником економічної функції держави і передбачає багатовекторні напрями діяльності відповідних державних інституцій. Це зумовлено особливостями самого об'єкта управління, яким є іпотечний ринок, запровадженням у його межах функціонування кредитних механізмів та взаємодії з фінансовим, фондовим та страховим ринками. Управління цим процесом передбачає необхідність урахувувати структуру іпотечного ринку та його зв'язок з іпотечною системою держави, інтереси потенційно можливих суб'єктів-позичальників та зняття конфлікту між інтересами різних суб'єктів-учасників ринку, особливості територіального аспекту формування іпотечного ринку, фактори (умови та передумови), які впливають на його формування, систему ризиків, яка супроводжує кредитування іпотечного ринку, загальні тенденції розвитку економічних відносин в умовах євроінтеграційних процесів, що відбуваються в Україні.

Результати дослідження. Сьогодні неможливо уявити сучасну економіку будь-якої країни без фінансового ринку, що є її невід'ємним складником та умовою, яка забезпечує її сталий розвиток та ефективність. Із точки зору економічної науки, фінансовий ринок – це специфічна сфера економічних відносин, де відбувається купівля-продаж фінансових ресурсів [15].

Беручи за основу наведене визначення фінансового ринку, доцільно уточнити цю дефініцію з урахування правового аспекту: фінансовий ринок – це система економічних відносин, що виникають у зв'язку з операціями фінансових активів, які мають правову форму вираження. Фінансовий ринок має свою структуру, яку можна розглядати у трьох аспектах: за видами інструментів, що забезпечують рух фінансових активів – кредитний ринок, ринок цінних паперів та валютний ринок; за інституційними ознаками грошових потоків – ринок прямого та ринок опосередкованого фінансування; за економічним призначенням фінансів – ринок грошей та ринок капіталів.

О. Євтух та І. Разумова зазначають, що частина фінансового ринку, на якому перерозподіляється позичковий капітал, що забезпечується заставою нерухомості, називається ринком іпотечного капіталу. Він разом із ринком іпотечної нерухомості становить ринок іпотеки, оскільки останній – це складова частина не тільки фінансового ринку, а й ринку нерухомості [7, с. 21; 17, с. 53]. Іпотечний ринок розглядається таким, що забезпечує рух фінансового капіталу у формі іпотечних цінних паперів і виступає сегментом ринку цінних паперів або сферою акумулювання довгострокових грошових нагромаджень із метою надання іпотечних кредитів шляхом емісії іпотечних облігацій, а тому є частиною ринку позикових капіталів [16, с. 66].

Отже, іпотечний ринок – це двосторонній процес, змістом якого є створення іпотечного позикового капіталу у вигляді іпотечних кредитів та перетворення його у фінансові зобов'язання, забезпечені нерухомим майном,

Цей висновок дає можливість розглядати іпотечний ринок системою організаційно-правових та економіко-правових відносин, які виникають у процесі формування іпотечного позикового капіталу та трансформації його у фінансові зобов'язання, забезпечені нерухомим майном.

Економічною формою іпотечного позикового капіталу є іпотечний кредит, а формами фінансових зобов'язань – іпотечні цінні папери у вигляді, заставних, іпотечних облігацій, іпотечних сертифікатів.

Під час аналізу іпотечного ринку (як об'єкта державного впливу) необхідно виходити не лише з того, що він є складником іпотечної системи, а й із того, що остання (як цілісна

система) має свою структуру, кожен елемент якої може виконувати окрему функцію системи. У статичній іпотечна система – це сукупність суб'єктів і об'єктів. У динаміці – це їх взаємодія на основі відповідних процедур, методів та принципів. При цьому і сама структура іпотечної системи, і взаємодія її елементів визначені у нормах права.

Здійснення державного управління формуванням інфраструктури іпотечного ринку залежить також від його моделі, яку кожна держава визначає самостійно (залежно від конкретно-історичних умов, що надалі відображаються у її структурі та зумовлюють відповідний вплив на економічний розвиток суспільства).

За правовою основою іпотеки поділяються на англосаксонську та романо-германську. За англосаксонським правом сутність іпотеки полягає у тому, що предмет застави знаходиться у власності заставодержателя, романо-германська система права передбачає, що предмет застави залишається у власності заставодавця [1, с. 24].

Майже всі країни (незалежно від типу домінуючої моделі іпотечної системи) розбудували власні іпотечні системи у багатовекторному напрямі (у них органічно поєднувались елементи як американської, так і німецької іпотечних моделей). При цьому будь-яка модель іпотечної системи обов'язково передбачає присутність державної підтримки [18, с. 11].

Іпотечний ринок прийнято поділяти на первинний та вторинний [1, с. 40]. Функціонування первинного ринку іпотечного кредитування передбачає наявність інфраструктурних елементів, які виконують обслуговуючі функції, спрямовані на створення умов та гарантій реалізації прав та законних інтересів учасників ринку. До таких інфраструктурних інституцій ринку іпотечного кредитування належать установи з надання нотаріальних та юридичних послуг; посередники на ринку нерухомості; оцінювачі нерухомості; органи державної реєстрації прав на нерухоме майно та правочинів, предметом яких є нерухоме майно; страхові компанії, які здійснюють страхування нерухомості, життя і працездатності позичальника, страхування цивільної відповідальності учасників іпотечного ринку.

Створення інфраструктури іпотечного ринку вимагає урахування видів іпотек. У науковій доктрині пропонувалася така класифікація іпотек за однорідними ознаками: за об'єктом іпотеки (земля, житлова нерухомість, комерційна нерухомість, промислова нерухомість, майнові права на нерухомість тощо); за сферою застосування (аграрний сектор, житлова сфера, промисловість, комерційна сфера тощо); за цілями використання (отримання доходу та споживчі цілі (вирішення житлового питання, відтворення основних фондів) тощо) [18, с. 9].

Під час здійснення владно-організуючого впливу на процес формування та розвитку інфраструктури ринку кожного із зазначених видів іпотек необхідно враховувати їхні особливості як об'єктів державного управління, оскільки разом із проблемами ефективності функціонування іпотечного ринку загального характеру, які вимагають свого вирішення, існують проблеми, пов'язані з ринком певного виду нерухомості. При цьому ефективність державного управління у сфері іпотечного кредитування зумовлюється не лише необхідністю врахування особливостей об'єктів іпотеки, а й факторів, які впливають на формування та використання.

Так, до об'єктів іпотечного кредитування житла для населення належить житло, яке має значний рівень морального та фізичного старіння та новозбудоване житло. Перше не є привабливим для потенційних кредиторів за рахунок своєї низької ліквідності. Друге вимагає значних заощаджень населення. Неможливість залучення довгострокових ресурсів призводить до подорожчання та збереження високої ціни на кредити.

У цих умовах участь держави у формуванні інфраструктури ринку іпотечного кредитування житла має включати програми довгострокового кредитування будівництва житла та кредитування громадян на умовах пайової участі із залученням бюджетних коштів; залученням коштів держави у систему рефінансування кредитів у житловій сфері; активізацію діяльності Державної іпотечної установи на вторинному іпотечному ринку в системі рефінансування іпотечних кредиторів; забезпечення збільшення частки іпотечних цінних паперів інвесторів на етапі формування та розвитку ринку іпотечних цінних паперів на ре-

гіональному рівні. Водночас, як свідчать офіційні данні, на 2017–2018 рр. на фінансування програм дешевого житла виділення бюджетних коштів не передбачалося.

Структурним елементом інфраструктури іпотечного ринку є інститути страхування. Вони дають можливість знижувати або перерозподіляти основні іпотечні ризики, дозволяючи зменшувати вартість іпотечних кредитів та вільно оперувати фінансовими ресурсами, забезпечують збереження заощаджень населення та коштів інвесторів. На проблеми страхування ризиків іпотечного кредитування в Україні зверталась увага у наукових джерелах [5; 6; 19; 3; 20].

Вітчизняна практика свідчить, що страховим захистом покриваються ризики кредиторів.

Із метою зменшення фінансових ризиків, які потенційно можуть нести всі учасники ринку іпотечного кредитування, необхідно створити механізми стимулювання розвитку страхового бізнесу в зазначеній сфері, зокрема економіко-правові механізми привабливості для страхових компаній, участі у процесі іпотечного кредитування житла як на вторинному, так і на первинному ринках.

Тому доцільним було б запозичити досвід зарубіжних країн і розширити предмет страхування за рахунок страхування фінансових ризиків (Private Mortgage Insurance) у випадках відмови або неможливості боржника виконати свої зобов'язання, різкої зміни ринкової кон'юнктури. За таких умов погашення наданого кредиту або збитків бере на себе страхова організація. В Україні основними об'єктами страхування є предмет іпотеки на випадок його загибелі або пошкодження та життя позичальника. У США діють дві системи іпотечного страхування – державна і приватна. Головна відмінність між ними виявляється у розмірі покриття збитків. Державна страхова система покриває 100% невикрашеного кредиту. Приватна страхова система покриває лише 25% невикрашеного кредиту, а інше банк покриває за рахунок реалізації застави [14].

Ще одним видом страхування за кордоном є страхування титулу: кредитор страхується від неточностей або непередбачених обставин із визначенням останнього власника нерухомості, а також наявності ще не виявлених обтяжень. Останній вид страхування, незважаючи на існування відповідного правового підґрунтя, не знайшов свого розповсюдження в Україні.

Також доцільно було б кошти, які отримують страхові компанії за договорами страхування іпотеки, акумулювати у спеціальний фонд для подальшого його використання як позикового капіталу на іпотечному ринку житла. Такий капітал можна було б розглядати джерелом «довгих» грошей, яких сьогодні бракує. Механізм включення цих коштів у систему кредитування міг би бути різним: через викуп страховими компаніями з подальшим продажем іпотечних цінних паперів; шляхом створення спеціального іпотечного банку житла, засновником якого могли б бути об'єднання страхових компаній. Для реалізації цієї пропозиції необхідно на рівні законодавства запровадити заходи, спрямовані на підвищення рівня капіталізації страховиків. Ідеться про збільшення статутного капіталу, який відповідав би рівню ризиків.

Засновниками іпотечних банків могли б стати також недержавні накопичувальні пенсійні фонди. Із цією метою необхідно внести відповідні зміни до Закону України «Про недержавне пенсійне забезпечення» від 9 липня 2003 року № 1057-IV.

Ця пропозиція узгоджується з практикою країн, які мають розвинений ринок іпотеки, в яких надання кредитів здійснюється не тільки комерційними банками, але й небанківськими фінансовими установами, зокрема ощадно-позичковими товариствами, пенсійними фондами та страховими компаніями

На думку деяких науковців, сприятливий вплив на розвиток українського ринку іпотечного кредитування можуть мати будівельно-ощадні товариства, оскільки у складних соціально-економічних умовах ощадно-позичковий принцип надання іпотечних кредитів допоможе повернути вилучені з фінансового ринку кошти населення у банківський сектор у вигляді довгострокових інвестицій [10; 11; 12].

Зважаючи на зарубіжний досвід, ця точка зору потребує підтримки.

Найбільші ризики несе позичальник, вкладаючи свої заощадження або кредитні кошти у майбутнє житло, він не має жодних гарантій, що отримає очікуване житло. Тому присут-

ність держави на ринку житла через механізми іпотечного кредитування доцільна як гарант забезпечення покриття ризиків втрати як коштів, так і наданих договором кредитування прав на отримання житла за рахунок створення спеціального фонду. Обов'язок формування такого фонду за рахунок бюджетних коштів та його використання необхідно покласти на Національний банк України, який від імені держави має виступити таким гарантом.

Специфічним предметом іпотеки є землі сільськогосподарського призначення. На запровадження земельної іпотеки впливає система чинників, які знаходяться у площині можливого державного впливу та є предметом правового регулювання. Ідеться про невизначеність правового режиму власності на землю, низьку ліквідність земель за рахунок значної частки земель заболочених земель, які зазнають впливу водної та вітрової ерозії, нераціональну систему землекористування, відсутність механізму обслуговування земель під час знаходження їх у власності кредитора після звернення на них стягнення, низький платоспроможний попит більшості сільськогосподарських виробників. Деякі з названих питань можна вирішити за достатньо короткий час; механізм страхування заставних операцій із землею повинен бути здатним покрити всі зобов'язання позичальника перед кредитором. Інакше Державній іпотечній установі необхідно надати монопольне право викупу предмета земельної іпотеки, а для цього надати їй відповідні повноваження щодо такого предмета іпотеки, як земля. За умови створення в Україні Іпотечного банку землі (як спеціалізованої установи) згадане монопольне право доцільно надати цьому банку.

Оскільки іпотечний ринок не є ізольованою системою, а має бути органічно вбудованим в економічну систему держави й існувати поза нею не може, то під час визначення шляхів удосконалення державного управління процесом розбудови іпотечного ринку, його інфраструктури необхідно враховувати загальні чинники (умови), які впливають на нього. Як свідчить європейський досвід, таких чинників є декілька: економічні, правові та інституційні [8].

Зменшення негативного впливу цих чинників знаходиться у сфері державного управління. Так, до економічних чинників, які впливають на формування іпотечного ринку, належать такі: стабільність цін, стабільність обмінного курсу національної валюти та загальне економічне зростання. Забезпечення стабільності цін та національної валюти є об'єктом державного управління у сфері фінансів, а забезпечення загального економічного зростання – компетенцією уряду та відповідних галузевих міністерств, що не стосуються державного управління у сфері іпотечного кредитування. Однак два перших чинники є надзвичайно важливими для формування ринку іпотечного кредитування, оскільки високий рівень інфляції та девальвації робить неможливим довгострокові вкладення, а «короткі» гроші не дозволяють фінансувати великі інвестиційні проекти. Що ж стосується загального економічного зростання, то цей фактор впливає безпосередньо на рівень платоспроможності населення та його можливості з меншим рівнем ризику стати учасником відносин іпотечного кредитування.

Таким чином, якість управління у сфері іпотечного кредитування знаходиться у прямій залежності від ефективності функціонування системи державного управління фінансами та економікою.

Щодо загальних правових чинників запровадження іпотечного кредитування, то до них належать такі: наявність правових гарантій непорушності приватної власності на нерухоме майно; забезпечення правової безпеки іпотеки та визначення на законодавчому рівні правового статусу, порядку створення та діяльності іпотечних установ. На окремі види іпотеки можуть впливати спеціальні правові чинники. Так, для земельної іпотеки важливим правовим чинником є правова єдність земельної ділянки та розміщених на ній споруд і багаторічних насаджень.

Свого пояснення вимагає термін «правова безпека іпотеки». У спеціальній літературі під ним розуміють наявність ефективної системи реєстрації нерухомого майна та пов'язаних із ним прав власності й обтяжень, а також чітких правових норм примусової реалізації заставленого майна [7].

Наступною правовою передумовою іпотечного кредитування є можливість примусової реалізації іпотеки в разі невиконання зобов'язання позичальником банку. Однак 3 червня

2014 року був прийнятий Закон України «Про мораторій на стягнення майна громадян України, наданого як забезпечення кредитів в іноземній валюті» № 1304-VII. Основна проблема застосування цього закону полягає у неоднозначному розумінні змісту терміну «мораторій», коли він тлумачиться підставою втрати кредитором права на звернення стягнення на предмет іпотеки. Виходячи зі змісту ч. 2 ст. 263 ЦК України, мораторій – відстрочка виконання зобов'язань, тобто закон лише встановлює тимчасову заборону примусового стягнення. Не є вказаний закон і підставою у відмові від позову. Однак рішення суду в частині звернення стягнення на предмет іпотеки на час дії Закону № 1304-VII не підлягає виконанню.

Із економічними та правовими чинниками тісно пов'язані інституційні, зокрема становлення спеціалізованих іпотечних установ; наявність широкої мережі кадастрових служб і організація державної реєстрації прав на нерухоме майно; розвиток сфери нотаріальних послуг, оціночної та страхової діяльності; наявність ринків нерухомості та біржового ринку цінних паперів. Дія цього чинника має враховуватися під час здійснення організаційної функції та функції регулювання у процесі державного управління у сфері іпотечного кредитування.

На формування та розвиток іпотечного ринку впливають не лише умови, а й передумови політичного, економічного, правового та історичного характеру.

До політичних передумов належить загальна стабільність суспільної системи, ступінь передбачуваності політичних режимів та наявності зовнішньої загрози. Ці передумови мають враховуватися на рівні формування державної політики у сфері розвитку іпотечної системи у країні, стратегічного довгострокового і середньострокового прогнозування та планування запровадження державних програм сприяння іпотечному кредитуванню у пріоритетних сферах, наприклад, у сфері житлової та земельної іпотеки.

Висновки. Правові передумови визначаються здатністю правового середовища захищати відносини власності на об'єкти нерухомості, забезпечення законних способів накладення стягнення і відчуження майна, що є об'єктом застави, а також наявність чіткої системи реєстрації нерухомості. Указані передумови мають враховуватися під час здійснення функцій регулювання та під час формування заходів з удосконалення правової системи України в цілому.

Економічні передумови пов'язані із загальним розвитком кредитного ринку й ринку цінних паперів у країні, фондовими ринками, рівнем інфляції, платоспроможності населення. Ці передумови вимагають системного підходу до розроблення державної політики у сфері фінансів, руху нерухомості та капіталів, подолання відірваності іпотечного ринку від фондового ринку та ринку цінних паперів.

До історичних передумов і чинників, у наукових дослідженнях, належать традиції нагромадження ресурсів, а також ставлення до кредиту населення та історичні особливості формування земельного устрою [13, с. 57].

Список використаних джерел:

1. Базилевич В., Погорельцева Н. Іпотечний ринок. Київ: Знання. 2008. 717 с.
2. Вовчак О. Система іпотечних облигацій як механізм рефінансування іпотечних кредитів: європейська практика, та впровадження в Україні. Банківська справа. 2008. № 3. С. 56–65.
3. Волосовіч С. Сучасні проблеми іпотечного страхування в Україні. Вісник КНТЕУ. 4/2011. С. 32–41.
4. Гнатківський Б. Аналіз сучасного стану іпотечного кредитування в Україні. Наукові записки. Серія «Економіка». Випуск 10. 2008. С. 79–87.
5. Годин А., Фрумина С. Страхование: Учебник. Москва: Издательско-торговая корпорация «Дашков и Ко», 2009. 480 с.
6. Гудзь О. Страхування як інструмент мінімізації ризиків кредиторів агроформувань. Облік і фінанси АПК. 2008. № 11. С. 100–105.
7. Євтух О. Іпотека та іпотечний ринок. Вісник Національного банку України. 2003. № 9. С. 18–22.

8. Жежерун Ю. Сучасний стан ринку іпотечного кредитування в Україні. URL: http://www.confcontact.com/2017-ekonomika-i-enedzhment/12_zhezherun.htm
9. Іванілов О., Тітенкова М. Іпотечне кредитування у країнах Західної Європи, США та України. *Фінанси України*. 2007. № 4. С. 29 (28–35).
10. Іпотечне кредитування: проблеми та перспективи розвитку в Україні Інформаційно-аналітичні матеріали / За заг. ред. О. Кіреєва. Київ: Центр наукових досліджень НБУ. 2004. 107 с. .
11. Грищук Н., Крилова В., Набок Р., Незнамова А., Шитко О. Іпотечне кредитування: проблеми та перспективи розвитку в Україні. Київ: Центр наукових досліджень НБУ, 2004. 88 с.
12. Коваленко К., Савенко А. Проблеми та перспективи розвитку ринку іпотечного кредитування в Україні UR: www.economovita.com/281.html.
13. Копишинська Н. Становлення іпотеки в Україні. *Фінанси України*. 2004. № 5. С. 53–58.
14. Лютий І., Савич В., Калівошко О. Іпотека: сучасні концепції, тенденції та суперечності розвитку: монографія. Київ: ЦУЛ, 2009. 548 с.
15. Майовець Є. Розвиток фінансових ринків як передумова економічного зростання в Україні. *Формування ринкової економіки в Україні*. 2009. Вип. 19. С. 88–91. URL: http://www.nbu.gov.ua/Portal/Soc_Gum/freu/2009_19/13.pdf.
16. Погорельцева Н. Дослідження економічної природи іпотечного ринку. Актуальні проблеми економіки. 2004. № 6. С. 66–74.
17. Разумова И. Ипотечное кредитование: Виды ипотечных кредитов. Рынок ипотечного капитала. Нормативно-правовое регулирование: Учеб. Пособие для студ. вузов, обучающихся по спец. «Финансы и кредит». Санкт-Петербург; Москва: Нижний Новгород; Воронеж; Ростов-на-Дону: Питер, 2006. 60 с.
18. Савич В. Іпотечне кредитування в умовах трансформації економіки України. Автореф. доктора економіч. Наук. Тернопіль. 2008. 40 с.
19. Стецюк П., Гудзь О. Страхування ризиків іпотечного кредитування. *Облік і фінанси*, № 4 (58). 2012. С. 63–68.
20. Субботович Ю., Марченко Г. Страхування як один із методів управління ризиками при іпотечному страхуванні. *Наук. пр. НДФІ*. 2007. № 1 (38). С. 170–174.

АЛЕКСАНДРОВ М. Є.,
старший науковий співробітник
(Державний науково-дослідний
інститут Міністерства внутрішніх
справ України)

УДК 342.951

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ГРОМАДСЬКОГО КОНТРОЛЮ У СФЕРІ БЕЗПЕЧНОСТІ ПРОМИСЛОВОЇ ПРОДУКЦІЇ В УКРАЇНІ

У статті проаналізовано сучасний стан здійснення громадського контролю у сфері безпеки промислової продукції в Україні, визначено його основні завдання та представлено законодавчу базу для його здійснення. Автор наводить конкретні приклади діяльності суб'єктів громадського контролю та пропонує шляхи його вдосконалення.

Ключові слова: безпека продукції, громадський контроль, громадські об'єднання, засоби масової інформації, інформаційна система.

В статье проанализировано современное состояние осуществления общественного контроля в сфере безопасности промышленной продукции в Украине, определены основные задачи общественного контроля и представлена законодательная база для его осуществления. Автор приводит конкретные примеры деятельности субъектов общественного контроля и предлагает пути его совершенствования.

Ключевые слова: безопасность продукции, общественный контроль, общественные объединения, средства массовой информации, информационная система.

The article analyzes the current state of implementation of public control in the field of industrial product safety in Ukraine, defines its main tasks and presents the legislative framework for its implementation. The author gives examples of the activities of subjects of public control and suggests ways to improve it.

Key words: product safety, public control, public associations, mass media, information system.

Вступ. Право споживача на безпеку продукції закріплено в Україні на законодавчому рівні, а право людини на життя та здоров'я – на конституційному. Виготовлення, введення в обіг та реалізація небезпечної продукції (як харчової так і нехарчової) становить серйозну загрозу для життя, здоров'я та інших законних прав громадян. Державний контроль за дотриманням вимог щодо безпеки продукції перебуває в Україні у стадії реформування. З одного боку, заходи контролю у сфері безпеки промислової продукції не обмежуються, а з іншого – відбувається певне пом'якшення примусових способів контролю (нагляду) [1, с. 40]. За таких умов набувають актуальності заходи громадського контролю за дотриманням безпеки продукції. Громадський контроль, як й інші види контролю, потребує регулювання на законодавчому рівні.

Роль громадських організацій у захисті прав громадян досліджували такі науковці, як К.Л. Бугайчук, Є.А. Лукашева, М.А. Колотік, М.І. Логвиненко, В.Я. Малиновський, О.І. Сушинський. Проте ці дослідження стосуються захисту трудових прав громадян, а та-

кож організації громадського контролю правового захисту громадян у цілому. Сутність та механізми здійснення громадського контролю, зокрема контролю за якістю товарів, робіт та послуг, розкрив у своєму дослідженні А.С. Крупник. Організаційно-правовим питанням забезпечення захисту прав споживачів у сфері якості товарів присвячена дисертація Т.О. Кагала. Але питання щодо безпечності (безпеки) товарів розглядається у зазначеній праці лише в контексті загальної якості товарів.

Постановка завдання. Метою статті є розгляд механізмів адміністративно-правового регулювання громадського контролю у сфері безпечності промислової продукції в Україні, наведення конкретних прикладів громадського контролю за безпечністю продукції, а також визначення подальших шляхів удосконалення адміністративно-правового регулювання громадського контролю у сфері, що досліджується.

Результати дослідження. Однією з форм адміністративно-правового регулювання у сфері безпечності промислової продукції є громадський контроль за дотриманням прав і свобод громадян, зокрема права на безпечність продукції. Громадський контроль за дотриманням інтересів суспільства, захистом прав і свобод громадян, які закріплені на конституційному рівні, є однією з ознак публічності правової держави [2, с. 53]. О.І. Сушинський вважає громадський контроль «контрольною» владою, тобто окремим видом публічної влади [3, с. 375]. Головним завданням громадського контролю А.С. Крупник вважав усунення та попередження причин, які породжують невідповідність між діяльністю підконтрольних об'єктів та визначеними соціальними нормами [4]. Є.О. Маштакова також визначала недопущення протизаконних дій суб'єктів, які контролюються, а також усунення негативних наслідків таких дій, як одне з головних завдань громадського контролю [5, с. 29]. У контексті цієї статті соціальною нормою виступає право споживача на безпеку продукції, а також власне безпечність продукції. Ці норми прописані в чинному українському законодавстві [6–8].

Активною формою громадської діяльності є створення громадських організацій та об'єднань. Стаття 24 Закону України «Про захист прав споживачів» передбачає, що споживачі мають право створювати неурядові організації з метою захисту законних прав. Процедура створення та функціонування таких об'єднань урегульована Законом України «Про громадські об'єднання» [9].

Підконтрольними суб'єктами, щодо яких здійснюється громадський контроль у сфері безпечності промислової продукції, виступають виробники продукції, посадкові особи, які здійснюють введення продукції в обіг, мережі оптової та роздрібною торгівлі. Також громадському контролю може підлягати діяльність державних органів ринкового нагляду. Зазначимо, що (відповідно до статті 10 Закону України «Про державний ринковий нагляд і контроль нехарчової продукції») органи ринкового нагляду взаємодіють та обмінюються інформацією з громадськими організаціями споживачів (об'єднаннями споживачів) [10].

Громадські об'єднання діють у сфері безпечності промислової продукції України шляхом контролю за дотриманням вимог щодо безпечності нехарчових продуктів, які визначені у нормативно-технічній документації на конкретний вид продукції. Наведемо конкретний приклад такої діяльності. Однією з громадських організацій, що забезпечують захист прав споживачів і контролюють безпеку промислової продукції, є «Громадський контроль прав захисту споживачів». У травні 2017 року ця організація провела дослідження якості твердих сирів ти сирів плавлених. Було перевірено двадцять один зразок твердих сирів та тринадцять зразків плавлених сирів різних торговельних марок. За результатами досліджень, 57% твердих сирів та 39% плавлених сирів є фальсифікатом [11]. У червні 2017 року ця організація провела в торгових мережах відбір зразків йогуртів та морозиво і передала їх на експертизу. У жодному із семи досліджуваних зразків морозива не було виявлено консервантів і синтетичних барвників. Однак, у всіх вісьмох досліджуваних зразках йогуртів була виявлена бензойна кислота E210, яка вважається консервантом. Також у двох зразках йогуртів виявлено сорбінову кислоту E200, яка є синтетичним консервантом [12]. Таким чином, громадські організації мають змогу виявляти порушення законодавства як щодо якості продукції, так і щодо її безпечності.

Однією з форм громадського контролю за безпечністю промислової продукції є діяльність засобів масової інформації (далі – ЗМІ) і журналістська діяльність. Правові засади діяльності журналістів визначені Конституцією України, законами України «Про інформацію», «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», «Про інформаційні агентства», «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації», «Про телебачення і радіомовлення», «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів» та іншими нормативно-правовими актами.

Яскравим прикладом громадського контролю у сфері безпеки промислової продукції з боку ЗМІ є телевізійна програма «Ревізор», що виходить в ефір із 2011 року. У межах програми журналісти здійснюють перевірку торгівельних мереж, закладів громадського харчування та місць відпочинку, під час яких констатують наявність чи відсутність порушень прав споживачів шляхом перевірки умов транспортування, зберігання, реалізації продукції чи якості надання послуг. Демонстрація випадків порушень прав споживачів широкому колу телеглядачів є вагомим внеском у захисті споживачів у інформаційному полі. Щодо адміністративно-правового забезпечення захисту прав споживачів та безпеки промислової продукції, варто зазначити, що колектив ТОВ «Новий канал» періодично направляє скарги до органів державної влади із вимогою перевірки об'єктів, на яких були виявлені порушення, та притягнення до відповідальності осіб, винних у порушеннях. Так, 25.08.2016 Марія Павлічук звернулася із скаргою до Держспоживслужби. 11.05.2016 знімальною групою передачі «Ревізор», у складі якої перебувала громадянка Павлічук, було проведено перевірку закладу громадського харчування НТУ «Київський політехнічний інститут». Під час проведення перевірки були виявлені чисельні порушення, зокрема порушення законів «Про захист прав споживачів», «Про безпечність та якість харчових продуктів», а також порушення вимог санітарних норм і правил та Правил роздрібної торгівлі продовольчими товарами. За результатами скарги журналісти ТОВ «Новий канал» добилися перевірки закладів громадського харчування, зокрема ідальні НТУ «КПІ» [13].

Останній приклад яскраво демонструє дію статті 25 Закону України «Про захист прав споживачів». ТОВ «Новий канал» (як ЗМІ і суб'єкт громадського контролю) відповідно до вимог чинного законодавства провели обстеження пункту реалізації харчових продуктів (у цьому конкретному випадку – закладу громадського харчування) за допомогою наявних приладів самостійно провели експертизу та виявили порушення вимог щодо безпечності харчових продуктів (перевищення температури зберігання) та звернулися із позовом до суду про визнання дій реалізаторів (виконавців) протиправними щодо невизначеного кола споживачів і припинення таких дій. Отже, діяльність ЗМІ з висвітлення порушень вимог щодо безпечності продукції та захисту прав споживачів є досить ефективною як через широке коло осіб, що сприймають інформацію, так і через можливість дії щодо захисту прав споживачів у правовому полі.

Оскільки громадський контроль, пов'язаний із публічністю та ЗМІ, є досить ефективним, то для удосконалення його адміністративно-правового регулювання можливе передбачення у чинному законодавстві щодо регулювання діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, а також громадських об'єднань принципу вільного доступу до інформації про ризики, що становить небезпечна продукція. Цей принцип передбачає створення інформаційної системи щодо зразків небезпечної продукції та місць реалізації, зокрема виявлених у результаті громадського контролю.

Можливі два шляхи впровадження такої інформаційної системи в дію. Перший – створення офіційної системи сповіщення про ризики та зразки небезпечної продукції на сайтах відповідних суб'єктів адміністративно-правового регулювання у сфері безпечності промислової продукції України. Такі системи необхідно створити на офіційних сайтах Міністерства економічного розвитку і торгівлі України, Державної служби України з питань безпечності харчових продуктів та захисту прав споживачів, Державної регуляторної служби України, Міністерства охорони здоров'я України. Інформаційні системи мають відображати таку інформацію:

- результати проведення перевірок виробництв і торгівельних мереж щодо виявлення небезпечної продукції;
- інформацію щодо звернення споживачів про виявлення небезпечної продукції (якщо така інформація не є конфіденційною);
- результати наукових досліджень щодо ризиків, які може містити продукція;
- концепції щодо забезпечення безпеки промислової продукції;
- оприлюднення інформації результатів громадського контролю за безпечністю промислової продукції.

Створення інформаційних систем може бути закріплено на законодавчому рівні за допомогою видання відповідної постанови уряду та наказів відповідних міністерств і служб. Для удосконалення адміністративно-правового регулювання громадського контролю у цих наказах для організацій громадського контролю має бути передбачений вільний доступ до розміщення такої інформації.

Другий шлях – оприлюднення зазначеної вище інформації у соціальних мережах. Громадські об'єднання, окремі представники, а також ЗМІ мають право на створення офіційних сторінок у поширених соціальних мережах. Оскільки соціальні мережі набули останнім часом великої популярності, розповсюдження інформації в них здійснюється прискореними темпами. У контексті цього дослідження можна зазначити, що використання соціальних мереж для організації громадського контролю у сфері безпечності промислової продукції України є перспективним напрямом. Публікації у соціальних мережах є конституційним правом громадян на свободу слова і думок. Таким чином, здійснення громадського контролю у соцмережах узгоджується з чинним законодавством. Застосування другого шляху, на думку авторів статті, зможе охопити більшу кількість користувачів мережі Інтернет, оскільки активність у соціальних мережах вища, ніж на сайтах державних установ. Таким чином, є можливість забезпечення більш швидкого доведення інформації результатів громадського контролю до споживачів.

Висновки. На підставі викладеної вище інформації, можна зробити висновок, що в Україні існує дієва система громадського контролю у сфері безпечності промислової продукції. Ця система спирається на права громадян, які закріплені на конституційному рівні, а також у законодавчих актах. Громадський контроль окремими громадянами, громадськими об'єднаннями та засобами масової інформації шляхом перевірки показників безпечності продукції, що виготовляється та реалізується, а також шляхом перевірки торгівельних мереж на дотримання вимог щодо зберігання, транспортування та торгівлі продукцією.

Для удосконалення адміністративно-правового регулювання громадського контролю у сфері безпечності промислової продукції автор пропонує запровадити на законодавчому рівні принцип вільного доступу до інформації щодо результатів громадського контролю за дотриманням вимог безпечності продукції.

Список використаних джерел:

1. Александров М.Є. Державний контроль і нагляд за безпекою промислової продукції в Україні. Тенденції і перспективи розвитку інститутів права та держави: збірник матеріалів Міжнародної юридичної науково-практичної конференції «Актуальна юриспруденція» (Київ, 19 квітня 2018 р.). Київ, 2018. С. 38–41.
2. Малиновський В.Я. Державне управління: навч. посіб. Луцьк: ред. вид. «Вежа» Волинського Державного Університету імені Лесі Українки. 2000. 558 с.
3. Сушинський О.І. Контроль у сфері публічної влади: теоретико-методологічні та організаційно-правові аспекти: монографія. Львів, ЛРІДУ УАДУ. 2002. 468 с.
4. Крупник А.С. Громадський контроль: сутність та механізми здійснення. URL: http://novyi-stryi.at.ua/gromkontrol/KRUPNYK_A_pro_grom_kontrol.pdf (дата звернення 22.07.2018).
5. Маштакова Е.А. Теоретико-правовые вопросы государственного контроля в Российской Федерации. Дисс. ... канд. юрид. наук. Ростов-на-Дону, 2000.

6. Про захист прав споживачів: Закон України від 12.05.1991 № 1023-XII / Верховна Рада України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1023-12> (дата звернення 22.07.2018).

7. Про загальну безпечність нехарчової продукції: Закон України від 02.12.2010 № 2736-VI / Верховна Рада України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2736-17> (дата звернення 22.07.2018).

8. Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів: Закон України від 23.12.1997 № 771/97-ВР / Верховна Рада України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/771/97-%D0%B2%D1%80> (дата звернення 22.07.2018).

9. Про громадські об'єднання: Закон України від 23.03.2012 № 4572-VI / Верховна Рада України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4572-17> (дата звернення 22.07.2018).

10. Про державний ринковий нагляд і контроль нехарчової продукції: Закон України від 02.12.2010 № 2735-VI / Верховна Рада України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2735-17> (дата звернення 22.07.2018).

11. 50% перевірених сирів виявилися фальсифікатом – Громадський контроль захисту прав споживачів. / Спілка молочних підприємств України. URL: <http://www.molsouz.org.ua/povyny/1363-50-perevirenikh-siriv-viyavilisya-falsifikatom-gromadskij-kontrol-zakhistu-prav-spozhivachiv.html>.

12. Эксперты рассказали, есть ли в Украине съедобное мороженое и йогурты. URL: <http://asn.in.ua/ru/news/publishing/108273-ehksperty-rasskazali-stoit-li-est-ukrainskoe-moroz.html> (дата звернення 22.07.2018).

13. «Ревізор» добився перевірки студентських їдалень держспоживслужбою. URL: <http://revizor.novy.tv/ua/news/2016/12/22/revizor-dobivsvya-perevirki-studentskih-yidalenderzhsluzhboyu/> (дата звернення 22.07.2018).

ГБУР Л. В.,
аспірант кафедри адміністративного
та фінансового права
(Національний університет біоресурсів
і природокористування України)

УДК 342.9

РОЗВИТОК НАУКОВОЇ ДУМКИ ЩОДО АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПОРУШЕННЯ У СФЕРІ ВИКОРИСТАННЯ ВОДНИХ РЕСУРСІВ

Досліджується розвиток наукової думки щодо адміністративної відповідальності за порушення у сфері використання водних ресурсів. На підставі аналізу наукових праць виділено основні напрями наукових досліджень в адміністративному праві України. Зроблено висновок, що проблема адміністративної відповідальності за порушення у сфері використання водних ресурсів в Україні не отримувала концептуального висвітлення в юридичній літературі.

Ключові слова: наука адміністративного права, адміністративна відповідальність, адміністративні правопорушення, адміністративні проступки, склад адміністративного правопорушення, адміністративні стягнення, водні ресурси.

Исследуется развитие научной мысли относительно административной ответственности за нарушения в сфере использования водных ресурсов. На основании анализа научных работ выделены основные направления научных исследований в административном праве Украины. Сделан вывод, что проблема административной ответственности за нарушения в сфере использования водных ресурсов в Украине не получала концептуального освещения в юридической литературе.

Ключевые слова: наука административного права, административная ответственность, административные правонарушения, административные проступки, состав административного правонарушения, административные взыскания, водные ресурсы.

The development of the scientific thought about administrative responsibility for the offenses in the sphere of water resources is explored. On the basis of analysis scientific works we identified the main directions of scientific researches in administrative law of Ukraine. In conclusion, we decided, that the problem of administrative responsibility for the offenses in the sphere of water resources didn't get the conceptual coverage in law literature.

Key words: science of administrative law, administrative responsibility, administrative offenses, administrative violations, compositions of administrative offenses, administrative penalty, water resources.

Вступ. Відповідно до Закону України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» від 21 грудня 2010 р. № 2818-VI [1], водокористування в Україні здійснюється нераціонально, непродуктивні витрати води збільшуються, обсяг придатних до використання водних ресурсів внаслідок забруднення і виснаження зменшується. Практично всі поверхневі водні джерела і ґрунтові води забруднені.

Сучасний критичний екологічний стан водних ресурсів в Україні, зумовлює необхідність удосконалення адміністративного законодавства щодо притягнення винних осіб до адміністративної відповідальності за порушення у сфері використання водних ресурсів, яка є одним із найпоширеніших видів юридичної відповідальності в галузі використання природних ресурсів та охорони навколишнього природного середовища. Зважаючи на це, актуальним є дослідження еволюції наукової думки щодо адміністративної відповідальності за порушення у сфері використання водних ресурсів, оскільки аналіз монографічних досліджень, наукових статей, дисертаційних робіт, підручників, посібників у галузі адміністративного та екологічного права дає нам можливість відслідкувати тенденції розвитку наукових поглядів щодо формування у складі правового інституту адміністративної відповідальності у сфері охорони навколишнього природного середовища субінституту адміністративної відповідальності у сфері використання водних ресурсів в Україні.

Слід зазначити, що досліджувана проблематика є предметом наукових пошуків як в адміністративному праві, так і в екологічному праві, зокрема природоресурсному. Спеціальні дослідження комплексного характеру, присвячені безпосередньо питанням адміністративної відповідальності за порушення законодавства у сфері використання водних ресурсів в Україні, відсутні. Як правило, ці питання розглядаються у складі більш широкого інституту юридичної відповідальності за екологічні правопорушення.

Постановка завдання. Метою статті є висвітлення основних тенденцій розвитку наукових досліджень у сфері адміністративної відповідальності за порушення у сфері використання водних ресурсів. Здійснення такого комплексного дослідження науково-правових матеріалів дає можливість виявити існуючі прорахунки у законодавчому забезпеченні використання водних ресурсів.

Результати дослідження. Ефективність адміністративно-правового регулювання відносин у сфері охорони та використання водних ресурсів залежить від виваженої екологічної політики – окремого напрямку діяльності держави та державного управління. В Основних напрямках державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки, які затверджено Постановою Верховної Ради України від 5 березня 1998 року 188/98-ВР[2], серед найбільш актуальних проблем, які потребують розв'язання, у сфері використання та охорони водних ресурсів визначено недостатню ефективність існуючої системи управління охороною та використанням водних ресурсів унаслідок недосконалості нормативно-правової бази й організаційної структури управління. Концепцією національної екологічної політики України на період до 2020 року, що схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2007 р. № 880-р. [3], укріплення інституціональної спроможності системи управління навколишнім природним середовищем передбачено шляхом удосконалення системи державного контролю, зокрема формування єдиної системи контролю за дотриманням законодавства про охорону навколишнього природного середовища; виключення дублювання функцій контролю різними уповноваженими органами виконавчої влади; посилення відповідальності забруднювачів, розроблення нових правил проведення оцінки збитку на основі фактичних витрат на відновлювальні заходи тощо.

Теоретико-методологічні та адміністративно-правові засади розвитку державного управління у сфері реалізації екологічної політики в сучасних умовах ґрунтовно досліджувались О.Я. Лазором [4], проте сучасні тенденції правової політики держави у сфері охорони водних ресурсів автором не висвітлювались.

У галузі екологічного права заслуговують на увагу роботи О.М. Шуміла, дисертаційне дослідження якого присвячено проблемам відповідальності за порушення водного законодавства [5]. Автором відповідальність за порушення водного законодавства розглядається невід'ємним складником частини охорони вод. Здійснено класифікацію водних правопорушень, зроблено висновок про хибність виділення водно-правової відповідальності, оскільки вона повністю підпадає під традиційні чотири види відповідальності: кримінальну, адміністративну, дисциплінарну та цивільно-правову. Аргументовано новий підхід до по-

няття відповідальності за водні правопорушення через систему прав і обов'язків власників, користувачів водних об'єктів та інших осіб, що їх використовують. Наголошується на необхідності розширення у Водному кодексі переліку водних правопорушень. Такої ж думки дотримується і В.О. Джуган [6], яка, досліджуючи правове регулювання використання та охорони вод в Україні, розкрила основні аспекти застосування видів юридичної відповідальності за порушення водного законодавства України. Автор пропонує посилити й адміністративну відповідальність у сфері водних правопорушень із внесенням відповідних змін і доповнень до КУпАП, Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» та інших нормативно-правових актів. Наприклад, пропонується включити до КУпАП ст. 59-2, яка б передбачала відповідальність за порушення режиму господарської діяльності у водоохоронних зонах та на землях водного фонду, а також окремими статтями відповідальність за порушення природних умов поверхневого стоку підчас будівництва й експлуатації автошляхів, залізниць та інших інженерних комунікацій; незаконне створення систем скидання зворотних вод у водні об'єкти, міську або зливову каналізацію та незаконне скидання зворотних вод; допущення наднормативних, аварійних і залпових скидів забруднюючих речовин у водні об'єкти; відмову від надання (приховування) проектної документації та висновків щодо якості проектів підприємств, споруд та інших об'єктів, що можуть впливати на стан вод, а також актів і висновків комісій, які приймали об'єкт в експлуатацію; порушення строків внесення зборів за використання водних ресурсів та за забруднення навколишнього природного середовища та інші.

Погоджуючись щодо необхідності розширення переліку правопорушень у сфері використання водних ресурсів, слід зазначити, що окремі правопорушення у сфері використання водних ресурсів, що містяться в КУпАП, є такими, що не відповідають Конституції України в частині гарантування конституційного принципу рівності всіх форм власності. Відповідно до ст. 13 Конституції України, держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності й господарювання, соціальну спрямованість економіки. Усі суб'єкти права власності рівні перед законом. Проте ст. 48 КУпАП передбачено відповідальність за порушення лише права державної власності на води. Зі змісту цієї статті можна зробити висновок про пріоритет права державної власності на водні ресурси порівняно з правом приватної та колективної власності.

Водночас потребують удосконалення і санкції вже передбачених складів адміністративних правопорушень. Санкції у вигляді незначних розмірів штрафу, які передбачені за порушення водного законодавства, нівелюють ефективність адміністративної відповідальності, унеможливають гарантування екологічної безпеки на належному рівні та не стимулюють до екологічно ощадливих способів ведення господарської діяльності та раціонального використання водних ресурсів. Крім того, мізерні штрафи за порушення вимог природоохоронного законодавства є порушенням визнаного міжнародного принципу «забруднювач платить».

Водночас, як стверджують експерти, суворість стягнення не є чинником, який має вирішальний вплив на зменшення кількості правопорушень. Тому політика держави у сфері відповідальності за скоєння адміністративних правопорушень не може зводитися тільки до збільшення розміру санкцій у вигляді штрафу. Відповідно до приписів статті 23 КУпАП, метою адміністративного стягнення є виховання особи, яка вчинила правопорушення. А також штрафи створені ще для запобігання вчиненню нових правопорушень як самим правопорушником, так й іншими особами [7].

У цій частині заслуговують на увагу висловлені в юридичній літературі пропозиції щодо систематизації адміністративних стягнень, що накладаються за адміністративні правопорушення у галузі використання природних ресурсів. Коваленко Л.П. [8, с.12] пропонує класифікувати адміністративні стягнення у сфері охорони навколишнього природного середовища на: а) стягнення морального характеру – попередження; б) грошові й майнові стягнення – штраф, оплатне вилучення предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення, конфіскація предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення; в) стягнення, звернені на особу порушника, – виправні роботи, адміністративний арешт, поз-

бавлення спеціального права. Питання вдосконалення адміністративних стягнень за порушення у сфері використання й охорони водних ресурсів мають враховувати особливості адміністративної відповідальності юридичних осіб.

Адміністративні стягнення щодо правопорушень у сфері використання водних ресурсів накладаються спеціально уповноваженими на те органами управління та посадовими особами з урахуванням компетенції й чітко визначених повноважень. У юридичній літературі звертається увага на множинність суб'єктів, уповноважених розглядати справи про адміністративні правопорушення. Глава 17 КУпАП закріплює підвідомчість справ про адміністративні правопорушення за понад сорока органами. Такий стан речей породжує багато дискусій щодо доцільності цієї полісуб'єктності, які особливо загострюються в умовах реформування як усього українського законодавства, так і законодавства адміністративного [9, с. 124]. Центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику із здійснення державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення й охорони природних ресурсів, який розглядає справи про адміністративні правопорушення у сфері використання та охорони водних ресурсів, є Державна екологічна інспекція України, Положенням про яку затверджено Указом Президента України від 13.04.2011 № 454 [10], та її територіальні органи. Статтею 242-1 КУпАП визначено перелік осіб, які від імені центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику із здійснення державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення й охорони природних ресурсів, розглядати справи про адміністративні правопорушення і накладати адміністративні стягнення. У юридичній літературі не знайшли належного відображення питання суб'єктного складу адміністративної відповідальності за порушення законодавства у сфері використання та охорони водних ресурсів. У наукових роботах, присвячених адміністративно-правовому статусу суб'єктів охорони навколишнього природного середовища та забезпечення екологічної безпеки [11; 12; 13] проведено узагальнення системи суб'єктів адміністрування у сфері використання природних ресурсів та охорони навколишнього середовища, яка складається із загальнодержавних та місцевих органів, акцентується увага на нестабільності системи і структури центральних органів виконавчої влади.

Висновки. На основі проведеного дослідження можна зробити такі висновки. Проблематика адміністративної відповідальності за порушення законодавства у сфері використання та охорони водних ресурсів є предметом наукових пошуків як у галузі адміністративного, так і екологічного та природоресурсного права. Спеціальне комплексне дослідження адміністративної відповідальності за порушення законодавства у сфері використання та охорони водних ресурсів наразі відсутнє. Основними напрямками сучасних наукових досліджень у теорії адміністративного права є особливості адміністративної відповідальності за порушення законодавства у сфері охорони навколишнього природного середовища [14; 15], адміністративно-правові засади державного управління у сфері реалізації екологічної політики в Україні [4], адміністративно-правовий статус системи суб'єктів охорони навколишнього природного середовища та забезпечення екологічної безпеки [11; 12; 13], адміністративно-правові заходи охорони навколишнього природного середовища [8; 16] та ін. Висновки та пропозиції, які містяться в цих роботах, можуть бути застосовані і в частині вдосконалення законодавства у сфері використання водних ресурсів з урахуванням специфіки водних ресурсів як об'єктів адміністративних правовідносин.

Список використаних джерел:

1. Відомості Верховної Ради України. 2011. № 26. Ст. 218.
2. Відомості Верховної Ради України. 1998. № 38–39. Ст. 248.
3. Офіційний вісник України. 2007. № 79. С. 170.
4. Лазор О.Я. Адміністративно-правові засади державного управління у сфері реалізації екологічної політики в Україні: автореф. дис... д-ра наук з держ. упр: 25.00.02. Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. Київ, 2004. 36 с.

5. Шуміло О.М. Проблеми відповідальності за порушення водного законодавства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06; Укр. юрид. акад. Харків, 1993. 26 с.
6. Джуган В.О. Правове регулювання використання та охорони вод в Україні. Дис. ... к. ю. н. за спеціальністю 12.00.06 земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право. Національний університет біоресурсів і природокористування України. Київ, 2009. 195 с.
7. Фролов М.О. Екологічні проблеми України: нові штрафи ситуацію не врятують. URL: https://24tv.ua/vse_pro_ekologiyu_tag5805.
8. Коваленко Л.П. Адміністративно-правові заходи охорони навколишнього природного середовища. Автореф. ... кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.07 – теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право. Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Харків, 2003. 21 с.
9. Денисюк І.І. Суд як орган, уповноважений розглядати справи про екологічні адміністративні правопорушення: окремі аспекти. Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2017. Серія ПРАВО. Випуск 46. Том 1. С. 124–129.
10. Урядовий кур'єр. 2011. № 83. 11 трав.
11. Артеменко О.В. Система суб'єктів адміністрування у сфері охорони навколишнього природного середовища. Університетські наукові записки. 2014. № 3 (51). С. 114–119.
12. Гаврильців М.Т. Адміністративно-правові засади діяльності органів виконавчої влади у сфері забезпечення природоохоронної функції держави: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Львів, 2011. 20 с.
13. Казанчук І.Д. Адміністративно-правова система суб'єктів охорони навколишнього природного середовища та забезпечення екологічної безпеки в Україні. Право і суспільство. 2016. № 5. С. 95–101.
14. Куян І.А. Адміністративна відповідальність за екологічні правопорушення: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2001. 208 с.
15. Рябець К.А. Адміністративні правовідносини в галузі екології: актуальні проблеми / за заг. ред. В.І. Курила. Київ, 2008. 180 с.
16. Улюгіна О.А. Адміністративно-правові засади охорони навколишнього природного середовища та природокористування: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2011. 209 с.

ЛЕБЕДЄВА Н. В.,
ад'юнкт кафедри
адміністративної діяльності
(Національна академія
внутрішніх справ)

УДК 351.74: 341.211 (477) (4)

ПРОЕКТИ ВЗАЄМОДІЇ ПОЛІЦІЇ З НАСЕЛЕННЯМ ЯК ЗАСІБ РЕАЛІЗАЦІЇ ІНСТИТУТУ ПАРТНЕРСТВА В ЄВРОПІ

У статті здійснено теоретичний аналіз організації та діяльності роботи поліції з населенням. Розкривається сутність проектів взаємодії поліції та населення в деяких країнах Європи.

Ключові слова: поліція, громада, партнерство, програми "Community Policing" (CoP).

В статье сделан теоретический анализ организации и деятельности работы полиции с населением. Раскрывается сущность проектов взаимодействия полиции и населения в некоторых странах Европы.

Ключевые слова: полиция, общество, партнерство, программы "Community policing" (CoP).

The article provides a theoretical analysis of the organization and activities of police robots with a population. The essence of the projects of interaction between the police and the population in some European countries is revealed.

Key words: police, society, partnership, "Community Policing" programs (CoP).

Вступ. Масштабна реформа Національної поліції, яка здійснюється в Україні, потребує, на наш погляд, детального дослідження закордонного досвіду та кращих європейських практик. Це стосується передусім взаємодії поліції з населенням. Актуальність даного питання зумовлюється реформою правоохоронної системи. Зокрема, цікавим для дослідження є досвід європейських держав, а саме проекти взаємодії поліції та населення (у таких країнах, як: Данія, Чехія, Фінляндія, Румунія).

Вивченню досвіду Чехії у сфері поліцейської діяльності присвятили свої дослідження такі науковці, як: О. Проневич, О. Прокоренко, О. Шостко. Особливості розвитку та діяльності поліції Фінляндської Республіки вивчали М. Ахде, Х. Ахонен, М. Віітанен, Ф. Карконен, У. Кекконен, Е. Луукка, С. Невала, К. Рантама, П. Расанен, К. Раямакі, Т. Сінкканен, Х. Туомінен, А. Ханнус, А. Холмлунд.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз питань розвитку проектів взаємодії поліції з населенням в таких країнах, як Данія, Чехія, Фінляндія, Румунія.

Результати дослідження. Цікавим є закордонний досвід участі громадськості в правоохоронній та правозахисній діяльності та його адаптація в Україні [1 с. 603–604].

Злочинність у великих містах Європи є прикладом явища, що має множинні прояви, часто пов'язаного з такими проблемами, як бідність, расизм, злочинність серед неповнолітніх, явища, з яким не можна ефективно боротися суто поліцейськими засобами [2, с. 693].

Поліціанти мають, зрештою, зрозуміти, що для виконання їхніх обов'язків вони потребують допомоги з боку населення, а співробітництво із громадянами дає завжди цінні для органів поліції результати [3, с. 41].

Організація безпеки та співробітництва в Європі (далі – ОБСЄ) 2008 р. визначає “Community policing” як філософію або організаційну стратегію взаємного співробітництва поліції і громади (суспільства) з метою більш ефективної протидії злочинності, страху перед злочинами, фізичній або моральній шкоді, розпаду добросусідських відносин для покращення якості життя для всіх [4, с. 7]. Громада, як зазначає Є. Рюдєн, потребує, щоб правоохоронні органи діяли як поліцейські служби, а не як поліцейська сила, та очікує, що працівники правоохоронних органів будуть приділяти більше уваги причинам та попередженню злочинності, а не засобам, які вживаються після скоєння злочинів [5, с. 140–141].

Поняття суспільно орієнтованої діяльності поліції, або поліції на службі суспільства тлумачиться по-різному. У Голландії така діяльність називається «дільничною роботою поліції», у Франції, Іспанії та Португалії нерідко вживається термін «наближена поліція». Загалом можна виділити два погляди поліції на взаємодію із суспільством. Поліція прагне поліпшення якості обслуговування населення. З іншого боку, вона намагається взаємодіяти із суспільством, щоб легше одержувати інформацію в населення. У такому разі поліція прагне використовувати суспільство передусім із тактичних міркувань. Поліція на службі суспільства іноді розглядається як «слабка поліція», проте така думка не відображає реального стану речей. Злочини в суспільстві скоюють люди, що живуть в ньому. Тому місцеві жителі можуть володіти важливою інформацією, необхідною для ефективної роботи поліції. Перейшовши до суспільно орієнтованої діяльності, співробітники поліції, як і раніше, відповідають за забезпечення порядку, запобігають злочинам і розкривають їх, а також надають допомогу населенню [6, с. 116–117].

Для організації поліції на службі суспільства потрібен час, а саме час необхідний для встановлення контактів із місцевим населенням, особливо в ситуаціях, які характеризуються відчуженістю і недовір'ям. Концепція поліції на службі суспільства передбачає побудову стратегічних відносин за принципом «знизу догори», а не «згори донизу». Населення насамперед контактує з рядовими співробітниками. Інформація, яку вони поширюють, має бути орієнтиром під час ухвалення рішень, а не навпаки. Саме тому необхідно, щоб організаційна структура відображала цей принцип. Водночас суспільна орієнтація поліції не повинна негативно впливати на її професійну діяльність. Навпаки, професіоналізм у роботі поліції є неодмінною умовою. Концепція поліції на службі суспільства зовсім не передбачає, що населення бере на себе її обов'язки, вона радше потребує ефективної співпраці, за якої поліція бере до уваги поради населення і з його допомогою підтримує безпеку [6, с. 117]. Слушною здається думка Ю. Авругіна, який підкреслює, що «система масового обслуговування – це насамперед організаторський і моральний принцип функціонування поліції, в основі якого лежать дві основні ідеї: по-перше, загальна ідея кібернетичної теорії масового обслуговування, що оперує такими поняттями, як: «заявка», «відмова», «черговість обслуговування», «здатність системи виконати заявки» тощо; по-друге, ідея взаємних стосунків у системі «поліція – населення», згідно з якою поліція повинна ставитися до кожного громадянина, який потрапляє – чи добровільно, чи за необхідності – у сферу її юрисдикції, як до клієнта, до якого потрібно виявити увагу і зробити це чомно, культурно, доброзичливо» [6, с. 130].

Варто зазначити, що в поліцейському законодавстві європейських країн також закріплено ідею служіння поліції суспільству, що зумовило її трансформацію з репресивного органу в цілодобову сервісну службу. виправдовуючи соціальне призначення, поліція має бути першочергово зорієнтована на профілактику правопорушень. Натомість акценти зміщуються на рівень територіальної громади, що є замовником послуг та оцінювачем ефективної діяльності поліції. На думку західних дослідників, поглиблення партнерської взаємодії поліції та населення є потужним чинником розбудови правової держави і ствердження громадянського суспільства [7, с. 63].

У світі є чимало моделей організації діяльності поліції, орієнтованої на громаду (“Community policing” (далі – CoP)), що пов'язано з відмінністю потреб у безпеці різних громад. Деякі з них спрямовані на вирішення проблеми підліткової злочинності, усунення таких криміногенних явищ, як пияцтво, вживання наркотиків, безробіття, незадіяність

молоді в суспільному житті громади, для інших пріоритетним є налагодження ефективної та прозорої системи інформування про кримінальні правопорушення або попередження насильства в сім'ї тощо.

В основу СоР покладено ідею зв'язку між поліцією та громадою, в якій вона функціонує, коли поліція є складником цієї громади і працює з нею на постійній основі.

Відсутність єдиної й однозначної дефініції призводить до того, що під вивіскою СоР опиняється безліч різних стратегій, проектів і методів практичної роботи. Це яскраво ілюструє розмаїття вживаних в Європі заходів: від масштабних програм, що виконуються під керівництвом поліції, до локальних громадянських ініціатив з охорони порядку власними силами; від від випадків широкого залучення волонтерів, які не мають навіть базової підготовки, до чітко регламентованих дій лише спеціально задіяних поліцейських, зобов'язаних бути в уніформі та із жетонами. Ключові й поточні рішення теж можуть ухвалюватися як на найвищому національному рівні, так і на місцях.

Нижче опишемо проекти СоР у деяких країнах, а саме: у Чехії, Данії, Фінляндії, Румунії.

Отже, у **Чехії** діє проект «**Безпечна Прага онлайн**». Цей проект був започаткований у Празі та мав на меті захистити пражан, насамперед дітей і підлітків, від злочинів і соціально патогенних явищ, пов'язаних із користуванням мережею Інтернет, а також запобігати злочинам у режимі онлайн. Для досягнення цієї мети проект зосереджено на навчанні широкого загалу і фахівців, які працюють із пражськими дітьми (співробітників муніципальної та національної поліції, пробаторів, медіаторів, працівників центрів психолого-педагогічної допомоги, персоналу шкіл). Проект поєднує навчання, профілактичну роботу з дітьми та діяльність у сфері контактів із громадськістю. «Безпечна Прага онлайн» щороку вдосконалюється з урахуванням досвіду попередніх періодів. Основні напрями: безпека в мережі Інтернет, робота з дітьми та підлітками. Цілі проекту:

- соціальний захист жителів Праги, особливо дітей і підлітків, від ризиків і соціально патогенних явищ, пов'язаних із користуванням мережею Інтернет;
- запобігання злочинам у режимі онлайн. Очікується, що проект зменшить ризики і небезпечні поведінкові прояви, пов'язані з користуванням Інтернетом і незаконними діями в Мережі [8].

Також має цікавий досвід «Community policing» **Данія**. Проект має назву «**Ваш поліцейський**». Формат проекту передбачає тісну взаємодію місцевої поліції та громади. Місцева поліція стає більш відкритою для громадян, які краще усвідомлюють її роботу, так само, як і місцева бізнесова спільнота, житлово-комунальні структури й інші партнери. На практиці це відбувається так: конкретні місцеві поліцейські патрулюють завжди одну невелику територію, водночас створюють, розширюють і підтримують мережеві зв'язки із громадянами.

Мета проекту – посилити безпеку в громаді наданням жителям можливості спостерігати за роботою місцевих поліцейських, яких вони добре знають, і які добре знають їх.

Особисті стосунки такого роду створюють основу для довіри та бажання стати учасниками взаємодії, яка уможливує підтримання безпеки там, де люди живуть і працюють, адже поліція не може ефективно виконувати свою роботу без сприяння місцевих жителів, а громадяни не можуть почуватися в безпеці без виконання поліцією її функцій.

Використовуються такі форми взаємодії, як цільові зустрічі поліції з об'єднаннями громадян, зустрічі з місцевими бізнесменами в їхніх клубах і звичайне спілкування із громадянами просто на вулиці. Громадяни отримують поради щодо шляхів подолання повсякденних конфліктів до того, як вони перетворяться на серйозні проблеми і призведуть до вимушеного втручання поліції.

Основні напрями роботи – патрулювання, співпраця з місцевими жителями. Цілі проекту:

- проводити на визначених територіях публічні заходи поліції для встановлення довірчих відносин із населенням;
- підтримувати діалог з окремими громадянами і групами громадян, залучати жителів визначених територій до участі в роботі, яка посилює безпеку в громаді, та надавати громадянам консультативну допомогу;

– визначити потрібні громаді мережі, брати участь в їх створенні та діяльності, у такий спосіб посилювати суспільну злагоду, здатність і готовність до колективної роботи заради безпеки та правопорядку на окремій території;

– допомагати у вирішенні нагальних проблем спільно із внутрішніми та зовнішніми партнерами. «Взаємодія поліції із громадянами надає населенню змогу побачити поліцію за її роботою, що наближує службовців до громади. Саме так і повинна діяти поліція» [8].

Не можемо залишити поза увагою **Фінляндію**, де діє проект «**Якір**». Ідея проекту виникла на спільних нарадах муніципальної влади, органів охорони здоров'я та поліції як результат усвідомлення того, що молодь є регулярним споживачем послуг, які надаються всіма ними. Проект «Якір» є найбільш ефективною моделлю СоР, яка наочно демонструє ефективність поєднання досвіду різних служб для простішого досягнення поставлених ними цілей. Це уможливило розірвання замкнутого кола злочинності й відвертає маргіналізацію молоді. Окрім допомоги молоді, проект «Якір» також спрямований на виявлення, припинення і попередження насильства в сім'ї, надання підтримки потерпілим від такого насильства, він сприяє наданню жертвами інформації про випадки домашнього насильства, відкриттю відповідних проваджень. Основний напрям роботи – попередження ювенальної злочинності та насильства в сім'ї. Цілі проекту:

– раннє втручання у випадках, коли молоді люди мають проблеми з налагодженням нормального життя, і якомога швидше виправлення ситуації;

– створення більш повного уявлення про обставини життя та потреби молодих людей, спрямування їх до відповідних служб для отримання допомоги;

– виявлення, припинення і попередження насильства в сім'ї;

– підвищення рівня громадської безпеки в районі завдяки співпраці фахівців різних професій. «Проект робить наголос на тісній співпраці та міждисциплінарній роботі чотирьох служб (зокрема, психологів), що становить велику цінність» [8].

На наш погляд, не менш цікаві проекти започаткувала **Румунія**, а саме «**Великі поради маленьким людям**» і «**Безпечна старість**». Проект «Великі поради маленьким людям» розробили як для попередження злочинності, так і для того, щоб посилити комунікаційну діяльність, орієнтовану на малих дітей. Спочатку з'явилися кілька спеціально створених персонажів – поліцейський пес Zorro, хороший хлопчик Alex, комісар поліції Мудрий, пухнастий агент Nogocel. Ці персонажі швидко сподобалися дітям, і спілкування поліції з неповнолітніми почало розвиватися на засадах довіри та товаришування. Із часом казкові персонажі «отримали» голоси й обличчя і стали героями низки ігор, розроблених поліцією Бухареста в співпраці із приватними компаніями. Ігри мали такі цікаві для дітей назви, як «Не пустуй!», «Сільничка з порадами» або «Поліцейська академія для малюків» – комп'ютерна гра про права дитини і гарну поведінку, яка також передбачає батьківський нагляд за тим, що відбувається під час гри. Повчальні звернення ігрових персонажів було донесено до цільових груп шляхом видання 50 тисяч книжок-розмальовок, 12 радіосюжетів та 45 відеопроductів навчального характеру. Більшість оповідань становили адаптації сюжетів румунської та світової літератури, але деякі історії були спеціально створені сучаснимирумунськими авторами. Книжки перекладено англійською, німецькою та французькою мовами для дітей усієї Європи, вони одержують їх від поліцейських, які опікуються питаннями попереджень порушень, і долучаються до процесу формування всеєвропейської превентивної культури. Цілі:

– краще розуміти дитячий світогляд, мислення і поведінку;

– створити персонажів, які, здобувши симпатії чи антипатії дітей, відіграватимуть роль комунікаторів, будуть давати поради і вказувати на те, чого не варто робити; розробити нові ефективні засоби спілкування з дітьми;

– виховувати в дітях маленьких громадян;

– збільшити внесок Румунії у формування всеєвропейської превентивної культури.

«Проект переконливо показує, як можна навчити дітей бачити в поліцейських друзів і долати культурні бар'єри та стереотипи».

Додатковий проект «**Безпечна старість**» мав на меті зменшити кількість крадіжок із будинків літніх жителів сільської місцевості. Поліцейські та представники банківських відділень провели зустрічі з людьми похилого віку, які жили в 9 громадах, і розповіли їм про те, як можна запобігти будинковим крадіжкам та пограбуванням, які можливості надаються банками для зберігання заощаджених коштів та інших цінностей. Задіяні в проекті поліцейські розповіли, що літні громадяни зрозуміли, як легко вони можуть стати жертвами крадігів, якщо зберігатимуть відкладені гроші вдома, й охоче сприйняли ідею про відкриття рахунків у банках. Оцінка проекту після його завершення показала, що сільські жителі похилого віку стали виявляти більше зацікавленості у використанні сучасних методів забезпечення власних заощаджень.

Основні напрями роботи: запобігання крадіжкам із житла, забезпечення власності громадян, захист інтересів громадян похилого віку. Цілі проекту:

– підвищити рівень обізнаності літніх жителів 9 сільських громад із можливостями забезпечення їхніх заощаджень;

– посилити співпрацю з місцевими відділеннями банків у 9 громадах щодо зберігання грошей та інших цінностей, які громадяни звикли зберігати в себе вдома [8].

Можливість прийняття успішного досвіду закордонних країн щодо функціонування “Community policing” дуже корисна для України, оскільки спільні дії поліції та громадськості є важливою умовою зміцнення правопорядку, а також процесу демократизації та побудови правової держави

Висновки. У підсумку зазначимо, що, напевно, саме орієнтація органів Національної поліції України на всі ці міжнародні тенденції, на європейські стандарти, відроджене бажання вітчизняних посадових осіб органів державної влади стати прикладом для іноземних колег та поліпшувати систему законодавства є важливим для того, щоб наша країна була на високому рівні. Отже, треба враховувати допомогу іноземних країн та встановлювати з ними дружні стосунки для того, щоб мати добрий приклад і створювати позитивні умови для покращення власних результатів у взаємодії поліції з населенням. Зараз це демонструє нинішня реформа всієї правоохоронної системи. Також ми вважаємо, що поліції в роботі варто приділяти більше увагу аспектам, важливим саме в повсякденному житті людей, які передусім підсилюють відчуття їхньої безпеки за місцем проживання.

Список використаних джерел:

1. Проневич О. Німецька та польська моделі партнерської взаємодії поліції там населення на локальному рівні. Форум права. 2011. № 4. С.600–606. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index (дата звернення: 01.05.2018).

2. Міжнародна поліцейська енциклопедія: у 10 т. / за ред. Ю. Римаренко, Я. Кондратьєва, В. Тація, Ю. Шинкаренко. К.: Концерн, 2005. Т. 11: Права людини в контексті поліцейської діяльності. 1224 с.

3. Соколюк З. Теорія поліції / упор. О. Панченко. Гадяч, 2005. 205 с.

4. Наилучшая практика построения партнерства между полицией и обществом / составлено Старшим полицейским советником при Генеральном секретаре ОБСЕ. Вена: Отдел стратегических вопросов полицейской деятельности ОБСЕ, 2008. URL: <http://polis.osce.org/library/> (дата обращения: 01.05.2018).

5. Рюден Е. Общественная компетенция полиции (милиции): понятие, сущность и содержание. Вестник Московского университета МВД России. 2009. № 2. С. 138–141.

6. Юнін О. Зарубіжний досвід організації діяльності підрозділів поліції і можливості його застосування в Україні: монографія. Харків: Панов, 2015. 432 с.

7. Голуб М. Community policing: сутність та складові елементи. Право і безпека. 2012. № 1. С. 62–67.

8. Поліцейська діяльність, орієнтована на громаду, в Європі: концепції, теорія та практика. Серія посібників EUCPN. Посібник № 2. URL: <https://www.slideshare.net/CentrePravo/eucpn> (дата звернення: 01.05.2018).

9. Правові засади діяльності правоохоронних органів: збірник наукових праць за матеріалами IV Міжнародної науково-практичної конференції (15 грудня 2017 р., Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків). Серія «Сектор безпеки України». Вип. 20 / редкол.: Є. Алісов, В. Настюк, Ю. Мех та ін. Харків: Точка, 2017. 190 с.

МАХМУРОВА-ДИШЛЮК О. П.,
аспірант
(Міжрегіональна академія
управління персоналом)

УДК 342.92

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ ГАРАНТУВАННЯ БЕЗПЕКИ СУДНОПЛАВСТВА В ПЕРІОД ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ

У статті розкриті механізми адміністративно-правового гарантування безпеки судноплавства в період збройних конфліктів. Зазначено, що міжнародні стандарти в цій сфері ще не повною мірою імплементовані в національне законодавство. Автором пропонуються шляхи усунення пробілів в адміністративно-правових актах, що регулюють гарантування суспільної безпеки у відносинах судноплавства.

Ключові слова: адміністративно-правове забезпечення, суспільна безпека, судноплавство.

В статье раскрыты механизмы административно-правового обеспечения безопасности судоходства в период вооруженных конфликтов. Отмечено, что международные стандарты в этой сфере еще не в полной мере реализованы в национальном законодательстве. Автором предлагаются пути устранения в административно-правовых актах, регулирующих обеспечение общественной безопасности в отношениях судоходства.

Ключевые слова: административно-правовое обеспечение, общественная безопасность, судоходство.

The article reveals the mechanisms of administrative and legal provision of navigation safety during armed conflicts. It is noted that international standards in this area have not yet been fully implemented in national law. The author proposes ways to overcome the gaps and collisions in the administrative and legal acts regulating the guarantee of public safety in the relations of navigation.

Key words: administrative-legal support, public safety, navigation.

Вступ. Судноплавство сьогодні посідає чільне місце в системі національних перевезень пасажирів та вантажу. Від ефективності цієї галузі залежить рівень національної економіки, адже Україна є морською державою з акваторіями Чорного та Азовського морів, має потужне річкове судноплавство. Проте сьогоднішнє становище в державі, ускладнене тимчасовою окупацією Кримського півострова та військовими діями на Донбасі, не дозволяє повною мірою користуватися перевагами водних ресурсів. Питання безпеки судноплавства

висуваються на перший план у відносинах торгівлі, пасажироперевезень тощо. Напрацювання органами публічної влади механізмів адміністративно-правового гарантування безпеки судноплавства в такий період, беззаперечно, необхідне. Частково такі механізми прописані на міжнародному рівні, проте національне законодавство має адаптувати міжнародні положення до національної специфіки.

Питання гарантування безпеки та правоохоронної діяльності були предметом науково-го дослідження низки таких вітчизняних учених, як: О.М. Бандурка, Д.О. Беззубов, Ю.П. Битяк, І.П. Голосніченко, В.О. Заросило, І.В. Зозуля, В.К. Колпаков, А.Т. Комзюк, О.В. Кузьменко, С.О. Кузніченко, М.В. Лошицький, С.В. Петков та ін. Праці зазначених науковців стали підґрунтям подальших досліджень громадської та національної безпеки в сучасних умовах.

Постановка завдання. Мета статті – аналіз наявних механізмів адміністративно-правового гарантування безпеки судноплавства в період збройних конфліктів за національним та міжнародним законодавством.

Результати дослідження. Діяльність органів публічної влади в новітніх умовах потребує застосування нестандартних, незвичних підходів під час ухвалення управлінських рішень. Україна корегує власне законодавство відповідно до міжнародних стандартів і вимог. Питання безпеки для європейського співтовариства є ключовими, тому зараз, доки в Україні не запанує мир і всі території не будуть контролюватися публічною адміністрацією, говорити про перспективи держави на міжнародному рівні зарано. Жорстка позиція щодо дотримання режиму суспільної безпеки, чіткі кроки щодо імплементації міжнародних норм у національне законодавство – ось реальний механізм гарантування безпеки судноплавства в період збройних конфліктів.

Така проблема постала не одразу, деякі кроки були зроблені ще задовго до сучасних подій на Сході. Розвиток законодавства в багатьох сферах, зокрема в безпеці судноплавства, пов'язаний не тільки з розвитком суспільства та технологій, але й із нестабільним становищем наприкінці ХХ ст. на міжнародній арені. 1994 р. для України стало знаковим набрання чинності Конвенції Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) із морського права, ухваленої ще 1982 р. Сьогодні учасниками цієї Конвенції є 161 держава.

Приєднання України до цієї Конвенції має декілька характерних рис та цілей. По-перше, це бажання переглянути і узгодити із загальними принципами «Конституції океанів» всі міжнародні нормативні акти, ухвалені під егідою міжнародної організації в попередній період її роботи. Зокрема, спочатку 1995 р., а потім 2010 р. переглянуто Міжнародну конвенцію про підготовку і дипломування моряків та несення вахти 1978 р. (STCW 1978). 2005 р. ухвалені нова редакція Конвенції про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки морського судноплавства (SUA), і Протокол про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки стаціонарних платформ, розташованих на континентальному шельфі, 1988 р. (SUA Protocol). Внесено суттєві зміни до конвенцій MARPOL 1973/78, SOLAS 1974 р. тощо. По-друге, діяльність міжнародної організації спрямовується на ліквідацію прогалін у міжнародно-правовій регламентації суспільних відносин у певних видах діяльності людини у Світовому океані та ухвалення нових конвенцій. Це насамперед Міжнародна конвенція про стандарти підготовки, сертифікації персоналу риболовних суден та несення вахти 1995 р. (STCW-F), Міжнародна конвенція про відповідальність і компенсацію збитків у зв'язку з перевезенням морем шкідливих і небезпечних речовин 1996 р. (HNS Convention), Конвенція про відповідальність за забруднення бункерним паливом 2001 р. (BUNKERS Convention), Конвенція про видалення уламків суден 2007 р. (NAIROBI WR Convention), Міжнародна конвенція 2009 р. про безпечне й екологічно чисте перероблення суден (HONG KONG SRC) тощо.

Отже, вищезазначене переконливо доводить, що: безпека судноплавства має безумовний пріоритет над відомчими та господарськими інтересами; основою системи гарантування безпеки плавання торгових суден є судноплавні компанії, для маломірних (малих) суден – бази їхньої стоянки [1, с. 4].

1 липня 2004 р. набув чинності Міжнародний кодекс з охорони суден і портових споруд (далі – ОСПС) Міжнародної морської організації, що став частиною (гл. XI–2) Міжнародної конвенції з охорони людського життя на морі (СОЛАС-74). Кодекс встановлює уніфіковані стандарти безпеки, обов’язкові для всіх учасників міжнародних морських перевезень вантажів і пасажирів. Призначення Кодексу ОСПС – недопущення піратів на судно, проте, якщо вони все ж таки там з’явилися, сприяння екіпажу в зменшенні або усуненні негативних наслідків [2].

У науці та практиці адміністративно-правового регулювання безпеки судноплавства дискутується питання наявності спеціальних адміністративних механізмів контролю за дотриманням конвенцій ІМО. Зокрема, частина з них зумовила сприйняття таких механізмів та виконання майже всіма морськими державами світу, серед яких більшість так званих держав «зручного прапора», що сьогодні сконцентрували під власними прапорами більшість світового тоннажу. Як зазначається в літературі, відображення в таких актах ІМО норм щодо реального зв’язку між державою прапора та судном привело до виконання відповідних вимог міжнародного права майже всіма зазначеними державами, насамперед щодо нагляду за дотриманням технічних вимог до судна, які містять конвенції ІМО. Успішність імплементації вимог ІМО щодо реального зв’язку свідчить про можливість запозичення відповідних правових механізмів і в інших сферах морського права (щодо комерційної, трудової, кримінальної юрисдикції на судні держави прапора). Відповідні процеси мають стати підґрунтям для нових наукових досліджень [2].

Дійсно, коли ми говоримо про питання безпеки, юридичні механізми захисту виходять на перший план. Проте значення дотримання суто технічних вимог не можна в жодному разі применшувати. Визначення можливої загрози майну та інфраструктурі, її ймовірності, важливе для життя заходів з охорони та встановлення їхньої черговості щодо оцінки вразливості конкретного майна або місця, пов’язаного з охороною, а також для планування і розподілу ресурсів. Визначення й оцінка кожної потенційної дії і методу її запровадження мають ґрунтуватися на аналізі різних чинників, зокрема оцінки загрози, що виконується урядовими організаціями. Під час визначення й оцінювання загрози особи, які проводять оцінку, не повинні виходити з найгірших варіантів розвитку подій для подання рекомендацій щодо планування та розподілу ресурсів.

Чітке нормативно-правове закріплення алгоритму оцінювання гарантує дотримання правопорядку й ефективну реалізацію концепції безпеки судноплавства. Цілісність і безпека портових засобів та споруд перебуває в тісному взаємозв’язку з безпекою суден. Гарантування безпеки останніх неможливе без комплексного ефективного контролю за дотриманням правил та стандартів судноплавства, правил участі в збройних конфліктах та ведення війни.

Оцінювання охорони портового засобу має містити оцінку, проведеною після консультацій із відповідними національними організаціями в галузі охорони, для того, щоб визначити:

- будь-які особливі аспекти портового засобу, серед яких ті, що можуть бути використані суднами сторін конфлікту, через які портовий засіб може стати об’єктом нападу;
- ймовірні наслідки нападу на портовий засіб або його об’єкти з погляду загибелі людей, шкоди майну, підриву економіки, зокрема порушення роботи транспортних систем;
- можливості та ймовірні наміри осіб, які можуть організувати такий напад;
- можливі способи або види нападу.

Після узагальнення результатів проведеного моніторингу уповноважені особи виробляють загальну оцінку рівня ризику, з урахуванням якого мають плануватися заходи охорони.

Даний процес оцінювання повинен передбачати всебічні консультації з відповідними уповноваженими органами влади, що відповідають за споруди, прилегли до портового засобу. Ідеться про споруди, які можуть завдати шкоди на його території або можуть бути неправомірно використані з метою завдання шкоди портовому засобу, незаконного спостереження за портовим засобом або відвернення уваги охорони й персоналу.

Нормативно-правове забезпечення на рівні міжнародних стандартів стосується також можливостей відбиття загрози безпеці, які вправі реалізовувати суб’єкти міжнародних від-

носин у сфері гарантування безпеки судноплавства в умовах збройного конфлікту. Визначення, вибір і встановлення черговості контрзаходів та організаційних змін, а також ступінь їхньої ефективності для зменшення вразливості визначаються міжнародними документами.

Визначення і встановлення черговості контрзаходів мають на меті забезпечити застосування найбільш ефективних заходів охорони для зменшення вразливості портового засобу або взаємодії судно – порт за можливої загрози.

Заходи охорони мають вибиратися з урахуванням їхньої здатності зменшити ймовірність нападу, оцінюватися з використанням даних, які містять:

- інформацію, отриману в результаті оглядів, інспекцій і перевірок охорони;
- інформацію, отриману під час консультацій із власниками і операторами портових засобів, а також, за необхідності, із власниками / операторами прилеглих до портового засобу споруд;
- інформацію про минулі події, пов'язані з охороною;
- інформацію про операції, що здійснюються в межах портового засобу.

Коментарі правового статусу конвенцій ІМО та Конвенції ООН із морського права звертають особливу увагу на широке застосування конвенцій ІМО як характеристики терміна про загальне визнання, відображеного в Конвенції ООН. Дослідження Секретаріату ІМО пропонує вважати участь держав у Конвенції ООН із морського права своєрідним спонукальним мотивом для їхнього приєднання до конвенцій ІМО, що містять відповідні правила і стандарти, на які посилається Конвенція ООН із морського права 1982 р. Це міркування певною мірою дає відповідь на запитання, яке ставлять окремі дослідники правотворчої діяльності ІМО стосовно того, чи є достатньою участь будь-якої держави в Конвенції ООН із морського права, щоби повною мірою скористатися перевагами стандартів і правил, розроблених в інструментах ІМО, без обов'язкової участі в цих інструментах? [3].

Законодавство розвивається і міжнародна спільнота пропонує цілу низку ініціатив, спрямованих на пошук оптимальної моделі забезпечення судноплавства в період збройних конфліктів [4, с. 102]. 2009 р., під час засідання 64 сесії ГА ООН, Україна виступила з ініціативою створити в одній із країн Африки регіональний центр під егідою ООН для боротьби з піратством. З огляду на те, що майже 70 тис. українських громадян працюють на судах під іноземними прапорами, Україна пропонується як координатор зусиль країн у боротьбі з піратством. На наступній, 65-й сесії ГА ООН нашою державою винесено на обговорення проект всеохоплюючої конвенції в боротьбі з піратством. У ньому, зокрема, містилися пропозиції щодо створення єдиного міжнародного судового органу для розгляду справ, пов'язаних із піратством. Такі ініціативи української сторони стали своєчасним і вагомим внеском у міжнародні зусилля з боротьби з піратством. Актуальність цих питань підтверджена й Міжнародною морською організацією, яка проголосила темою 2011 р. «Піратство і реагування на нього» [5].

Висновки. Сьогодні відчувається потреба в кодифікації законодавства у сфері гарантування безпеки судноплавства. Розпорошеність норм та стандартів, суперечливість законодавства різних рівнів і неузгодженість із положеннями міжнародного права дозволяють порушникам безпеки судноплавства залишатися безкарними. Така ситуація зумовлює нарощування збройного забезпечення та підтримку агресії низки країн, що апелюють до захисту власних інтересів і безпеки, а по суті зловживають своїми правами та ведуть агресивну політику щодо інших учасників судноплавства.

Україна здатна провести першу кодифікацію міжнародних стандартів гарантування безпеки судноплавства – Основ законодавства у сфері забезпечення безпеки судноплавства. У цьому документі варто передбачити загальний алгоритм правоохоронної та правозабезпечувальної діяльності органів публічної влади, а окремим розділом – механізми гарантування безпеки суден у період ведення війни та збройних конфліктів як таких, що спричиняють специфічні умови судноплавства.

Список використаних джерел:

1. Собакарь А.О. Забезпечення безпеки судноплавства на морському та річковому транспорті засобами державного контролю. Часопис Академії адвокатури України. 2011. № 12 (3'2011). С. 1–6.
2. Іванов Г.Г. Проблема забезпечення реального зв'язку між судном та державою прапору у діяльності Міжнародної морської організації (ІМО). URL: <http://www.interlegal.com.ua/blog/?p=2815>.
3. Беззубов Д.О. Суспільна безпека (організаційно-правові засади забезпечення): монографія. К.: МП «Леся», 2013. 452 с.
4. Білляр К.Л. Особливості правотворчої функції міжнародної морської організації (ІМО). URL: http://idpnan.org.ua/files/billyar-k.l.-osoblivosti-pravotvorchoyi-funktsiyi-mijnarodnoyi-morskoyi-organizatsiyi-imo_-_d_.pdf.
5. Мілітаризація міжнародних морських транспортних шляхів Азії: висновки для України. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/635/>.

МИРОНЕЦЬ О. М.,
старший викладач
кафедри конституційного
і адміністративного права
(Навчально-науковий
юрідичний інститут
Національного авіаційного університету)

УДК 342.92(045)

РЕГУЛЯТИВНА ФУНКЦІЯ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА

У статті досліджено та визначено регулятивну функцію адміністративного права. Розглянуто теоретичні аспекти розуміння цього поняття, виокремлено ознаки. Звернуто увагу на дозволи та зобов'язання. Висловлено думку, що заборони є засобом реалізації не регулятивної, а охоронної функції адміністративного права. Вказано на умовність розподілу цих двох функцій.

Ключові слова: функції права, функції адміністративного права, спеціально-соціальні функції права, спеціально-соціальні функції адміністративного права, регулятивна функція права, регулятивна функція адміністративного права, дозволи, заборони, зобов'язання.

В статье исследовано и определено регулятивную функцию административного права. Рассмотрены теоретические аспекты понимания данного понятия, выделены признаки. Обращено внимание на разрешения и обязательства. Высказано мнение, что запреты является средством реализации не регулятивной, а охранительной функции административного права. Указано на условность распределения этих двух функций.

Ключевые слова: функции права, функции административного права, специально-социальные функции права, специально-социальные функции административного права, регулятивная функция права, регулятивная функция административного права, разрешения, запреты, обязательства.

In the article the author investigated and defined a regulative function of administrative law. Theoretical aspects to understand its concept have been considered, its attributes have been determined. Attention has been paid to permissions and obligations. The opinion has been expressed that prohibitions are tools of implementation not a regulative, but a protective function of administrative law. It has been indicated on the conditionality to divide those two functions.

Key words: *functions of law, functions of administrative law, special-social functions of law, special-social functions of administrative law, regulative function of law, regulative function of administrative law, permissions, prohibitions, obligations.*

Вступ. У теорії адміністративного права регулятивна функція у системі спеціально-соціальних функцій цієї галузі права стала предметом уваги українських вчених. Ґрунтовною працею з вказаного питання є монографія Ю.В. Пирожкової [1]. Такі науковці, як О.В. Кузьменко, І.Д. Пастух, М.В. Плугатир, М.В. Співак вказують на наявність цієї функції, хоча її змісту не розкривають [2, с. 104–105]. С.Т. Гончарук у дослідженнях функцій адміністративно-правового регулювання також виділив регулятивну функцію [3, с. 17]. Серед каналів адміністративно-правового впливу Л. Коваль виокремив регулювання [4, с. 6]. Досліджуючи види функцій норм вказаної галузі права, Л.Р. Біла-Ґіунова та С.В. Ківалов [5, с. 27], Т.О. Коломоець, Г.Ю. Гулевська [6, с. 11], В.К. Колпаков [7, с. 65], В.М. Столбовий [8, с. 21] також не заперечують їх регулятивного характеру.

Аналогічною є позиція дослідників мети та цілей адміністративно-правових норм Д.О. Беззубова, В.Д. Гвоздецького, О.В. Дудника, В.О. Заросило, А.Й. Міллера, А.М. Подоляки [9, с. 44], В.М. Столбового [8, с. 20], С.М. Алфьорова, С.В. Ващенко, М.М. Долгополової, А.П. Купіна [10, с. 15]. Більше того, Д.О. Беззубов, В.Д. Гвоздецький, О.В. Дудник, В.О. Заросило, А.Й. Міллер, А.М. Подоляка залежно від мети виділяють регулятивні адміністративні норми [9, с. 41]. Отже, можна стверджувати, що ці вчені опосередковано підтримують існування регулятивної функції вказаної галузі права, оскільки остання, на наше переконання, є системою адміністративно-правових норм.

Ю.М. Козлов також виділяє регулятивну функцію адміністративного права [12, с. 391]. Є.В. Курінний відносить її разом з охоронною до головних функцій цієї галузі права [13, с. 39]. О.І. Остапенко, З.Р. Кісіль, М.В. Ковалів, Р.В. Кісіль та О.М. Миколенко підтримують цю думку, а також вдаються до тлумачення її змісту [14, с. 9; 15, с. 40]. Проте сьогодні єдиний підхід до визначення її поняття, змісту й особливостей відсутній. Вказане зумовлює необхідність нашого дослідження.

Розуміння регулятивної функції адміністративного права засноване на працях вчених-адміністративістів, на яких ми вже звернули увагу вище. Проте вивчення цієї функції адміністративного права здійснено неповністю, що зумовлює актуальність нашої статті.

Постановка завдання. Метою статті є визначення регулятивної функції адміністративного права. Для досягнення цієї мети необхідно виконати такі завдання: дослідити регулятивну функцію адміністративного права, поняття, ознаки, засоби реалізації, визначити її місце в системі адміністративно-правових функцій.

Результати дослідження. Сьогодні є адміністративісти, які прямо виділяють регулятивну функцію адміністративного права (О.В. Кузьменко, І.Д. Пастух, М.В. Плугатир, М.В. Співак, Є.В. Курінний, О.М. Миколенко, О.І. Остапенко, З.Р. Кісіль, М.В. Ковалів, Р.В. Кісіль, Ю.В. Пирожкова) [2, с. 104; 13, с. 39; 15, с. 40; 14, с. 9; 1, с. 222–262]. С.Т. Гончарук, досліджуючи функції адміністративно-правового регулювання, також вказує на наявність регулятивної, або організаційно-управлінської, функції [3, с. 17].

Проте є ряд вчених, які схиляються до наявності регулятивного впливу адміністративного права на суспільні відносини, але його регулятивну функцію не виділяють. Так, Л.Р. Біла-Ґіунова та С.В. Ківалов серед головних функцій вказаної галузі права виокремлюють управлінську, яку вони тлумачать як регулювання управлінської діяльності [16, с. 11–12].

В.К. Колпаков також, не називаючи регулятивної функції, виділяє правовиконавчу, правотворчу й організаційну [7, с. 81]. Очевидно, що твердження В.К. Колпакова аналогічне позиції зарубіжного науковця Ю.М. Козлова, на думку якого регулятивна функція адміністративного права проявляється у формі правовиконавчої та правотворчої (правоустановчої) функцій [12, с. 10–11].

Т.О. Коломоець з Г.Ю. Гулевською, досліджуючи функції адміністративно-правових норм, з П. Лютіковим – їх мету, а також С.М. Алфьоров, С.В. Ващенко, М.М. Долгополова, А.П. Купін однією з перших називають організацію й регулювання відносин у сфері забезпечення органами виконавчої влади й органами місцевого самоврядування реалізації та захисту прав, свобод і законних інтересів фізичних і юридичних осіб, а також у процесі державного і самоврядного управління в сферах соціально-економічного й адміністративно-політичного розвитку й охорони громадянського порядку [6, с. 11; 10, с. 15; 11, с. 15]. На нашу думку, вказане формулювання є більш детальним визначенням у т. ч. й регулятивної функції адміністративного права.

Ми вважаємо, що її поняття є широким і охоплює організаційну, організаційно-управлінську, правовиконавчу, правотворчу, правоустановчу форми її виразу або підфункції адміністративного права.

Академічний тлумачний словник визначає, що «регулювати» – це впорядковувати що-небудь, керувати чимось, підкоряючи його відповідним правилам, певній системі [17, с. 480], «упорядковувати» – доводити до ладу що-небудь, робити належний порядок чомусь [17, с. 467], а «організаційний» – пов'язаний з організацією чого-небудь [17, с. 739].

Тобто йдеться про упорядковуючий вплив адміністративного права на суспільні відносини, організацію керування ними з метою підпорядкування системі його норм, приведення дійсного стану речей до належного правового порядку. Вказане є їх регулюванням. Тому ми вважаємо, що функціональний напрям впливу адміністративного права на суспільні відносини з метою організуючого або упорядковуючого управління ними, а відповідно, і їх суб'єктами, варто визначити як регулятивну функцію адміністративного права. На думку О.М. Миколенко, остання проявляється у впливі на суспільні відносини шляхом встановлення прав, обов'язків, заборон, обмежень, повноважень суб'єктів адміністративного права [15, с. 40].

Ю.В. Пирожкова надано досить об'ємне та ґрунтовне визначення її змісту як зумовленого соціальним призначенням цілеспрямованого впливу адміністративного права, внаслідок якого відбувається регламентування суспільних відносин шляхом встановлення позитивних правил поведінки, прав і взаємних обов'язків суб'єктів адміністративних правовідносин, спрямованих на задоволення інтересів суспільства і громадян у процесі публічного управління, у сфері надання адміністративних послуг, ефективну реалізацію адміністративних процедур, оптимальну регламентацію адміністративно-деліктних відносин [18, с. 44]. Також вчена вказує, що, зважаючи на сучасне посилення соціального призначення, актуалізується необхідність повномасштабного використання потенціалу всіх її складових частин – зобов'язань, заборон, дозволів <...> [1, с. 262].

Однак як О.М. Миколенко, так і Ю.В. Пирожкова до елементів вказаної функції відносять заборони, які ми вважаємо складовою частиною охоронної функції адміністративного права. Як справедливо зазначив Т.Н. Радько, регулятивна функція права – це зумовлений соціальним призначенням основний напрямок впливу права на суспільні відносини, який, перш за все, має свій прояв у встановленні позитивних правил поведінки, наданні позитивних прав та активних обов'язків суб'єктам права [19, с. 172]. Так, аналізуючи види правових норм, О. Лейст вказує, що за допомогою заборонних норм, тобто тих, які визначають склади правопорушень і санкції за їх скоєння, здійснюється охорона правопорядку, попередження та припинення діянь, які є шкідливими або небезпечними для суспільства. Ними передбачені дії, обставини, які право намагається не врегулювати, а попередити та прискіти [20, с. 605–606]. В. Синюков звертає увагу на те, що головним чином заборонні правові норми лежать в основі охоронної функції права [21, с. 88].

З цією думкою важко не погодитися, зважаючи на її змістовність і загальнотеоретичну правильність. Очевидно, О.М. Миколенко та Ю.В. Пирожковою було не достатньо глибоко проаналізовано смислове навантаження «заборони». Наприклад, остання у своєму монографічному дослідженні вказує, що через встановлення зобов'язуючої, *заборонної* чи уповноважуючої норми здійснюється адміністративно-правове *регулювання* суспільних відносин [1, с. 230], а максимально повно «аспект» його *регулятивної функції* реалізується у відносинах публічного управління – через встановлення прав, обов'язків, *заборон* для державних органів, державних службовців, фізичних осіб [1, с. 251]. У цій же монографії вчена називає заборони нарівні з примусом основним засобом реалізації *охоронної функції адміністративного права* [1, с. 273]. Також вона зауважує, що шляхом реалізації *заборонних адміністративно-правових норм* саме *охоронна функція адміністративного права* впливає на суспільні відносини [1, с. 303].

Очевидно, що реалізація різних функцій права потребує різних засобів, тобто різних за цільовим направленням норм права. Тому ми вважаємо, що з включенням заборон до засобів реалізації одночасно регулятивної й охоронної функції адміністративного права погодитися не можна. На нашу думку, заборони притаманні охоронній функції адміністративного права.

Як справедливо зауважує К.Г. Волинка, саме охороняючи суспільні відносини, право забороняє дії, які порушують умови нормального розвитку, що суперечать інтересам суспільства, держави і громадян, і тим самим витісняє їх [22, с. 102].

Зважаючи на вказане вище, ми вважаємо, що найбільш правильним і повним є розуміння регулятивної функції адміністративного права О.І. Остапенком, З.Р. Кісіль, М.В. Ковалів, Р.В. Кісіль, які вбачають її у визначенні основних прав та обов'язків суб'єктів публічної адміністрації, визначенні правил поведінки інших учасників адміністративно-правових відносин, а також упорядкуванні відносин щодо публічного адміністрування адміністративно-політичної, соціально-культурної й економічної сфер суспільного життя [15, с. 9].

Отже, підтримуючи вказану позицію, ми вважаємо за доцільне регулятивну функцію адміністративного права визначити як напрям його впливу, який полягає у встановленні прав та обов'язків учасників суспільних відносин, що є предметом його правового регулювання.

Водночас ми поділяємо думку В. Синюкова, який розкриває суть регулювання суспільних відносин регулятивною функцією права через: 1) фіксування суб'єктивних складів правових відносин; 2) визначення кола життєвих обставин (юридичних фактів), з якими норми права зв'язують настання тих чи інших юридичних наслідків; 3) формування права й обов'язків учасників (суб'єктів) правовідносин [21, с. 88].

До способів здійснення регулятивної функції права Т.Н. Радько відносить: 1) визначення за допомогою норм права право дієздатності громадян; 2) закріплення та зміну правового статусу громадян; 3) визначення компетенції державних органів, повноважень посадових осіб; 4) встановлення правового статусу юридичних осіб; 5) визначення юридичних фактів, пов'язаних із виникненням, зміною та зупиненням правовідносин; 6) встановлення конкретного правового зв'язку між суб'єктами права (регулятивні правовідносини); 7) визначення оптимального типу правового регулювання (загально дозвільного, дозвільного) стосовно конкретних правових відносин [23, с. 125–126].

Здійснення вказаного, на думку С.С. Алексєєва [24, с. 68], Т.Н. Радько [23, с. 125–126.], Ю.В. Пирожкової [1, с. 179], відбувається через дві його підфункції: регулятивну-статичну та регулятивну-динамічну.

Їх функціональний вплив в адміністративному праві є малодослідженим. Тому з'ясувати їх розуміння можливо лише за умови обов'язкового врахування положень загальної теорії права. На думку Т.Н. Радько, перша виражається у впливі права на суспільні відносини шляхом їх закріплення в тих чи інших правових інститутах [23, с. 125–125]. Більш прозорою є позиція О.Ф. Скаун, яка називає цей напрям правового впливу функцією упорядкування суспільних відносин шляхом закріплення основних прав і свобод особи, компетенції державних органів і посадових осіб [25, с. 226].

Зважаючи на вказане, на нашу думку, регулятивна-статична функція адміністративного права є напрямом його впливу на адміністративно-правові відносини шляхом закріплення прав і свобод їх учасників. Так, відповідно до ст. 22 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) у разі малозначності вчиненого адміністративного правопорушення орган (посадова особа), уповноважений вирішувати справу, може звільнити порушника від адміністративної відповідальності й обмежитися усним зауваженням [26]. Вказаний приклад визначення можливості звільнення правопорушника від цього виду юридичної відповідальності шляхом заміни його зауваженням усного характеру з боку уповноваженого на це суб'єкта є проявом регулятивно-статичної функції адміністративного права.

На думку О.Ф. Скакун, саме регулятивно-динамічна функція є забезпеченням активної поведінки суб'єктів права [25, с. 226]. Тому ми вважаємо, що регулятивно-динамічна функція адміністративного права є напрямом його впливу на адміністративно-правові відносини шляхом закріплення обов'язків їх учасників. Наприклад, відповідно до ст. 12 КУпАП, адміністративній відповідальності підлягають особи, які досягли на момент вчинення адміністративного правопорушення шістнадцятирічного віку [26]. Тобто, визначення обов'язку правопорушника нести вказаний вид відповідальності у разі досягнення ним відповідного віку є проявом регулятивно-динамічної функції адміністративного права.

Отже, на основі вказаного вище ми вважаємо за можливе визначити такі ознаки регулятивної функції адміністративного права:

1) має уповноважуючий характер – «уповноважує» учасників адміністративно-правових відносин, надаючи їм права, свободи й обов'язки, у чому проявляється її статична та динамічна сторони;

2) має спрямовуючий характер – через наділення учасників адміністративно-правових відносин відповідними правами і свободами спрямовує їх вибір у побудові вказаних відносин на запропонований законодавцем, чим проявляє свою статичну сторону;

3) має моделюючий характер – через наділення учасників адміністративно-правових відносин відповідними обов'язками формує модель необхідного варіанту поведінки учасників, чим проявляє свій динамічний складник;

4) її детермінантний зміст має елементи превентивного характеру. Річ у тім, що визначаючи права, свободи й обов'язки учасників адміністративно-правових відносин, вона тим самим детермінує норми можливостей у виборі користування правом і його обсягом, а також видів зобов'язаної поведінки учасників. Цим самим відмінні від дозволених і необхідних варіанти поведінки, які йдуть урозріз із законом, розуміються як правопорушення. Відповідно, учасники адміністративно-правових відносин «попереджаються» про протизаконний характер їх діянь. На цьому етапі регулятивна функція адміністративного права охороняє адміністративно-правові відносини, у чому і проявляє свій превентивний характер.

Якщо ж поставлений за межі вказаної норми варіант поведінки учасника обирається і втілюється в правовідносинах, то він переходить із теоретично-можливого до практично-виконаного. Тим самим учасник порушує заборону, тобто вчиняє адміністративне правопорушення. Цей факт «активізує» щодо цього учасника охоронну функцію адміністративного права, яка покликана врегулювати ситуацію, до якої призвело порушення заборони. На нашу думку, на цьому етапі можна говорити про точку переходу між регулятивною й охоронною функціями адміністративного права.

Як справедливо зауважує Ю.В. Пирожкова, регулюючи суспільні відносини, адміністративне право їх охороняє, і навпаки [1, с. 197]. З цього приводу В. Синюков наполягає, що розмежування регулятивної й охоронної функцій як самостійних напрямів правового впливу має певну теоретичну умовність, оскільки, як і регулятивна, охоронна функція реалізує основне призначення права – упорядковувати суспільні відносини та забезпечувати їх стабільність, стійкість, незалежність від зовнішніх негативних впливів [21, с. 88]. У цьому сенсі Т.Н. Радько вказує, що в регулятивній та охоронній функціях право одночасно та двоєдино проявляє свою сутність [19, с. 175].

Очевидно, що розділення вказаних функцій здійснюється лише з метою більш глибокого їх пізнання. Протиставляти їх одна одній не потрібно, оскільки кожна з них є виявом внутрішньої сутності адміністративного права, тим напрямом його дії, який взаємозумовлює й одночасно має як регулятивний, так і охоронний характер.

Як справедливо зауважує К.Г. Волинка, забезпечення нормального здійснення регулятивно-статичної та регулятивно-динамічної функції права, охорона його від порушень здійснюється його охоронною функцією [22, с. 102].

Висновки. Ми вважаємо, що регулятивну функцію адміністративного права варто визначити як напрям його впливу, який полягає у встановленні прав та обов'язків учасників суспільних відносин, що є предметом його правового регулювання, з метою організуючого або упорядковуючого управління ними. Вона має уповноважуючий, спрямовуючий, моделюючий, а також елементи превентивного характеру. Засобами її реалізації є норми права, якими встановлюються дозволи та зобов'язання. На нашу думку, заборони притаманні охоронній функції адміністративного права. Водночас ми не можемо не погодитися, що розділення спеціально-соціальних функцій адміністративного права на регулятивну й охоронну має умовний характер, здійснюється з метою не протиставлення, а більш змістовного пізнання. Викладене показує важливість подальшого дослідження регулятивної функції адміністративного права та шляхів забезпечення її належної реалізації.

Список використаних джерел:

1. Пирожкова Ю.В. Функції адміністративного права: генеза, теоретичний, нормативний та праксеологічний аспекти: монографія. Запоріжжя: Видавничий дім «Гельветика», 2016. 548 с.
2. Кузьменко О.В., Пастух І.Д., Плугатир М.В., Співак М.В. Адміністративне право. Загальна частина (альбом схем): навч. посіб. К.: Центр навчальної літератури, 2015. 232 с.
3. Гончарук С.Т. Основи адміністративного права України. навч. посіб. К.: 2004. 200 с.
4. Коваль Л. Адміністративне право України. К.: Основи. 1994. 154 с.
5. Ківалов С.В., Біла-Тіунова Л.Р. Адміністративне право України: навч. посіб. Одеса: Фенікс, 2012. 400 с.
6. Адміністративне право України: навч. посіб. / за заг. ред. Т.О. Коломоєць, Г.Ю. Гулевської. К.: Істина, 2008. 216 с.
7. Колпаков В.К. Адміністративно-деліктний правовий феномен. К.: Юрінком Інтер, 2004. 528 с.
8. Столбовий В.М. Адміністративне право України: посіб. К.: КНТ, 2009. 150 с.
9. Беззубов Д.О., Гвоздецький В.Д., Дудник О.В., Заросило В.О., Міллер А.Й., Подоляка А.М. Адміністративне право України: навч. посіб. К.: «МП Леся», 2014. 320 с.
10. Алфьоров С.М., Ващенко С.В., Долгополова М.М., Купін А.П. Адміністративне право. Загальна частина: навч. посіб. К.: Центр навчальної літератури, 2011. 216 с.
11. Адміністративне право України: підручник / за заг. ред. Т.О. Коломоєць. К.: «Істина», 2010. 480 с.
12. Козлов Ю.М. Административное право: учебник. М.: Юристъ, 2005. 554 с.
13. Курінний Є.В. Адміністративне право України: тенденції трансформації в умовах реформування: навч. посіб. Дніпропетровськ: Юридична академія МВС України, 2002. 92 с.
14. Остапенко О.І., Кісіль З.Р., Ковалів М.В., Кісіль Р.В. Адміністративне право: навч. посіб. К.: Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. 553 с.
15. Миколенко О.М. Функції адміністративного права. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. 2012. № 4. С. 39–42.
16. Ківалов С.В., Біла Л.Р. Адміністративне право України: навч.-метод. посіб. Одеса: Юридична література, 2002. 312 с.
17. Словник української мови: у 11 т. К.: Наукова думка, 1970–1980. URL: <http://sum.in.ua/>.
18. Пирожкова Ю.В. Регулятивна функція адміністративного права: генеза та сучасна трансформація в умовах реформаційних правотворчих процесів. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція». 2016. Вип. 21. С. 41–45.

19. Радько Т.Н. Теория функций права: монография. М.: Проспект, 2014. 272 с.
20. Проблемы теории государства и права: учеб. пособ. / под ред. М.Н. Марченко. М.: Юристъ, 2001. 656 с.
21. Теория государства и права. Курс лекций / под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. М.: Юристъ, 1997. 672 с.
22. Волинка К.Г. Теорія держави і права: навч. посіб. К.: МАУП, 2003. 240 с.
23. Общая теория права и государства: учебник / под ред. В.В. Лазарева. М.: Юристъ, 1996. 472 с.
24. Алексеев С.С. Общая теория права: в 2 т. М.: Юрид. лит., 1982. Т. 2. 360 с.
25. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник. Харків: Консум, 2001. 656 с.
26. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 07 грудня 1984 р. № 8073-Х. Відомості Верховної Ради Української РСР (ВВР). 1984. Додаток до № 51. Ст. 1122.

НЕБЕСНА М. О.,

аспірант

(Університет державної фіскальної
служби України)

УДК 342.924

АДМІНІСТРАТИВНІ АКТИ КОНТРОЛЮЮЧИХ ОРГАНІВ У СФЕРІ ОПОДАТКУВАННЯ: ПОНЯТТЯ Й ОЗНАКИ

У статті представлено результати аналізу ознак і юридичної природи адміністративних актів контролюючих органів у сфері оподаткування, що дозволило визначити зміст і обсяг відповідного поняття.

Ключові слова: адміністративний акт, індивідуальний акт, контролюючий орган, правозастосування, інтерпретація.

В статье выделены результаты анализа признаков и юридической природы административных актов контролирующих органов в сфере налогообложения, что позволило определить содержание и объем соответствующего понятия.

Ключевые слова: административный акт, индивидуальный акт, контролирующий орган, налогообложение, правоприменение, интерпретация.

The article highlights the results of the analysis of signs and the legal nature of administrative acts of supervisory bodies in the field of taxation, which made it possible to determine the content and scope of the corresponding concept.

Key words: administrative act, individual act, controlling body, taxation, law enforcement, interpretation.

Вступ. Регулювання сфери оподаткування відбувається за допомогою різних правових форм, серед яких виділяються ті, за допомогою котрих здійснюється безпосереднє застосування норм права, виникають, змінюються, припиняються права й обов'язки платників податків. Такі правові форми протягом тривалого часу мали назву правових актів

управління. Розвиток науки адміністративного права, переосмислення доктринальних засад взаємодії особи та держави, визнання учасниками публічно-правових відносин інститутів громадянського суспільства та суб'єктами публічно-управлінської діяльності органів місцевого самоврядування зумовили пошук нових термінів, що позначали б усю сукупність форм вираження діяльності суб'єктів публічного адміністрування, одним із яких став «адміністративний акт».

На користь запровадження такого терміна наводяться різні аргументи, серед яких найбільшої уваги заслуговують твердження про те, що з огляду на впровадження категорії публічного адміністрування використання прикметника «управлінський» видається нераціональним, адже значна частина відповідних актів не стосується управління, а ті, що стосуються – часто приймаються з урахуванням позиції громадянського суспільства, що віддаляє їх від безумовного управлінського розпорядництва, більше зближуючи із сутністю регулювання [1, с. 109–110].

Дійсно, під час реалізації покладених завдань контролюючі органи у сфері оподаткування видають не лише управлінські, а й інші правові акти, наприклад, під час надання адміністративних послуг, що зумовлює пошук нових термінів для їх позначення.

Водночас наука адміністративного права оперує й іншими термінами для позначення односторонніх владних волевиявлень органів публічної адміністрації: «індивідуальні правові акти управління», «нормативні акти», «індивідуальні акти», «індивідуальні акти управління» тощо, а законодавцем у новій редакції Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАСУ) вперше на законодавчому рівні визначено поняття індивідуального акта публічної адміністрації як акта (рішення) суб'єкта владних повноважень, виданого (прийнятого) на виконання владних управлінських функцій або в порядку надання адміністративних послуг, який стосується прав або інтересів визначеної в акті особи або осіб та дія якого вичерпується його виконанням або має визначений строк [2]. Наведені розбіжності у юридичній термінології вимагають уточнення поняття адміністративного акта та пошук його місця у системі юридичних понять.

Адміністративні акти вже ставали предметом наукових досліджень [3, с. 22–23; 4, с. 7], їх поняття, ознаки та види характеризуються у навчальній літературі [6, с. 263; 7, с. 158].

Так, В.П. Тимощуком на основі аналізу законодавства країн-членів ЄС та законодавства Європейського Союзу обґрунтовується індивідуальний характер адміністративних актів і їх спрямованість на створення, зміну чи припинення прав та обов'язків особи (осіб) [3, с. 22–23], О.О. Мандюк, І.П. Яковлев, А.М. Школик відносять до адміністративних як нормативні, так і індивідуальні акти [1, с. 110; 7, с. 42; 8, с. 330], а М.П. Угровецький вважає, що адміністративними актами варто називати як нормативні й індивідуальні акти, так і адміністративні договори [4, с. 7].

Наведене свідчить про відсутність єдиного підходу до розуміння поняття «адміністративний акт», недостатнє теоретичне обґрунтування застосування названого терміна, невизначеність його юридичної конструкції.

Постановка завдання. Відповідно, метою нашого дослідження є формування поняття «адміністративний акт контролюючих органів у сфері оподаткування» та визначення його ознак.

Результати дослідження. Як було вказано вище, термін «адміністративний акт» використовується для позначення різних явищ правової дійсності.

Відмінності у підходах вчених до розуміння адміністративних актів, діаметрально протилежні погляди на їх сутність доводять доцільність дослідження цього поняття виходячи зі змісту більш широкого поняття, що виступатиме родовим щодо адміністративних актів. Таким поняттям, як видається, є «правові акти управління», що виступають провідною формою реалізації завдань і функцій органів виконавчої влади.

Правовий акт управління – це офіційно оформлений результат волевиявлення органів виконавчої влади (та інших суб'єктів державного управління), здійснюваний в односторонньому порядку з дотриманням встановленої процедури і спрямований на виникнення певних юридичних наслідків [8, с. 276].

Ознаками, притаманними правовим актам управління, наділяють і адміністративні акти. Так, у працях вчених вказується, що адміністративні акти – це волевиявлення адміністративного органу щодо вирішення адміністративної справи, спрямоване на виникнення, зміну чи припинення прав та обов'язків конкретних фізичних або юридичних осіб [3, с. 22–23]; це рішення (юридичний акт) індивідуальної дії, прийняте суб'єктом публічної адміністрації, спрямоване на набуття, зміну припинення прав та обов'язків фізичної або юридичної особи [6, с. 245]; рішення суб'єкта публічної адміністрації щодо вирішення конкретної адміністративної справи, що зумовлює юридичні наслідки для конкретних суб'єктів адміністративного права, дія якого припиняється після одноразового застосування (здійснення встановлених адміністративних прав і обов'язків) [9, с. 164].

Наведені дефініції дають підстави стверджувати, що правові акти управління й адміністративні акти володіють рядом спільних ознак: є офіційно оформленим результатом волевиявлення суб'єкта публічної адміністрації – рішенням; метою їх видання (прийняття) є врегулювання (вирішення) публічних (адміністративних) справ; настання юридичних наслідків.

Водночас дослідники вказують, що адміністративним актам притаманна індивідуальність дії. Наведене дає підстави стверджувати, що адміністративні акти є різновидом правових актів управління. Взагалі правові акти управління за критерієм юридичної природи поділяють на нормативні й індивідуальні. Нормативні акти управління – це правові акти управління, які встановлюють, змінюють або скасовують правові норми [8, с. 282]. Індивідуальні акти управління – це акти, які стосуються конкретних осіб, їх прав і обов'язків [8, с. 283]. Такі акти не тільки містять точно визначені й персоніфіковані юридичні приписи, а й завжди відіграють роль юридичних фактів, з якими пов'язуються виникнення, зміна та припинення конкретних адміністративно-правових відносин [8, с. 283].

Відповідно, до системи правових актів управління входять два близькі, однак не тотожні поняття – адміністративні акти й індивідуальні акти управління. Обидва терміни позначають акти (рішення) суб'єктів владних повноважень, що викликають виникнення, зміну припинення прав і обов'язків конкретної особи.

Окремі дослідники наголошують на такій ознаці адміністративного акта, як його зовнішня спрямованість, що дозволяє відмежовувати такі акти від внутрішньо спрямованих актів, наприклад, щодо вирішення організаційних питань всередині органу публічної адміністрації [3, с. 25; 10, с. 87–88].

Наведена ознака дає підстави для уточнення місця терміна «адміністративний акт» у системі понять науки адміністративного права. Вважаємо, що адміністративні акти є тією частиною індивідуальних актів управління, що видаються з метою врегулювання поведінки, реалізації прав і обов'язків фізичних і юридичних осіб, що організаційно не підпорядковані органу публічної адміністрації. Так, до обсягу поняття «адміністративний акт» недоцільно відносити ті акти, що видаються з метою врегулювання внутрішньо організаційних питань всередині контролюючого органу у сфері оподаткування (наприклад, накази про призначення на посаду, притягнення до дисциплінарної відповідальності, утворення територіальних органів і створення структурних підрозділів), а також ті, що видаються у зв'язку із функціонуванням підприємств, установ, організацій, що входять до сфери управління Державної фіскальної служби України. Відповідно, ще однією характеристикою адміністративних актів є їх видання стосовно організаційно невідпорядкованих суб'єктів.

Як вид індивідуальних актів управління адміністративні акти володіють такими ознаками: підзаконність; обов'язковість (імперативність); офіційність, односторонність, індивідуальний характер.

Підводячи попередні підсумки, можемо стверджувати, що адміністративні акти є різновидом індивідуальних актів управління і, відповідно, володіють усіма ознаками останніх. Серед особливих ознак, що вирізнятимуть адміністративні акти серед інших форм вираження індивідуальних рішень контролюючих органів, варто звернути особливу увагу на їх зовнішню спрямованість.

Ознака зовнішньої спрямованості дозволяє стверджувати, що адміністративні акти, на відміну від індивідуальних актів управління, приймаються з метою реалізації прав і обов'язків юридичних і фізичних осіб у сфері оподаткування, мають регулюючий характер. Адміністративні акти викликають безпосередні зміни у правовому статусі суб'єкта права, є персоніфікованими. Окремо вкажемо на такі види адміністративних актів, що містять відмови (наприклад, рішення про відмову у видачі ліцензії) і результатом яких не є зміна у правовому статусі суб'єктів. У цьому зв'язку варто підтримати І.П. Яковлева, яким обґрунтовано, що правові форми управління можуть мати такі модифікації правових наслідків: виникнення, зміну, припинення правовідносин; виникнення, зміну, припинення, призупинення, поновлення об'єктивного та суб'єктивного права / обов'язку матеріального або процедурного змісту (у т. ч. відповідні модифікації правових статусів); неможливість виникнення суб'єктивних прав і / або правовідносин (правоперешкоджання) [1, с. 12].

Таким чином, юридичним наслідком адміністративного акта можуть виступати як виникнення, зміна, припинення, призупинення, поновлення об'єктивного та суб'єктивного права / обов'язку матеріального або процедурного змісту, так і неможливість виникнення суб'єктивного права.

Персоніфікованість і зовнішня дія адміністративного акта, тобто його безпосередній юридично значимий вплив на конкретну фізичну і юридичну особу, дає підстави стверджувати, що його юридичним наслідком виступатимуть зміни у правовому статусі такої особи.

Виокремлені вище ознаки є загальними для адміністративних актів, що видаються всіма органами публічної адміністрації. Для більш глибокого дослідження адміністративних актів контролюючих органів варто зупинитися на елементах їх юридичної природи: сфері дії, юридичній силі, змісті і формі актів [11, с. 33].

Сфера дії акта – це межі його дії, які встановлюються державою. Сфера дії адміністративних актів визначається, по-перше, завданнями та функціями органу публічної адміністрації, по-друге, цільовим призначенням адміністративного акта. Так, згідно з Положенням про Державну фіскальну службу України, адміністративні акти контролюючих органів у сфері оподаткування видаються під час реалізації державної податкової політики, державної політики у сфері боротьби з правопорушеннями під час застосування податкового законодавства, здійснення контролю за надходженням до бюджетів і державних цільових фондів податків і зборів, інших платежів, державної політики у сфері контролю за виробництвом та обігом спирту, алкогольних напоїв і тютюнових виробів, державної політики з адміністрування єдиного внеску, а також боротьби з правопорушеннями під час застосування законодавства з питань сплати єдиного внеску, державної політики у сфері контролю за своєчасністю здійснення розрахунків в іноземній валюті в установленій законом строк, дотриманням порядку проведення готівкових розрахунків за товари (послуги), а також за наявністю ліцензій на провадження видів господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню відповідно до закону, торгових патентів [12]. Виключення митних правовідносин зі сфери дії адміністративних актів контролюючих органів у сфері оподаткування зумовлене приписами ст. 19-1 та 19-3 Податкового кодексу України (далі – ПК України), де перераховані функції контролюючих органів [13]. Наведений законодавцем перелік відповідних функцій дозволяє додати ще одну сферу, на яку розповсюджуватимуть дію адміністративні акти контролюючих органів – протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансування тероризму у частині виявлення, аналізу та перевірки фінансових операцій щодо відповідності законодавству [13].

Наступним елементом юридичної природи було названо юридичну силу адміністративного акта, що вказує на співвідношення адміністративних актів, а також визначає місце, яке займають адміністративні акти в системі правових актів [11, с. 33]. Ієрархія адміністративних актів контролюючих органів тісно пов'язана із субординаційними зв'язками у системі таких органів: юридична сила адміністративного акта залежатиме від рівня контролюючого органу у системі таких органів.

Зміст адміністративного акта як елемент його юридичної природи є точним юридичним формулюванням його головної мети та завдань, застосуванням правових засобів, визна-

ченням суб'єктів, що наділяються правами й обов'язками, часових і просторових характеристик дії акта [14, с. 17].

Зміст адміністративного акта залежить від його головної мети, яку тривалий час вбачали у застосуванні норм права. Втім, механізм правового регулювання суспільних відносин, у т. ч. й у сфері оподаткування, передбачає наявність ще однієї групи підзаконних актів – інтерпретаційних, що роз'яснюють зміст нормативно-правових актів, з метою правильного й однозначного розуміння, точного та неухильного виконання, дотримання та використання суб'єктами права [15, с. 6].

Так, ст. 52 ПК України визначає, що за зверненням платників податків контролюючі органи надають їм безоплатно індивідуальні податкові консультації з питань практичного застосування окремих норм податкового та іншого законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи [13].

Причому цікавими є юридичні наслідки надання відповідних індивідуальних консультацій, наданих у письмовій формі: не може бути притягнуто до відповідальності платника податків, який діяв відповідно до індивідуальної податкової консультації (ч. 53.1. ст. 53 ПК України) [13]; платник податків може оскаржити до суду надану йому індивідуальну податкову консультацію як правовий акт індивідуальної дії (ч. 53.2, ст. 53 ПК України) [13]. Таким чином, законодавцем визнано належність індивідуальних податкових консультацій до правових актів і визначено їх юридичні наслідки – виникнення, зміна та припинення прав і обов'язків платників податків. Названі якості індивідуальних податкових консультацій, а також їх зовнішня дія та індивідуальний характер (індивідуальна податкова консультація може використовуватися виключно платником податків, якому надано таку консультацію (ч. 52.2. ст. 52 ПК України) дають підстави для віднесення їх до числа адміністративних актів.

Наведене дає підстави стверджувати, що змістом адміністративних актів контролюючих органів у сфері оподаткування є не лише застосування норм права, а й їх тлумачення.

Зміст адміністративного акта обов'язково знаходить своє вираження у відповідній формі адміністративного акта, під якою розуміють документ, що має свої реквізити, які є встановленими законом обов'язковими формальними елементами того чи іншого документа [11, с. 33].

Дійсно, для більшості адміністративних актів контролюючих органів, залежно від їх змісту, встановлено конкретну письмову форму. Перелік реквізитів адміністративного акта встановлено у законодавчих актах, а узагальнені типові форми затверджені підзаконними актами.

Висновки. Підсумовуючи викладене, може стверджувати, що адміністративні акти контролюючих органів у сфері оподаткування є підзаконними, офіційними, односторонніми рішеннями відповідних органів і їх посадових осіб, правозастосовного або інтерпретаційного змісту, прийняті у зв'язку із реалізацією суб'єктивних прав і юридичних обов'язків особи, що є юридичними фактами для змін у правовому статусі юридичних і фізичних осіб або неможливості виникнення суб'єктивного права.

Список використаних джерел:

1. Яковлев І.П. *Форми і методи публічного адміністрування у державній митній справі: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07; Нац. університет «Одеська юридична академія»*. Одеса, 2016. 224 с.
2. Кодекс адміністративного судочинства України від 06 липня 2005 р. № 2747-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2005. № 35–36. № 37. Ст. 446. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>.
3. Тимошук В.П. *Адміністративні акти: процедура прийняття та припинення дії: монографія*. К.: «Конус-Ю». 2010. 296 с.
4. Угровецький М.П. *Адміністративні акти органів прокуратури*. 2011. С. 7.
5. *Загальне адміністративне право: навч. посіб. / за заг. ред. Р.С. Мельника*. К.: Ваіте. 2014. 376 с.

6. Галуцько В., Діхтієвський П., Кузьменко О., Стеценко С. Адміністративне право України. Повний курс: підручник. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2018. 446 с.
7. Мандюк О.О. Індивідуальні адміністративні акти: теорія і практика застосування: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07; Нац. університет «Львівська політехніка». Львів, 2017. 214 с.
8. Адміністративне право України. Академічний курс: підручник: у 2 т. Т. 1. Загальна частина / ред. кол. В.Б. Авер'янов та ін. К.: Видавництво «Юридична думка». 592 с.
9. Галуцько В., Діхтієвський П., Коломоєць Т. Адміністративне право України. Повний курс: підручник. К.: НДППІ, 2018. 452 с.
10. Хоменко В.О. Інструменти діяльності органів місцевого самоврядування в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07; Університет сучасних знань. Київ, 2016. 220 с.
11. Шопина О.В. Понятие, признаки и системные святы правовых актов. Юридический журнал. № 1. 2007. С. 27–37.
12. Положення про Державну фіскальну службу України: затв. Пост. Кабінету Міністрів України від 21 травня 2014 р. № 236. Офіційний вісник України. 2014 р. № 55. С. 31. Ст. 1507.
13. Податковий кодекс України: Закон України від 02 грудня 2010 р. № 2755-VI. Відомості Верховної Ради України. 2011. № 13–14, № 15–16, № 17. Ст.112
14. Тихомиров Ю.А., Котелевская И.В. Правовые акты: учеб.-практ. и справочное пособ. М., 1999. 112 с.
15. Федоров Г., Травин В. К опоросу о классификации правоприменительных актов. Закон и жизнь. 2014. № 11. С. 4–9.

ТЕРЗІ О. О.,кандидат юридичних наук,
доцент кафедри філософії і біоетики
(Одеський національний
медичний університет)

УДК 351.77 (477)

ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «АДМІНІСТРАТИВНЕ УПРАВЛІННЯ»

Досліджується поняття «адміністративне управління» як складова частина державного управління. Розглядається співвідношення та взаємодія адміністративного, державного, публічного, соціального управління. Приділено увагу проблемі визначення поняття «адміністративне управління».

Ключові слова: адміністративне управління, державне управління, публічне управління, соціальне управління, співвідношення.

Исследуется понятие «административное управление» как составляющая государственного управления. Рассматривается соотношение и взаимодействие административного, государственного, общественного, социального управления. Уделено внимание проблеме определения понятия «административное управление».

Ключевые слова: административное управление, государственное управление, публичное управление, социальное управление, соотношение.

The concept of “administrative management” as a component of state management is explored. The relation and interaction of administrative, state, public, social management are considered. The problems of defining the concept of “administrative management” are observed.

Key words: administrative management, state administration, public administration, social management, relations.

Вступ. Об'єктивно визначити поняття «адміністративне управління» ми зможемо тільки у разі його розмежування від таких понять, як «державне управління», «соціальне управління», «публічне управління», які мають певні спільні риси й ознаки, що зумовлює в деяких випадках змішування цих понять.

Вказуючи на відносну самостійність адміністративного управління, ми маємо на увазі, що адміністративне управління є частиною державного, яке є частиною публічного та соціального управління. Отже, ми повинні визначитися з поняттями соціального, публічного та державного управління, зауважити на їх основні риси та навести характеристику адміністративного управління, яке також перебуває у вказаній управлінській ієрархії.

Проблемність визначення поняття «адміністративне управління» полягає у тому, що однозначної дефініції в науковій літературі не міститься; у загальній системі управління адміністративне управління не зазначається; адміністративне управління ототожнюється з адмініструванням, визначається як адміністративно-публічне, адміністративно-державницьке.

Проблематика соціального, публічного, державного, адміністративного управління активно досліджується, що зумовлюється демократизацією системи управління в Україні. Однак жодне з указаних понять не має однозначного визначення, фахівці наводять суперечливі дефініції, їх думки розходяться в питаннях співвідношення підвидів управління,

їх основних рис і сутності. Найбільше уваги приділяється питанням співвідношення державного та публічного управління, державного управління та публічного адміністрування, розмежуванню політичного й адміністративного рівнів системи державного управління. Ці питання досліджують О. Босак, Г. Голубь, М. Джафарова, В. Дяченко, В. Желябін, К. Колесникова, О. Кузьменко, Ю. Куц, О. Михайловська, В. Пилипишин, Я. Радиш, Н. Ткаленко, Н. Філіпова та ін. Водночас відзначається недостатність і неповнота аналізу такого підвиду управління, як адміністративне, наукових розвідок вказаного процесу значно менше, розроблені дефініції потребують подальшого удосконалення.

Постановка завдання. Визначити співвідношення адміністративного управління з іншими підвидами загальної системи управління та його дефініцію.

Результати дослідження. Коротко розглянемо термін «управління», який достатньо проаналізований фахівцями з використанням довідникових і доктринальних джерел. Управління у найбільш стислому визначенні є процесом впливу суб'єкта управління на об'єкт управління. Управління розподіляється на підвиди. Відповідно до теми нашого дослідження зазначимо такі його складові частини, як соціальне, публічне, державне, адміністративне управління. Кожен із зазначених підвидів управління є як відносно, так і повністю самостійним явищем, залежно від того, у якому ракурсі та обсязі ми його розглядатимемо.

Найбільш широким поняттям, на нашу думку, є соціальне управління. Соціальне управління колективом авторів поділяється на: *громадське*, (здійснюється об'єднаннями громадян, іншими недержавними організаціями), *муніципальне* (здійснюється органами місцевого самоврядування), *державне* (під ним розуміється специфічний вид діяльності – виконавча та розпорядча діяльність, функціонування якої пов'язане з самостійною гілкою державної влади – виконавчою – та формуванням особливої правової галузі – адміністративного права) [1, с. 7].

Вважаємо, що підвидом соціального управління варто визначити і *публічне* управління, яке характеризується залученням до управління широких верств населення, їх громадських організацій, однак є більш широким за суб'єктами, завданням, спрямованістю, ніж громадське управління. К. Колесникова зазначає, що публічне управління є «суспільним управлінням, яке здійснюється через надання влади суспільству – через децентралізацію, і чим більше управління стає децентралізованим, тим більш воно є публічним». Публічне управління здійснюється через публічну адміністрацію [2, с. 44].

Публічне адміністрування як форма реалізації публічної влади характеризується: 1) зовнішнім виразом реалізації завдань (функцій) виконавчої влади; 2) адміністративною діяльністю публічної адміністрації; 3) здійснюється з метою задоволення публічного інтересу; 4) негативно відмежовується від законодавчої діяльності; здійснення правосуддя; політичної діяльності виконавчої влади; діяльності, спрямованої на задоволення приватних інтересів [3, с. 17].

Щодо визначення поняття «публічне адміністрування» вкажемо, що публічна адміністрація в адміністративному праві європейських країн здебільшого визначається як сукупність органів та установ, які реалізують публічну владу шляхом виконання закону, підзаконних актів і вчинення інших дій у публічних інтересах [4, с. 23]. Дещо аналогічним є визначення цього поняття О. Кузьменко: публічне адміністрування – це діяльність публічної адміністрації щодо задоволення загальних публічних інтересів соціуму [4, с. 23]. Аналізуючи низку повноважень публічної адміністрації (надання управлінських послуг, справляння податків та інших обов'язкових зборів, застосування адміністративного примусу), О. Кузьменко відзначає, що публічна адміністрація, хоча й сприяє реалізації управлінського впливу, не містить ознак прямого державного управління [4, с. 23]. Якщо публічне управління у своєму складі має і державні, і недержавні структури, то воно включає в себе і державне управління. О. Кузьменко розмежовує публічне і державне управління.

В. Кондратенко говорить про скорочення вживання терміна «державне управління» й активне впровадження іншого – «публічне управління», підкреслює небезпідставне акцентування уваги на впровадженні терміна «публічне адміністрування управління». Він вва-

жає, що погляди науковців щодо ототожнення адміністративної діяльності публічної влади з державним управлінням фактично збігаються з радянським підходом до адміністративного права, яке переважно характеризується як управлінське право [5, с. 155].

Державне управління є самостійним видом державної діяльності, має організуючий, виконавчо-розпорядчий, підзаконний характер, здійснюється особливою групою державних органів (посадових осіб) щодо практичної реалізації функцій і завдань держави в процесі повсякденного і безпосереднього управління економічним, соціально-культурним та адміністративно-політичним будівництвом [1, с. 8].

Наведене визначення є одним із суперечливих, що зумовило необхідність його ґрунтовного теоретико-методологічного аналізу, який і був здійснений М. Джафаровою щодо вузького та широкого його тлумачення. Нею ґрунтовно досліджуються дефініції державного управління, які розроблені І. Кресіною, А. Анісімовим, В. Цветковим, В. Авер'яновим і є відображенням вузького розуміння цього поняття. Дослідниця зазначає, що «вузький підхід можна розглядати як форму інструментального визначення державного управління для конкретних досліджень, що має умовний характер». На думку М. Джафарової, більше можливостей для визначення суті державного управління дає широке розуміння цієї сфери діяльності, а саме: державне управління є цілеспрямованим організуюче-регулюючим впливом держави (через систему її органів і посадових осіб) на соціальні процеси, відносини й діяльність людей [6, с. 27].

Зауважимо на підхід О. Босак до розуміння поняття «державне управління». Вона розглядає його співвідносно з поняттями «публічне управління» та «публічне адміністрування» з використанням значного кола наукової літератури та робить дещо суперечливі висновки: в Україні широко використовується термін «державне управління», який не є точним відповідником терміна «публічне управління», а за своїм значенням є ближчим «публічного адміністрування». Також авторка зазначає, що два різні терміни – «публічне адміністрування» та «публічне управління» – дуже часто перекладаються з англійської мови українською як «державне управління» [7, с. 6]. З іншого боку, О. Босак констатує, що новий зміст, який вкладається у термін «державне управління», є наближеним до змісту, що вкладається у термін «публічне управління» [7, с. 7].

Вважаємо за необхідне розмежовувати поняття публічного та державного управління, враховуючи їх суб'єктний склад, об'єкти управління, напрямки діяльності, мету та ін.

Ю. Куц, вказуючи на державне управління як організаційно-регулятивний вплив держави, поділяє його на дві складові частини – політичну й адміністративну. У межах першої здійснюється політичне управління, у межах другої реалізується механізм втілення політичного курсу, сформованого вищими органами влади. Також ним виділяються три структурні рівні управління: вищий, інституційний, на якому визначаються стратегічні цілі, загальна політика і головні завдання її здійснення; середній адміністративний рівень – як сфера функціонального управління (адміністрування), на якому управління розподіляється на організаційно-управлінські компоненти – планування, організація, керівництво, контроль та ін.; і технологічний, низький, на якому відбувається безпосереднє задоволення соціальних потреб у послугах державного управління суспільством у цілому або окремими колективами й окремими людьми [8].

Про різні функціональні навантаження політичної й адміністративної складової частин державного управління зазначає і В. Солових. На його думку, через політичну складову частину відбувається легітимізація політичного курсу, а через адміністративну – процес реалізації цього політичного курсу. Він робить висновок про існування сегмента взаємного перетину цих двох сфер: політичний курс, який політики виробляють, а адміністратори реалізують [9]. Висловлені погляди Ю. Куца та В. Солових, на нашу думку, є максимально тотожними і свідчать про однаковість визначення політичного й адміністративного складників державного управління.

У фаховій літературі наводиться також термін «адміністративно-правова організація управління» як виконавча і розпорядча діяльність системи суб'єктів щодо прогнозування і

координації функціонування різних ланок цієї системи, обліку і контролю за розпорядженням матеріальними та фінансовими ресурсами, кадрової роботи, застосування моральних і матеріальних стимулів, заходів дисциплінарного й адміністративного впливу [1, с. 14].

Вважаємо, що поділ державного управління на два вищевказані складові елементи є більш прийнятним, ніж визначати державне управління тільки як адміністративну діяльність. Ю. Богач визначає адміністративну діяльність як діяльність працівників апарату управління організацією, яка здійснюється в межах визначеної посади і виступає предметом дослідження адміністративного менеджменту організації. Елементом адміністративної діяльності є адміністрування [10]. Зауважимо, що деякі науковці вживають термін «державне управління (адміністрування)», таким чином їх ототожнюючи [11, с. 197].

Отже, важливою складовою частиною державного управління є адміністративне управління. В. Грובה вважає, що у визначенні сутності адміністративного аспекту державного управління має з'ясуватися поняття «адміністративне управління» як організуючої діяльності державних органів, що реалізується відповідно до вимог чинного законодавства; саме діяльність є основоположною категорією, що характеризує управлінську систему [12]. Адміністративне управління, як і інші підвиди загального управління, є процесом, реалізацією якого здійснюється організуючий і регулюючий вплив на суспільні відносини.

Розглянемо, як співвідносяться між собою адміністративне управління й адміністративна діяльність. В. Конопльов констатує, що використання в словосполученні «адміністративна діяльність» прикметника «адміністративна» вказує на владного суб'єкта цієї діяльності (орган, підрозділ, посадову особу) та характеризує владно-публічну (адміністративну) природу його діяльності [13, с. 137]. Адміністративна діяльність розглядається О. Мартинюком у межах зовнішнього і внутрішнього напрямків, до зовнішнього напрямку він відносить ту адміністративну діяльність, яка здійснюється поза межами окремого державного органу, а внутрішньо організаційний напрямок пов'язаний з упорядкуванням відносин усередині державного органу [14, с. 30]. В. Грובה визначає адміністративну діяльність як виконавчо-розпорядчу діяльність органів державної влади, що врегульована нормами адміністративного права і спрямована на реалізацію прав і свобод громадян в управлінській сфері, та підкреслює, що адміністративній діяльності у сфері державного управління як одному із видів управлінської діяльності притаманні всі її властивості, адаптовані до умов державного управління [12].

Адміністративна діяльність, як і адміністративне управління, здійснюється від імені держави; регулюється переважно підзаконними нормативно-правовими актами, у т. ч. нормами адміністративного права; характеризується владним і водночас виконавчо-розпорядчим характером. Адміністративне управління як система має свою специфіку, яка, насамперед, полягає у відмінності щодо: 1) суб'єкта й об'єкта управління; 2) нормативно-правової бази; 3) комунікативних відносин горизонтального та вертикального типу між суб'єктами управління; 4) організаційно-розпорядчого змісту управління, 5) здійснюється спеціально підготовленими кадрами та ін.

Основні риси і специфіку кожного підвиду управління визначають, насамперед, правове регулювання, суб'єкт та об'єкт управління. Спільність такої ознаки, як правове регулювання, полягає у тому, що всі підвиди управління підлягають правовому регулюванню; відмінність у тому, що кожен підвид регулюється залежно від сфери управління тими чи іншими нормативно-правовими актами. Аналогічно ми можемо зробити висновки щодо спільності та відмінності суб'єкта й об'єкта управління, а також напрямів управління, їх форм і методів. До спільних загальних ознак суб'єктів підвидів загальної системи управління також віднесемо: наявність правового статусу, встановленого законодавчими та підзаконними актами; наділення владними повноваженнями; цілеспрямованість організаційного впливу на суспільні відносини.

Висновки. Отже, адміністративне управління є підвидом і складовою частиною державного управління, враховуючи залучення до управління громадських організацій; також можемо вважати його складником публічного управління, у подальшій ієрархічній системі –

складником соціального управління. Кожен підвид загальної системи управління є відносно самостійним, що зумовлюється їх взаємоузгодженістю та взаємопов'язаністю, горизонтальними та вертикальними відносинами між управлінськими системами та водночас самостійним у своїх управлінських внутрішньоструктурних зв'язках.

Адміністративне управління є організаційно-розпорядчим впливом суб'єкта управління (органів і посадових осіб), спрямованим на об'єкт управління (певну сферу суспільних відносин) з метою забезпечення та досягнення поставлених державою цілей і завдань у тій чи іншій суспільній сфері.

Список використаних джерел:

1. Адміністративне право: підручник / за заг. ред. Ю.П. Битяка, В.М. Гарашука, В.В. Зуй. Х.: Право, 2010. 624 с.
2. Колесникова К. Співвідношення державного управління та публічного адміністрування у процесі суспільної трансформації. Публічне управління: теорія та практика. 2013. Вип. 3. С. 41–45.
3. Галуцько В., Діхтієвський П., Кузьменко О., Стеценко С. Адміністративне право України. Повний курс: підручник. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2018. 446 с.
4. Кузьменко О.В. Правова детермінація поняття «публічне адміністрування». Юридичний вісник. Повітряне і космічне право. 2009. № 3. С. 20–24.
5. Кондратенко В.М. Поняття та зміст адміністративної діяльності органів публічної адміністрації щодо забезпечення прав і свобод осіб з інвалідністю. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2017. Вип. 46. Т. 1. С. 153–156.
6. Джафарова М.В. Щодо визначення поняття «державне управління». Право і безпека. 2005. № 4¹. С. 26–29.
7. Босак О.О. Публічне управління як нова модель управління у державному секторі. Державне управління: теорія та практика. 2010. № 2. URL: <http://academy.gov.ua/ej/ej12/txts/10bozuds.pdf>.
8. Куц Ю.О. Природа і сутність державного управління. Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування. 2013. № 1. URL: http://el-zbirn-du.at.ua/Kuc_s.pdf.
9. Солових В. Взаємодія політичної та адміністративної складових у державному управлінні. Демократичне врядування. 2014. Вип. 14. URL: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/db/2011-2/doc/1/03.pdf>.
10. Богач Ю. Організація комунікацій в процесі забезпечення адміністративної діяльності. URL: <http://dSPACE.tneu.edu.ua/bitstream/316497/6756/1/%D0%91%D0%BE%D0%B3%D0%B0%D1%87.pdf>.
11. Голубь В. Політико-адміністративне управління посттоталітарного суспільства: ревізія традиційних функцій держави. Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. 2009. Вип. 2. С. 192–200.
12. Грובה В.П. Адміністративний аспект державного управління. Актуальні проблеми права: теорія і практика. 2010. № 18. С. 298–304.
13. Конопльов В. Поняття, зміст та основні напрями сучасної адміністративної діяльності органів внутрішніх справ. Вісник Національної академії правових наук України. 2013. № 3. С. 135–150.
14. Мартинюк О. Поняття адміністративної діяльності в органах прокуратури. Актуальні проблеми правознавства. 2016. Вип. 4. С. 29–33.

ТОПЧІЙ О. В.,
кандидат педагогічних наук

УДК 342.9

КОМПЕТЕНЦІЇ ЦЕНТРАЛЬНОГО ОРГАНУ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ У СФЕРІ ОСВІТИ ТА НАУКИ ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ НЕПОВНОЛІТНІХ

На підставі застосування методів семантико-правового й контент-аналізу текстів Закону України «Про освіту» та Положення про Міністерство освіти і науки України автор встановлює відповідність повноважень центрального органу виконавчої влади у сфері освіти й науки завданням забезпечення інформаційної безпеки неповнолітніх. Виявлення прогалин і недоліків у репрезентації діяльності Міністерства освіти і науки України дає змогу окреслити шляхи вдосконалення нормативно-правової бази в досліджуваному напрямі.

Ключові слова: *центральный орган виконавчої влади у сфері освіти та науки, Міністерство освіти і науки України, неповнолітні, інформаційна безпека.*

На основании применения методов семантико-правового и контент-анализа текстов Закона Украины «Об образовании» и Положения о Министерстве образования и науки Украины автор устанавливает соответствие полномочий центрального органа исполнительной власти в сфере образования и науки задачам обеспечения информационной безопасности несовершеннолетних. Выявление пробелов и недостатков в представлении деятельности Министерства образования и науки Украины позволяет наметить пути совершенствования нормативно-правовой базы в исследуемом направлении.

Ключевые слова: *центральный орган исполнительной власти в сфере образования и науки, Министерство образования и науки Украины, несовершеннолетние, информационная безопасность.*

Based on the application of methods of semantic and legal and content analysis of texts of the Law of Ukraine “On Education” and the Regulation on the Ministry of Education and Science of Ukraine, the author establishes the compliance of the powers of the central executive authority in the field of education and science with the task of ensuring information security of minors. The identification of gaps and weaknesses in the representation of the Ministry of Education and Science of Ukraine provides an opportunity to outline ways to improve the legal and regulatory framework in the area under study.

Key words: *central executive authority in the sphere of education and science, Ministry of Education and Science of Ukraine, minors, information safety.*

Вступ. Перманентне загострення гібридних війн проти незалежної суверенної української держави постійно набуває нових, раніше не відомих форм впливу на свідомість громадян. Особливо вразливими є неповнолітні, які ще не набули достатнього життєвого досвіду, перебувають у стадії формування критичного й аналітичного мислення. У зв'язку із цим виникає питання щодо діяльності центральних органів виконавчої влади щодо забезпечення інформаційної безпеки неповнолітніх (далі – ІБН), зокрема й у сфері освіти та науки.

Аналіз публікацій. У науці адміністративного права питання щодо зазначеної категорії осіб, їх правового статусу, забезпечення прав і свобод, адміністративної відповідальності

знайшли відображення в працях І.П. Багаденко, О.В. Горбач, Я.М. Квітки, Ю.І. Ковальчук, Є.Ю. Колосовського, Т.Г. Корж-Ікаєвої, М.П. Леґецького, К.А. Музикант, С.Г. Поволоцької, Є.О. Продаєвич, Є.Є. Савіна, М.М. Стефанчук, О.Г. Стрельченко, Є.П. Филипенка, Б.П. Урбанського, О.Л. Чернецького та інших авторів.

З іншого боку, у центрі уваги вчених-адміністративістів перебувають проблеми владних повноважень органів виконавчої влади, адміністративно-правової регламентації їх діяльності. У цьому напрямі плідно працюють О.О. Бабінова, В.А. Грабовський, Б.В. Деревянко, Г.В. Єльнікова, Д.В. Коваленко, Н.Ф. Лата, С.В. Майборода, М.В. Мельничук, С.В. Осауленко, О.О. Томкіна, О.М. Хохленко, О.С. Шморґун та інші правники.

Попри значну кількість публікацій із питань адміністративно-правової реалізації центральними органами виконавчої влади (далі – ЦОВВ) покладених на них функцій, тема компетенцій Міністерства освіти і науки України (далі – МОН України) в контексті забезпечення ІБН залишилась поза увагою вчених. Питання значною мірою актуалізувалось у зв'язку з набуттям чинності новим Законом України «Про освіту».

Постановка завдання. Тому мета статті полягає у встановленні компетенцій центрального органу виконавчої влади у сфері освіти й науки відповідно до нормативно-правових актів України щодо забезпечення інформаційної безпеки неповнолітніх.

Досягненню мети сприятиме розв'язання таких завдань: 1) проведення семантико-правового та контент-аналізу текстів Закону України «Про освіту» від 5 вересня 2017 р. та Положення про Міністерство освіти і науки України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 16 жовтня 2014 р. № 630, щодо встановлення компетенцій МОН України в забезпеченні ІБН; 2) виявлення шляхів удосконалення нормативно-правової бази в зазначеному напрямі.

Результати дослідження. Розбудова в Україні інформаційного суспільства в умовах глобалізаційних процесів не може відбуватися стихійно. Реалізація державної інформаційної політики впроваджується на основі цілеспрямованої діяльності всіх учасників інформаційних правовідносин, що скеровується центральними органами виконавчої влади. З-поміж багатьох інших напрямів цієї діяльності особливе місце посідають питання інформаційної безпеки особистості, суспільства та держави. Традиційно як суб'єкти її забезпечення визначаються такі ЦОВВ, як Міністерство інформаційної політики України, Міністерство внутрішніх справ України, Міністерство оборони України, Міністерство з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб України, Міністерство юстиції України, Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України, Державне агентство з питань електронного урядування України, Державний комітет телебачення та радіомовлення України. Водночас якщо йдеться про інформаційну безпеку неповнолітніх, то на перший план висувається діяльність Міністерства освіти і науки України.

Ми поділяємо думку В.М. Фурашева, який вважає, що питання забезпечення інформаційної безпеки перебувають у трикутнику «забезпечення прав і свобод людини – забезпечення прав суспільства – забезпечення виконання функціональних обов'язків держави» [1, с. 16].

З огляду на це перед центральним органом виконавчої влади у сфері освіти й науки в питаннях забезпечення ІБН постає триєдине завдання: проектувати та здійснювати освітню політику таким чином, щоб за умов дотримання прав дитини на інформацію сформувати в неповнолітнього інформаційний «імунітет», упередити можливі «медіатравми» та тим самим убезпечити суспільство від небажаних наслідків впливу на несформовану особистість потенційно шкідливої інформації, що здатна деформувати систему цінностей, призводити до погіршення криміногенної ситуації в країні.

З метою визначення компетенцій МОН України щодо забезпечення ІБН нами здійснений семантико-правовий і контент-аналіз тексту нового Закону України «Про освіту» [2]. У результаті встановлено, що термінологічне сполучення «інформаційна безпека» в зазначеному законі не вживається жодного разу. Це вже саме по собі виглядає досить симптоматичним, оскільки свідчить про недооцінку важливості цього аспекту діяльності. Така ж ситуація спостерігається в тексті Положення про Міністерство освіти і науки України, затвердженого

постановою Кабінету Міністрів України від 16 жовтня 2014 р. № 630 [3]. Проведемо паралелі. Не применшуючи значущість екологічних проблем, зазначимо, що в згаданому положенні віднайшла можливість включити до п. 40 завдань МОН України встановлення порядку «утилізації, знищення та знешкодження облікового матеріалу генетично модифікованих організмів, отриманого під час випробувань, непридатних або заборонених до використання генетично модифікованих організмів, а також тари від них» [3]. З огляду на те, що всього в переліку наведено понад 90 завдань, постає питання щодо пріоритетів діяльності міністерства. Отже, на переконання укладачів Положення про Міністерство освіти і науки України, масштабність проблеми інформаційної безпеки неповнолітніх є менш важливою, ніж утилізація відходів.

Однак відсутність згадки про певне поняття не може означати, що робота в цьому напрямі взагалі не ведеться. Пояснення знаходимо в тому, що норми юридичної техніки в галузі законотворчості передбачають прийоми узагальнення, відхід від конкретизації на користь укрупнення смислових блоків. У зв'язку із цим виникає потреба в своєрідній «деконструкції» основних положень названих актів із метою встановлення компетенцій МОН України щодо забезпечення ІБН. Поєднання методів формальної логіки із семантичним аналізом тексту дає змогу віднайти кореспондування родо-видових понять у межах тематичної групи.

Перелік повноважень центрального органу виконавчої влади у сфері освіти й науки міститься в ст. 64 Закону України «Про освіту» [2]. На нашу думку, проєкція ключових положень норми діяльності ЦОВВ у сфері освіти та науки на аспекти досліджуваної проблеми може тлумачитись таким чином:

1. *«Забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері освіти й науки».* Вважаємо, що ця сфера політики на сучасному етапі є невід'ємною від державної інформаційної політики, адже не лише передбачає розширення інформатизації освітніх процесів, а й докорінно змінює підходи до проектування змісту освіти, поширення медіаосвіти та формування медіакультури неповнолітніх. Підтвердженням цього є окремі положення Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 р., схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 грудня 2016 р. № 988-р [4]. Цим документом передбачається переорієнтація діяльності закладів середньої освіти на новітні інформаційно-комунікаційні технології, підготовка підручників нового покоління, у тому числі електронних і мультимедійних, формування компетенцій, які є необхідними для самореалізації особистості. Отже, прогрес освіти – у широкому використанні всіх переваг доступу до знань, що надає сучасне інформаційне середовище, зокрема й медіапростір. Для неповнолітніх, які не уявляють свого життя без різних гаджетів, такий шлях є цілком природним. Перевагою є те, що здобувачеві освіти наочно демонструється, яким чином можна використовувати новітні технології для людини ХХІ ст., як долучатися до здобутків світової науки й культури. На перший погляд може здаватися, що це жодним чином не стосується інформаційної безпеки. Проте насправді така діяльність спрямовується на формування системи цінностей особистості на етапі її становлення, на репрезентацію того, яким чином застосовувати інформацію на користь, а не на шкоду.

2. *«Розробляє стратегію розвитку освіти України, інші стратегічні документи, державні цільові програми у сфері освіти й науки та бере участь у їх реалізації; <...> здійснює нормативно-правове забезпечення функціонування системи освіти в межах повноважень, визначених законом».* На МОН України покладаються обов'язки щодо формулювання концептуальних засад еволюції системи освіти в державі, легітимізації їх на рівні відповідних нормативних документів, спрямування підпорядкованих підрозділів на втілення в життя інновацій. Зрозуміло, що стратегічні плани не можуть обійтися без орієнтації на розбудову в Україні інформаційного суспільства, без активного впровадження інтерактивних технологій навчання, без привчання здобувачів освіти до роботи з джерелами інформації, формування компетенцій щодо її відбору, диференціації правдивих і скривджених відомостей. ЦОВВ у сфері освіти й науки останнім часом ініціювалося створення робочих груп для підготовки нормативних актів, орієнтованих на стратегії розвитку. Зокрема, йдеться про накази МОН

України «Про створення робочої групи з розроблення Стратегії інноваційного розвитку України» від 8 травня 2018 р. № 460, «Про утворення робочої групи з розроблення Стратегії розвитку громадянської освіти на період до 2022 року та плану заходів щодо її реалізації» від 25 квітня 2018 р. № 430. Було б доцільним, якби укладачі новітніх документів врахували, що питання розроблення стратегії розвитку освіти кореспондуються з проблемами забезпечення ІБН.

Проведений нами аналіз генеральної вибірки наказів МОН України за період останніх 4 років дав змогу встановити, що окремого нормативно-правового акта, який цілеспрямовано був би присвячений питанням забезпечення ІБН, не існувало. МОН України більшою мірою стурбоване технічною стороною питання. Це добре простежується в текстах Наказу «Про затвердження Положення про організацію роботи з охорони праці та безпеки життєдіяльності учасників освітнього процесу в установах і закладах освіти» від 26 грудня 2017 р. № 1669 [5] та листа «Щодо недопущення завдання шкоди інтересам держави у сфері інформаційної безпеки» від 8 грудня 2017 р. № 1/9-669 [6]. Останнім відповідно до положень доктрини інформаційної безпеки України досить стисло (в обсязі двох абзаців) до керівників департаментів (управлінь) освіти й науки, закладів освіти доводиться необхідність проведення організаційних і технічних заходів щодо неприпущення використання російських сервісів «Mail.ru», «Яндекс», «Rambler» тощо. При цьому жодного слова про проведення роз'яснювальної роботи зі здобувачами освіти.

Наведені факти наочно демонструють, що ЦОВВ у сфері освіти та науки має значний потенціал із поліпшення нормативно-правового забезпечення такого напряму, як інформаційна безпека неповнолітніх.

3. *«Організовує збір та обробку освітньої статистики, здійснює її аналіз і прогнозує розвиток системи освіти».* Безумовно, коли йдеться про освітню статистику, то на перший план висуваються показники якості освіти, відомості щодо кількості здобувачів освіти за різними її рівнями, дані щодо діяльності закладів освіти. Проте, на нашу думку, варто було б включити до статистичних показників також відомості щодо порушення в закладах освіти інформаційної безпеки. Це стосується не лише технічних аспектів, коли на шкільних комп'ютерах не спрацьовують програми захисту інформації, а й випадків виникнення загроз стану захищеності особистості від третіх осіб, у тому числі однопітків неповнолітніх. Звісно, подібні ситуації важко піддаються обрахуванню, тим більше існує тенденція приховування негативних фактів керівництвом закладів середньої освіти. Однак наявність подібних відомостей даватиме змогу ЦОВВ у сфері освіти й науки діагностувати реальну картину та вживати заходи з подолання негараздів. Поки ж МОН України посиляється на дані, отримані в ході опитування недержавними організаціями. Наприклад, у листі за № 1/9-413 від 27 липня 2017 р. МОН України наводить статистику щодо одного з порушень інформаційної безпеки особистості – цькування (булінгу). У документі вказано: «За даними дослідження ЮНІСЕФ, проведеного в лютому 2017 р. в усій Україні, 67% дітей стикалися з випадками булінгу та 24% українських школярів піддавалися булінгу» [7]. Не піддаючи сумніву авторитетність і валідність отриманих міжнародною організацією відомостей, можемо поставити питання про те, чи здійснює ЦОВВ у сфері освіти й науки аналогічний збір інформації (принаймні через підпорядковані наукові установи). При цьому мається на увазі, що йдеться не просто про одну з відомих загроз, а про широкий діапазон показників порушень інформаційної безпеки неповнолітнього. Окремою науковою проблемою стає розроблення методики збирання й обробки такої інформації. Тому на часі ініціація наукових досліджень у зазначеному напрямі.

4. *«Затверджує стандарти освіти та оприлюднює їх на своєму офіційному веб-сайті; <...> затверджує типові освітні програми».* Моделювання стандартів освіти нового покоління є процесом поетапним. На сьогодні розроблений і затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 21 лютого 2018 р. № 87 Державний стандарт початкової освіти [8]. До ключових компетентностей, які мають формуватися під час освітнього процесу, віднесено також інформаційно-комунікаційну, яка передбачає «опанування основою цифрової

грамотності для розвитку й спілкування, здатність безпечного та етичного використання засобів інформаційно-комунікаційної компетентності в навчанні та інших життєвих ситуаціях». Уже на рівні початкової освіти малолітньому прищеплюються критичне й системне мислення, здатність логічно обґрунтовувати позицію, спроможність створювати прості медіатексти, уміння оцінювати ризики, приймати рішення, розв'язувати проблеми, навички безпечної діяльності в інформаційному суспільстві.

У новому державному стандарті інформаційна безпека здобувача освіти не тільки забезпечується через набуття ним інформатичних компетентностей, а й закладена в інші освітні галузі, насамперед соціальну та здоров'язбережувальну, мовно-літературну, громадянську й історичну. При цьому передбачається, що в навчальних планах відбуватиметься інтеграція різних освітніх галузей, яка за рахунок міжпредметних і міждисциплінарних зв'язків спроможна створити цілісне уявлення про зазначену сферу, перетворювати знання на переконання й доцільну поведінку. Закладені в стандарті, що розглядається, підвалини є не тільки прогресивними, а й принципово важливими для держави та суспільства. Варто очікувати, що подальші розроблення в галузі стандартизації освіти, насамперед щодо неповнолітніх, підтримають ці тенденції відповідно до особливостей вікової психології.

5. *«Здійснює міжнародне співробітництво у сфері освіти й науки»*. З огляду на глобальність проблеми забезпечення ІБН та її транснаціональний характер для України вкрай важливими є дослідження досвіду в цій галузі інших держав і підтримка міжнародних організацій у реалізації відповідних заходів. На офіційному сайті МОН України в розділі «Міжнародна співпраця» представлені такі рубрики, як «Двостороння співпраця», «Міжнародні освітні проекти», «Міжнародні наукові проекти», «Співпраця з міжнародними організаціями» [9]. У переліку організацій, з якими підтримує зв'язки ЦОВВ у сфері освіти й науки, представлені ОБСЄ, ОЕСР, Корпус миру США, НАТО, система ООН, Рада Європи тощо.

Аналіз контенту матеріалів, що містяться в зазначеному розділі, дав змогу встановити, що вони спрямовані здебільшого на реалізацію академічних обмінів між здобувачами освіти, педагогічними та науково-педагогічними працівниками, взаємне визнання документів про освіту, здійснення міжнародних наукових проектів. Абсолютна більшість документів, розташованих на сайті, можуть бути цікавими переважно для дослідників ретроспективи, оскільки ці матеріали здебільшого датовані 1990-ми – початком 2000-х рр. Тому віднайти на офіційному сайті МОН України відомості щодо міжнародного співробітництва ЦОВВ у сфері освіти й науки з іншими закордонними партнерами щодо питань забезпечення інформаційної безпеки неповнолітніх неможливо. Лише на рівні логічних міркувань можна припустити, що зазначені в «Матриці покриття пріоритетів освітніх реформ проектами міжнародної технічної допомоги» [10] досліджувані нами аспекти, ймовірно, представлені в проектах «Secondary Education: New Ukrainian School – Points of Growth (Porticus)» та «Provision of Open Distance Learning Courses in Ukrainian Studies for Children from Post-Conflict Regions and Temporarily Occupied Territories in Ukraine (LT MFA)». Ми переконані, що МОН України чимало робить у вказаному напрямі, проте офіційному сайту ЦОВВ у сфері освіти й науки бракує відображення діяльності в цій сфері.

6. *«Надає методичні рекомендації щодо освітньої діяльності та управління закладами освіти»*. У 2016 р. в закладах середньої освіти були поширені інформаційно-методичні матеріали «Особиста гідність. Безпека життя. Громадянська позиція», які включали програму для післядипломної педагогічної освіти, програму тренінгових занять для батьків, методичні рекомендації щодо запровадження програми в школах, підготовлені МОН України спільно з Інститутом проблем виховання Національної академії педагогічних наук України та Українським фондом «Благополуччя дітей» [11]. Такий комплексний підхід є доцільним, оскільки дає змогу задіяти в забезпеченні інформаційної безпеки неповнолітніх усі ланки, у тому числі близьке оточення особистості. Результатом стало запровадження в закладах середньої освіти відповідних гуртків і факультативів для учнів старших класів.

Не залишилися поза увагою також найбільш вразливі верстви молоді – школярі з посттравматичним синдромом, що виник унаслідок їх цькування. Особливо це стосується

вихідців із внутрішньо переміщених сімей, які потрапили в складні життєві обставини в результаті окупації певних територій України. Листом від 28 грудня 2016 р. № 1/9-981 МОН України рекомендував школам використовувати методичний посібник ««Розбудова миру, профілактика і вирішення конфлікту з використанням медіації: соціально-педагогічний аспект». Ці непоодинокі приклади свідчать про те, що ЦОВВ у сфері освіти й науки здійснює значну роботу щодо підготовки методичних рекомендацій, які загалом сприяють забезпеченню ІБН.

7. *«За погодженням із центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері економічного розвитку, подає на розгляд Кабінету Міністрів України пропозиції про державні пріоритети з підготовки фахівців, педагогічних, наукових, науково-педагогічних і робітничих кадрів, підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів у розрізі галузей знань».* На сьогодні гостро постало питання щодо спеціальної підготовки всіх педагогічних працівників незалежно від їх предметного профілю до здійснення медіаосвіти та реалізації цілеспрямованої діяльності із забезпечення ІБН. Від ЦОВВ у сфері освіти й науки це вимагає концептуально інших підходів до формування змісту навчальних планів і програм підвищення кваліфікації та перепідготовки педагогів. Поки що завдяки підтримці громадської організації «Ла Страда» активізувався такий напрям, як медіація, що дає змогу розв'язувати конфлікти комунікативним шляхом. Проте цього замало. Зволікання в набутті педагогами компетенцій зі шляхів забезпечення інформаційної безпеки неповнолітніх у подальшому може набутти масштабів державної небезпеки.

Принагідно зазначимо, що сформульовані в ст. 64 Закону України «Про освіту» повноваження ЦОВВ у сфері освіти й науки певною мірою відображають процеси децентралізації, передачі низки повноважень органам місцевого та громадського самоврядування, державно-громадського управління. Водночас важко не помітити, що з переліку повноважень МОН України на рівні законодавства зникли ті сфери, що пов'язані з розробленням і впровадженням концептуальних засад виховання неповнолітніх, основні акценти зміщені в бік макроуправління процесами організації навчання. Зниження модусу виховної роботи та її ролі засвідчується тим фактом, що визначення її цілей і завдань у навчальних закладах передбачене як завдання ЦОВВ у сфері освіти й науки не в Законі України «Про освіту», а лише в п. 18 Положення про Міністерство освіти і науки України. З позицій забезпечення ІБН ці тенденції не є позитивними, адже лише поінформування без прищеплення навичок інформаційної культури й розвитку критичного мислення мало чого варте.

Оскільки МОН України є центральним органом виконавчої влади не тільки у сфері освіти, а й у сфері науки, варто віднести до його компетенцій ініціювання та супроводження досліджень у галузі ІБН із подальшим упровадженням наукових рекомендацій у практику діяльності.

Насамкінець необхідно зазначити, що ЦОВВ у сфері освіти й науки у своїй роботі в напрямі забезпечення інформаційної безпеки неповнолітніх має здійснювати координацію з іншими центральними органами виконавчої влади, зокрема з Міністерством інформаційної політики України та правоохоронними органами.

Висновки. Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що майже всі повноваження МОН України, передбачені Законом України «Про освіту», кореспондуються з питаннями забезпечення ІБН. Простежується широка поліфункціональність цього виду діяльності. Зокрема, здійснюються такі функції, як методологічна, правозастосовна, нормотворча, управлінська, регулювальна, методична, аналітична, прогностична, профілактична, наглядова (контролююча), координаційна. Окрім широкого діапазону функцій, компетенції ЦОВВ у сфері освіти та науки щодо забезпечення ІБН характеризуються також тим, що вони спрямовані не стільки на здійснення обмежувально-заборонних заходів і застосування адміністративного примусу, скільки на особистісно-розвивальний компонент, який є запорукою гармонійного розвитку суспільства.

Список використаних джерел:

1. Фурашев В.М. Державно-правові проблеми інформаційної безпеки людини і суспільства в умовах інтеграції України у світовий інформаційний простір. Запобігання новим викликам та загрозам інформаційній безпеці України: правові аспекти: матер. наук.-практ. конф. (6 жовтня 2016 р.) / упор. В.М. Фурашев. К.: НТУУ «КПІ імені Ігоря Сікорського»; Політехніка, 2016. С. 15–17.
2. Про освіту: Закон України від 5 вересня 2017 р. / Верховна Рада України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>.
3. Про затвердження Положення про Міністерство освіти і науки України: Постанова Кабінету Міністрів України від 16 жовтня 2014 р. № 630 / Кабінет Міністрів України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/630-2014-%D0%BF>.
4. Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14 грудня 2016 р. № 988-р / Кабінет Міністрів України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/988-2016-%D1%80/para%8#n8>.
5. Про затвердження Положення про організацію роботи з охорони праці та безпеки життєдіяльності учасників освітнього процесу в установах і закладах освіти: Наказ Міністерства освіти і науки України від 26 грудня 2017 р. № 1669 / Міністерство освіти і науки України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0100-18>.
6. Щодо недопущення завдання шкоди інтересам держави у сфері інформаційної безпеки: лист Міністерства освіти і науки України від 8 грудня 2017 р. № 1/9-669 / Міністерство освіти і науки України. URL: https://ru.osvita.ua/legislation/Vishya_osvita/58713/.
7. Продеякіпитаннящодоорганізаціївиховноїроботиунавчальнихзакладаху2017–2018 навчальному році: лист Міністерства освіти і науки України від 27 липня 2017 р. № 1/9-413 / Міністерство освіти і науки України. URL: https://ru.osvita.ua/legislation/Ser_osv/56857/.
8. Про затвердження Державного стандарту початкової освіти: Постанова Кабінету Міністрів України від 21 лютого 2018 р. № 87 / Кабінет Міністрів України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/87-2018-%D0%BF>.
9. Міжнародна співпраця. Офіційний сайт Міністерства освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/ua/tag/mizhnarodna-spivpratsya>.
10. Матриця покриття пріоритетів освітніх реформ проектами міжнародної технічної допомоги. Офіційний сайт Міністерства освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/ua/ministerstvo/diyalnist/mizhnarodna-dilnist/mizhnarodni-osvitni-proekti/matricya-pokrittya-prioritetiv-osvitnih-reform-proektami-mizhnarodnoyi-tehnichnoyi-dopomogi>.
11. Інформаційно-методичні матеріали «Особиста гідність. Безпека життя. Громадянська позиція». Офіційний сайт Міністерства освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/pozashkilna/protydia-torgivli-luydmy/1informacijno-metodichni-materiali.pdf>.

ШЕРСТЮК Г. М.,

адвокат, керуюча

(Адвокатське бюро «Ганни Шерстюк»),

здобувач кафедри адміністративного

та господарського права

юридичного факультету

(Запорізький національний університет)

УДК 342.922 : 347.994 (477)

**ОСОБЛИВОСТІ ІНСТИТУТУ ВРЕГУЛЮВАННЯ СПОРУ
ЗА УЧАСТЮ СУДДІ У АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ**

У статті досліджені практичні аспекти застосування та реалізації нового інституту в адміністративному судочинстві – врегулювання спору за участю судді. Проаналізовані дослідження науковців з приводу доцільності імплементації інституту так званої «судової медіації» задля оптимального швидкого та взаємовигідного вирішення судового спору по суті. Акцентовано увагу на позитивних наслідках застосування такої процедури, одночасно звертаючи увагу на приховані недоліки законодавства, якими можуть зловживати недобросовісні учасники судового розгляду.

Ключові слова: *врегулювання спору за участю судді, проведення переговорів між сторонами, вирішення спору мирним шляхом, використання суддею психологічних навичок задля примирення сторін.*

В статье проведено исследование практических аспектов применения и реализации нового института в административном процессе – урегулирование спора с участием судьи. Сделан анализ исследований учёных по поводу целесообразности имплементации института так называемой «судебной медиации» для оптимально быстрого и взаимовыгодного разрешения спора по существу. Сделан акцент на положительных последствиях применения такой процедуры, при этом обращая внимание на скрытые недочёты законодательства, которыми могут злоупотреблять недобросовестные участники судебного процесса.

Ключевые слова: *урегулирование спора с участием судьи, проведение переговоров между сторонами, разрешение спора мирным путём, использование судьей психологических навыков для примирения сторон.*

The article investigates the practical aspects of the application and implementation of the new institution in the administrative proceedings – the settlement of the dispute with the participation of the judge. The research of scientists on the feasibility of the implementation of the Institute of so-called “judicial mediation” for the optimal quick and mutually beneficial solution of the dispute in fact. The attention is paid to the positive consequences of such a procedure, while paying attention to the hidden shortcomings of the legislation, which can be abused by unscrupulous participants in the proceedings.

Key words: *dispute settlement with the participation of a judge, negotiations between the parties, peaceful settlement of the dispute, use of psychological skills of a judge for reconciliation of the parties.*

Новелою Кодексу адміністративного судочинства України в редакції від 15 грудня 2017 року є засіб захисту прав, свобод і інтересів осіб шляхом врегулювання спору за участю судді, метою введення якого є знаходження взаємопорозуміння між сторонами спору та налагодження взаємодії з метою прийняття найбільш вигідного, а не компромісного рішення. Це нововведення наразі перебуває на етапі свого формування та безпосереднього розвитку в практичній площині.

Доцільність інституту мирного врегулювання спору за участю судді (судова медіація) доведена практиками багатьох держав, таких як Німеччина, Австрія, Велика Британія, США, де така процедура вже досить тривалий час успішно працює, а результати практики її застосування свідчать про беззаперечну ефективність цієї процедури примирення конфліктуючих сторін [1].

З огляду на новизну впровадження такого інституту в українську судову систему, не можна оминути дослідження деяких науковців з цього приводу. Зокрема, Л.Д. Романадзе вважає, що інститут врегулювання спору за участю судді – це нова в українській практиці гібридна примирювальна процедура, що не є медіацією [2].

Така точка зору є досить спірною, особливо з огляду на зміст програмного документа «Інтеграція медіації у судову систему України», що був розроблений у межах проекту Ради Європи «Підтримка впровадженню судової реформи в Україні» [3].

У цьому документі привертає увагу модель № 3 добровільної судової медіації – процедура врегулювання спору за участю судді, яка являє собою певну спеціальну судову процедуру, яка передбачає можливість врегулювання спору за участю судді, у провадженні якого знаходиться справа, до початку розгляду справи по суті і за взаємною згодою сторін. Така модель імплементована якраз і до Кодексу адміністративного судочинства України в новій редакції, зокрема главою 4 КАС України встановлено підстави, порядок, строки та порядок припинення процедури врегулювання спору за участю судді.

Слід відзначити, що в Одеському окружному адміністративному суді вже з 2013 року запроваджено процедуру досудового врегулювання спорів шляхом проведення переговорів за допомогою судді, розроблений відповідний регламент та успішно провадиться ця процедура. Уже на практиці доведений позитивний результат проведення переговорів – це вирішення спору між сторонами найбільш прийнятним шляхом для сторін (укладення мирової угоди, підписання договору, відмови від позову, визнання позовних вимог, винесення судового рішення у справі, з яким згодні сторони тощо) [4].

Отже, на практиці відповідно до положень статті 180 КАС України суд під час проведення підготовчого судового засідання має право встановити строк та порядок врегулювання спору за участю судді за наявності згоди сторін на його проведення. Однак при цьому враховуються вимоги Кодексу адміністративного судочинства України, зокрема спочатку встановлюється категорія спору та з'ясовується можливість застосування процедури врегулювання спору за участю судді, оскільки саме в адміністративному судочинстві є обмеження щодо практичного застосування процедури в окремих категоріях, і також з'ясовується обсяг прав представника сторони, в якому обов'язково має бути зазначено право представника сторони (учасника) заявляти таке клопотання та/або погоджуватися з таким клопотанням іншої сторони.

На практиці в адміністративному судочинстві ми стикаємося з проблемою саме тому, що у представників державних установ, підприємств та організацій в довіреності на представництво інтересів в судових інстанціях є вичерпний перелік прав та повноважень і не зазначено право на мирне врегулювання спору.

З огляду на недопущення проведення процедури врегулювання спору за участю судді у визначених категоріях справ, зокрема у справах щодо оскарження нормативно-правових актів органів виконавчої влади Верховної Ради Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування та інших суб'єктів владних повноважень, щодо оскарження актів, дій чи бездіяльності Верховної Ради України, Президента України, Вищої Ради Правосуддя, Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії суддів України, Кваліфікаційно-дисциплінарної

комісії прокурорів, у справах щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності виборчих комісій, комісій з референдуму, членів цих комісій, у справах щодо уточнення списку виборців, у справах щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, засобів масової інформації, інформаційних агентств, підприємств, установ, організацій, їхніх посадових та службових осіб, творчих працівників засобів масової інформації та інформаційних агентств, які порушують законодавство про вибори та референдум, у справах щодо оскарження дій або бездіяльності кандидатів, їхніх довірених осіб, партії (блоку), місцевої організації партії, їхніх посадових осіб та уповноважених осіб, ініціативних груп референдуму, офіційних спостерігачів від суб'єктів виборчого процесу щодо справ, пов'язаних з виборами Президента України, щодо справ, пов'язаних з виборчим процесом та процесом референдуму, щодо справ за адміністративними позовами органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування про встановлення обмежень щодо реалізації права на свободу мирних зібрань, щодо справ за адміністративними позовами про усунення перешкод та заборону втручання у здійснення права на свободу мирних зібрань, щодо гарантованого забезпечення потреб оборони, у справах за зверненнями органів доходів і зборів, у справах за зверненням Служби безпеки України щодо накладення арешту на активи, що пов'язані з фінансуванням тероризму та стосуються фінансових операцій, зупинених відповідно до рішення, прийнятого на підставі резолюції Ради Безпеки ООН, зняття арешту з таких активів та надання доступу до них, у справах про дострокове припинення повноважень народного депутата України в разі невиконання ним вимог щодо несумісності, у справах з приводу рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень щодо притягнення до адміністративної відповідальності, у справах з приводу рішень, дій чи бездіяльності органу державної виконавчої служби, приватного виконавця, у справах за адміністративними позовами з приводу примусового повернення чи примусового видворення іноземців або осіб без громадянства за межі території України, у справах за адміністративними позовами з приводу затримання іноземців та осіб без громадянства, у типових справах, а також у разі вступу у справу третьої особи, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору, суд під час ухвалення про проведення процедури врегулювання спору за участю судді в інших категоріях адміністративних справ зобов'язаний зупинити провадження у справі та узгодити порядок проведення спільних та (або) закритих нарад зі сторонами протягом розумного строку, але не більше 30 днів з дня постановлення ухвали та роз'яснити порядок подачі додаткових доказів та письмових пояснень.

Особливістю проведення таких нарад між сторонами є те, що вони ведуться в закритому приміщенні, не підлягають гласності, не проводиться жоден звукозапис та відеозапис як технічними засобами суду, так і учасників переговорів, також не ведеться протокол. Будь-яка інформація, отримана під час проведення переговорів, не може бути використана у подальшому.

Перед початком проведення переговорів зі сторонами суддя роз'яснює сторонам їхні права та обов'язки, правові наслідки досягнення мирової угоди та безрезультатних переговорів, роз'яснює роль судді у проведенні цих переговорів. У разі досягнення позитивного результату проведення переговорів сторони домовляються, яким шляхом будуть оформлені результати узгодженого вирішення спору, про що укладається відповідна (усна чи письмова) угода.

Важливою перевагою такого вирішення спору є факт відсутності необхідності примусового виконання рішення, оскільки під час примирення сторони самі розробляють рішення, яке їх задовольняє, а тому обидві сторони зацікавлені в його виконанні, крім того, укладання такої угоди між сторонами є підставою для повернення половини сплаченого судового збору, що теж є вагомим позитивним фактором. Також самі судді зацікавлені у швидкому і мирному врегулюванні адміністративних спорів, оскільки це є об'єктивною можливістю прискорити процес розгляду справ невеликої тяжкості та уникнути зайвого навантаження. Водночас це є своєрідним індикатором вміння судді бути емпатичним, уміти вести бесіди, допомагаючи конфліктуєчим сторонам налагодити комунікацію та знайти спільне рішення.

Хоча за всіх цих переваг не можна забувати про деякі недоліки цього інституту, які недосконало прописані у законодавстві, і якими можуть скористатися недобросовісні сторо-

ни. Одним з таких є те, що входження в процедуру мирного врегулювання за участю судді може бути завуальованим відводом судді, в провадженні якого знаходиться справа. Частина 4 статті 188 КАС України передбачає порядок передачі справи на розгляд іншому судді у разі припинення врегулювання спору у разі подання стороною заяви про припинення врегулювання спору за участю судді, у разі закінчення строку врегулювання спору за участю судді та за ініціативою суду у разі затягування процедури врегулювання спору будь-якою стороною. І жодних обмежень щодо входження сторонами у процедуру мирного врегулювання спору за участю вже іншого судді немає.

Однак, незважаючи на певні труднощі застосування інституту врегулювання спору за участю судді саме в адміністративному судочинстві, це є прекрасним механізмом забезпечення прав сторін на ефективний судовий захист своїх порушених прав, свобод та законних інтересів крізь призму примирення сторін та заохочення до взаємоповаги.

Список використаних джерел:

1. Шинкар Н.І. Застосування медіації в адміністративному судочинстві: вітчизняний та зарубіжний досвід: автореферат на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. Львів-2018. URL: http://lp.edu.ua/sites/default/files/dissertation/2018/8401/avtoreferat_dysertaciyi_na_zdobuttya_naukovogo_stupenya_kandydata_yurydychnyh_nauk-1.pdf.

2. Романадзе Л.Д. Сдерживающие недостатки: какие пробелы в проектах новых ХПК, ГПК и КАС будут мешать примирению сторон судьей или медиатором. URL: http://zib.com.ua/ru/print/128584-kakie_probely_v_proektah_novih_hpk_gpk_i_kas_budut_meshat_pr.html.

3. Програмний документ «Інтеграція медіації в судову систему України» / Підготовлено Тетяною Кисельовою у рамках проекту Ради Європи «Підтримка впровадженню судової реформи в Україні». Київ. 2017. URL: <https://rm.coe.int/kyselova-t-mediation-integration-ukr-new-31-07-2017/168075c1e7>.

4. Одеський окружний адміністративний суд «Регламент порядку проведення переговорів з досудового врегулювання спору за допомогою судді». URL: <https://adm.od.court.gov.ua/sud1570/gromadyanam/dosydov/reglament>.

ФІНАНСОВЕ ПРАВО

ГРИГОР'ЄВ Д. Т.,
викладач відділу представництва
інтересів громадянина
або держави в суді
(Національна академія
прокуратури України)

УДК 347.19(477)

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА
ПРИНЦИПУ ГЛАСНОСТІ БЮДЖЕТНОГО КОНТРОЛЮ В УКРАЇНІ

Статтю присвячено дослідженню загальних особливостей принципу гласності як принципу бюджетного контролю в Україні. Автором проводиться аналіз становлення цього принципу та еволюції його розуміння в правовій теорії і практиці. Наводиться авторське визначення принципу гласності бюджетного контролю з урахуванням сучасних теоретичних уявлень науковців відносно принципу гласності, а також чинного законодавства України у сфері правового регулювання бюджетного контролю та забезпечення гласності.

Ключові слова: бюджетний контроль, принципи права, гласність, принцип гласності, принцип гласності бюджетного контролю.

Статья посвящена исследованию общих особенностей принципа гласности как принципа бюджетного контроля в Украине. Автором проводится анализ становления данного принципа и эволюции его понимания в правовой теории и практике. Приводится авторское определение принципа гласности бюджетного контроля с учетом современных теоретических представлений ученых относительно принципа гласности, а также современного законодательства Украины в сфере правового регулирования бюджетного контроля и обеспечения гласности.

Ключевые слова: бюджетный контроль, принципы права, гласность, принцип гласности, принцип гласности бюджетного контроля.

The article is devoted to the research of general features of the principle of publicity as a principle of budgetary control in Ukraine. The author analyzes the formation of this principle and the evolution of his understanding in legal theory and practice. The author's definition of the principle of publicity of budgetary control is given, taking into account the modern theoretical views of scientists regarding the principle of publicity, as well as the current legislation of Ukraine in the field of legal regulation of budgetary control and supporting of publicity.

Key words: budgetary control, principles of law, publicity, principle of publicity, principle of publicity of budgetary control.

Вступ. Одним із ключових принципів права, що поширює свою дію, зокрема на відносини бюджетного контролю в Україні, є принцип гласності. Важливість цього принципу складно переоцінити, особливо в контексті тривалого перебування нашого суспільства в стані відсутності цієї самої гласності, нерозуміння реального стану справ у державі, осо-

бливостей економічного та політичного життя, державного управління тощо. Надбання гласності є важливим кроком на шляху до побудови справжнього демократичного суспільства та правової держави. Тому дослідження гласності (як правового принципу, як принципу діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування) набувають дуже вагомого значення. Бюджетний контроль пов'язаний із ключовим складником суспільного життя – розподілом благ, що належать усім громадянам нашої держави, через спеціальні публічні фонди – Державний бюджет України та місцеві бюджети. Дотримання під час вчинення будь-яких дій із бюджетними коштами всіма учасниками цих правовідносин вимог чинного законодавства гарантує як розвиток нашої держави, так і благополуччя кожного члена нашого суспільства. Отже, кожен із нас має право знати, наскільки його права в цьому аспекті захищені та наскільки держава, зокрема представники цієї держави в особі органів державної влади та органів місцевого самоврядування, виконують покладені на них функції із захисту, насамперед економічних та гуманітарних інтересів кожної людини і громадянина. Такі «знання» й забезпечує гласність. Тому дослідження принципу гласності бюджетного контролю є актуальним та важливим у сучасній науці фінансового права.

Принцип гласності не набув широкої «популярності» серед дослідників у різних галузях юридичної науки. Дослідження принципу гласності (як загальноправового принципу) здійснювали В.В. Гнилорібов, І.І. Дахова, І.М. Жаровська, В.О. Серьогін, О.В. Совгіря, В.М. Тихонов, Ю.М. Тодика та інші. Вивчення принципу гласності бюджетного контролю в теорії права має поверхневий характер та проводиться в межах дослідження різних аспектів бюджетного контролю (наприклад, роботи О.П. Гетманець, П.П. Латковського тощо). Вищевикладене обґрунтовує важливість, актуальність та своєчасність проведення системного дослідження принципу гласності як принципу бюджетного контролю в Україні.

Постановка завдання. Метою статті є проведення дослідження особливостей принципу гласності – принципу бюджетного контролю в Україні та його еволюцію в теоретичній сфері та у сфері правового регулювання відносин бюджетного контролю.

Результати дослідження. У загальнолюдському розумінні гласністю, гласним є приступний для широкої громадськості, відкритий, публічний [1, с. 80]. Ще у XIX столітті під гласністю в юриспруденції розумілась умова, за наявності якої явища особистого, суспільного та державного життя, шляхом оголошення чи розповсюдження відомостей про них у суспільстві, стають суспільним надбанням [2, с. 820].

У правовій теорії склалися певні підходи до розуміння принципу гласності. Низка авторів (наприклад, І.І. Дахова, І.М. Жаровська) під принципом гласності розуміють створення таких умов, за яких кожен громадянин мав би можливість безперешкодно отримати інформацію про діяльність органів державної влади, посадових осіб та прийняті ними рішення [3, с. 118; 4, с. 6].

О.В. Совгіря визначає принцип гласності через обов'язок органів державної влади інформувати громадськість про перебіг своєї діяльності та прийняті за її результатами рішення [5, с. 20]. Аналогічну позицію займають В.В. Гнилорібов та В.М. Тихонов [6, с. 187].

В.О. Серьогін, точка зору якого підтримувалась Ю.М. Тодикою, надає визначення принципу гласності як одного з принципів основ конституційного ладу України, що полягає у визнанні необхідності й вимозі обов'язкового дотримання безперешкодного руху інформаційних потоків про явища і процеси в державно-правовій сфері [7, с. 7]. Отже, ключовою ознакою, що характеризує гласність як принцип, на їхню думку, є безперешкодний рух інформаційних потоків у межах політико-правової системи [8, с. 56].

Вищевказані визначення з невеликою різницею у формулюванні характеризують принцип гласності як принцип діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, як принцип побудови політичної системи держави, що забезпечує обізнаність усіх без винятку членів суспільства про політико-правові процеси, що відбуваються в певній державі. Розглянемо більш детально сутність принципу гласності.

Слово «гласність» походить від слова «голос». Так, від слова «голос» виник прикметник «гласний», тобто гучний, звучний, усім відомий чи очевидний, такий, що оголошуєть-

ся. Значення «відомий багатьом, очевидний» прикметника гласний виникло у Петровську епоху. Гласність є похідною від «гласний» у цьому значенні та означає загальновідомість. Із середини XIX століття гласність набуває значення «право кожного виражати свою думку щодо урядових заходів і установ» [9, с. 281]. Таким чином, первісне значення гласності було пов'язане з можливістю кожної особи висловлювати свою думку щодо діяльності органів державної влади.

Уже в словнику В.І. Даля гласністю називається загальновідомість чого-небудь, оприлюднення, розголос [10, с. 874]. Сьогодні слово «гласність» розуміється доступністю суспільному обговоренню, контролю, публічність [11, с. 569].

Слід зазначити, що в англійському суспільстві використовується слово «glasnost», яке розуміється політикою чи практикою більшої відкритості уряду та більш широкого поширення інформації, що була розпочата лідером М.С. Горбачовим із 1985 року [12].

Таким чином, гласність пов'язується із можливістю висловлювати думки, поширювати, а також отримувати інформацію.

При цьому необхідно звернути увагу на ту обставину, що гласність використовується саме для позначення можливості висловлювати думки, поширювати та отримувати інформацію у певній сфері суспільного життя, зокрема в публічному секторі життя нашого суспільства, у політико-правовій та економічній сфері. Цей факт витікає із вищевказаних визначень гласності, що як надавались представниками правової науки, так і відображались у різних словниках. Слід також зазначити, що таке розуміння гласності є інтернаціональним. В англійській мові найбільш близькими за значенням до слова «гласність» є слова «*publicity*» та «*openness*» [13]. Однак у філософській та правовій сфері для позначення явища відкритості державної влади використовується саме слово «*publicity*» [14]. До того ж використовується термін «принцип гласності», який перекладається як «*publicity principle*» або «*principle of publicity*» та за своєю сутністю означає таку організацію державної влади, за якої всі громадяни, всі підвладні їй особи мають право знати про діяльність такої влади; принцип гласності виключає існування будь-яких секретів у діяльності представників державної влади, всіх її гілок [15; 16].

При цьому необхідно звернути увагу на те, що політико-правова та економічна сфери, що складають публічний сектор життя суспільства, не обмежуються лише діяльністю органів державної влади чи місцевого самоврядування. У публічному секторі можуть бути задіяні також й інші учасники правовідносин, зокрема підприємства, установи та організації різних форм власності. При цьому критерієм для віднесення їх до публічної сфери життя суспільства є зв'язок діяльності із певними публічними інтересами.

Сутність принципу гласності проявляється і в тому, що гласність все ж не може бути абсолютною. У кожній державі існують секрети, що за своєю природою не можуть бути здобутком громадськості, широкого загалу. Пов'язано це із державною безпекою. Тому законодавством кожної держави визначається перелік інформації, що є державною таємницею, встановлюється порядок віднесення інформації до державної таємниці, визначається коло осіб, що можуть мати доступ до такої інформації тощо. У нашій державі такі відносини регулюються Законом України «Про державну таємницю» [17]. У світовій практиці віднесення певної інформації, розповсюдження якої може становити небезпеку для існування самої держави, до таємної, до державної таємниці також відбувається на законодавчому рівні. Аналогічні нормативно-правові акти діють у Великій Британії – *Official Secrets Act, 1989* [18], у США – *Executive Order 12356 – National Security Information, 2 April 1982* [19] тощо. Таким чином, принцип гласності не може розповсюджувати свою дію на сферу правовідносин, об'єкт яких становить державна таємниця. При цьому слід звернути увагу на те, що саме державна влада визначає коло інформації, що відноситься до державної таємниці, отже, у цьому контексті не виключаються зловживання з її боку. Тому сам процес віднесення тієї чи іншої інформації до таємної також має бути гласним (із метою мінімізації зловживань зі сторони держави).

Ураховуючи вищевикладене, можна стверджувати, що принцип гласності означає обов'язок органів державної влади, місцевого самоврядування, посадових осіб, а у випад-

ках, передбачених нормативно-правовими актами відповідної держави, й інших учасників суспільних відносин (зокрема підприємств, установ та організацій різних форм власності, інших суб'єктів господарювання) надавати інформацію, а також право людей, суспільства отримувати інформацію про діяльність органів державної влади, місцевого самоврядування та посадових осіб, а у випадках, визначених законодавством, і підприємств, установ та організацій різних форм власності, інших суб'єктів господарювання, інформацію про наявні в державі політико-правові та економічні процеси, крім випадків, прямо передбачених чинним законодавством держави.

У сфері бюджетного контролю принцип гласності набуває додаткових характеристик та ознак, що зумовлено специфічним характером відносин бюджетного контролю.

При цьому необхідно зазначити, що у теорії права принцип гласності бюджетного контролю не знайшов належного вивчення. У монографічній роботі О.П. Гетманець «Бюджетний контроль: організаційно-правові засади» принципу гласності (як принципу бюджетного контролю) присвячено один абзац, у якому зазначається, що цілковита гласність повинна стати невід'ємним складником контролю всіх стадій бюджетного процесу, органи, уповноважені на здійснення бюджетного контролю, повинні забезпечувати доступність його результатів [20, с. 47]. Сутність принципу, як слід вважати із викладеного, на думку автора, полягає в тому, що у бюджетному контролі не може бути таємного, прихованого від громадськості, трудового колективу, органу вищого рівня, преси, правоохоронних органів тощо [20, с. 47]. Необхідно констатувати, що таке визначення принципу гласності бюджетного контролю не відображає його сутність повністю. П.П. Латковський принципом гласності бюджетного контролю називає доступність та доведення інформації про бюджетно-правові явища і результати здійснення бюджетного контролю до необмеженого або визначеного кола осіб, не заперечуючи при цьому окремі випадки щодо інформації з обмеженим доступом [21, с. 66–67].

Спроба висвітлити сутність принципу гласності державного фінансового контролю, різновидом якого є бюджетний контроль, відображена в роботі Т.О. Губанової. Вона зазначає, що принцип гласності виявляється у: 1) відкритості діяльності контрольно-рахункових органів, що передбачає поінформованість громадськості про результати діяльності; 2) обов'язковому наданні підсумкових (річних) та поточних звітів органів фінансового контролю структурам, яким вони підзвітні (законодавчим, представницьким органам), а також іншим органам, наприклад, тим, що здійснюють нагляд за діяльністю; 3) регулярному опублікуванні в засобах масової інформації звітних матеріалів про результати перевірки, а також інформації щодо вжитих заходів з усунення порушень (за винятком інформації, яка містить конфіденційні відомості, доступ до якої обмежений чинним законодавством); 4) обов'язковому законодавчому закріпленні процедури оприлюднення результатів контролю [22, с. 48]. Аналогічну позицію, хоча й в дещо іншому формулюванні, щодо розуміння принципу гласності державного фінансового контролю займає А.О. Монаєнко [23, с. 60].

Щодо авторського розуміння принципу гласності бюджетного контролю зауважимо таке. Ураховуючи наведене раніше визначення принципу гласності, можна стверджувати, що принцип гласності бюджетного контролю означає обов'язок учасників відносин бюджетного контролю (контролюючих та підконтрольних суб'єктів) надавати інформацію щодо їхньої діяльності у сфері бюджетного контролю, а також право людей, суспільства отримувати інформацію про діяльність даних суб'єктів у сфері бюджетного контролю, крім випадків, прямо передбачених чинним законодавством держави. Із змісту цього визначення принципу гласності бюджетного контролю можна виділити такі ознаки цього принципу: 1) наявність обов'язку контролюючого та підконтрольного суб'єктів відносин бюджетного контролю надавати інформацію про свою діяльність громадськості; 2) наявність права всіх членів суспільства отримувати інформацію про діяльність контролюючих суб'єктів відносин бюджетного контролю про їхню діяльність; 3) наявність обмежень щодо надання чи отримання інформації у випадках, прямо встановлених у чинному законодавстві України. Розкриємо зміст кожної із цих ознак окремо.

Щодо наявності обов'язку контролюючого та підконтрольного суб'єктів відносин бюджетного контролю надавати інформацію про свою діяльність громадськості слід зауважити, що ця ознака принципу гласності бюджетного контролю «розпочала свій розвиток» із середини ХІХ століття [24, с. 10, с. 31–32], а за чинним законодавством України закріплена достатньо детально з урахуванням технічних змін, що відбулися у світі за останні десятиліття. Зокрема в Україні діє єдиний спеціальний нормативно-правовий акт, спрямований на врегулювання питання висвітлення діяльності із використання публічних коштів, зокрема коштів ДБУ та місцевих бюджетів, зокрема Закон України «Про відкритість використання публічних коштів» від 11 лютого 2015 р. [25]. Крім того, обов'язок органів державної влади та органів місцевого самоврядування із поширення інформації про їхню діяльність як учасників бюджетного контролю закріплений також і в інших нормативно-правових актах, наприклад, у Законі України «Про Рахункову палату» від 2 липня 2015 р. [26], в Порядку проведення Державною аудиторською службою, її міжрегіональними територіальними органами державного фінансового аудиту діяльності суб'єктів господарювання, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 25 березня 2006 р. № 361, [27] тощо.

Наявність права всіх членів суспільства отримувати інформацію про діяльність контролюючих суб'єктів відносин бюджетного контролю про їхню діяльність як ознака принципу гласності бюджетного контролю виникла значно пізніше, аніж попередня. Слід зазначити, що поява цієї ознаки зумовлена загальною еволюцією законодавства в бік гласності та доступу до інформації про діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування. Так, аналіз законодавства, що діяло на території сучасної України в різні історичні періоди, свідчить, що таке право членів суспільства, як доступ до інформації про діяльність учасників відносин бюджетного контролю не передбачалось.

Чинне законодавство України у сфері бюджетного контролю також таке право не закріплює. При цьому наявність цього права зумовлена приписами нормативно-правових актів, що регулюють відносини у сфері доступу до інформації в цілому. В Україні діють такі закони, як «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 р., «Про доступ до публічної інформації» від 13 січня 2011 р., «Про звернення громадян» від 2 жовтня 1996 р., «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації» від 23 вересня 1997 р. тощо [28–31]. Виходячи із комплексного аналізу змісту даних нормативно-правових актів, можна прийти до таких висновків: 1) громадяни України, а також іноземці чи особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, мають право отримувати від органів державної влади, органів місцевого самоврядування та від окремих юридичних осіб, що засновані за кошти державного чи місцевих бюджетів, інформацію про їхню діяльність та про прийняті ними рішення; 2) право на отримання вищевказаної інформації реалізується різними шляхами, зокрема із засобів масової інформації, із загальнодоступних джерел, наприклад, інтернет-ресурсів, реєстрів, баз даних, шляхом участі в різних заходах органів державної влади та місцевого самоврядування, наприклад, нарадах, засіданнях тощо, а також шляхом направлення окремих запитів щодо отримання такої інформації, отримання копії документів, що стосуються діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, ознайомлення з ними; 3) органи державної влади, органи місцевого самоврядування зобов'язані забезпечити можливість доступу осіб до інформації про їхню діяльність, зокрема шляхом оприлюднення інформації, шляхом призначення відповідальних осіб для забезпечення доступу запитувачів до інформації тощо; 4) засоби масової інформації України відповідно до законодавства України мають право висвітлювати всі аспекти діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а останні зобов'язані повністю сприяти ЗМІ в отриманні відповідної інформації.

Таким чином, у нашій державі на законодавчому рівні закріплено право та можливість громадян, іноземців та осіб без громадянства отримувати інформацію про діяльність учасників відносин бюджетного контролю.

Наявність обмежень щодо надання чи отримання інформації у випадках, прямо встановлених в чинному законодавстві України, як ознака принципу гласності бюджетного контр-

олу витікає зі змісту положень Законів України «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 р., «Про доступ до публічної інформації» від 13 січня 2011 р., а також «Про державну таємницю» від 21 січня 1994 р. Із змісту цих нормативно-правових актів можна зробити висновок, що, з одного боку, в нашій країні діють правові норми, що прямо забороняють обмежувати доступ до інформації щодо розпорядження бюджетними коштами, володіння, користування та розпорядження державним та комунальним майном; з іншого – якщо така інформація стосується оборони, державної безпеки, охорони правопорядку, вона може бути визнана державною таємницею. У такому разі правове регулювання відносин у сфері державної таємниці є спеціальним порівняно із правовим регулюванням у сфері обігу інформації в цілому.

Висновки. Ураховуючи все викладене вище, можна дійти висновку, що принцип гласності бюджетного контролю означає обов'язок учасників відносин бюджетного контролю (контролюючих та підконтрольних суб'єктів) надавати інформацію щодо їхньої діяльності у сфері бюджетного контролю, а також право людей, суспільства отримувати інформацію про діяльність цих суб'єктів у сфері бюджетного контролю, крім випадків, прямо передбачених чинним законодавством держави (щодо державної таємниці).

Список використаних джерел:

1. Словник української мови: в 11 томах / редкол.: І.К. Білодід (голова) та інші; Акад. наук. Укр. РСР, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні. Київ: Наук. думка. Том 2. 1971. 552 с.
2. Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. Том VIIIА. С.-Петербург: Типо-Литография И.А. Ефрона, 1893. 958 с.
3. Дахова І.І. Конституційно-правовий статус уряду в зарубіжних країнах: порівняльно-правовий аспект: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Харків, 2006. 197 с.
4. Жаровська І.М. Доступність права: теоретико-правові проблеми: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2006. 20 с.
5. Совгира О.В. Принципи відкритості, прозорості та гласності діяльності Уряду: визначення змісту та співвідношення понять. Публічне право. 2011. № 2. С. 19–26.
6. Гнилорибов В.В., Тихонов В.М. Державне будівництво і місцеве самоврядування в Україні: навчальний посібник. Луганськ: Видавництво НСНУ ім. В. Даля, 2004. 376 с.
7. Серьогін В.О. Конституційний принцип гласності у діяльності органів державної влади України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Харків, 1999. 20 с.
8. Тодика Ю.М., Серьогін В.О. Конституційний принцип гласності: поняття та сутність. Вісник Академії правових наук України. Харків: Право, 1998. № 1 (12). С. 50–58.
9. Аникин А.Е. Русский этимологический словарь. Вып. 10. М.: Ин-т рус. яз. им. В.В. Виноградова РАН; Новосибирск: Ин-т филологии Сибирского отделения РАН; Санкт-Петербург: «Нестор-История», 2006. 368 с.
10. Толковый словарь живого великорусского языка Владимира Даля. Том 1. Санкт-Петербург-Москва: Издание Т-ва М.О. Вольф, 1903. 1744 с.
11. Толковый словарь русского языка / составители Г.О. Винокур, проф. Б.А. Ларин, С.И. Ожегов, Б.В. Томашевский, проф. Д.Н. Ушаков; под ред. проф. Д.Н. Ушакова. Том 1. М.: Государственный институт «Советская энциклопедия», 1935. 1566 с.
12. English Oxford Living Dictionary. URL: <https://en.oxforddictionaries.com>
13. English Oxford Living Dictionary. URL: <https://en.oxforddictionaries.com>; Cambridge Dictionary. URL: <https://dictionary.cambridge.org/us/>.
14. Stanford Encyclopedia of Philosophy. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/publicity/>
15. Luban D. The Publicity Principle. URL: <https://www.law.upenn.edu/institutes/cerl/conferences/ethicsofsecrecy/papers/reading/Luban.pdf>.
16. Splichan S. The Principle of Publicity, Public Use of Reasons and Social Control. URL: https://www.researchgate.net/publication/249723018_The_principle_of_publicity_public_use_of_reason_and_social_control.
17. Про державну таємницю: Закон України від 21.01.1994 № 3855-ХІІ // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3855-12>.

18. Official Secrets Act, 1989. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1989/6/pdfs/ukpga_19890006_en.pdf.
19. Executive Order 12356 – National Security Information, 2 April 1982. URL: <https://www.archives.gov/federal-register/codification/executive-order/12356.html>
20. Гетманець О.П. Бюджетний контроль: організаційно-правові засади: монографія. Харків: Екограф, 2008. 308 с.
21. Латковський П.П. Правове регулювання бюджетного контролю в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Одеса, 2017. 247 с.
22. Губанова Т.О. Правове забезпечення державного фінансового контролю в Україні: монографія. Київ: ЦП «Компринт», 2014. 154 с.
23. Монаєнко А.О. Правові основи державного фінансового контролю: Навч. посіб. Запоріжжя: КПУ, 2008. 152 с.
24. Бочковский Ф.М. Организация государственного контроля в России сравнительно с государствами Западной Европы. Санкт-Петербург: Типо-литография А.Э. Винеке, 1895. 118 с.
25. Про відкритість використання публічних коштів: Закон України від 11.02.2015 № 183-VIII // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/183-19>.
26. Про Рахункову палату: Закон України від 02.07.2015 № 576-VIII // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/576-19>.
27. Питання проведення Державною аудиторською службою, її міжрегіональними територіальними органами державного фінансового аудиту: постанова Кабінету Міністрів України від 25.03.2006 № 361 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/361-2006-п>.
28. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>.
29. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13.01.2011 № 2939-VI // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2939-17>.
30. Про звернення громадян: Закон України від 02.10.1996 № 393/96-ВР // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/393/96-вр>.
31. Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації: Закон України від 23.09.1997 № 539/97-ВР // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/539/97-вр>.

ЖИТНИК Ю. В.,
аспірант кафедри фінансового права
юридичного факультету
(Київський національний університет
імені Тараса Шевченка)

УДК 347.73

**РОЗМЕЖУВАННЯ ПОВНОВАЖЕНЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ КОМІСІЇ,
ЩО ЗДІЙСНЮЄ ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ У СФЕРАХ ЕНЕРГЕТИКИ
ТА КОМУНАЛЬНИХ ПОСЛУГ, ТА ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО
САМОВРЯДУВАННЯ ЩОДО ВСТАНОВЛЕННЯ ТАРИФІВ**

Статтю присвячено дослідженню правового статусу Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг, місцевих органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування в контексті кола повноважень щодо встановлення тарифів та ліцензування певних видів діяльності. Визначено коло повноважень, які є виключною компетенцією Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг, а також такі, що належать як останній, так і органам місцевого самоврядування.

***Ключові слова:** Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері енергетики та комунальних послуг, органи місцевого самоврядування, електрична енергія, природний газ, комунальні послуги, тариф.*

Статья посвящена исследованию правового статуса Национальной комиссии, осуществляющей государственное регулирование в сфере энергетики и коммунальных услуг, местных органов исполнительной власти и органов местного самоуправления в контексте круга полномочий по установлению тарифов и лицензированию некоторых видов деятельности. Определен круг полномочий, являющихся исключительной компетенцией этой Комиссии, в также полномочия как Национальной комиссии, осуществляющей государственное регулирование в сфере энергетики и коммунальных услуг, так и органов местного самоуправления.

***Ключевые слова:** Национальная комиссия, осуществляющая государственное регулирование в сфере энергетики и коммунальных услуг, органы местного самоуправления, электрическая энергия, природный газ, коммунальные услуги, тариф.*

The article is devoted to the study of the legal status of the National Commission for State Energy and Public Utilities Regulation, local authorities and local self-government bodies in the context of the competence to set tariffs and licensing certain types of activities. The range of powers that are the exclusive competence of the National Commission for State Energy and Public Utilities Regulation, and which – both the Commission and local governments, are determined.

***Key words:** National Commission for State Energy and Public Utilities Regulation, local governments, electrical energy, natural gas, public utilities, tariff.*

Вступ. На сучасному етапі розвитку суспільних відносин в Україні та проведенні реформування місцевого самоврядування й територіальної організації влади актуальне

питання розмежування повноважень загальнодержавних органів та органів місцевого самоврядування, а також передання деяких компетенцій від центральних органів місцевим, тобто надання територіальним громадам самостійності та незалежності в ухваленні рішень і розпорядженні власними доходами. Серед сфер розширення повноважень місцевих органів самоврядування та звуження компетенції центральних органів провідне місце належить врегулюванню питання розмежування повноважень Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг (далі – НКРЕКП, Регулятор), та органів місцевого самоврядування щодо затвердження тарифів на надання визначених послуг.

Проблемним аспектом цього дослідження є визначення не лише кола повноважень, які належать суто НКРЕКП, а й таких, які частково делегуються органам місцевого самоврядування, а також обґрунтування доцільності та правомірності зазначеного делегування.

Наукові розвідки зазначеної проблематики здійснювалися представниками як економічної, так і юридичної науки, що зумовлено суспільною важливістю галузі енергетики та комунальних послуг. Крім того, що стосується юридичної науки, то варто зазначити, що питання правового статусу територіальної громади, органів місцевого самоврядування, НКРЕКП, повноважень зазначених суб'єктів правовідносин, зокрема їхніх повноважень щодо встановлення тарифів, є предметом дослідження представників галузі конституційного (О.В. Батанов, В.С. Куйбіда, В.Ф. Погорілко, В.М. Шаповал) та адміністративного (Ю.П. Битяк, Ю.В. Ващенко, Д.А. Лісовська, Н.І. Скорейко) права, однак як тарифні механізми загалом, так і повноваження суб'єктів правовідносин, які реалізуються під час застосування тарифних механізмів, недостатньо досліджені представниками науки фінансового права та потребують подальших розроблень.

Постановка завдання. Метою статті є розмежування повноважень між Національною комісією, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг, та місцевими органами виконавчої влади й органами місцевого самоврядування, а також аналіз сутності понять «територіальна громада», «органи місцевого самоврядування»; визначення на основі отриманих знань доцільності такого делегування від центральних до місцевих органів.

Результати дослідження. Відповідно до положень Конституції України (ч. 1 ст. 140), місцеве самоврядування є правом територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання в сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України [1]. Як вбачається із зазначеного, критерієм виокремлення частини населення, яке ми можемо вважати територіальною громадою, є саме територіальний (тобто приналежність до відповідного села, селища чи міста). Похідним поняттям від територіальної громади є поняття місцевого самоврядування, яке вже розуміється як право вирішувати питання місцевого значення, а суб'єктами реалізації цього права є органи місцевого самоврядування. Оскільки метою нашого дослідження є розмежування повноважень, важливо зрозуміти, які ж саме питання ми можемо віднести до таких, що мають місцеве значення? Заслуговує на увагу позиція О.В. Гейди, яка зазначає, що «поняття «питання місцевого значення» доцільно визначити як питання, які впливають із колективних інтересів місцевих жителів – членів відповідної територіальної громади, вирішуються ними або віднесені до компетенції місцевого самоврядування, а також інші питання, котрі належать до компетенції органів державної влади України» [2, с. 12]. Однак надане визначення є досить абстрактним та не дає ґрунтовного розуміння – які саме питання є місцевими, а які – ні, а також які питання з компетенції органів державної влади можуть бути віднесені до компетенції органів місцевого самоврядування, а які категорично заборонено делегувати. О.В. Гейда на протигагу наданому вище визначенню також наводить позицію В.А. Григор'єва, який зауважує, що під час віднесення питання до «місцевого» важливо враховувати управлінські та матеріально-фінансові можливості органів місцевого самоврядування [2, с. 12]. Зазначена позиція деталізує поняття «питання місцевого значення». Ми вважаємо, що в процесі проведення будь-якої реформи, це також стосується

запровадження децентралізації в Україні, важливо зважати на спроможність відповідного органу реалізувати покладені на нього повноваження (матеріально-технічне забезпечення, фінансування, професіоналізм виконавців тощо). Делегування ж частини повноважень НКРЕКП органам місцевого самоврядування є завчасним та не може бути в повному обсязі й якісно реалізованим. Оскільки сьогодні таке делегування має місце, важливо провести наше дослідження та зрозуміти, які питання наш законодавець відносить до загальнодержавного, а які до місцевого значення.

Відповідно до Закону України від 22 вересня 2016 р. № 1540–VIII «Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг», НКРЕКП є незалежним державним колегіальним органом, який постійно діє, метою діяльності якого є державне регулювання, моніторинг та контроль за діяльністю суб'єктів господарювання у сферах енергетики та комунальних послуг [3].

У ст. 2 цього ж Закону виокремлено такі сфери діяльності:

- енергетика:
- виробництво, передача, розподіл та постачання електричної енергії;
- транспортування, розподіл, зберігання (закачування, відбір), надання послуг установки LNG, постачання природного газу;
- транспортування нафти, нафтопродуктів та інших речовин трубопровідним транспортом;
- комунальні послуги:
- виробництво теплової енергії на теплогенерувальних установках, транспортування її магістральними та місцевими (розподільчими) тепловими мережами, постачання теплової енергії в обсягах понад рівень, що встановлюється умовами та правилами провадження господарської діяльності (ліцензійними умовами);
- централізоване водопостачання та водовідведення в обсягах понад рівень, що встановлюється умовами та правилами провадження господарської діяльності (ліцензійними умовами) [3].

Як бачимо, об'єктами затвердження тарифів є електрична енергія, природний газ, нафта, нафтопродукти й інші речовини, транспортування яких здійснюється трубопровідним транспортом, а також тепла енергія та вода. Тому вважаємо за доцільне розглянути компетенцію як НКРЕКП, так і органів місцевого самоврядування крізь призму об'єктів, на споживання яких спрямовані суспільні відносини, що виникають під час здійснення тарифного регулювання.

Електрична енергія. Правове регулювання зазначеної сфери відносин здійснюється Законом України від 16 жовтня 1997 р. № 575/97-ВР «Про електроенергетику» (втратив чинність 11 червня 2017 р., крім окремих положень, які сьогодні чинні) та Законом України від 13 квітня 2017 р. № 2019–VIII «Про ринок електричної енергії». Відповідно до положень зазначених нормативно-правових актів, а також Закону України «Про НКРЕКП», тарифи на електричну енергію незалежно від того, який етап реалізується (виробництво, передача, розподіл чи постачання), затверджуються Національною комісією, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг, у повному обсязі, будь-яке делегування органам місцевого самоврядування не передбачено.

Природний газ. Тариф на природний газ, за аналогією з електричною енергією, встановлюється для кожного етапу руху цієї корисної копалини окремо (оптова ціна (на відміну від електричної енергії встановлюється для всього природного газу незалежно від місця видобування та як такого, що транспортується з Німеччини); транспортування, розподіл та постачання кінцевому споживачу).

Вартість природного газу для кінцевого споживача встановлюється з урахуванням: 1) регульованої оптової ціни на природний газ; 2) максимальної торгової націнки постачальника природного газу зі спеціальними обов'язками; 3) тарифу на послуги із транспортування природного газу, встановленого НКРЕКП; 4) тарифу на послуги з розподілу природного газу, встановленого НКРЕКП. У свою чергу, регульована оптова ціна формується шляхом

додавання: а) ціни імпортованого природного газу на німецькому газовому хабі; б) прогнозованої вартості транспортування природного газу від німецького газового хаба до віртуальної торгової точки на території Словаччини; в) вартості транспортування природного газу від віртуальної торгової точки до західного кордону України (вартість «виходу» з газотранспортної системи Словаччини); г) тарифу на послуги із транспортування природного газу транскордонними газопроводами для точок входу в газотранспортну систему України, який встановлюється НКРЕКП [4].

Як вбачається з вищезазначеного, тариф на природний газ є сукупністю структурних елементів та охоплює: 1) оптову ціну на природний газ (розраховується відповідно до затвердженої постановою Кабінету Міністрів України формули, один із складових елементів якої (тариф на послуги із транспортування природного газу транскордонними газопроводами) встановлюється НКРЕКП); 2) тариф на послуги із транспортування; 3) тариф на послуги з розподілу природного газу (ці види тарифів встановлюються НКРЕКП); 4) максимальну торгову націнку постачальника природного газу зі спеціальними обов'язками (встановлюється Кабінетом Міністрів України). Отже, що стосується природного газу як об'єкта надання відповідних послуг, то варто підсумувати, що певне коло питань відноситься до компетенції Кабінету Міністрів України (а саме визначення методики (затвердження формули) обчислення оптової ціни на природний газ, а також ставки максимальної торгової націнки постачальника природного газу), тоді як частина питань віднесена до компетенції НКРЕКП (установлення тарифів на послуги із транспортування та на послуги з розподілу природного газу).

Нафта, нафтопродукти й інші речовини, транспортування яких здійснюється трубопровідним транспортом. Відповідно до положень Закону України «Про НКРЕКП», компетенція Регулятора поширюється лише на встановлення тарифів на транспортування нафти, нафтопродуктів та інших речовин трубопровідним транспортом.

Згідно з визначенням, закріпленим у ст. 1 Закону України від 15 травня 1996 р. № 192/96-ВР «Про трубопровідний транспорт», магістральний трубопровід – технологічний комплекс, що функціонує як єдина система і до якого входить окремий трубопровід з усіма об'єктами та спорудами, зв'язаними з ним єдиним технологічним процесом, або кілька трубопроводів, якими здійснюються транзитні, міждержавні, міжрегіональні поставки продуктів транспортування споживачам, або інші трубопроводи, спроектовані та збудовані згідно з державними будівельними вимогами щодо магістральних трубопроводів [5].

Цим же Законом України визначається, що магістральний трубопровідний транспорт має важливе народногосподарське й оборонне значення і є державною власністю України [5], а також, з огляду на стратегічну важливість об'єктів трубопровідного транспорту, невіддільність та технічну складність щодо поділу на частини та забезпечення цим частинам самостійного безперебійного функціонування, державне регулювання та встановлення тарифів на транспортування речовин трубопровідним транспортом одноособово закріплено за НКРЕКП, та не вбачається за можливе делегування чи надання відповідних повноважень органам місцевого самоврядування.

Отже, затвердження тарифів на транспортування нафти, нафтопродуктів та інших речовин реалізується виключно Національною комісією, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг, делегування частини повноважень органам місцевого самоврядування неможливе насамперед технічно, а також недоцільне з погляду суспільної значущості.

Теплова енергія. Відповідно до Закону України від 2 червня 2005 р. № 2633–IV «Про теплопостачання», тариф (ціна) на теплову енергію – грошовий вираз витрат на виробництво, транспортування, постачання одиниці теплової енергії (1 Гкал) з урахуванням рентабельності виробництва, інвестиційної та інших складових частин, що визначаються згідно з методиками, розробленими НКРЕКП [6].

Ст. 6 цього ж Закону містить принципи державної політики у сфері теплопостачання, одним з яких є державне управління та регулювання відносин.

У свою чергу, до суб'єктів державного управління у сфері теплопостачання належать Кабінет Міністрів України та центральні органи виконавчої влади в межах їхніх повноважень (на загальнодержавному рівні), а також Рада міністрів Автономної Республіки Крим (далі – АРК), місцеві державні адміністрації (ст. 9 Закону України «Про теплопостачання»).

Цікавим є той факт, що до суб'єктів державного управління не віднесено органи місцевого самоврядування (можуть бути хіба що суб'єктом публічного регулювання, а не державного управління), однак ст. 13 р. III «Державне управління у сфері теплопостачання» зазначеного Закону регламентує повноваження органів місцевого самоврядування у сфері теплопостачання (наприклад, абз. 6 ч. 1 Закону – встановлення для всіх категорій споживачів тарифів на теплову енергію і тарифів на виробництво теплової енергії (крім тарифів на теплову енергію, вироблену на теплоелектроцентралях, теплоелектростанціях, атомних електростанціях та когенераційних установках) у порядку і межах, визначених законодавством; абз. 8 ч. 1 Закону – перегляд за власною ініціативою та/або за зверненням суб'єкта господарювання тарифів на теплову енергію, що виробляється на установках із використанням альтернативних джерел енергії (крім теплоелектроцентралей, теплоелектростанцій, атомних електростанцій та когенераційних установок), але не більше одного разу на квартал та інші) [6].

Ще одним видом роботи державних органів у сфері теплопостачання є державне регулювання діяльності, яке провадиться у формі ліцензування визначених видів господарської діяльності в цій сфері, регулювання тарифів на виробництво, транспортування та постачання теплової енергії з урахуванням змін цін на енергоносії й інших витрат [6] тощо. До суб'єктів державного регулювання законодавець відносить Кабінет Міністрів України, НКРЕКП, Раду міністрів АРК, обласні, Київську та Севастопольську міські державні адміністрації.

Отже, у сфері теплопостачання доцільно розмежувати повноваження НКРЕКП та органів місцевого самоврядування, а також НКРЕКП та Ради міністрів АРК, обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій.

1. Щодо ліцензування певних видів господарської діяльності в цій сфері. Відповідно до ст. 2 Закону України від 22 вересня 2016 р. № 1540–VIII «Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг», НКРЕКП здійснює державне регулювання за функціонуванням суб'єктів господарювання у сфері комунальних послуг щодо діяльності з виробництва теплової енергії на теплогенеруючих установках, серед яких установки для комбінованого виробництва теплової й електричної енергії, транспортування її магістральними та місцевими (розподільчими) тепловими мережами, постачання теплової енергії в обсягах понад рівень, що встановлюється умовами та правилами провадження господарської діяльності (ліцензійними умовами) [3].

Ключовим елементом зазначеної норми є саме теза «понад рівень, що встановлюється умовами та правилами провадження господарської діяльності (ліцензійними умовами)». Тобто Регулятор здійснює ліцензування, якщо обсяги теплової енергії вище встановленого рівня, тому логічно, що Рада міністрів АРК, обласні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації здійснюють ліцензування діяльності суб'єктів господарювання щодо теплової енергії нижче встановленого рівня.

Оскільки тариф на теплову енергію є сумою тарифів на виробництво, транспортування та постачання теплової енергії, тому і ліцензування здійснюється за кожним видом діяльності окремо.

Постановою НКРЕКП від 22 березня 2017 р. № 308 затверджено Ліцензійні умови провадження господарської діяльності у сфері теплопостачання, а саме: з виробництва теплової енергії; із транспортування теплової енергії магістральними і місцевими (розподільчими) тепловими мережами; з постачання теплової енергії.

Виробництво теплової енергії. Відповідно до п. 1.4 Ліцензійних умов провадження господарської діяльності з виробництва теплової енергії, НКРЕКП здійснює ліцензування господарської діяльності з виробництва теплової енергії, якщо суб'єкт господарювання провадить (має намір провадити) діяльність із виробництва теплової енергії (крім вироб-

ництва теплової енергії на теплоелектроцентралях, теплоелектростанціях, атомних електростанціях, когенераційних установках та установках з використанням нетрадиційних або поновлюваних джерел енергії), якщо заявлений (фактичний, згідно зі звітністю) обсяг виробництва теплової енергії в наступному (минулому) календарному році перевищуватиме (перевищував) 170 тисяч Гкал та якщо суб'єкт господарювання здійснює ліцензовану діяльність із постачання теплової енергії за умови забезпеченості споживачів приладами обліку теплової енергії станом на 1 серпня 2017 р. більше ніж 70%, станом на 1 січня 2018 р. – понад 90%; провадить (має намір провадити) діяльність із виробництва теплової енергії на теплоелектроцентралях, теплоелектростанціях, атомних електростанціях і когенераційних установках [7].

У свою чергу, п. 1.5 цих Ліцензійних умов визначено такі критерії, за наявності яких (не одного з них, а в сукупності) ліцензування діяльності з виробництва теплової енергії здійснюється обласними та Київською міською державними адміністраціями:

1) провадження суб'єктом господарювання діяльності з виробництва теплової енергії на виробничих об'єктах, що розташовані на території однієї області України (або лише на території міста Києва);

2) заявлений обсяг виробництва теплової енергії (фактичний, згідно зі звітністю) у наступному (минулому) календарному році не перевищуватиме (не перевищував) 170 тисяч Гкал;

3) та / або якщо суб'єкт господарювання здійснює ліцензовану діяльність із постачання теплової енергії за забезпеченості споживачів приладами обліку теплової енергії станом на 1 серпня 2017 р. менше ніж на 70%, станом на 1 січня 2018 р. – менше ніж на 90%.

Крім того, обласні та Київська міська державні адміністрації здійснюють ліцензування, якщо суб'єкт господарювання провадить діяльність із виробництва теплової енергії на установках із використанням нетрадиційних або поновлюваних джерел енергії.

Отже, НКРЕКП здійснює ліцензування діяльності з виробництва теплової енергії:

а) якщо суб'єкт господарювання провадить діяльність із виробництва теплової енергії (крім виробництва на теплоелектроцентралях, теплоелектростанціях, атомних електростанціях, когенераційних установках та установках з використанням нетрадиційних або поновлюваних джерел енергії) та обсяг виробленої енергії за календарний рік перевищує 170 тисяч Гкал, а також коли суб'єкт здійснює ліцензовану діяльність із постачання теплової енергії за забезпеченості споживачів приладами обліку у відповідних розмірах;

б) на теплоелектроцентралях, теплоелектростанціях, атомних електростанціях та когенераційних установках (без винятків та додаткових вимог щодо обсягу виробленої енергії).

Розмежовуючи повноваження НКРЕКП та обласних і Київської міської державних адміністрацій щодо здійснення ліцензування діяльності з виробництва теплової енергії, підсумовуючи, що до виключної компетенції НКРЕКП належить ліцензування діяльності з виробництва теплової енергії на теплоелектроцентралях, теплоелектростанціях, атомних електростанціях та когенераційних установках, тоді як до компетенції обласних та Київської міської державних адміністрацій – ліцензування діяльності з виробництва теплової енергії на установках із використанням нетрадиційних або поновлюваних джерел енергії. Діяльність із виробництва теплової енергії на інших, крім зазначених вище, об'єктах підлягає ліцензуванню, яке здійснюється НКРЕКП чи обласними та Київською міською державними адміністраціями залежно від обсягів виробництва теплової енергії (НКРЕКП – понад 170 тисяч Гкал, обласні та КМДА – менше 170 тисяч Гкал), а також залежно від територіального принципу провадження діяльності (якщо на території однієї області – обласні державні адміністрації, м. Києва – КМДА, в іншому разі – НКРЕКП).

Транспортування теплової енергії магістральними та місцевими (розподільчими) тепловими мережами. Відповідно до п. 1.4 Ліцензійних умов провадження господарської діяльності із транспортування теплової енергії магістральними і місцевими (розподільчими) тепловими мережами, які затверджені постановою НКРЕКП від 22 березня 2017 р. № 308, Регулятор здійснює ліцензування діяльності із транспортування теплової енергії магі-

стральними і місцевими (розподільчими) тепловими мережами, якщо обсяг теплової енергії, транспортування якої здійснюється протягом календарного року перевищував 145 тисяч Гкал, тоді як п. 1.5 цих же Ліцензійних умов регламентує повноваження обласних і Київської міської державних адміністрацій – здійснення ліцензування діяльності із транспортування теплової енергії, якщо теплові мережі розташовані на території однієї області України (або лише міста Києва) та якщо обсяг транспортування теплової енергії в календарному році не перевищував 145 тисяч Гкал [7].

Як бачимо, що стосується транспортування теплової енергії, то розмежування повноважень щодо ліцензування здійснюється за кількісним і територіальним критеріями.

Постачання теплової енергії. Відповідно до Ліцензійних умов провадження господарської діяльності з постачання теплової енергії (затверджені постановою НКРЕКП від 22 березня 2017 р. № 308), за аналогією із транспортуванням застосовуються територіальний та кількісний критерії (НКРЕКП – якщо обсяг постачання теплової енергії за календарний рік більше 145 тисяч Гкал, обласні та КМДА – здійснення діяльності на території однієї області (або ж м. Києва) та обсяг постачання менше 145 тисяч Гкал).

Отже, що стосується повноважень із ліцензування окремих видів діяльності щодо теплової енергії, важливе таке: 1) компетенція розмежується між НКРЕКП та обласними і Київською міською державними адміністраціями; 2) в основі поділу повноважень як під час виробництва, транспортування, а також постачання лежать два ключові критерії: кількісний (обсяг продукції) та територіальний (у межах території області або ж м. Києва чи ні); 3) додатковий критерій стосується лише діяльності з виробництва теплової енергії – залежно від способу виробництва та джерела енергії – до компетенції НКРЕКП належить ліцензування діяльності виробництва теплової енергії на теплоелектроцентралях, теплоелектростанціях, атомних електростанціях та когенераційних установках, тоді як до повноважень обласних та Київської міської державної адміністрацій – ліцензування діяльності з виробництва теплової енергії на установках із використанням нетрадиційних або поновлюваних джерел енергії.

2. *Щодо встановлення тарифів на теплову енергію.* Відповідно до ст. 16 Закону України від 2 червня 2005 р. № 2633–IV «Про теплопостачання», до повноважень НКРЕКП належить розроблення методології (порядку) формування тарифів на теплову енергію у сфері теплопостачання для суб'єктів природних монополій та суб'єктів господарювання на суміжних ринках, встановлення тарифів на теплову енергію суб'єктам природних монополій у сфері теплопостачання, ліцензування діяльності яких здійснюється Комісією [6].

У свою чергу, ст. 13 цього ж Закону регламентує повноваження органів місцевого самоврядування, серед яких варто зазначити такі: регулювання діяльності суб'єктів відносин у сфері теплопостачання в межах, віднесених до відання відповідних рад; встановлення для всіх категорій споживачів тарифів на теплову енергію і тарифів на виробництво теплової енергії (крім тарифів на теплову енергію, вироблену на теплоелектроцентралях, теплоелектростанціях, атомних електростанціях та когенераційних установках) у порядку і межах, визначених законодавством; щоквартальне оприлюднення встановлених для всіх категорій споживачів тарифів на теплову енергію, що виробляється на установках із використанням альтернативних джерел енергії (крім теплоелектроцентралей, теплоелектростанцій, атомних електростанцій та когенераційних установок); перегляд за власною ініціативою та/або за зверненням суб'єкта господарювання тарифів на теплову енергію, що виробляється на установках із використанням альтернативних джерел енергії (крім теплоелектроцентралей, теплоелектростанцій, атомних електростанцій та когенераційних установок), але не більше одного разу на квартал [6].

Як бачимо, цікавим є той факт, що НКРЕКП є як суб'єктом ліцензування, так і суб'єктом встановлення тарифів на теплову енергію для тих природних монополістів, ліцензування діяльності яких вона здійснює, а от що стосується органів місцевого самоврядування, то вони є суб'єктами встановлення тарифів, тоді як ліцензування здійснюють обласні та Київська міська державні адміністрації.

Вода (послуги з водопостачання та водовідведення). Законом України від 22 вересня 2016 р. № 1540–VIII «Про НКРЕКП» передбачено, що одним із напрямів державного регулювання Комісії є діяльність у сфері централізованого водопостачання та водовідведення в обсягах понад рівень, що встановлюється умовами та правилами провадження господарської діяльності (ліцензійними умовами) [3].

Відповідно до Закону України від 10 січня 2002 р. № 2918–III «Про питну воду, питне водопостачання та водовідведення»:

– ч. 4 ст. 11 – органом державного регулювання у сфері централізованого водопостачання та водовідведення є Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг;

– абз. 8 ч. 1 ст. 12 – до повноважень Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київської і Севастопольської міських державних адміністрацій належить ліцензування господарської діяльності із централізованого водопостачання і водовідведення, обсяги якої встановлюються ліцензійними умовами;

– абз. 10 ч. 1 ст. 13 – органи місцевого самоврядування здійснюють встановлення тарифів на послуги централізованого водопостачання і водовідведення (крім тарифів на ці послуги, які встановлюються Національною комісією, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг) [8].

Постановою НКРЕКП від 22 березня 2017 р. № 307 затверджено Ліцензійні умови провадження господарської діяльності із централізованого водопостачання та водовідведення, а саме:

– п. 1. 4 – НКРЕКП здійснює ліцензування господарської діяльності із централізованого водопостачання (виробництво та / або транспортування та / або постачання питної води споживачам) та / або водовідведення (відведення та / або очищення стічної води) у разі, якщо системи централізованого водопостачання та / або водовідведення суб'єктів господарювання розташовані в одному чи декількох населених пунктах у межах території однієї або більше областей (зокрема, м. Київ), сукупна чисельність населення яких становить більше ніж сто тисяч осіб та обсяги реалізації послуг яких становлять відповідно: із централізованого водопостачання – більше ніж триста тисяч метрів кубічних на рік; із централізованого водовідведення – більше ніж двісті тисяч метрів кубічних на рік;

– п. 1.5 – обласні та Київська міська державні адміністрації здійснюють ліцензування господарської діяльності із централізованого водопостачання (виробництво та / або транспортування та / або постачання питної води споживачам) та / або водовідведення (відведення та / або очищення стічної води) для суб'єктів господарювання, що не підпадають під критерії регулювання НКРЕКП, визначені п. 1.4 цих Ліцензійних умов [9].

Отже, щодо ліцензування господарської діяльності із централізованого водопостачання та водовідведення варто зазначити таке. До повноважень НКРЕКП належить ліцензування діяльності, за наявності таких умов:

1) системи централізованого водопостачання та / або водовідведення розташовані в одному або декількох населених пунктах у межах території однієї або більше областей (зокрема, м. Київ);

2) сукупна чисельність населення становить більше ніж 100 000 осіб;

3) обсяги реалізації послуг становлять відповідно: із централізованого водопостачання – більше 300 тисяч метрів кубічних на рік, із централізованого водовідведення – більше 200 тисяч метрів кубічних на рік.

Другим суб'єктом ліцензування є обласні та Київська міська державні адміністрації, які здійснюють ліцензування для суб'єктів господарювання, що не підпадають під критерії регулювання НКРЕКП, які зазначені вище.

Що стосується встановлення тарифів на централізоване водопостачання та водовідведення, то, як зазначалося раніше, Законом України «Про питну воду, питне водопостачання та водовідведення» визначено як суб'єктів встановлення тарифів Регулятора й органи місцевого самоврядування.

Відповідно до положень Закону України від 9 липня 2010 р. № 2479–VI «Про державне регулювання у сфері комунальних послуг» (абз. 7 п. 2 ч. 1 ст. 6), НКРЕКП встановлює тарифи на комунальні послуги суб'єктам природних монополій і суб'єктам господарювання на суміжних ринках, ліцензування діяльності яких здійснюється НКРЕКП [10].

Отже, можемо підсумувати, що тарифи на централізоване водопостачання та водовідведення встановлюються Національною комісією, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг, якщо: 1) системи водопостачання та водовідведення розташовані в одному або декількох населених пунктах у межах території однієї або кількох областей (зокрема, у м. Києві) (територіальний критерій); 2) сукупна чисельність населення більше 100 тисяч осіб (критерій чисельності населення); 3) обсяги реалізації послуг понад рівень, встановлений ліцензійними умовами (кількісний критерій). У свою чергу, за органами місцевого самоврядування закріплюється компетенція щодо встановлення тарифів на послуги із централізованого водопостачання та водовідведення за умови, що такі тарифи не встановлюються НКРЕКП (критерії зазначено вище).

Висновки. У процесі здійснення реформування місцевого самоврядування й територіальної організації влади в Україні важливим питанням є чіткий розподіл повноважень між НКРЕКП та органами місцевого самоврядування, передача широкого кола компетенцій на місця.

Сьогодні до виключної компетенції Регулятора як державного колегіального органу належать ті сфери, надання послуг в яких, по-перше, неможливо виокремити за територіальним принципом, оскільки вони утворюють загальнодержавну систему, по-друге, об'єкт надання відповідних послуг становить загальносуспільний інтерес, і, нарешті, у зв'язку з тим, що послуги в зазначених сферах в окремих нормативно-правових актах сумнівно відносяться до комунальних, а суб'єкти господарювання, які надають ці послуги, є приватної та / або державної форми власності, тому передача повноважень із регулювання їхньої діяльності органам місцевого самоврядування є недоцільною та щодо широкого кола питань взагалі неможливою. Такими сферами є електрична енергія, природний газ, транспортування нафти, нафтопродуктів та інших речовин трубопровідним транспортом.

Що ж стосується теплової енергії й водопостачання та водовідведення, то частину повноважень передано органам місцевого самоврядування, але із застосуванням критеріїв розмежування, а саме: виду діяльності, у результаті провадження якої надається послуга (наприклад, теплова енергія – виробництво, транспортування, постачання), або джерела, з якого виробляється енергія (виробництво на ТЕС, ТЕЦ, АЕС або ж із використанням нетрадиційних або поновлюваних джерел); чисельності населення; територіального принципу здійснення господарської діяльності.

Як бачимо, система розподілу повноважень між загальнодержавними та місцевими органами є досить складною, крім того, кількість нормативно-правових актів, які здійснюють правове регулювання закріплення повноважень відповідних органів щодо тарифних механізмів, є досить чисельною, що розпорошує повноваження цих органів, відсутня своєрідна систематизація, а критерії розмежування взагалі деталізуються в постановках НКРЕКП (тобто Регулятор самостійно вирішує, що йому регулювати, а що ні). Зазначене є великою проблемою, насамперед для органів місцевого самоврядування, у розумінні всього масиву повноважень, які мають бути ними реалізовані.

У підсумку зазначимо, що, по-перше, делегування повноважень НКРЕКП органам місцевого самоврядування самим же ж Регулятором надає йому досить великої влади та перекладає частину відповідальності на органи місцевого самоврядування, по-друге, віднесення функції встановлення тарифів до питань місцевого значення є досить сумнівним і потребує вищого професіоналізму та забезпечення компетентними працівниками у сфері тарифоутворення кожної територіальної громади. Тому вважаємо за необхідне закріпити на законодавчому рівні вичерпний перелік питань місцевого значення, а на підставі цього – чітку регламентацію повноважень центральних органів державної влади, місцевих органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування, а також встановити заборону

НКРЕКП як органу, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг, самостійно визначати коло повноважень, які делегуються органам місцевого самоврядування та місцевим органам виконавчої влади.

Список використаних джерел:

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
2. Гейда О.В. Види територіальних громад в Україні та особливості їх правового статусу: загальна характеристика. Європейські перспективи. 2012. № 3 (3). С. 9–13. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/evpe_2012_3%283%29__4.
3. Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг: Закон України від 22 вересня 2016 р. № 1540–VIII. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/154-0-19>.
4. Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 1 жовтня 2015 р. № 758: постанова Кабінету Міністрів України від 27 квітня 2016 р. № 315. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/315-2016-%D0%BF>.
5. Про трубопровідний транспорт: Закон України від 15 травня 1996 р. № 192/96-ВР. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/192/96-%D0%B2%D1%80>.
6. Про тепlopостачання: Закон України від 2 червня 2005 р. № 2633–IV. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2633-15>.
7. Про затвердження Ліцензійних умов провадження господарської діяльності у сфері тепlopостачання: постанова Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг, від 22 березня 2017 р. № 308. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0308874-17#n13>.
8. Про питну воду, питне водопостачання та водовідведення: Закон України від 10 січня 2002 р. № 2918–III. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2918-14>.
9. Про затвердження Ліцензійних умов провадження господарської діяльності із централізованого водопостачання та водовідведення: постанова НКРЕКП від 22 березня 2017 р. № 307. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v0307874-17>.
10. Про державне регулювання у сфері комунальних послуг: Закон України від 9 липня 2010 р. № 2479–VI. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2479-17>.

МАРИНЧАК Є. С.,
кандидат юридичних наук,
юрист

УДК 347.73

ПРОБЛЕМАТИКА ВИЗНАЧЕННЯ РЕЗИДЕНТСЬКОГО СТАТУСУ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ ЗА ДОПОМОГОЮ ЕЛЕКТРОННОГО КАБІНЕТУ ПЛАТНИКА ПОДАТКІВ

У статті досліджена проблематика визначення правового статусу резидентів за допомогою електронного кабінету платника податків. Проаналізовано практичну реалізацію взаємодії між платником податків та фіскальною службою провідних держав світу. Запропоновані шляхи запровадження електронного кабінету платника податків із можливістю самостійного визначення платником податків його резидентського статусу.

Ключові слова: *правовий статус, податкові резиденти, електронний кабінет платника податків, електронне врядування.*

В статье исследована проблематика определения правового статуса резидентов с помощью электронного кабинета налогоплательщика. Проанализирована практическая реализация взаимодействия между налогоплательщиком и фискальной службой ведущих государств мира. Предложены пути внедрения электронного кабинета налогоплательщика с возможностью самостоятельного определения налогоплательщиком его резидентского статуса.

Ключевые слова: *правовой статус, налоговые резиденты, электронный кабинет налогоплательщика, электронное правительство.*

The author researches the dimension of determining of a legal status of residents-taxpayers in personal tax account. The author analysed practical realization of interaction between the taxpayer and the fiscal services of the world's leading states. He proposed ways of realization of the personal tax account with different ways of determining by the taxpayer of its resident status.

Key words: *legal status, tax residents, personal tax account, e-government.*

Вступ. Проблематиці електронного адміністрування податків приділяють значну увагу як науковці, так і юристи-практики у сфері оподаткування. Останніми роками схвалено стратегію, концепцію та план дій з упровадження електронного урядування в державі, частиною якого є електронний кабінет платника податків. Але практична реалізація нормативних положень відбувається вкрай повільно та не враховує низки актуальних проблемних питань, які могли б бути вирішені за допомогою електронної взаємодії між платником податків і фіскальною службою. Однією з таких проблем є визначення резидентського статусу платника податку. Адже саме від правильного та своєчасного його визначення залежить обсяг податкових надходжень до централізованих фондів коштів.

Проблематику електронної взаємодії між платниками податків та органами державної фіскальної служби безпосередньо досліджували: А.А. Барікова, Л.О. Матвейчук, О.О. Молдован, В.В. Пилипів, В.І. Тарангул, О.Г. Трофименко, Е.Г. Трофименко й інші. Питання електронного адміністрування податків на науковому рівні також розглядали представники доктрини фінансового права, як-от: Л.К. Воронова, Д.О. Гетьманцев, Н.Л. Губерська, С.Т. Кадькаленко, М.П. Кучерявенко, О.А. Лукашев, Н.Ю. Пришва, З.І. Перощук та інші.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження проблематики визначення резидентського статусу платників податку на доходи фізичних осіб через електронний кабінет платника податків і порівняльно-практичний аналіз такої взаємодії в провідних державах світу.

Результати дослідження. Актуальність запровадження електронного урядування в Україні зумовлюється необхідністю створенням умов для зменшення фінансових ресурсів і часу, необхідного для надання публічних послуг загалом та ефективного адміністрування податків зокрема. Сучасний документообіг – це електронно-цифрова взаємодія між фізичними, юридичними особами, з одного боку, суб'єктами владних повноважень, з іншого. Електронне урядування – це форма організації державного управління, яка сприяє підвищенню ефективності, відкритості та прозорості діяльності органів державної влади й органів місцевого самоврядування з використанням інформаційно-телекомунікаційних технологій для формування нового типу держави, орієнтованої на задоволення потреб громадян [1]. Поняття «е-держава» варто розглядати як своєрідний об'єднувальний змістовний центр, навколо якого функціують як додаткові складники такі неолексеми та феномени: «е-демократія» (демократія інформаційного суспільства в умовах розвинутої е-держави); «е-урядування» (система органів виконавчої влади в е-державі), «е-парламент» (особливості функціонування вищого органу законодавчої влади в е-державі), «е-вибори», «е-плебісцит» та «електронна петиція» (розкривають функціонально-процесуальні аспекти діяльності е-держави та її взаємозв'язку як із традиційним, так і з мережевим громадянським суспільством). Чи не базовим принципом функціонування е-держави є принцип транспарентної комунікації [2]. Трансформаційний шлях, який пропонується в межах Концепції розвитку електронного урядування в Україні, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 20 вересня 2017 р. № 649-р, має революційний характер і робить акцент на посиленні функціональних можливостей електронного урядування та зниженні витрат органів влади на реалізацію владних повноважень шляхом застосування сучасних інноваційних підходів, методологій та технологій [1]. Так, інструменти електронного урядування можуть сприяти встановленню демократичної процедури взаємодії влади та громадськості, задоволенню потреб та інтересів громадського суспільства, забезпеченню економічного розвитку як на світовому, так і на внутрішньому ринку кожної конкретної країни [3].

Безпосередня проблематика даного дослідження полягає в тому, що за наявності сучасних способів взаємодії між платником податків і фіскальною службою відсутні механізми самостійного визначення резидентського статусу фізичними особами. На цю проблематику можна подивитися одразу у двох площинах. Перша площина – бюрократичне навантаження фізичних осіб різноманітними податковими формальностями (бланки, форми, довідки, заяви, листування, черги в кабінети тощо), що фактично непотрібно фізичним особам і фіскальній службі, оскільки в перших відсутнє бажання це робити (витрати часу, потребує спеціальних знань, наявності документів, що підтверджують особистість та певні факти тощо), а в других недостатньо співробітників та бюджетного фінансування для прийняття й опрацювання мільйонів паперових документів щороку. Варто згадати закріплені пп. 4.1.7 п. 4.1 ст. 4 Податкового кодексу України принцип економічності оподаткування, відповідно до якого витрати на адміністрування податків мають бути незначними для витрат державного бюджету [4]. Якщо виходити з того, що надмірне податкове навантаження, у частині адміністрування податків, негативно впливає як на правомірну поведінку платників податків (податкових агентів), так і на належне виконання власних функцій органами державної фіскальної служби України, то відсутність у законодавчому просторі податкових формальностей є правильною. Друга площина дозволяє подивитися на цю проблему під іншим кутом зору. У публічно-правових відносинах діє принцип правомірності, тобто суб'єкт владних повноважень повинен довести неправомірність діянь фізичної особи. Тому все ж таки потребує урегулювання механізм самостійного визначення платниками податків власної резидентності. Це дасть змогу фізичним особам офіційно повідомити органи фіскальної служби про свій резидентський статус – межі поширення персональної юрисдикції держави, а держава, в особі фіскальної служби, зможе відстежувати правомірність само-

стійного визначення резидентського статусу особи та, за необхідності, вчиняти дії, у межах своєї компетенції. Ці два погляди на одну проблему є антагоністичними. Однак у сучасному світі вони можуть бути легко поєднані між собою з одночасним врахуванням інтересів як фізичних осіб-платників податків, так і органів фіскальної служби. Саме тому необхідно запровадити в державі електронні технології взаємодії між фізичними особами-платниками податків і державою.

Надання звітності в електронному вигляді сьогодні дозволяє раціонально використувати й економити робочий час, позбавляє необхідності додаткового візиту до податкової служби, дозволяє перевіряти документи на наявність помилок і надає можливість користування сервісом «Електронний кабінет платника податків» [5]. Варто зауважити, що на даний час фіскальна служба в «напівелектронному» урядуванні може за заявою особи підтвердити статус податкового резидента України. Це можна реалізувати шляхом ознайомлення з інформаційною картою на веб-сайті Державної фіскальної служби України (<http://sfs.gov.ua/diyalnist/-admin-poslugi/>), написання заяви в довільній формі, її подачі до відповідного центру обслуговування платників податків та отримання за 10 робочих днів підтвердження статусу.

У сучасному світі електронне урядування в поєднанні зі статусом резидентів держави запроваджене, зокрема, в Естонській Республіці. Адже саме інструменти е-урядування здатні забезпечити значне покращення якості обслуговування фізичних і юридичних осіб, підвищення відкритості, прозорості й ефективності діяльності органів державної влади й органів місцевого самоврядування. Крім того, запровадження електронного урядування є базовою передумовою для розбудови ефективних цифрової економіки і цифрового ринку та його подальшої інтеграції до єдиного цифрового ринку Європейського Союзу (далі – ЄС) [1]. Як зазначає А.А. Барікова, в Естонії розвинена практика застосування єдиної юрисдикції щодо транзакцій у межах розподіленої бази даних, яка реалізується в криптовалюти, запроваджено електронне громадянство (e-Residency), зокрема, державні нотаріуси надають послуги в електронному вигляді [3, с. 121]. Наприклад, у Швейцарській Конфедерації запроваджена концепція до 2020 р. на створення електронного посвідчення особи, що дасть змогу на всіх інституційних рівнях повідомляти електронним шляхом, зокрема, про зміну місця проживання. В Україні, у зв'язку із введенням біометричних паспортів, також слушною здається ідея дистанційного забезпечення реалізації компетенції публічної адміністрації – сплати податків резидентами та нерезидентами України [3, с. 122].

Зв'язок між державою та населенням (платниками податків) дає змогу легімітизувати дії суб'єктів владних повноважень. Так, у Великобританії 2006 р. опублікований проект нового закону про прибутковий податок (Income Tax Act) та розміщений разом із пояснювальними записками на спеціально створеному веб-сайті “Tax Law Rewrite” [6]. Кожен підданий королеви та кожен член суспільства заздалегідь міг ознайомитися з положеннями законопроекту та висловити свої зауваження, пропозиції до нього в онлайн-режимі.

Варто зазначити, що в більшості розвинених держав світу (Солучені Штати Америки (далі – США), Великобританія, Німеччина, Австрія, Франція) вже створена достатня правова база для надання електронних державних послуг. У результаті, до 50% громадян і 75% організацій Євросоюзу користуються сервісами електронного урядування. У США понад 55% платників податків подають податкові декларації за допомогою веб-сервісів. А всього в США та країнах ЄС послугами електронного урядування регулярно користується понад 50 млн. осіб [7].

Загалом, у провідних державах світу зв'язок громадянин – держава впроваджений у всіх можливих формах, зокрема в онлайн-режимі. Оподаткування не є винятком. Так, одним з яскравих прикладів є сервіс “PAYE”, що використовується фіскальною службою Великобританії та є однією з частин електронного урядування. Даний сервіс працює через веб-інтерфейс як онлайн-платформа (<https://www.gov.uk/payee-online>) та як програмне забезпечення (“PAYE Tools”), що можна безкоштовно завантажити із сайту електронного урядування Великобританії за адресою <https://www.gov.uk/basic-payee-tools>. Якщо стисло охарактеризувати цей сервіс, то можна сказати, що він призначений для онлайн-взаємодії між фіскальною

службою та податковим агентом (роботодавцем) для відправлення звітів щодо заробітної плати (доходів працівників); доступу до податкових кодів та іншої інформації про співробітників; оскаржування рішень, дій, бездіяльності фіскальної служби; отримання сповіщення від фіскальної служби в разі пропуску строку направлення податкової звітності тощо. Система працює за податковими кодами платників податку, які містять інформацію про суму, що підлягає утриманню. Податковий код щороку присвоюється окремо кожному платнику податку та складається із цифр, що містять інформацію про його оподатковуваний дохід, та літер, які вказують на види податків (пільг), які сплачує дана особа. Наприклад, літера “M” – це пільга або знижка в розмірі 10%, яку отримав платник податку від свого цивільного партнера (чоловіка або дружини); літера “N” – це пільга або знижка в розмірі 10%, яку платник податку перевів своєму партнерові (чоловіку або дружині); літери “BR” – всі доходи від роботи або пенсії, оподатковуються в розмірі 20% від базової ставки; літери “NT” – особа не платить податків з якихось доходів; літера та цифра “D0” використовується тоді, коли весь дохід платника оподатковується за підвищеною ставкою – 40%, окрім неоподаткованого мінімуму (зазвичай застосовується до доходів з іншої роботи або пенсії).

Платник податку може отримати інформацію про свій податковий код із таких джерел: платіжної відомості від роботодавця або пенсійного постачальника – відповідної спеціальної установи; форми № P45 від роботодавця в разі звільнення з роботи; форми № P60 від роботодавця наприкінці кожного податкового року; у системі PAYE Coding Notice та за допомогою онлайн-сервісу самообслуговування (HMRC’s Self Assessment) [8]. Доречно зауважити, що фіскальна служба забезпечує онлайн-консультування та підтримку податкових агентів, проводить електронні зустрічі, вебінари, пропонує електронне навчання та відеокурси з усіх питань оподаткування [9]. На державному рівні створена можливість безкоштовного навчання на онлайн-курсах для уникнення розбіжностей у податковій звітності та процедури оскарження рішень фіскальної служби [10].

Також впроваджена можливість створення особистого облікового запису платника податку “Personal tax account”, що дозволяє вести податковий облік у системі фіскальної служби Великобританії. Отже, якщо платник податку є самозайнятою особою або має великий дохід, то він може самостійно сплачувати прибутковий податок та національні страхові внески шляхом реєстрації в системі самообслуговування, щорічно подавати відповідні податкової декларації. Вхід і реєстрація здійснюються за відповідною веб-адресою [11]. У цьому сервісі є досить цікава функція “Check your Income Tax for the current year”, яка дозволяє як відстежувати, наприклад, власні джерела доходів, сплату податків податковими агентами тощо, так і коригувати цю інформацію. Також є можливість ознайомлення зі сплатою податків за попередні податкові періоди та прогнозування податкових зобов’язань поточного податкового року. Сервіс, що є частиною електронного урядування Великобританії та стосується тематики дослідження, має назву “Tax residence indicator”, працює в онлайн-режимі [12]. За допомогою цього сервісу можна встановити свій резидентський статус платника податку на доходи. До того ж у вільному доступі є можливість подивитися відеозаписи з вебінарів щодо податкового законодавства та змін до нього в частині резидентського статусу особи, зокрема: “Watch this meeting from 8 April 2016 covering NON-UK domicile reforms” [13]; “Watch this meeting from 7 October 2016 on Statutory Residence Test – Split Year Treatment Cases 1–3” [14]; “Watch this meeting from 14 October 2016 on Double Taxation for Individuals: Dual Residence” [15].

Електронне урядування Великобританії спрямоване на забезпечення дотримання прав, свобод та інтересів платників податків. Наприклад, фіскальні нерезиденти Великобританії, щоб мати можливість отримати податкові пільги або будь-яке повернення податку, повинні повідомити фіскальну службу Великобританії шляхом використання облікового запису в електронному урядуванні “Government Gateway account?” та заповнити електронну форму “Income Tax: leaving the UK – getting your tax right (P85)” [16]. За допомогою цього ж сервісу можна отримати Сертифікат резидента Великобританії. У цьому контексті варто звернути увагу на Директиву Ради ЄС від 3 червня 2003 р. № 2003/48 про оподаткування доходів від заощаджень

у вигляді процентних платежів (із правками, внесеними відповідно до положень Директиви Ради ЄС від 26 травня 2004 р. № 2004/66 та рішення Ради ЄС від 19 липня 2004 р. № 2004/587), у ч. 2 ст. 13 якої зазначено, що на прохання бенефіціара компетентний орган держави-члена його проживання з метою оподаткування видає довідку із зазначенням: (А) найменування, адреси та податкового чи іншого ідентифікаційного номеру або, за відсутності такого, дати та місця народження вигодонабувача; (Б) найменування й адреси платіжного агента; (С) номера рахунку фактичного власника. Такий сертифікат дійсний на термін, що не перевищує трьох років, та надається кожному вигодонабувачу, який звернувся до відповідного органу за ним, протягом двох місяців після такого звернення [17]. Цей нормативно-правовий акт стосується оподаткування резидентів держав-членів Європейського Союзу податком на прибуток із пасивних доходів. Отже, по-перше, на нормативно-правовому рівні можна врегулювати онлайн-взаємодію держави (фіскальної служби) та населення (платників податків), по-друге за допомогою веб-сервісів реально забезпечити належні умови для обчислення, утримання, сплати податків та подання відповідної звітності.

Висновки. Модернізація державного управління передбачає податкову реформу, метою якої є побудова податкової системи, що є простою, економічно справедливою, з мінімальним витрачанням часу на розрахунок і сплату податків та створює необхідні умови для сталого розвитку національної економіки, забезпечує достатнє наповнення державного бюджету України і місцевих бюджетів [18]. Отже, на правозастосовчому рівні для оптимізації взаємодії платників податків та фіскальних органів доречним є запровадження реально діючого електронного кабінету платника податків в Україні як частини електронного урядування в державі. Саме такий підхід надасть змогу фіскальній службі здійснювати автоматизований оперативний контроль на рівні програмного забезпечення повноти та своєчасності сплати обов'язкових платежів. У процесі переходу від фіскальної моделі роботи до сервісної для органів державної податкової служби велике значення має налагодження партнерських відносин із платниками податків, визначення ефективного механізму взаємодії зазначених органів та платників податків у режимі реального часу [19]. Розвиток електронного документообігу забезпечить підвищення оперативності й ефективності у вирішенні поставлених перед органами влади задач у розрізі роботи з документами завдяки прискоренню й та оптимізації внутрішніх процесів діловодства, посилення виконавської дисципліни та відповідного поточного контролю за нею, зміцнення інформаційно-аналітичної підтримки ухвалення управлінських рішень, підвищення відкритості та прозорості діяльності цих органів [1]. У свою чергу, фізичні особи зможуть повідомляти про свій резидентський статус і сплачувати податки без надскладних процедур, з будь-якої частини світу.

Список використаних джерел:

1. Концепція розвитку електронного урядування в Україні: розпорядження Кабінету Міністрів України від 20 вересня 2017 р. № 649-р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/649-2017-%D1%80>.
2. Бульбенюк С.С., Манелюк Ю.М. Провідні напрями змін політологічного дискурсу на етапі розгортання «п'ятої інформаційної революції». URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/19575/1/Bulbeniuk%2c%20S.%2c%20Maneliuk%2c%20Y..pdf>.
3. Барікова А.А. Електронна держава: нова ефективність урядування: монографія. К. : Юрінком-Інтер, 2016. 224 с.
4. Податковий кодекс України: Закон України від 2 грудня 2010 р. № 2755–VI, зі зм. і доп. станом на 10 вересня 2015 р. Офіційний вісник України. 2010. Т. 1. № 92. С. 9.
5. Електронна звітність. URL: <http://kyiv.sfs.gov.ua/okremi-storinki/arhiv1/print-228301.html>.
6. Tax Law Rewrite Project. URL: <http://webarchive.nationalarchives.gov.uk/+/http://www.hmrc.gov.uk/rewrite/index.htm>.
7. Бакалинський О.О., Богданов О.М., Мохор В.В. Актуальні проблеми реалізації ідей електронного урядування. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/29653/20-balakinskiy.pdf>.

8. HMRC services: sign in or register. URL: <https://www.gov.uk/log-in-register-hmrc-online-services>.
9. Help and support from HM Revenue and Customs (HMRC) for tax agents and advisers. URL: <https://www.gov.uk/government/news/webinars-e-learning-and-videos-if-youre-a-tax-agent-or-adviser>.
10. Resolving disputes – reviews and appeals. URL: http://www.hmrc.gov.uk/courses/Learning_Together/Resolv_disp/HTML/Resolv_disp_menu.html.
11. Personal tax account. URL: <https://www.tax.service.gov.uk/gg/sign-in?continue=%2Fpersonal-account%2Fdo-uplift%3FredirectUrl%3D%252Fpersonal-account&accountType=individual&origin=PERTAX>.
12. Check your residence status. URL: <http://tools.hmrc.gov.uk/rift/screen/SRT+-+Combined/en-GB/summary?user=guest>.
13. Watch this meeting from 8 April 2016 covering NON-UK domicile reforms. URL: <https://attendee.gotowebinar.com/recording/5552531895148168707>.
14. Watch this meeting from 7 October 2016 on Statutory Residence Test – Split Year Treatment Cases 1–3. URL: <https://attendee.gotowebinar.com/recording/3300368147034514436>.
15. Watch this meeting from 14 October 2016 on Double Taxation for Individuals: Dual Residence. URL: <https://attendee.gotowebinar.com/recording/2232824820029384962>.
16. Income Tax: leaving the UK – getting your tax right (P85). URL: <https://www.gov.uk/government/publications/income-tax-leaving-the-uk-getting-your-tax-right-p85>.
17. Council Directive 2003/48/EC of 3 June 2003 on taxation of savings income in the form of interest payments, as amended by Council Directive 2004/66/EC of 26 April 2004 and Council Decision 2004/587/EC of 19 July 2004. URL: <https://www.gov.uk/guidance/european-directive-on-the-taxation-of-savings>.
18. Стратегія сталого розвитку «Україна-2020»: Указ Президента України від 12 січня 2015 р. № 5/2015. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>.
19. Концепція створення електронного сервісу «Електронний кабінет платника податків»: розпорядження Кабінету Міністрів України від 5 грудня 2012 р. № 1007-р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1007-2012-%D1%80>.

ТУЛЯНЦЕВА В. А.,
здобувач кафедри фінансового права
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 347.73

ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ПЕНСІЙНОГО ФОНДУ УКРАЇНИ

У статті характеризуються особливості правового режиму Пенсійного фонду України, встановлюються завдання його діяльності, визначаються особливості організації його органів управління. Характеризується стан правового регулювання пенсійного забезпечення громадян України, підкреслюється необхідність проведення систематизації законодавства в досліджуваній сфері. Аналізується стан проведення пенсійної реформи в Україні, визначаються шляхи вдосконалення її організації.

Ключові слова: бюджет, накопичувальна пенсійна система, Пенсійний фонд України, пенсійна реформа, позабюджетний цільовий фонд, режим, фінансово-правове регулювання.

В статті характеризуються особливості правового режиму Пенсійного фонду України, встановлюються завдання його діяльності, визначаються особливості організації його органів управління. Характеризується стан правового регулювання пенсійного забезпечення громадян України, підкреслюється необхідність проведення систематизації законодавства в досліджуваній сфері. Аналізується стан проведення пенсійної реформи в Україні, визначаються шляхи вдосконалення її організації.

Ключевые слова: бюджет, накопительная пенсионная система, Пенсионный фонд Украины, пенсионная реформа, внебюджетный целевой фонд, режим, финансово-правовое регулирование.

The article describes the peculiarities of the legal regime of the Pension Fund of Ukraine, establishes the tasks of its activity, determines the peculiarities of the organization of its governing bodies. It describes the state of legal regulation of pensions of Ukrainian citizens, emphasizes the necessity of systematization of legislation in the investigated sphere. The state of pension reform in Ukraine is analyzed, ways of improving its organization are determined.

Key words: budget, accumulative pension system, Pension Fund of Ukraine, pension reform, extra budgetary trust fund, regime, financial and legal regulation.

Вступ. У сучасних умовах питання пенсійного забезпечення для українського суспільства залишається на стадії триваючого реформування. Більшість населення України складається з людей пенсійного та передпенсійного віку. Саме тому вдосконалення правового регулювання пенсійного забезпечення населення України загалом та в частині визначення оптимізації адміністративно-правового режиму Пенсійного фонду України зокрема, особливості здійснення ним фінансової діяльності є надзвичайно актуальним і болючим питанням сучасності.

Існуюча система пенсійного забезпечення є недосконалою. За даними низки соціологічних досліджень, пенсіонери належать до найбільш незахищеної категорії населення, відчують себе «голодними», не можуть дозволити собі відповідне харчування, відпочинок, лікування тощо.

Так, відповідно до соціологічного дослідження, проведеного в 2017 р. центром Разумкова та присвяченого визначенню проблем пенсійної системи в Україні, 54% опитаних респондентів зазначили, що вижити на пенсію неможливо без допомоги дітей чи родичів. Крім того, до проблем пенсійної системи більше третини респондентів віднесли наявність «привілейованих» пенсіонерів. Одним із висновків проведеного соціологічного дослідження є те, що лише 2,1% респондентів задоволені станом пенсійного забезпечення в Україні. Цікавим є висновок зазначеного дослідження, що більшість опитаних (незалежно від того, чи є вони пенсіонерами) вважають, що «середньостатистичної» української пенсії не вистачає навіть на найнеобхідніше; 33,5% респондентів переконані, що пенсії недостатньо, щоб харчуватися, оплачувати комунальні послуги, купувати ліки, оплачувати медичні послуги; лише 1,8% опитаних вважають, що пенсії достатньо, щоб нормально харчуватися, оплачувати комунальні послуги, купувати ліки, оплачувати медичні послуги; тільки 1% респондентів зазначили, що пенсії достатньо, щоб забезпечувати нормальне життя та робити заощадження [1, с. 3].

Стан дослідження. Окремі аспекти правового режиму позабюджетних цільових фондів розглядаються в наукових працях Л.К. Воронової, О.А. Дмитрик, О.Б. Зайчук, М.В. Карасьової, М.П. Кучерявенко, О.П. Орлюк. Однак з урахуванням внесених змін до чинного законодавства вимагається проведення дослідження особливостей правового статусу Пенсійного фонду України в умовах євроінтеграції.

Постановка завдання. З огляду на зазначене, а також у зв'язку з активізацією процесів здійснення пенсійної реформи метою дослідження є визначення особливостей реалізації правового режиму Пенсійного фонду України в умовах євроінтеграції.

Результати дослідження. Пенсійний фонд України створено Постановою Кабінету Міністрів України від 28 січня 1992 р. № 39 [2], і його завданням є здійснення управління фінансовими ресурсами пенсійного забезпечення.

Пенсійний фонд України є найбільшим державним позабюджетним цільовим фондом коштів, спрямованим на задоволення публічних інтересів. Його діяльність регулюється низкою нормативних актів, зокрема Законом України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 р. № 1058-IV [3] та Положенням про Пенсійний фонд України, затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України від 23 липня 2014 р. № 280 [4].

Раніше статус Пенсійного фонду України визначався на підставі Постанови Кабінету Міністрів України від 1 червня 1994 р. № 345 [5]. З прийняттям Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 р. [3], що набрав чинності 1 січня 2004 р., метою цієї організації стало комплексне врегулювання системи пенсійного й соціального забезпечення. До 1 січня 2009 р., до моменту набуття чинності Законом України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», Пенсійний фонд України мав статус органу державної виконавчої влади (відповідно до Указу Президента України «Про Положення про Пенсійний фонд України» від 1 березня 2001 р. № 121/2001) [6].

Загалом за період з 1991 р. до моменту прийняття Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 р. було прийнято низку законодавчих нормативно-правових актів, присвячених питанням надання адресної допомоги з боку держави малозабезпеченим громадянам, визначенню статусу ветеранів військової служби та гарантій їх соціального захисту, встановленню розміру збору на обов'язкове державне пенсійне страхування, а також оптимізації діяльності Пенсійного фонду України тощо.

Крім того, окремі питання публічного управління з питань пенсійного забезпечення встановлюються постановами Кабінету Міністрів України, у яких визначаються особливості статусу Пенсійного фонду України та організація роботи його територіальних управлінь. Наприклад, у Постанові Кабінету Міністрів України від 8 листопада 2017 р. № 821 визначено процедуру реорганізації окремих територіальних органів Пенсійного фонду України [7].

Важливим рівнем правового регулювання системи пенсійного забезпечення є міжнародно-правові акти, укладені між Україною та іншими державами. Міжнародні договори є

частиною системи національного законодавства відповідно до ст. 9 Конституції України, при цьому встановлюється їх пріоритет та обов'язковість виконання всіма суб'єктами правовідносин. Прикладами міжнародних договорів у сфері пенсійного забезпечення є такі:

- 1) Угода між урядом України та урядом Азербайджанської Республіки про співробітництво в галузі пенсійного забезпечення від 28 липня 1996 р. [8];
- 2) Договір між Україною та Республікою Болгарія про соціальне забезпечення від 4 вересня 2001 р. [9];
- 3) Угода між урядом України та урядом Республіки Грузія про співробітництво в галузі пенсійного забезпечення від 9 січня 1995 р. [10];
- 4) Договір між урядом України і Латвійською Республікою про співробітництво в галузі соціального забезпечення громадян від 26 лютого 1998 р. [11];
- 5) Угода між Україною і Королівством Іспанія про соціальне забезпечення громадян від 7 жовтня 1996 р. [12];
- 6) Угода між урядом України і урядом Литовської Республіки про співробітництво в галузі пенсійного забезпечення від 27 вересня 1994 р. [13];
- 7) Договір між урядом України та урядом Республіки Молдова про гарантії прав громадян в галузі пенсійного забезпечення від 29 серпня 1995 р. [14];
- 8) Договір між Україною та Словацькою Республікою про соціальне забезпечення від 5 грудня 2000 р. [15];
- 9) Договір між Україною та Чеською Республікою про соціальне забезпечення від 4 липня 2001 р. [16];
- 10) Угода між Україною та Республікою Польща про соціальне забезпечення від 18 травня 2012 р. [17] тощо.

Очевидним є висновок, що угоди про пенсійне та соціальне забезпечення укладаються між Україною та державами, що входять до переліку країн, до яких найчастіше для постійного місця проживання від'їжджають українці. Укладення таких міжнародних нормативно-правових актів допомагає забезпечити захист прав громадян України, які постійно проживають на території зарубіжних країн.

Відповідно до положень Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 р. [3] визначається статус Пенсійного фонду України, джерела надходження до нього, особливості здійснення управління.

Пенсійний фонд України є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується й координується Кабінетом Міністрів України через міністра соціальної політики України. Пенсійний фонд України належить до системи органів виконавчої влади, забезпечує реалізацію державної політики з питань пенсійного забезпечення та ведення персоналізованого обліку надходжень від сплати страхового внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування.

До основних завдань Пенсійного фонду України (далі – ПФУ) належать такі: участь у формуванні й реалізації державної політики у сфері пенсійного забезпечення та соціального страхування; збирання й акумулювання коштів, призначених для пенсійного забезпечення, повне та своєчасне фінансування витрат на виплату пенсій та інших соціальних виплат, що здійснюються з коштів ПФУ; здійснення в межах своєї компетенції контрольних функцій, ефективного використання коштів ПФУ, удосконалення методів фінансового планування, звітності й системи контролю за витрачанням коштів ПФУ [18, с. 239–240].

Пенсійний фонд України є органом, який здійснює керівництво й управління солідарною системою, провадить збір, акумуляцію та облік страхових внесків, призначає пенсії і готує документи для їх виплати, забезпечує своєчасне та в повному обсязі фінансування й виплату пенсій, допомоги на поховання, здійснює контроль за цільовим використанням коштів ПФУ, вирішує питання, пов'язані з веденням обліку пенсійних активів застрахованих осіб на накопичувальних пенсійних рахунках, здійснює адміністративне управління Накопичувальним фондом та інші функції, передбачені Законом України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» й Статутом Пенсійного фонду України. ПФУ є само-

врядною неприбутковою організацією та здійснює свою діяльність на підставі статуту, який затверджується його правлінням.

Джерела формування коштів Пенсійного фонду України є такими:

1) надходження від сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, що спрямовуються на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, у розмірах, визначених законом, крім частини страхових внесків, що спрямовуються до накопичувальної системи пенсійного страхування;

2) інвестиційний дохід, який отримується від інвестування резерву коштів для покриття дефіциту бюджету Пенсійного фонду України в майбутніх періодах;

3) кошти державного бюджету та цільових фондів, що перераховуються до ПФУ у випадках, передбачених Законом України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування». Наприклад, такими коштами є збори на обов'язкове державне пенсійне страхування, що відповідно до закону сплачуються під час подання ювелірних і побутових виробів із дорогоцінних металів на клеймування державним пробірним клеймом до казенних підприємств пробірного контролю та під час набуття права власності на легкові автомобілі, з операцій придбання (купівлі-продажу) нерухомого майна, з користування й надання послуг стільникового рухомого зв'язку (п. 51 ч. 2 ст. 29 Бюджетного кодексу України [19]);

3.1) кошти, сплачені виконавчій дирекції ПФУ за надання послуг з адміністрування Накопичувального фонду та послуг недержавним пенсійним фондам – суб'єктам другого рівня системи пенсійного забезпечення;

4) суми від фінансових санкцій та пені (крім сум пені, сплачених роботодавцем за несвоєчасне перерахування з його вини сум страхових внесків застрахованої особи до накопичувальної системи пенсійного страхування), застосованих відповідно до Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» та інших законів до юридичних і фізичних осіб за порушення встановленого порядку нарахування, обчислення й сплати страхових внесків та використання коштів ПФУ, а також суми адміністративних стягнень, накладених відповідно до закону на посадових осіб та громадян за ці порушення;

5) благодійні внески юридичних і фізичних осіб;

6) добровільні внески;

7) інші надходження відповідно до законодавства (ст. 72 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування») [3].

Управління Пенсійним фондом України здійснюється його правлінням, яке виконує такі функції:

– визначає поточні й перспективні завдання Пенсійного фонду України;

– затверджує за погодженням із міністром річний план роботи ПФУ, заходи щодо реалізації основних напрямів і пріоритетних цілей його діяльності відповідно до визначених завдань;

– приймає у межах своїх повноважень постанови, затверджує положення, інструкції та інші нормативно-правові акти ПФУ;

– заслуховує звіти керівників головних управлінь Пенсійного фонду України в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі про результати їх діяльності;

– затверджує положення про територіальні органи ПФУ;

– затверджує статuti (положення) підприємств, установ та організацій, що належать до сфери управління ПФУ, контролює дотримання їх вимог;

– приймає рішення з інших питань діяльності ПФУ [4].

Виконавчими органами правління Пенсійного фонду України є виконавча дирекція ПФУ та підвідомчі їй територіальні органи. Виконавча дирекція ПФУ є постійно діючим виконавчим органом, що організовує та забезпечує виконання рішень правління, діє від імені ПФУ в межах і в порядку, що визначаються його статутом і Положенням про виконавчу дирекцію Пенсійного фонду України, та є підвітною правлінню Пенсійного фонду України. Територіальними органами виконавчої дирекції ПФУ є головні управління Пенсійного фонду України в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі, управ-

ління Пенсійного фонду України в районах, містах, районах у містах. Головні управління та управління ПФУ є юридичними особами, мають самостійні кошториси, печатку із зображенням Державного Герба України та своїм найменуванням. Територіальні органи створюються й діють на підставі Положення про територіальні органи Пенсійного фонду України, затвердженого правлінням Пенсійного фонду України.

Діяльність Пенсійного фонду України базується на процесі здійснення бюджетного планування з подальшим його виконанням. Бюджетний процес Пенсійного фонду України складається з таких етапів, як складання проекту бюджету, розгляд і затвердження бюджету, виконання бюджету, складання, розгляд та затвердження звітності про виконання бюджету [20, с. 106–107].

Відповідно до п. 14 Перехідних положень Бюджетного кодексу України [19] до проекту Закону України про Державний бюджет України додаються проект коштів фондів загальнообов'язкового державного соціального та пенсійного страхування. При цьому визначено, що обслуговування коштів фондів загальнообов'язкового державного соціального та пенсійного страхування здійснюється органами Казначейства України в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Фонди загальнообов'язкового державного соціального та пенсійного страхування щокварталу подають Верховній Раді України, Президенту України, Кабінету Міністрів України, Рахунковій палаті, Міністерству фінансів України та Казначейству України звіти про виконання бюджетів і кошторисів відповідних фондів у порядку й терміни, встановлені Міністерством фінансів України (абз. 3 п. 14 Перехідних положень Бюджетного кодексу України [19]).

Наразі в Україні триває пенсійна реформа. Необхідність її проведення зумовлюється постійним дефіцитом коштів фондів загальнообов'язкового державного пенсійного страхування. Наявність такого дефіциту має низку причин, які неодноразово зазначалися в багатьох дослідженнях. Першою причиною вважають наявність пільгових категорій працівників, яким призначається підвищений розмір пенсій, що подекуди в 5–10 разів перевищує мінімальний розмір пенсії, визначений чинним законодавством України.

Вирішення цієї проблеми частково було досягнуте прийняттям Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення пенсій» [21]. Відповідно до положень Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення пенсій» від 1 січня 2018 р. в Україні скасовано спеціальні пенсії для депутатів, державних службовців, прокурорів, працівників дипломатичної служби, наукових працівників. Виняток зроблено лише для військовослужбовців і співробітників мілітаризованих правоохоронних органів. Однак якщо для зазначених категорій підвищення вже відбулося, то закон зворотної сили не має, для них зберігається виплата призначених пенсій.

Збереглися спеціальні пенсії не лише для осіб, зайнятих на роботах, пов'язаних із підвищеним ступенем ризику, надзвичайно складними умовами праці, для працівників сільськогосподарського виробництва, для матерів, які виховали 5 і більше дітей чи дитину-інваліда, а й для окремих категорій працівників публічної служби. Зокрема, такою категорією є судді, яким призначається пенсія на спеціальних умовах відповідно до ст. ст. 142–145 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» [22], адже належний рівень грошового утримання суддів є гарантією їх незалежності, що визначається положеннями Конституції України.

У межах проведення пенсійної реформи було прийнято рішення про доцільність оподаткування пенсій. Таке рішення встановлювалося з метою забезпечення виконання положень Закону України «Про запобігання фінансової катастрофи та створення передумов для економічного зростання в Україні» від 27 березня 2014 р. [23] і його реалізація пов'язувалася з прийняттям таких законодавчих актів, як Закон України «Про внесення зміни до статті 164 Податкового кодексу України щодо оподаткування пенсій інвалідів війни та деяких інших категорій осіб» від 17 липня 2015 р. [24] та Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо звільнення від оподаткування пенсій» від 2 червня 2016 р. [25]. Запропоноване вирішення питання уникнення фінансової катастрофи Конституційний Суд України

визнав неконституційним, а саме пропозицію оподатковувати пенсії окремих категорій населення (зокрема, якщо розмір пенсії громадянина перевищує десять розмірів прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність, то така пенсія підлягає оподаткуванню, а якщо ж розмір пенсії менше, то не оподатковується). Такий підхід суперечить принципу соціальної справедливості, не відповідає вимогам забезпечення верховенства права, що й зазначається у відповідному рішенні Конституційного Суду України [26].

Зазначене свідчить про відсутність системного комплексного підходу до фінансово-правового регулювання відносин за участю Пенсійного фонду України та вкотре підкреслює необхідність активізації процесу систематизації законодавства як у сфері діяльності позабюджетних цільових фондів загалом, так і в частині реалізації політики у сфері пенсійного забезпечення громадян України зокрема. Відсутність системності й уніфікованості під час формування галузевого законодавства спричиняє недоліки законодавчих актів, їх неефективність, яка на практиці зумовлює порушення прав громадян України на соціальне та пенсійне забезпечення [27, с. 106].

Отже, триваюча пенсійна реформа в умовах європейської інтеграції має враховувати, що соціально-економічна політика держави повинна реалізовуватися з метою досягнення європейських стандартів якості життя, невід'ємною складовою частиною яких є належний рівень пенсійного забезпечення та соціального захисту населення.

Одним із пріоритетних напрямів реформування системи публічного управління, до якої можна віднести також діяльність позабюджетних цільових фондів, є забезпечення належного доступу громадськості до публічної інформації про діяльність відповідних суб'єктів. Обов'язком оприлюднювати інформацію про результати діяльності наділений також Пенсійний фонд України, що зазначено в Законі України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», де встановлено процедурні вимоги забезпечення доступу громадськості до результатів роботи фонду [3].

Так, виконавча дирекція ПФУ зобов'язана до 1 квітня наступного за звітним періодом року складати річний звіт про виконання бюджету Пенсійного фонду України, подавати його правлінню ПФУ та Наглядовій раді ПФУ, а після його затвердження – офіційно оприлюднювати; здійснювати підготовку й офіційне оприлюднення щорічних актуальних розрахунків фінансового стану системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування. Звіт про виконання бюджету Пенсійного фонду України в розрізі статей витрат протягом двох тижнів після його затвердження правлінням ПФУ підлягає обов'язковій публікації в офіційних друкованих виданнях Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України. Інформація про час і місце публічного представлення звіту оприлюднюється разом зі звітом про виконання бюджету Пенсійного фонду України (п. 1 ч. 2 ст. 69 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування») [3].

Однак відповідно до чинного законодавства України безпосередньо не визначено складники такої звітної інформації, відповідно, складно говорити про можливість застосування відповідальності за ненадання повної інформації про діяльність органу публічного управління. З метою забезпечення доступу до публічної інформації необхідно у звіті Пенсійного фонду України визначити як необхідні елементи відомості про суму отриманих доходів від загальної суми сплачених страхових внесків, суму виплачених громадянам України пенсій, загальну суму та кількість пенсій, що призначені до виплати, інформацію про перерахунок пенсій, інформацію про особливості розгляду публічно-правових спорів із питань пенсійного забезпечення, які відповідно до ст. 19 Кодексу адміністративного судочинства України належать до юрисдикції адміністративних судів. Така інформація має подаватися щоквартально, розміщуватися на електронних ресурсах Пенсійного фонду України, а також у друкованій формі у відповідних приміщеннях територіальних органів. Такий підхід до організації інформаційної звітності Пенсійного фонду України сприятиме підвищенню рівня довіри громадян до його діяльності.

Ще однією проблемою формування фінансових ресурсів для забезпечення виплат державних пенсій є несплата обов'язкових страхових виплат, що пов'язується також із низьким

рівнем зайнятості населення, економічною ситуацією в країні. З прийняттям Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення пенсій» [25] вирішується питання запровадження збільшення необхідного страхового робочого стажу, необхідного для набуття права на отримання пенсії.

Вирішення цієї проблеми вбачається в боротьбі з тіньовою зайнятістю, а також стимулюванні роботодавців і працівників до легалізації заробітних плат. Додатковим заходом може бути збільшення розміру штрафних санкцій за надання неправдивих відомостей щодо розміру заробітної плати та заниження розміру єдиного внеску. Зокрема, вбачається за необхідне внести зміни до ст. 265 Кодексу законів про працю України, де варто визначити підстави відповідальності роботодавця за надання неправдивих відомостей щодо розміру заробітної плати, що визначають розмір страхових внесків.

Висновки. Перехід від солідарної пенсійної системи до накопичувальної пенсійної системи, що передбачає персоніфікований облік платників страхових внесків, є тим орієнтиром у здійсненні пенсійної реформи (має бути досягнутий у 2019 р. [28]), після реалізації якого має бути впроваджено недержавну страхову накопичувальну пенсійну систему, що передбачає, відповідно, перетворення Пенсійного фонду України на неурядовий орган публічного управління. Крім того, упровадження накопичувальної пенсійної системи передбачає створення системи приватних пенсійних фондів, функціонування яких пов'язується з акумулюванням страхових надходжень громадян України, забезпеченням їх збереження й прибутковості та послабленням рівня державного контролю за їх діяльністю. Однак, на наше переконання, у сучасних умовах з огляду на соціально-економічну ситуацію, що склалася в Україні, рівень стабільності суспільних відносин, високий рівень імміграції працездатного населення, триваючі військові події вважаємо, що анонсований перехід до накопичувальної пенсійної системи за всієї очевидної його позитивності є нині необґрунтованим та має бути відкладений.

Список використаних джерел:

1. Пенсійна система України та шляхи її реформування очима громадян: результати соціологічного опитування. К.: Центр Разумкова, 2017. 7 с.
2. Про створення Пенсійного фонду України: Постанова Кабінету Міністрів України від 28 січня 1992 р. № 39 / Кабінет Міністрів України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/39-92-п>.
3. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування: Закон України від 9 липня 2003 р. № 1058-IV / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 49–51. Ст. 376.
4. Про затвердження Положення про Пенсійний фонд України: Постанова Кабінету Міністрів України від 23 липня 2014 р. № 280 / Кабінет Міністрів України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/280-2014-п>.
5. Питання Пенсійного фонду України: Постанова Кабінету Міністрів України від 1 червня 1994 р. № 345 (втратила чинність) / Кабінет Міністрів України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/345-94-п>.
6. Про Положення про Пенсійний фонд України: Указ Президента України від 1 березня 2001 р. № 121/2001 (втратив чинність) / Президент України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/121/2001>.
7. Деякі питання функціонування органів Пенсійного фонду України: Постанова Кабінету Міністрів України від 8 листопада 2017 р. № 821 / Кабінет Міністрів України. Офіційний вісник України. 2017. № 95. С. 21. Ст. 2894.
8. Угода між урядом України і урядом Азербайджанської Республіки про співробітництво в галузі пенсійного забезпечення від 28 липня 1995 р. (ратифікована Законом України № 186/96-ВР від 7 травня 1996 р.) / Верховна Рада України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/031_644.
9. Договір між Україною і Республікою Болгарія про соціальне забезпечення від 4 вересня 2001 р. (ратифікований Законом України № 239-IV від 22 листопада 2002 р.) / Верховна Рада України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/100_028.

10. Угода між урядом України і урядом Республіки Грузія про співробітництво в галузі пенсійного забезпечення від 9 січня 1995 р. (ратифікована Законом України від 22 листопада 1995 р.) / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 1995. № 44. Ст. 320.
11. Договір між урядом України і Латвійською Республікою про співробітництво в галузі соціального забезпечення громадян від 26 лютого 1998 р. (ратифікований Законом України від 19 березня 1999 р.) / Верховна Рада України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/428_010.
12. Угода між Україною і Королівством Іспанія про соціальне забезпечення громадян від 7 жовтня 1996 р. (ратифікована Законом України від 17 грудня 1997 р.) / Верховна Рада України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/724_005.
13. Угода між урядом України і урядом Литовської Республіки про співробітництво в галузі пенсійного забезпечення від 27 вересня 1994 р. (ратифікована Законом України від 16 травня 1995 р.) / Верховна Рада України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/go/440_545.
14. Договір між урядом України та урядом Республіки Молдова про гарантії прав громадян в галузі пенсійного забезпечення від 29 серпня 1995 р. (ратифікований Законом України від 29 жовтня 1996 р.) / Верховна Рада України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/498_637.
15. Договір між Україною та Словацькою Республікою про соціальне забезпечення від 5 грудня 2000 р. (ратифікований Законом України від 20 вересня 2001 р.) / Верховна Рада України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/703_009.
16. Договір між Україною та Чеською Республікою про соціальне забезпечення від 4 липня 2001 р. (ратифікований Законом України від 22 листопада 2002 р.) / Верховна Рада України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/203_019.
17. Угода між Україною та Республікою Польща про соціальне забезпечення від 18 травня 2012 р. (ратифікована Законом України № 458-VII від 5 вересня 2013 р.) / Верховна Рада України. Офіційний вісник України. 2014. № 4. Ст. 135.
18. Фінансове право: підручник / відп. ред. О.П. Гетманець. Х.: Еспада, 2008. 416 с.
19. Бюджетний кодекс України: Закон України від 8 липня 2010 р. / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 2010. № 50–51. Ст. 572.
20. Зайчук О.Б. Правовий статус централізованих позабюджетних цільових фондів: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. К., 2005. 238 с.
21. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення пенсій: Закон України від 3 жовтня 2017 р. / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 2017. № 40–41. Ст. 383.
22. Про судоустрій та статус суддів: Закон України від 2 червня 2016 р. / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 2016. № 31. Ст. 545.
23. Про запобігання фінансової катастрофи та створення передумов для економічного зростання в Україні: Закон України від 27 березня 2014 р. / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 2014. № 20–21. Ст. 745.
24. Про внесення зміни до статті 164 Податкового кодексу України щодо оподаткування пенсій інвалідів війни та деяких інших категорій осіб: Закон України від 17 липня 2015 р. / Верховна Рада України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/653-19>.
25. Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо звільнення від оподаткування пенсій: Закон України від 2 червня 2016 р. / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 2016. № 26. Ст. 520.
26. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень абзаців тринадцятого, чотирнадцятого пункту 32 розділу I Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи» та Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення абзацу першого підпункту 164.2.19 пункту 164.2 статті 164 Податкового кодексу України (справа про оподаткування пенсій і щомісячного довічного

грошового утримання) від 27 лютого 2018 р. № 1-р/2018 / Конституційний Суд України, Верховний Суд України. Офіційний вісник України. 2018. № 37. Ст. 1314.

27. Хуторян Н.М., Вишновецька С.В., Дріжчана С.В., Іншин М.І., Кравчук Т.В., Коробенко Н.П., Лаврів О.Я., Лазор Л.І., Сімугіна Я.В., Стадник М.П., Скоробагатько А.В., Татаренко Г.В., Швець В.О., Шумило М.М. та ін. Правові проблеми пенсійного забезпечення в Україні: монографія. К.: Ін Юре, 2012. 540 с.

28. Пенсійна реформа. Урядовий портал. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/diyalnist/reformi/pensijna-reforma>.

**ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА, КРИМІНОЛОГІЇ
ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА****БУЗОВЕРЯ Є. Ю.,**

здобувач

*(Харківський національний університет
внутрішніх справ)*

УДК 343.985

**ЗАСТОСУВАННЯ НЕГЛАСНИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ
У ХОДІ НЕЙТРАЛІЗАЦІЇ ПРОТИДІЇ РОЗСЛІДУВАННЮ РОЗБОЇВ**

Розглянуто теоретичні та правові засади нейтралізації протидії розслідуванню злочинів. Зазначено, що швидке розкриття й розслідування розбоїв можливе лише за належної організації оперативно-розшукового забезпечення кримінального провадження та кваліфікованого проведення негласних слідчих (розшукових) дій. Визначено негласні слідчі (розшукові) дії, які доцільно проводити з метою нейтралізації протидії виявленню й розслідуванню розбоїв.

Ключові слова: негласні слідчі (розшукові) дії, оперативно-розшукове забезпечення, протидія розслідуванню, нейтралізація, розбої.

Рассмотрены теоретические и правовые основы нейтрализации противодействия расследованию преступлений. Отмечено, что быстрое раскрытие и расследование разбоев возможно только при надлежащей организации оперативно-розыскного обеспечения уголовного производства и квалифицированного проведения негласных следственных (розыскных) действий. Определены негласные следственные (розыскные) действия, которые целесообразно проводить с целью нейтрализации противодействия выявлению и расследованию разбоев.

Ключевые слова: негласные следственные (розыскные) действия, оперативно-розыскное обеспечение, противодействие расследованию, нейтрализация, разбои.

The theoretical and legal principles of neutralization of counteraction to the investigation of crimes are considered. It is noted that the rapid disclosure and investigation of robberies is possible only with the proper organization of operative-search support of criminal proceedings and the qualified conducting of secret investigative (search) actions. It is identified that secret investigative (search) actions are expedient to conduct in order to neutralize the counteraction to the detection and investigation of robberies.

Key words: secret investigative (search) actions, operative-search support, counteraction to investigation, neutralization, robbery.

Вступ. Організовані злочинні угруповання забезпечують високий рівень власного захисту і водночас постійну готовність до активної протидії підрозділам Національної поліції України у виявленні й розслідуванні злочинів. Вивчення стану організації роботи з розслідування розбоїв територіальними підрозділами поліції вказує на те, що однією з причин низьких показників їх розкриття є недостатній рівень взаємодії слідчих та оперативних пра-

цівників під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій (далі – НС(Р)Д), у тому числі щодо осіб, які можуть протидіяти розслідуванню розбоїв та інших злочинів. Безініціативність як оперативних працівників, так і слідчих із цього питання призводить до того, що під час розслідування розбоїв НС(Р)Д не проводяться, відповідно, тяжкі злочини залишаються нерозкритими, а в інший спосіб, зокрема слідчим шляхом, їх розкриття практично неможливе.

Зазначене свідчить про те, що швидке розкриття й розслідування злочинів, у тому числі розбоїв, можливе лише за належної організації оперативно-розшукового забезпечення кримінального провадження та кваліфікованого проведення негласних слідчих (розшукових) дій у передбаченій нормативними актами скоординованій взаємодії слідчих з оперативними підрозділами Національної поліції України.

Питання організації й тактики проведення негласних слідчих (розшукових) дій розглядалися у наукових працях О.М. Бандурки, Б.І. Бараненка, О.В. Бочкового, В.І. Оперука, В.Д. Пчолкіна, С.Р. Тагієва, В.Г. Телійчука, О.В. Федосової, В.В. Шендрика, Г.В. Щербакової, О.О. Юхна та інших учених [1–8]. Аналіз розвідок зазначених та інших авторів показав, що значні труднощі в роботі слідчих та оперативних працівників певною мірою зумовлені недостатньою розробленістю організаційних і тактичних питань проведення негласних слідчих (розшукових) дій.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз стану застосування негласних слідчих (розшукових) дій у ході нейтралізації протидії розслідуванню розбоїв.

Результати дослідження. Після прийняття Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) особливості проведення слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій саме в умовах протидії розслідуванню злочинів детально не вивчалися. Тому в науковій літературі справедливо зазначається, що залишаються нерозробленими як окремі аспекти подолання протидії розслідуванню злочинів, у тому числі розбоїв, у процесі виявлення й документування злочинної діяльності, так і особливості нейтралізації протидії на початковому та наступних етапах розслідування, визначення специфіки слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій, встановлення послідовності їх провадження, розроблення й пропозиція найбільш доцільних тактичних операцій, визначення ситуаційної зумовленості та їх тактичної своєрідності [9, с. 124].

Крім цього, проведений аналіз наукових праць, присвячених проблемним питанням нейтралізації протидії розслідуванню учасниками організованих злочинних угруповань виконанню правоохоронної функції держави та правосуддя [10–12], свідчить про те, що засобів протидії кримінального середовища багато, а їх тактика досить різнопланова. Так, встановлено, що організовані злочинні угруповання, здійснюючи заходи протидії, діють переважно в двох напрямках: блокують оперативне проникнення до їхнього середовища та відшукують джерела витоку інформації про оперативну розробку, плани розслідування й заплановані тактичні операції.

Серед конкретних злочинних дій доцільно виділити такі заходи протидії:

- підкуп, залякування та інший вплив на потерпілих і свідків із метою схилення їх до давання «необхідних» свідчень;
- максимальне використання недосконалості чинної системи утримання в установах пенітенціарної системи з метою встановлення нелегальних каналів зв'язку з арештованими особами та погодження заходів протидії;
- наймання на засоби «обшаку» адвокатів високої кваліфікації, створення адвокатських груп для обвинувачених;
- приховування підозрюваних за межами України шляхом надання їм фальшивих документів;
- знищення слідів зброї та засобів злочинної діяльності;
- симуляції захворювань;
- тиск через засоби масової інформації;
- цілеспрямовану дискредитацію оперативних працівників, слідчих, прокурорів, слід-

чих суддів і суддів різними способами, у тому числі шляхом наклепів, що містяться в скаргах та заявах;

- використання корумпованих зв'язків;
- спробу вербування зазначених учасників кримінального процесу сторони обвинувачення за допомогою компрометуючих матеріалів на них, а також членів їхніх сімей [12, с. 90–92].

За таких умов оперативним підрозділам із метою нейтралізації протидії виявленню й розслідуванню розбоїв (згідно з вимогами ст. 41 КПК України) доцільно проводити такі НС(Р)Д: аудіо-, відеоконтроль особи (ст. 260 КПК України); зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж (ст. 263 КПК України); обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи (ст. 267 КПК України); установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу (ст. 268 КПК України); спостереження за особою, річчю або місцем (ст. 269 КПК України); контроль за вчиненням злочину (ст. 271 КПК України); виконання спеціального завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації (ст. 272 КПК України); негласне отримання зразків, необхідних для порівняльного дослідження (ст. 274 КПК України) [13].

Правову основу проведення негласних слідчих (розшукових) дій, захисту інформації під час проведення цих дій становлять Конституція України, Кримінальний процесуальний кодекс України, Кримінальний кодекс України, закони України «Про прокуратуру», «Про державну таємницю», «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про Службу безпеки України», «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» та інші нормативно-правові акти. Негласні слідчі (розшукові) дії проводяться у випадках, якщо відомості про злочин та особу, яка його вчинила, неможливо отримати в інший спосіб (ч. ч. 1, 2 ст. 246 КПК України).

Згідно із чинним Кримінальним процесуальним кодексом України для проведення НС(Р)Д необхідні підстави, перелік яких передбачений законодавством. Питання про наявність достатніх підстав для проведення НС(Р)Д у кожному конкретному випадку вирішується слідчим, прокурором, а у випадках, передбачених Кримінальним процесуальним кодексом України, – слідчим суддею за клопотанням прокурора або за клопотанням слідчого, погодженого з прокурором, які приймають рішення про наявність чи відсутність фактів або обставин, що потребують їх проведення. Подальше використання в кримінальному провадженні матеріалів оперативно-розшукових та оперативно-технічних заходів здійснюється з дотриманням процедур, передбачених порядком і положеннями Інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні [14].

Під час розслідування розбоїв, що вчиняються організованими злочинними групами, нерідко слідство отримує у своє розпорядження різні аудіоматеріали (записи спілкування конкретних осіб між собою, матеріали, отримані під час проведення оперативно-розшукових заходів або негласних слідчих (розшукових) дій, у тому числі в результаті прослуховування телефонних переговорів). Аудіо-, відеоконтроль особи (ст. 260 КПК України) полягає в негласній (без відома особи) фіксації та обробці з використанням технічних засобів розмови цієї особи або інших звуків, рухів, дій, пов'язаних із її діяльністю або місцем перебування тощо [13]. У зв'язку із цим нерідко під час їх використання в процесі доказування виникає необхідність ідентифікації голосу конкретних осіб, встановлення параметрів звукозаписуючої апаратури, з'ясування обставинки, у якій провадився аудіозапис, встановлення його достовірності тощо. Відповіді на ці питання можна отримати шляхом провадження судово-фоноскопічної експертизи.

Необхідність проведення такої негласної слідчої (розшукової) дії, як аудіо-, відеоконтроль особи, зумовлена необхідністю встановлення всіх учасників злочинного угруповання у випадку, коли затримані учасники здійснюють протидію розслідуванню; важливістю встановлення місць зберігання знарядь учинення злочину та майна, отриманого злочинним шляхом; виявленням фактів планування протидії розслідуванню з боку підозрюваних або їх зв'язків.

У кримінальних провадженнях щодо розбоїв доцільне проведення щодо осіб, які можуть протидіяти розслідуванню злочину, такої негласної слідчої (розшукової) дії, як зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж (прослуховування та запис телефонних переговорів). На сьогодні процедура прослуховування й запису телефонних переговорів знайшла відображення в чинному КПК України. Так, у ньому передбачена процедура зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж (ст. 263 КПК України) та дослідження такої інформації, отриманої під час застосування технічних засобів (ст. 266 КПК України). Зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж (мереж, що забезпечують передавання знаків, сигналів, письмового тексту, зображень і звуків або повідомлень будь-якого виду між підключеними до них телекомунікаційними мережами доступу) є різновидом втручання в приватне спілкування, що проводиться без відома осіб, які використовують засоби телекомунікацій для передавання інформації, на підставі ухвали слідчого судді, якщо під час його проведення можна встановити обставини, які мають значення для кримінального провадження.

Зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж полягає в проведенні із застосуванням відповідних технічних засобів спостереження, відбору й фіксації змісту інформації, яка передається особою та має значення для досудового розслідування, а також в одержанні, перетворенні й фіксації різних видів сигналів, що передаються каналами зв'язку. Проведення цієї негласної слідчої (розшукової) дії покладається на підрозділи Департаменту оперативно-технічних заходів [14]. У науковій літературі приділено певну увагу технології прослуховування та запису телефонних переговорів [15, с. 675–677]. Так, зазначається, що запис телефонних переговорів може містити важливу інформацію про злочинне формування, його склад, зв'язки, задумані та вчинені злочини, злочинні ролі й функції учасників організованої групи, місце зустрічей тощо [16, с. 307].

Важливість здійснення зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж зумовлюється необхідністю таких результатів: отримання таємної переписки між учасниками організованого злочинного угруповання щодо планування злочинної діяльності та розподілу ролей; установлення спроб чи фактів збуту майна, отриманого злочинним шляхом, через мережу Інтернет; установлення кола зв'язків підозрюваного з метою виявлення невстановлених учасників організованого злочинного угруповання або інших співучасників; установлення каналів та осіб, які забезпечили членів організованого злочинного угруповання зброєю чи іншими предметами, які використовувалися під час скоєння злочину.

Досить поширеною негласною слідчою (розшуковою) дією в ході нейтралізації протидії розслідуванню розбоїв є встановлення місцезнаходження радіоелектронного засобу (ст. 268 КПК України), що полягає в застосуванні технічного обладнання для локалізації місцезнаходження радіоелектронного засобу, у тому числі мобільного терміналу, систем зв'язку та інших радіовипромінювальних пристроїв, активованих у мережах операторів рухомого (мобільного) зв'язку, без розкриття змісту повідомлень, що передаються, якщо в результаті його проведення можна встановити обставини, які мають значення для кримінального провадження [13]. Зазначимо, що порядок, тактика й методика проведення окремих негласних слідчих (розшукових) дій, взаємодія уповноважених оперативних підрозділів, які виконують доручення слідчого, регулюються окремим нормативно-правовим актом органів, у складі яких перебувають уповноважені оперативні підрозділи.

Установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу в ході нейтралізації протидії розслідуванню розбоїв проводиться на підставі ухвали слідчого судді, постановленої в порядку, передбаченому ст. ст. 246, 248–250 КПК України [13], у разі необхідності встановити місцезнаходження підозрюваного, який перебуває в розшуку, підтвердити знаходження підозрюваного в конкретний проміжок часу в конкретному місці. Більше того, з урахуванням деталізації з'єднань щодо телефонних дзвінків абонента може бути отримана інформація щодо номера іншого учасника розмови, часу з'єднання, тривалості розмови абонентів, використання інших послуг, які прямо не пов'язані із дзвінком (наприклад, прийом і відправлення текстових чи інших повідомлень).

Обстеження публічно не доступних місць, житла чи іншого володіння особи (ст. 267 КПК України) полягає в таємному проникненні слідчого або уповноваженої особи без відома власника, приховано, під псевдонімом чи із застосуванням технічних засобів у приміщення та інше володіння для встановлення технічних засобів аудіо-, відеоконтролю особи або безпосередньо з метою виявлення й фіксації слідів злочину, проведення огляду, виявлення документів, речей, що мають значення для досудового розслідування, виготовлення копій чи їх зразків, виявлення осіб, які розшукуються, або з іншою метою для досягнення цілей кримінального провадження [14].

Проведення обстеження публічно не доступних місць, житла чи іншого володіння особи важливе для виявлення предметів, які мають значення для досудового розслідування (речових доказів, знарядь вчинення злочину, майна, здобутого злочинним шляхом), забезпечення збереження доказів, які за наявною інформацією можуть бути знищені до їх вилучення процесуальним шляхом, забезпечення проведення інших слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій.

Під час проведення обстеження житла чи іншого володіння особи шляхом таємного проникнення в них найчастіше використовуються відео- й фотофіксуючі пристрої (причому здебільшого портативного розміру), засоби зв'язку, комплекси засобів із перехоплення радіоелектронної інформації, засоби, що дають можливість покращення нічного бачення, спеціальні хімічні та радіоактивні речовини тощо [17, с. 302–305].

Не менш важливим є негласне отримання зразків, необхідних для порівняльного дослідження (ст. 274 КПК України), що полягає в діях слідчого або уповноваженої особи, які дають змогу без відома власника чи володільця отримати зразки матеріалів, сировини, виробів тощо, у тому числі в публічно не доступних місцях [14].

Проведення цієї НС(Р)Д зумовлюється необхідністю підтвердження причетності конкретної особи до вчинення злочину та отримання додаткової інформації про потенційних учасників організованого злочинного угруповання. Загалом зі змістового боку негласне отримання зразків, необхідних для порівняльного дослідження, полягає у виявленні й вилученні матеріальних носіїв інформації, що зберігають сліди готування до вчинення злочину або осіб, які до нього готуються, а також предметів, що стали об'єктами злочинних посягань, можуть сприяти виявленню осіб, які причетні до вчинення злочину, з метою їх подальшого порівняльного дослідження, у тому числі без відома власника.

Для пошуку, фіксації й перевірки під час досудового розслідування розбоїв відомостей про особу та її поведінку, тих, з ким ця особа контактує, або певної речі чи місця в публічно доступних місцях може проводитись візуальне спостереження за зазначеними об'єктами чи візуальне спостереження з використанням відеозапису, фотографування, спеціальних технічних засобів для спостереження [13].

Спостереження за особою в публічно доступних місцях зумовлене необхідністю вивчення способу життя підозрюваного, з яким не вдалося встановити психологічний контакт і який здійснює протидію розслідуванню, встановлення системи зв'язків підозрюваного з метою виявлення осіб, які можуть бути причетними до злочинної діяльності групи, а також встановлення місць зустрічей злочинців і їхніх таємних схованок із метою виявлення знарядь учинення злочину та майна, отриманого злочинним шляхом.

Виконання спеціального завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації (ст. 272 КПК України) полягає в організації слідчим та оперативним підрозділом введення уповноваженої ними особи, яка відповідно до закону виконує спеціальне завдання, в організовану групу чи злочинну організацію під легендою прикриття для отримання речей і документів, відомостей про її структуру, способи й методи злочинної діяльності, що мають значення для розслідування злочину або злочинів, які вчиняються цими групами. Виконання такого завдання здійснюється на підставі постанови слідчого, погодженої з керівником органу досудового розслідування, або постанови прокурора зі збереженням у таємниці достовірних відомостей про особу та не потребує дозволу слідчого судді [14].

На підставі аналізу думок науковців і практичних працівників щодо найбільш доцільних елементів організації забезпечення безпеки осіб, які виконують спеціальне завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи відповідно до вимог часу, О.В. Горбачовим запропоновано розподіл процесу планування заходів щодо забезпечення безпеки осіб, які залучаються до виконання спеціального завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи, на такі шість етапів:

- 1) постановка проблеми;
- 2) підбір і вивчення кандидата на залучення до виконання спеціального завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи;
- 3) встановлення оперативного контакту;
- 4) розроблення плану заходів впровадження особи в злочинне середовище;
- 5) постановка завдань;
- 6) документальне оформлення ходу та результатів НС(Р)Д [18, с. 180–182].

Контроль за вчиненням злочину, згідно зі ст. 271 КПК України, може здійснюватися за наявності достатніх підстав вважати, що готується вчинення або вчиняється тяжкий чи особливо тяжкий злочин, і проводиться він у таких формах, як контрольована поставка, контрольована та оперативна закупка, спеціальний слідчий експеримент, імітування обстановки злочину.

Так, спеціальний слідчий експеримент полягає в створенні слідчим та оперативним підрозділом відповідних умов в обстановці, максимально наближеній до реальної, з метою перевірки справжніх намірів певної особи, у діях якої вбачаються ознаки тяжкого чи особливо тяжкого злочину, спостереження за її поведінкою та прийняттям нею рішень щодо вчинення злочину [14]. Зазначимо, що контроль за вчиненням злочину не проводиться, якщо внаслідок таких дій неможливо повністю запобігти посяганням на життя або заподіянням особі (особам) тяжких тілесних ушкоджень, поширенню речовин, небезпечних для життя багатьох людей, утечі осіб, які вчинили тяжкі чи особливо тяжкі злочини, та екологічній або техногенній катастрофі.

Також необхідно зауважити, що якщо під час проведення контролю за вчиненням злочину виникає необхідність тимчасового обмеження конституційних прав особи, то воно має здійснюватись у межах, які допускаються Конституцією України, на підставі рішення слідчого судді згідно з вимогами Кримінального процесуального кодексу України [13].

Висновки. Підсумовуючи викладене, зазначимо, що нейтралізація протидії розслідуванню розбоїв є одним із небезпечних видів діяльності підрозділів Національної поліції України. Це зумовлюється створенням неабияких перешкод у встановленні істини, що у свою чергу унеможливує притягнення винних осіб до відповідальності. Одним із дієвих засобів подолання такої протидії розслідуванню є відповідні негласні слідчі (розшукові) дії. Своєчасність здійснення негласних слідчих (розшукових) дій, спрямованих на виявлення та документування фактів протидії кримінального середовища, створює сприятливі умови для об'єктивного й повного досудового розслідування [12, с. 91]. Сукупність виявлених фактичних даних про факти та способи здійснення протидії розслідуванню чи судовому розгляду може бути за рішенням слідчого, прокурора або судді безпосередньо долучена до матеріалів кримінального провадження щодо розбоїв. Отримані фактичні дані залежно від характеру й форми протидії можуть бути підставою для прийняття рішення про притягнення винних до відповідальності.

Список використаних джерел:

1. Бандурка О.М. Теорія і практика оперативно-розшукової діяльності: монографія. Х.: Золота миля, 2012. 620 с.
2. Бараненко Б.І. та ін. Негласні слідчі (розшукові) дії та особливості їх проведення оперативними підрозділами органів внутрішніх справ: навч.-практ. посібник. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2014. 416 с.

3. Оперук В.І. Методика розслідування розбійних нападів на банківські установи: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність». К., 2010. 16 с.
4. Пчолкін В.Д. Підстави та умови проведення негласних слідчих (розшукових) дій. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Дніпропетровськ, 27 вересня 2013 р.). Дніпропетровськ: ДДУВС, 2013. С. 124–127.
5. Тагієв С.Р. Негласні слідчі (розшукові) дії в кримінальному судочинстві України: монографія. К.: ВД «Декор», 2015. 470 с.
6. Федосова О.В. Правові основи проведення негласних слідчих (розшукових) дій у кримінальному провадженні. Сучасне кримінальне провадження України: доктрина, нормативна регламентація та практика функціонування: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Одеса, 17 квітня 2015 р.) / відп. ред. Ю.П. Аленін. О.: НУ «Одеська юридична академія», 2015. С. 161–163.
7. Телійчук В.Г. Загальні тактичні положення розкриття розбійних нападів. Централь-ноукраїнський правничий часопис Кіровоградського юридичного інституту Харківського національного університету внутрішніх справ. 2010. Спецвипуск. С. 158–164.
8. Юхно О.О. Особливості використання інформаційних технологій під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій та їх процесуальне оформлення. Вісник Харківсько-го національного університету внутрішніх справ. 2016. № 2(73). С. 86–95.
9. Александренко О.В. Криміналістичні проблеми подолання протидії розслідуванню: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза». К., 2003. 183 с.
10. Карагодін В.Н. Преодоление противодействия предварительному расследованию. Свердловск: Изд-во Уральского ун-та, 1992. 247 с.
11. Цимбалюк В.М. Діяльність спеціальних підрозділів по боротьбі з організованою злочинністю по подоланню протидії з боку злочинних формувань: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 21.00.06 «Оперативно-розшукова діяльність». К., 1999. 16 с.
12. Подобний О.О. Нейтралізація протидії учасників організованих злочинних угруповань – складова оперативно-розшукового забезпечення кримінального провадження. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція». 2015. № 16. Т. 2. С. 90–92.
13. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI / Верховна Рада України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 26.04.2018).
14. Про затвердження Інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні: Наказ Генеральної прокуратури України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Адміністрації Державної прикордонної служби України, Міністерства фінансів України, Міністерства юстиції України від 16 листопада 2012 р. № 114/1042/516/1199/936/1687/5. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v0114900-12> (дата звернення: 26.04.2018).
15. Аверьянова Т.В., Белкин Р.С., Корухов Ю.Г., Россинская Е.Р. Технология прослушивания и записи телефонных переговоров. Криминалистика: учебник для вузов / под ред. Р.С. Белкина. М.: НОРМА – ИНФРА-М, 2010. С. 675–692.
16. Шепитько В.Ю. Теория криминалистической тактики: монография. Х.: Гриф, 2002. 307 с.
17. Подгорний С.Д. Організація обстеження житла чи іншого володіння особи шляхом таємного проникнення в них. Науковий вісник публічного та приватного права. 2016. Вип. 2. Т. 3. С. 302–305.
18. Горбачов О.В. Сучасний стан організації застосування заходів безпеки щодо осіб, які виконують спеціальне завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». 2016. Вип. 6-2. Т. 4. С. 180–182.

КАБАНЕЦЬ Л. В.,
старший викладач кафедри
кримінального права та кримінології
(Університет державної фіскальної
служби України)

УДК 343.432

ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА НЕЗАКОННЕ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ АБО ВИКРАДЕННЯ ЛЮДИНИ

У статті аналізується досвід зарубіжних країн щодо законодавчого закріплення кримінальної відповідальності за незаконне позбавлення волі або викрадення людини. На його основі виокремлено проблеми правового регулювання цього інституту в Україні та запропоновано напрями їх вирішення.

Ключові слова: незаконне позбавлення волі, викрадення, кримінальна відповідальність, злочин, досвід.

В статье анализируется опыт зарубежных стран по законодательному закреплению уголовной ответственности за незаконное лишение свободы или похищение человека. На его основе выделены проблемы правового регулирования этого института в Украине и предложены направления их решения.

Ключевые слова: незаконное лишение свободы, похищение, уголовная ответственность, преступление, опыт.

In article experiment of foreign countries on legislative fixing of criminal liability for illegal imprisonment or kidnapping is analyzed. On its basis problems of legal regulation of this institute in Ukraine are allocated and the directions of their solution are proposed.

Key words: illegal imprisonment, stealing, criminal liability, crime, experience.

Вступ. Конституція України передбачає захист прав і свобод кожного громадянина та проголошує, що людина, її життя, здоров'я, честь та гідність, недоторканість і безпека визначаються найвищою соціальною цінністю (ст. 3 Конституції) [2]. Порушення цієї статті проявляється у вчиненні тяжких та особливо тяжких злочинів корисливо-насильницького спрямування, передбачених кримінальним законодавством України. Забезпечення дотримання зазначених прав гарантується нормами Кримінального кодексу (далі – КК) України, які встановлюють відповідальність за посягання на свободу та недоторканність особи. Зокрема, кримінально-правовими засобами, передбаченими ст. 146 Кримінального кодексу України «Незаконне позбавлення волі або викрадення людини» [3].

Злочини, пов'язані з незаконним позбавленням волі або викраденням людини, досить поширені в усьому світі. Кожного року їх жертвами стають майже 15 тисяч осіб. Так, за даними Департаменту інформаційних технологій Міністерства внутрішніх справ (далі – МВС) України, 2005 р. за ст. 146 КК України зареєстровано 178 злочинів, з них розкрито – 147; 2006 р. – 233, з них розкрито – 200; 2007 р. – 256, з них розкрито – 197 злочинів; 2008 р. – 279, з них розкрито – 234; 2009 р. – 338, з них розкрито – 273; 2010 р. – 292, з них розкрито – 238; за 10 місяців 2011 р. – 222, з них розкрито – 185. За даними Генеральної Прокуратури України, 2013 р. зареєстровано 283 випадки незаконного позбавлення волі або викрадення людини, з них лише в 151 провадженні особам повідомлено про підозру у скоєнні кримі-

нального правопорушення. 2014 р. зареєстровано 302 випадки незаконного позбавлення волі або викрадення людини, 2015 р. – 293, 2016 р. – 311.

Отже, можемо стверджувати, що проблема незаконного позбавлення волі або викрадення людини є однією з головних у боротьбі зі злочинністю, а сьогоденне погіршення політичного становища, конфлікти на світовій арені створює сприятливі умови для поширення зазначеного виду злочинів, що додатково підтверджує актуальність зазначеної проблеми.

Постановка завдання. Метою статті є порівняльний аналіз кримінальної відповідальності за незаконне позбавлення волі або викрадення людини за законодавством України та закордонних країн, усунення прогалин чинного законодавства з даного питання.

Результати дослідження. Відповідно до диспозиції ч. 1 ст. 146 КК України, відповідальність настає за незаконне позбавлення волі або викрадення людини. Отже, відповідальність за самостійні види позбавлення свободи недиференційована [2].

Варто зазначити, що в законодавстві закордонних країн відповідальність за незаконне позбавлення свободи (у жодній з аналізованих країн Європейського Союзу (далі – ЄС) не встановлена відповідальність за позбавлення волі) регламентована так:

1. *Відповідальність за незаконне позбавлення свободи та викрадення людини настає за однією статтею кримінального кодексу.* Зокрема, за ч. 1 ст. 189 КК Республіки Польща настає відповідальність за позбавлення свободи людини, водночас не виокремлюється поняття «викрадення» людини [8].

У ч. 1 ст. 282 КК Королівства Нідерланди визначено відповідальність особи, яка умисно, незаконно позбавляє або продовжує позбавляти іншу особу її свободи. Суб'єктом цього злочину також визнається особа, яка умисно надає місце (сховище) для такого незаконного позбавлення свободи [6].

За ч. 1 ст. 283 КК Королівства Норвегія підлягає кримінальній відповідальності особа, яка незаконно позбавляє свободи іншу особу або причетна до цього [5].

Відповідно до ч. 1 ст. 261 КК Королівства Данія, підлягає відповідальності будь-яка особа, яка позбавляє свободи іншу особу [7].

Згідно із ч. 1 ст. 183 КК Швейцарської Конфедерації, настає відповідальність за незаконне захоплення особи або утримання її в умовах несвободи, або вчинене іншим чином незаконне позбавлення свободи, за викрадення особи з використанням насильства, погрози або обману [12].

За ст. 169 КК Республіки Сан-Марино, що має назву «Викрадення людини», відповідальність настає за обмеження свободи, ненадання свободи або позбавлення свободи [9].

У ст. 224–1 КК Республіки Франція відповідальність визначена за арешт, викрадення, затримання або незаконне позбавлення свободи, вчинене без дозволу органів влади за відсутності випадків, прямо передбачених законом [11].

2. *Відповідальність за незаконне позбавлення свободи та викрадення людини настає за різними статтями кримінального кодексу.*

Відповідно до ст. 2 гл. 4 КК Королівства Швеція, відповідальність настає за викрадення, утримання в неволі будь-кого або незаконне позбавлення свободи в інший спосіб. У ст. 1 цієї глави встановлено відповідальність за викрадення людини з метою викупу у випадках, коли особа захоплює та викрадає або позбавляє свободи дитину або будь-яку іншу особу з наміром завдати їй тілесних ушкоджень або шкоди здоров'ю, або примусити її працювати, або з метою вимагання. Отже, у КК Королівства Швеція диференційована відповідальність за незаконне позбавлення свободи та викрадення людини в різних статтях [13].

Деякі з аналізованих країн ЄС розмежовують відповідальність за незаконне позбавлення свободи та викрадення людини на рівні окремих статей (Королівство Швеція, Королівство Іспанія, Республіка Болгарія, Федеративна Республіка Німеччина (далі – ФРН)). В інших аналізованих країнах-членах ЄС відповідальність за незаконне позбавлення свободи та викрадення встановлена в одній статті. Зауважимо, що в законодавстві Швейцарської Конфедерації (ст. 183) та ФРН (ст. 234) у диспозиціях відповідних статей також встановлюється відповідальність за захоплення людини як альтернативне поняття до «викрадення».

Наприклад, у ст. 234 КК ФРН визначено відповідальність особи, яка шляхом насильства або обману захоплює іншу людини з метою поставлення такої особи в безпорадний стан. За цією статтею також наступає відповідальність за окремі форми торгівлі людьми, проте торгівля людьми не є предметом цього дослідження [10].

Законодавець ФРН розрізняє поняття «торгівля людьми» та «захоплення людини». В юридичній літературі щодо визначення поняття «викрадення» зазначається: «Викрадення людини передбачає сукупність послідовно вчинюваних дій: заволодіння людиною, вчиненого будь-яким способом; переміщення (віддалення) потерпілого з місця його перебування; подальше можливе тримання особи проти її волі та бажання. Причому тільки заволодіння людиною та переміщення її з місця перебування є обов'язковими ознаками об'єктивної сторони» [1, с. 7]. Отже, поняття «захоплення» людини в диспозиції ст. 146 КК України є складовою частиною поняття «викрадення» людини.

Також у ст. 234а КК ФРН як окремий склад злочину встановлено відповідальність за насильницьке вивезення особи за територію країни або перешкоджання повернення такої особи з-за кордону. Варто зазначити, що, наприклад, у рішенні Європейського суду з прав людини від 10 травня 2001 р. у справі «Кіпр проти Туреччини» цей міжнародний судовий орган встановив порушення ст. 1 Протоколу № 1 (захист права власності) до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, що триває й досі, у зв'язку з позбавленням греків-кіпріотів, що мають власність на півночі Кіпру, можливості доступу, управління, використання та володіння своїм майном, а також будь-якої компенсації за втручання в їхні права власності, а також можливості повернутися на відповідну спірну територію [4].

Отже, перешкоджання повернення на територію країни або ж на територію місця проживання є порушенням прав людини. Зазначимо, що в аспекті збройних конфліктів, наявності тимчасово окупованих територій, коли громадяни країни можуть як насильно вивозитися з території країни, так і незаконно утримуватися за її межами, що перешкоджає поверненню на територію проживання, такі дії можуть бути визнані окремим злочином проти свободи особи.

Висновки. Ми підтримуємо думки науковців і вважаємо, що, оскільки родовим об'єктом злочинів, аналогічних зазначеним у ст. 146 КК України, у всіх кримінальних кодексах проаналізованих закордонних країн є саме право на свободу людини, а не волю, доцільно в назві р. III Особливої частини КК України поняття «воля» замінити на поняття «свобода». Аналогічні зміни необхідно внести до диспозиції ст. 146 КК України.

Список використаних джерел:

1. Володіна О.О. Кримінальна відповідальність за викрадення людини (аналіз складу злочину): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2003. 22 с.
2. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР // Законодавство України: база даних. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 16.02.2018).
3. Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III // Законодавство України: база даних. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 12.01.2018).
4. Рішення Європейського суду з прав людини від 10 травня 2001 р. у справі «Кіпр проти Туреччини». URL: <http://www.eurocourt.in.ua/Article.asp?AIdx=381>.
5. Уголовное законодательство Норвегии. СПб.: Юридический центр «Пресс», 2003. 375 с.
6. Уголовный кодекс Голландии. СПб.: Юридический центр «Пресс», 2001. 510 с.
7. Уголовный кодекс Дании. СПб.: Юридический центр «Пресс», 2001. 230 с.
8. Уголовный кодекс Республики Польша. СПб.: Юридический центр «Пресс», 2001. 234 с.
9. Уголовный кодекс Республики Сан-Марино. СПб.: Юридический центр «Пресс», 2002. 253 с.

10. Уголовный кодекс Федеративной Республики Германия. СПб.: Юридический центр «Пресс», 2003. 524 с.
11. Уголовный кодекс Франции. СПб.: Юридический центр «Пресс», 2002. 650 с.
12. Уголовный кодекс Швейцарии. СПб.: Юридический центр «Пресс», 2002. 350 с.
13. Уголовный кодекс Швеции. СПб.: Юридический центр «Пресс», 2001. 320 с.

РУДЕНКО В. І.,

заступник начальника відділу нагляду за додержанням законів при виконанні кримінальних покарань та пробації (Управління нагляду за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, інших заходів примусового характеру у місцях несвободи Генеральної прокуратури України), аспірант кафедри кримінального права та кримінології (Класичний приватний університет)

УДК 343.8 (477)

**ПРО СТАН І ДЕЯКІ РЕЗУЛЬТАТИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ МОТИВІВ
ВЧИНЕННЯ ЗЛОЧИНІВ У СФЕРІ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ**

У статті здійснено аналіз стану наукових досліджень, пов'язаних зі з'ясуванням сутності та змісту мотивів вчинення злочинів персоналом установ виконання покарань, а також виведені основні періоди цього процесу, які охоплюють 1991–2017 рр., у контексті тих реформ, що здійснювалися у ці часові проміжки.

Ключові слова: дослідження, мотив, мотивація, злочинна поведінка, персонал, установа виконання покарань, суб'єкт злочину, злочин, детермінація.

В статье осуществлен анализ научных исследований, связанных с выяснением сущности и содержания мотивов совершения преступлений персоналом учреждений исполнения наказаний, а также выведены основные периоды этого процесса, которые охватывают 1991–2017 гг., в контексте тех реформ, которые проводились в эти временные промежутки.

Ключевые слова: исследования, мотив, мотивация, преступное поведение, персонал учреждений исполнения наказаний, субъект преступления, преступление, детерминация.

The article analyzes the state of scientific research related to the clarification of the essence and content of the motives of the crimes committed by the personnel of penitentiary institutions, as well as the main periods of this process, which covered 1991–2017, in the context of those reforms, carried out at these time intervals.

Key words: research, motive, motivation, criminal behavior, personnel of penitentiary institutions, subject of crime, crime, determination.

Вступ. Як показали результати аналізу наукової літератури, на доктринальному рівні мотиви вчинення злочинів персоналом ДКВС України досліджувалися у сучасній історії України (1991–2017 рр.) упродовж декількох періодів, кожен із яких мав свої особливості й обсяг змістовного відображення у працях учених означених проблем.

Перший період наукових розвідок припадає на 1991–1998 рр., коли органи й установи виконання покарань входили у систему МВС України. Проте, як у дисертаційних дослідженнях усіх наукових спеціальностей, так і в окремих статтях, тезах того періоду питання про мотиви вчинення злочинів персоналом установ виконання покарань прямо не ставилося.

Суттєво не змінилася ситуація з означеною проблематикою і в другий період (1999–2010 рр.), хоча кількість дотичних досліджень у цьому напрямі значно збільшилася.

Вперше зазначене питання було обрано в якості об'єкта та предмета окремої дисертаційної розробки у третій період наукових розвідок у сфері виконання покарань (2010–2016 рр.).

Результати напрацювань науковців у попередніх періодах знайшли своє логічне відображення у наукових дослідженнях у четвертий період реформ у сфері виконання покарань, який охоплює 2017 р. та триває досі.

У науці питанням мотивації та мотивів злочинної поведінки та її місця і ролі в механізмі вчинення злочинів активно займаються як кримінологи, так і інші фахівці в галузі людинознавства, зокрема учені кримінально-правового циклу, психологи та педагоги, а саме: Ю.В. Александров, Ю.В. Баулін, О.В. Беца, В.І. Борисов, І.Г. Богатирьов, В.В. Василевич, В.В. Голіна, Б.М. Головін, В.К. Гришук, О.М. Джужа, Т.А. Денисова, В.М. Дрьомін, В.І. Женунтій, А.П. Закалюк, О.Г. Колб, В.М. Конопельський, І.М. Копотун, В.І. Кривуша, В.О. Меркулова, В.М. Мисливий, А.В. Савченко, С.В. Стрельцов, М.О. Супрун, Г.О. Радов, В.М. Трубников, І.С. Яковець, О.Н. Ярмиш, Н.М. Ярмиш, які створили науково-методологічне підґрунтя з цієї проблематики.

Однак досі мотиви вчинення злочинів персоналом установ виконання покарань не розроблялися вченими як окремий предмет дослідження, що й зумовило вибір теми цієї статті та визначило її актуальність, теоретичне і практичне значення.

Постановка завдання. Необхідність здійснення аналізу стану наукових досліджень з означеної проблематики полягає у тому, що таким чином не тільки можна визначити зовнішні детермінанти, що впливали на формування злочинної мотивації та мотивів протиправної поведінки персоналу установ виконання покарань (тривалий час перебування ДКВС України у системі МВС України), але й встановити проблемні питання, які залишалися поза увагою науковців і практиків та знижували рівень запобіжної діяльності, що здійснювалася щодо цих суб'єктів злочинів.

Все це у підсумку зумовило вибір теми цієї наукової статті, а також її основне завдання – визначити негативні тенденції, що склалися у науці у зв'язку з недостатнім вивченням на кримінологічному рівні мотивів злочинної діяльності у сфері виконання покарань.

Результати дослідження. Перший період наукових розвідок припадає на 1991–1998 рр., коли органи й установи виконання покарань входили у систему МВС України. Незважаючи на те, що у структурі Головного управління виконання покарань МВС України функціонував Київський інститут внутрішніх справ, фахівці якого досліджували різноманітні аспекти кримінально-виконавчої діяльності, а також публікували свої наукові розробки у спеціальному бюлетені «Проблеми пенітенціарної теорії і практики», питаннями запобігання злочинам, що вчиняються персоналом органів та установ виконання покарань, займалися практичні працівники органів внутрішніх справ (кадрові апарати територіальних ОВС та УВС, зокрема інспекції по особовому складу, а також у цілому МВС України) та науковці переважно міліцейського профілю. Не залишилися осторонь цього процесу і співробітники інших наукових і навчальних закладів України.

Значне теоретико-методологічне підґрунтя розробки проблем запобігання злочинам, що вчиняються персоналом установ виконання покарань, створили науковці у галузі кримінального права.

Ю.В. Баулін дослідив кримінально-правові проблеми вчень про обставини, що викликають злочинність (суспільну небезпеку) діяння (1991 р.), у т. ч. ті, що пов'язані з діяльністю правоохоронних органів (затримання злочинця та крайню необхідність) [1], створивши таким чином відповідні прикладні засади правомірної поведінки зазначених осіб у відповідних ситуаціях, що чітко визначені в законі.

Як виявлено у ході цієї наукової розробки, суттєво не змінилася ситуація з означеною проблематикою і в другий період (1999–2010 рр.), хоча кількість досліджень у цьому напрямі значно збільшилася. На особливості зазначеного періоду вплинуло декілька обставин, а саме: 1) часткове виведення Державного департаменту України з питань виконання покарань з підпорядкування МВС України у квітні 1998 р.; затвердження Указом Президента України у липні 1998 р. Положення про ДД УПВП та надання самостійного статусу зазначеному відомству у системі центральних органів державної виконавчої влади у березні 1999 р.; 2) прийняття у липні 2003 р. замість Виправно-трудоного кодексу України Кримінально-виконавчого кодексу України; 3) прийняття у червні 2005 р. Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України»; 4) затвердження загальнодержавної Програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу та інших нормативно-правових актів у сфері виконання покарань. Все це зумовило необхідність наукового супроводу цих та інших правових джерел, а також активізацію наукових розробок у цьому сенсі.

Як показали результати нашого дослідження, у 1999–2010 рр. певні системоутворюючі ознаки змісту запобігання злочинам, що вчиняються персоналом установ виконання покарань, розробили також учені інших наукових спеціальностей.

Найбільш наближеною за метою, завданнями, предметом та об'єктом наукового пошуку у цей період стала дисертація О.А. Мартиненко, однак у цій роботі, як і в попередніх, опублікованих у 1991–2010 рр., персонал установ виконання покарань так і не став об'єктом дослідження [2].

Вперше зазначену проблему було обрано в якості об'єкта та предмета окремої дисертаційної розробки у третій період наукових розвідок у сфері виконання покарань (2010–2016 рр.). На їх зміст і всебічність вплинув ряд обставин, а саме:

1) часткове підпорядкування на підставі Указу Президента України від 09 грудня 2010 р. «Про оптимізацію центральних органів виконавчої влади в Україні» ДКВС України Міністру юстиції, який, замість координації діяльності новоствореної Державної пенітенціарної служби України як центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань, яким до цього був Державний департамент України з питань виконання покарань, створив відповідні підрозділи з повним підпорядкуванням органів та установ виконання покарань зазначеному відомству;

2) затвердження у квітні 2011 р. Положення про Державну пенітенціарну службу України, відповідно до якого єдиним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання покарань, залишалася ДПтС України. Паралельно у цьому ж напрямі діяли відповідні структурні підрозділи Міністерства юстиції України, створювалося своєрідне «двовладдя» у системі ДКВС України, яке вкрай негативно впливало на рівень оперативно-службової діяльності органів та установ виконання покарань і на зміст і спрямованість наукових досліджень у зазначеній сфері суспільних відносин;

3) передання у жовтні 2012 р. центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання покарань, від ДПтС України до Міністерства юстиції України на підставі Закону України «Про внесення змін і доповнень у деякі нормативно-правові акти з питань виконання кримінальних покарань», що також змінило векторність і змістовну спрямованість наукових розробок у зазначеній сфері суспільної діяльності;

4) ліквідацію у травні 2016 р. територіальних органів управління ДПтС України та створення замість них 5 міжтериторіальних управлінь Міністерства юстиції України на підставі відповідної постанови Кабінету Міністрів України, тобто фактичне підпорядкування ДКВС України зазначеному відомству – і це за умови, що дотепер діють нормативно-правові

акти, які не кореспондуються з цим рішенням, а саме: Положення про Державну пенітенціарну службу України (2011 р.); Закон України від 23 червня 2005 р. «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» і п. 14 ст. 92 Конституції України, відповідно до вимог якого виключно Законом регулюється діяльність органів та установ виконання покарань.

Все це, звичайно, не могло не відобразитися як на стані правопорядку в ДКВС України, особливо на стані службової дисципліни персоналу органів та установ виконання покарань (кількість злочинів у 2016 р. зросла порівняно з 2010 р. на 50%), а також вплинуло (деякою мірою позитивно) на рівень і змістовність наукових розробок, пов'язаних із запобіганням злочинам, які вчиняються персоналом ДКВС України.

Результати напрацювань науковців у попередніх періодах (1991–2016 рр.) знайшли своє логічне відображення у наукових дослідженнях у четвертий період реформ у сфері виконання покарань, який охоплює 2017 р. і триває досі. Йдеться про дисертаційні дослідження В.В. Лопохи «Запобігання злочинам, що вчиняються персоналом виправних колоній України», у якому здійснено аналіз злочинів, що мали місце у 2005–2014 рр. (підрозділ 2.2.), визначені основні детермінанти, що сприяли їх вчиненню (підрозділ 2.3.) та розроблені головні напрями удосконалення змісту запобігання цим злочинам (розділ 3) [3].

Серед інших наукових напрацювань, які здійснювалися у 2016–2017 рр., особливе місце займають роботи Я.О. Ліховіцького, який систематично займається розробкою питань, пов'язаних із запобіганням злочинам, що вчиняються персоналом ДКВС України. Однак і в цих наукових публікаціях автор недостатньо дослідив зміст мотивів вчинення злочинів персоналом установ виконання покарань, розглянувши це питання лише у контексті детермінант, що сприяють цьому явищу [4; 5].

Деякі змістовні елементи мотивів і мотивацій злочинної поведінки персоналу установ виконання покарань визначені також у колективній монографії «Запобігання злочинам, що вчиняються персоналом Державної кримінально-виконавчої служби в Україні у сфері виконання покарань» (2017 р.) (загальна редакція доктора юридичних наук, професора, члена-кореспондента НАПрН України В.В. Коваленка) (підрозділ 2.2.) [6].

Висновок. Таким чином, виходячи з проведеного аналізу стану дослідження проблем, що стосуються мотивів вчинення злочинів персоналом установ виконання покарань, варто констатувати, що у всі визначені у цій роботі чотири періоди реформ у сфері виконання покарань (1991–1998 рр.; 1999–2010 рр.; 2011–2016 рр.; 2017 р. – донині) зазначена проблематика ні як об'єкт, ні як предмет дисертацій не розглядалася, що й стало вирішальним у виборі теми цієї статті.

Список використаних джерел:

1. Баулин Ю.В. Уголовно-правовые проблемы учения об обстоятельствах, исключающих преступность (общественную опасность и противоправность) деяния: автореф. дис. ... док. юрид. наук: 12.00.08. Харьков: Юридическая академия им. Ф.Э. Дзержинского, 1991. 41 с.
2. Мартиненко О.А. Детерминация и предупреждение преступности среди персонала органов внутренних дел Украины: монография. Харьков: Изд-во ХНУВС, 2005. 496 с.
3. Лопоха В.В. Запобігання злочинам, що вчиняються персоналом виправних колоній України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ: Академія адвокатури України, 2016. 18 с.
4. Ліховіцький Я.О. Персонал органів та установ виконання покарань як суб'єкт виконання покарань в Україні: монографія. Луцьк: ПП Іванюк В.П., 2017. 556 с.
5. Ліховіцький Я.О. Злочини, що вчиняються персоналом Державної кримінально-виконавчої служби України: Кримінологічна характеристика та запобігання: монографія. Луцьк: ПП Іванюк В.П., 2017. 584 с.
6. Запобігання злочинам, що вчиняються персоналом Державної кримінально-виконавчої служби в Україні у сфері виконання покарань: монографія / за заг. ред. В.В. Коваленка. Луцьк: ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2017. 526 с.

САМОЙЛОВА О. М.,

здобувач сектора дослідження проблем
запобігання злочинності
(Науково-дослідний інститут
вивчення проблем злочинності
імені академіка В. В. Сташиса
Національної академії
правових наук України)

УДК 343.9

НАПРЯМИ ТА ЗМІСТ ЗАГАЛЬНОСОЦІАЛЬНОГО ЗАПОБІГАННЯ УМИСНИМ ВБИВСТВАМ ТА УМИСНИМ ТЯЖКИМ ТІЛЕСНИМ УШКОДЖЕННЯМ, ВЧИНЕНИМ ОСОБАМИ ПОХИЛОГО ВІКУ

У статті розкривається зміст запропонованих напрямів загальносоціального запобігання умисним вбивствам та умисним тяжким тілесним ушкодженням, вчиненим особами похилого віку.

Ключові слова: геронтологічна злочинність, умисні вбивства, умисні тяжкі тілесні ушкодження, похилий вік, загальносоціальне запобігання.

В статье раскрывается содержание предложенных направлений общесоциального предупреждения умышленных убийств и умышленных тяжких телесных повреждений, совершенных лицами пожилого возраста.

Ключевые слова: геронтологическая преступность, умышленные убийства, умышленные тяжкие телесные повреждения, пожилой возраст, общесоциальное предупреждение.

The article reveals the content of the proposed directions of general social prevention of premeditated murders and intentional serious injuries committed by elderly people.

Key words: gerontological crime, premeditated murders, intentional grievous bodily harms, old age, general social warning.

Вступ. У зв'язку зі збільшенням абсолютної та відносної кількості людей похилого віку в загальній структурі населення України відбувається активізація діяльності останніх практично в усіх сферах життя. Протиправна поведінка не є винятком.

Проблема злочинності осіб похилого віку стає все більш актуальною. Останні роки досить стійким залишається рівень найбільш небезпечних злочинів, а саме умисних вбивств та умисних тяжких тілесних ушкоджень, вчинених особами похилого віку. Між тим, питання запобігання цим злочинним проявам в Україні ще не було предметом спеціальної уваги кримінологів і висвітлювалося у наукових працях лише фрагментарно.

Серед вітчизняних і зарубіжних вчених, які свого часу займалися питаннями геронтологічної злочинності, можна відзначити: А.В. Андрушка, Ю.М. Антоняна, О.В. Барсукову, М.В. Войтіна, Т.М. Волкову, В.В. Голіну, А.І. Долгову, М.Ф. Заменгофа, В.А. Кулакову, Р.І. Михеева, М.А. Неклюдова, В.П. Петкова, Е.Ф. Побегайла, Ю.Є. Пудовочкіна, П.В. Разумова, Ю.О. Репецьку, В.В. Тирського та ін. Наукові розробки цих дослідників здебільшого стосувалися лише окремих аспектів геронтологічної злочинності або вивчення вказаної злочинності в цілому, включаючи злочини проти осіб похилого віку.

Постановка завдання. Метою статті є розкриття змісту перспективних напрямів загальносоціального запобігання умисним вбивствам та умисним тяжким тілесним ушкодженням, вчиненим особами похилого віку.

Результати дослідження. Оскільки злочинність є соціальним явищем, провідне місце в її запобіганні повинні займати саме загальносоціальні заходи. Ці заходи мають багатофункціональний, довготривалий характер і спрямовані на вдосконалення суспільних відносин і різноманітних сфер життєдіяльності [1, с. 91].

Загальносоціальні заходи запобігання умисним вбивствам та умисним тяжким тілесним ушкодженням, вчиненим особами похилого віку, за своїм характером є достатньо різноманітними. До них належать правові, соціально-економічні, культурно-виховні, медичні та інші заходи, метою яких є усунення або нейтралізація кризових явищ і процесів у суспільстві в цілому. Водночас за допомогою цих заходів вкрай важливо змінити негативні стереотипи в суспільстві щодо пенсіонерів, повернути втрачену повагу, шанобливе ставлення, надати можливості якомога довше залишатися повноцінними членами суспільства.

Правові заходи загальносоціального запобігання аналізованим злочинам полягають в удосконаленні законодавчої бази у напрямі підвищення соціального становища пенсіонерів, забезпечення та розширення їх прав і гарантій у різних сферах життєдіяльності, нівелювання дискримінації за віковим критерієм тощо.

Концептуальні погляди щодо місця та ролі похилих людей у суспільстві закріплено в низці міжнародних документів. Так, Генеральною Асамблеєю ООН у 1991 р. було проголошено Принципи ООН щодо людей похилого віку, які, за можливістю, рекомендовано включити в національні програми та плани зі старіння. Ці принципи зібрано в п'ять груп: 1) «незалежність» – група принципів, що передбачає доступ літніх людей до основних благ і медичного обслуговування; можливість працювати або займатися іншими видами діяльності, що приносять дохід; брати участь у визначенні строків і форм припинення трудової діяльності; участь у відповідних програмах освіти та професійної підготовки; життя в безпечних і гідних умовах; проживання вдома доти, поки це є можливим; 2) «участь» – відображають питання активного залучення похилих осіб до суспільного життя; участь у розробці та здійсненні політики, що безпосередньо стосується їх добробуту; 3) «догляд» – стосуються проблем забезпечення догляду та захисту з боку сім'ї, громади; доступу до соціальних і правових послуг; можливості користування основними правами та свободами, перебуваючи у будь-якому закладі, що забезпечує догляд або лікування, включаючи повагу їх гідності, потреб та особистого життя; 4) «реалізація внутрішнього потенціалу» – передбачають доступ до суспільних цінностей у галузі освіти, культури та відпочинку; 5) «гідність» – торкаються питань справедливого поводження незалежно від віку, статі, расової або етнічної належності, інвалідності або іншого статусу [2].

Крім цього, стандарти в сфері захисту прав похилих осіб встановлюються Загальною декларацією прав людини (1948 р.), Європейською соціальною хартією (1961 р., переглянуто в 1996 р.), Міжнародним пактом про економічні, соціальні і культурні права (1966 р.), Рекомендаціями МОТ щодо похилих працівників (1980 р.), Міжнародним Планом дій у сфері старіння (1982 р.), Мадридським міжнародним планом дій із питань старіння (2002 р.) тощо.

В Україні право громадян на соціальний захист у старості закріплює Основний Закон держави – Конституція. Також відзначимо, що сьогодні в нашій країні діє низка законодавчих актів, спрямованих на підтримку осіб похилого віку, посилення їх соціального захисту, до яких, зокрема, належать такі закони: «Про пенсійне забезпечення», «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні», «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», «Про соціальний захист дітей війни», «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», «Про соціальні послуги» тощо.

Урядом затверджено заходи щодо реалізації Стратегії подолання бідності, у якій першочерговими завданнями світової спільноти визнаються: розв'язання проблем подолання бідності та зменшення нерівності, підвищення рівня життя та забезпечення доступу до базових послуг для всіх верств населення, розвиток соціальної інфраструктури та розширен-

ня можливостей для самореалізації в безпечному середовищі. У Стратегії зазначається про високий рівень бідності осіб пенсійного віку, що складає 21,7%. Підкреслюється, що значна частина пенсіонерів перебуває поза межами суспільної інтеграції, тому актуальними є питання підвищення рівня залучення їх до всіх сфер суспільного життя, створення умов для задоволення особливих потреб літніх людей, пристосування до їх потреб побутових умов, робочих місць, транспорту, місць дозвілля; запровадження єдиних принципів нарахування пенсій і дієвих механізмів зменшення диспропорцій у розмірах пенсій, призначених у різні роки тощо [3].

Вважається, що сьогодні в Україні створені необхідні законодавчі засади для успішної реалізації державної політики в сфері соціального та правового захисту осіб похилого віку. Подальше вдосконалення цих засад, усунення декларативності окремих норм і положень стануть запорукою ефективного розвитку країни у цьому напрямі.

Соціально-економічні заходи. Вбачається, що першочерговими соціально-економічними заходами загальносоціального запобігання умисним вбивствам та умисним тяжким тілесним ушкодженням, вчиненим особами похилого віку, є підвищення рівня пенсійного забезпечення та подолання бідності серед цієї категорії осіб.

Зазначимо, що станом на 01 липня 2018 р. максимальний розмір пенсії в Україні склав 14 350 грн, а мінімальний – 1 435 грн. За даними Пенсійного фонду, переважна кількість українських пенсіонерів отримують сьогодні суми від 1,5 до 2 тис. грн. Водночас зазначимо, що бідністю за стандартами ООН вважається отримання менше 5 доларів на день. Середня пенсія сьогодні дорівнює приблизно 2,30 долара [4]. Звичайно, що для здійснення оплати комунальних послуг, повноцінного харчування, отримання кваліфікованої медичної допомоги, придбання елементарних ліків ця сума є вкрай недостатньою. Як бачимо, чимала частина пенсіонерів поставлена в жорсткі умови виживання, особливо це стосується самотніх осіб, які розраховують виключно на допомогу держави.

Існуюче матеріальне становище, а також кричуще майнове розшарування населення викликають невдоволення в суспільстві, збільшують емоційну напругу, сприяють накопиченню агресії та підвищенню конфліктності. Таким чином, нагальним для нашої країни є подальше вдосконалення системи пенсійного забезпечення в напрямі запровадження справедливого розподілу коштів, зміни алгоритму індексації пенсій, збільшення мінімального розміру пенсійних виплат та обмеження розміру максимальних, розроблення механізму призначення пенсій за єдиними нормами, створення умов для щонайшвидшого впровадження накопичувальної системи пенсійного страхування, а також сприяння розвитку в Україні недержавного пенсійного страхування.

Важливим вбачається розвиток мережі закладів та установ, що здійснюють соціальне обслуговування осіб похилого віку, а також підвищення рівня та якості таких послуг шляхом залучення і заохочення фахівців із відповідною професійною підготовкою. Перш за все йдеться про територіальні центри соціального обслуговування пенсіонерів, які на платній і безоплатній основах надають громадянам похилого віку різні види соціально-побутових та медичних послуг, і будинки-інтернати (геріатричні пансіонати), призначені для постійного проживання тих осіб, які потребують стороннього догляду.

На наш погляд, виключно сприятливим стане стимулювання та підтримання волонтерського руху. Особливо така потреба існує в сільській місцевості, де відзначається недостатня кількість, а то й взагалі відсутність кадрових соціальних робітників.

Суттєву допомогу можуть надати і благодійні організації. Цікавим є приклад Всеукраїнської благодійної організації «Турбота про літніх в Україні». Організація побудована на принципах взаємодопомоги людей похилого віку, що діють на волонтерських засадах. Метою діяльності останньої є захист прав та інтересів людей похилого віку, покращення їх якості життя та ресоціалізація шляхом залучення літніх громадян до активної життєвої позиції та допомоги своїм одноліткам. Волонтери надають практичну допомогу одноліткам на дому, створюють консультативні пункти для надання необхідної інформації, захищають права й інтереси людей похилого віку шляхом адвокації, надають підтримку літнім людям,

які потерпають від дискримінації. Крім цього, волонтери організації слідкують за 48 медичними центрами у 9 містах з метою перевірки, чи надаються літнім людям достатні послуги лікування і чи відсутня дискримінація за віком, щомісячно відслідковують ціни у місцевих аптеках та інформують літніх людей про ціни на більшість популярних ліків. Ця інформація поширюється по телебаченню та радіо, через листівки тощо [5].

На жаль, приватні форми підтримки та допомоги в нашій країні розвинені дуже слабо. Така діяльність обов'язково повинна бути підтримана державою. Державна політика має здійснюватися у напрямі формування суспільної культури доброчинності, сприяння розвитку благодійності, заохочування діяльності благодійних організації й окремих громадян, які їх підтримують.

Заслугує на увагу й питання стосовно дискримінації осіб похилого віку на ринку праці. Чимала кількість пенсіонерів мають сили та бажання продовжувати працювати. В умовах збільшення кількості населення похилого віку необхідно актуалізувати проблему забезпечення рівних прав у професійній сфері для всіх вікових категорій громадян, відстоювати право літніх людей на трудову активність і сприяти можливостям їхньої зайнятості. Проведення пенсійної реформи повинно зводитися не лише до подовження періоду роботи до виходу на пенсію, а й до полегшення умов праці, надання можливості особам похилого віку перекваліфікації або зміни професії, щоб вони змогли працювати довше без шкоди для свого здоров'я.

Крім цього, позитивний ефект матиме поширення практики залучення осіб похилого віку до роботи благодійних організацій, що активно практикується, наприклад, у Сполучених Штатах Америки, де волонтерами працюють понад 26% дорослого населення. Завдяки участі у волонтерській роботі літні люди можуть знайти нове коло спілкування, що за інших обставин може виявитися неможливим. Також є багато фактів, які підтверджують, що дружнє спілкування з оточуючими робить процес старіння безболісним і більш комфортним [6]. Таке залучення може відбуватися через програми допомоги, що фінансуються державними, громадськими організаціями та ін. Серед основних цілей зазначених програм важливо виокремити надання похилим особам можливості принести користь іншим людям, відчуті себе потрібними суспільству, підняти свою самооцінку. Діяльність зазначених осіб може полягати в спілкуванні з дітьми, що мешкають у домах для дітей із вадами розумового і фізичного розвитку, психічними розладами та потребують особливої уваги, турботи та догляду; в здійсненні необхідних послуг для інших пенсіонерів, інвалідів, підтриманні з ними постійних контактів, проведенні бесід, прогулянок; допомозі бездоглядним тваринам, зоопаркам; благоустрої прибудинкової території тощо.

Похилим особам, що стають добровольцями, доречно було б вручати невеликі винагороди або надавати безкоштовні медичні послуги, частково оплачувати житлово-комунальні послуги.

Перелічені соціально-економічні заходи, за умови їх подальшого вдосконалення та реалізації, зможуть надати істотну підтримку особам похилого віку та, безумовно, сприятимуть зменшенню соціальної напруги та суперечностей у суспільстві.

Значущим напрямом загальносоціального запобігання умисним вбивствам та умисним тяжким тілесним ушкодженням, учиненим особами похилого віку, є здійснення культурно-виховних заходів. Ці заходи спрямовані на оздоровлення морально-психологічного клімату в суспільстві, формування поваги до старості, подолання проявів ейджизму тощо.

В умовах стрімкого розвитку технічного прогресу посилюється розрив між молоддю й особами похилого віку. Здатність молоді до швидких змін стає все більш помітною на фоні консервативності літніх людей. У зв'язку з цим все сильніше відчуваються прояви вікової дискримінації в різних сферах життя. Одним зі способів вирішення проблеми старшого покоління могло б стати запозичення європейської моделі успішної старості й адаптація її до соціальних умов України. Втім, слід визнати, що сьогодні в нашій державі відповідні умови для реалізації такої моделі відсутні.

Наразі намагатися змінити суспільну думку щодо соціально-непотрібної моделі старості все ж таки необхідно. Важливими видаються заходи щодо формування пошани до ста-

рості, розвитку почуттів вдячності, турботи, чуйності, доброзичливості до літніх людей, виховання уважного ставлення до них в сім'ї, суспільстві, здійснення пропаганди сімейних цінностей. Значний потенціал у справі формування позитивного уявлення про старість належить засобам масової інформації, кіно, художній літературі, які здійснюють чималий вплив на формування суспільної думки. У першу чергу йдеться про соціальну рекламу, що володіє потужним впливом на людину. Її слід розміщувати не лише на радіо, телебаченні, а й у мережі Інтернет, друкованих виданнях, транспорті, на білбордах тощо. Проведення таких рекламних акцій, безумовно, приверне увагу широких верств населення до проблем осіб похилого віку та поступово сприятиме зміні ставлення до них, подоланню відчуження між поколіннями та підвищенню ролі зазначених осіб у суспільстві.

Нерідко головним надбанням літніх людей після виходу на пенсію стає вільний час, і для багатьох із них актуальною стає проблема його заповнення. Чимало осіб починає проводити його за розпиванням спиртного, ступаючи на шлях зловживання алкоголем. Поведінка таких осіб, як відомо, характеризується підвищеною агресивністю та нерідко може мати кримінальне забарвлення. Щоб не допустити цього, вважаємо вкрай важливим здійснення заходів щодо підтримання культурно-дозвільної активності осіб похилого віку, надання їм можливості для продовження повноцінного життя.

Із цією метою необхідно розвивати соціально-культурні проекти, заклади дозвілля, клуби, спрямовані на забезпечення ефективного дозвілля літнім людям, активізацію їх пізнавальної та творчої діяльності, розширення кола спілкування, пробудження нових захоплень, задоволення різноманітних духовних потреб.

Неабияка роль у такій діяльності належить клубам для громадян похилого віку, що об'єднують осіб залежно від їх уподобань (наприклад, фізкультурно-оздоровчі, комп'ютерні, клуби любителів літератури, співу, мистецтва, клуби віруючих людей тощо).

Унікальним в Україні є багатофункціональний хаб для пенсіонерів кіно-сад «Життєлюб», який об'єднує в собі все, що необхідно літнім людям для активного і змістовного дозвілля в компанії однодумців: кінотеатр, танцмайданчик, спортивний майданчик для занять гімнастикою, йогою, майданчик для настільних ігор, арт-простір, де проводяться концерти, зустрічі, семінари, майстер-класи. Всі ці послуги є абсолютно безкоштовними для всіх пенсіонерів [7].

Необхідно прагнути до збагачення та розповсюдження видів такої діяльності, обов'язково враховуючи інтереси людей старшого покоління.

На особливу увагу заслуговують «Університети третього віку», що почали з'являтися в Україні протягом останніх років. Це інноваційний проект, метою якого є впровадження та практична реалізація принципу навчання впродовж усього життя. Надання цієї соціально-педагогічної послуги має забезпечити: 1) створення умов і сприяння всебічному розвитку людей похилого віку; 2) реінтеграцію їх в активне життя суспільства; 3) надання допомоги в адаптації до сучасних умов життя шляхом оволодіння новими знаннями, зокрема щодо: процесу старіння та його особливостей; сучасних методів збереження здоров'я; набуття навичок самопомоги; формування принципів здорового способу життя; основ законодавства стосовно людей похилого віку та його застосування на практиці; формування та розвитку навичок використання новітніх технологій, насамперед інформаційних і комунікаційних; потенціалу та можливостей волонтерської роботи; 4) підвищення якості життя літніх осіб завдяки забезпеченню доступу до сучасних технологій та адаптації до технологічних перетворень; 5) можливість для розширення кола спілкування й обміну досвідом [8].

Навчання в Університеті є безкоштовним, а отже, цілком доступним для всіх бажаючих. Для тих осіб, які за різних причин не в змозі відвідувати заняття, пропонується дистанційна форма навчання, що може здійснюватися, наприклад, за допомогою відеороликів, вебінарів тощо.

Не викликає сумніву, що участь у подібних проектах і програмах чинить виключно позитивний вплив на самовідчуття похилої людини, а тому на таку діяльність обов'язково повинна звертатися увага як із боку держави, так і громадських, благодійних організацій.

Розвиток наведених послуг має важливе значення ще й тому, що вченими підтверджено зв'язок між соціальною, культурною, творчою активністю осіб літнього віку та розвитком психічних захворювань. Так, ризик психічних хвороб у осіб, які захоплюються різноманітними видами дозвільної діяльності, виявляється вдвічі меншим порівняно з тими, хто уникає цього [9, с. 215].

Медичні заходи. Серед основних проблем осіб похилого віку слід виділити проблеми, пов'язані з погіршенням їх здоров'я. Зазначимо, що з віком збільшується кількість хронічних захворювань, а отже, зростає потреба осіб у спеціалізованій лікарській допомозі.

У геронтологічній літературі неодноразово відзначалося, що переплетіння соматичних, психогенних, психологічних проблем літніх людей є настільки складним, що часто навіть за найбільшого бажання без достатніх знань і спеціальної підготовки неможливо встановити, що визначає стан похилої людини – соматичне або психічне захворювання [10, с. 205]. Вочевидь, комплексний характер патологічних станів, особливості реабілітаційної терапії стосовно осіб похилого віку потребують специфічного підходу. У зв'язку з цим вважаємо доцільним подальший розвиток в Україні геріатричних госпіталів, а також повсюдне поширення практики функціонування спеціалізованих геріатричних кабінетів, центрів вікової патології, відділень при лікарнях і реабілітаційних центрах.

Значна увага повинна приділятися забезпеченню щорічних обов'язкових медичних обстежень із охопленням осіб, які мешкають у сільській місцевості. Для обслуговування останніх має бути організовано достатню кількість виїзних спеціалізованих діагностичних і консультативних бригад.

Надзвичайно актуальними для нашої держави є заходи з протидії алкоголізму. Результати проведеного нами дослідження показали, що близько 70% осіб похилого віку вчинили злочин у стані алкогольного сп'яніння, причому близько половини з них систематично вживали алкогольні напої, а чимала частка – страждала на хронічний алкоголізм.

Зазначається, що в Україні близько 1/5 усіх пенсіонерів зловживають алкоголем. Незважаючи на зростаючі соматичні патології, зниження доходів у зв'язку з виходом на пенсію, у похилому віці в осіб збільшується ризик зловживання алкоголем. Такі, пов'язані з літнім віком стреси, труднощі зі збереженням своєї зайнятості або влаштуванням на нову роботу, втрата близьких, вдівство, самотність тощо часто стають приводом до збільшення вживання алкоголю. Віковий соціальний дискомфорт нерідко долається за допомогою алкоголю. Є дані, що майже половина всіх випадків алкогольної залежності у віці понад 65 років пов'язана з початком зловживання алкоголем лише після 60 років. Зникнення у зв'язку з виходом на пенсію цілої низки стримуючих соціальних чинників, таких як необхідність виходити на роботу в тверезому стані, рано прокидатися тощо, сприяє швидкому формуванню у похилих осіб систематичного зловживання алкоголем, на відміну від працюючої частини населення, у якій більш поширене т. зв. «пияцтво кінця тижня» [11, с. 8–9].

Прогресуюча алкоголізація населення вкрай негативно позначається на соціально-психологічній атмосфері в суспільстві, правопорядку в державі, економіці, політиці, що вимагає адекватних та ефективних заходів протидії цьому явищу. Стрижнем антиалкогольної політики повинен стати комплекс заходів соціального, правового, криминологічного, медичного, політичного, економічного, екологічного, організаційного та міжнародного характеру [12, с. 348–350].

Що стосується похилих осіб, то лікування від алкоголізму в інволюційному віці уявляється достатньо складним завданням. Це пов'язано з тим, що причинами зловживання спиртним нерідко стає т. зв. стареча депресія, викликана відсутністю життєвих орієнтирів, поганими умовами життя, самотністю та ін. Медикаментозне лікування надасть лише тимчасовий ефект. Лікування такого алкоголізму неодмінно повинно бути пов'язане з поверненням у життя людини цілі, докорінною зміною способу життя тощо. Досягнути цього в такому віці вкрай важко. Це потребує комплексних зусиль фахівців багатьох спеціальностей, а саме медиків, психологів, психіатрів, геронтологів, залучення працівників соціальної сфери. Зрозуміло, що такі реабілітаційні проекти є занадто дорогими та, зважаючи на сучасну соціально-економічну ситуацію в країні, взагалі утопічними.

На наш погляд, першочергова увага повинна приділятися зміні існуючої та формуванню нової культури вживання алкогольних напоїв. Сьогодні для українського суспільства характерними є непомірність і низька культура вживання саме міцного алкоголю. Отже, необхідними видаються заходи щодо переорієнтації населення на споживання безалкогольних і слабоалкогольних виробів. Не менш важливе значення має проведення широкої пропаганди здорового способу життя, створення відповідних умов для його ведення, сприяння вихованню відповідального ставлення людини до власного здоров'я та ін.

Ще однією проблемою, на яку ми хотіли б звернути увагу, є недостатність або взагалі відсутність у більшості осіб похилого віку обізнаності з приводу функціонування клубів, університетів, благодійних, громадських, правозахисних організацій, різноманітних дозвільних, медичних, соціальних закладів і послуг. З метою підвищення рівня грамотності літніх людей стосовно своїх прав і можливостей пропонується активізувати здійснення заходів з організації та проведення серед цих осіб *інформаційно-роз'яснювальної роботи*. Остання може виконуватися шляхом широкого розповсюдження соціальних газет, журналів, буклетів для пенсіонерів, створення циклу постійних радіо- та телепередач, присвячених висвітленню важливих для них питань і доведенню до відома необхідної інформації, запровадження рубрик у друкованих виданнях, що є найбільш популярними серед цієї верстви населення. Відповідну діяльність слід проводити й у мережі Інтернет, оскільки щороку зростає кількість користувачів похилого віку.

Позитивною практикою в цьому напрямі є створення веб-сайту Геронтологічним інформаційно-консультативним центром Інституту геронтології Національної Академії медичних наук України. Основним завданням цього сайту є забезпечення населення інформацією про шляхи та джерела вирішення медико-соціальних, побутових та інших проблем людей літнього віку, навчання населення та волонтерів принципам забезпечення активного довголіття й основам само- і взаємодопомоги. Сайт дає можливість спілкування людям літнього віку, сприяє їх активній участі у житті громади та поглибленню взаємодії профільних державних і недержавних організацій. Також на сайті розміщено різні поради для осіб похилого віку, членів їх сімей і налагоджений зворотній зв'язок [13].

Крім цього, у територіальних центрах соціального обслуговування пенсіонерів, клубах, будинках-інтернатах для похилих осіб доцільно проводити лекції, організувати зустрічі із представниками Пенсійного фонду, юристами з метою надання консультацій, роз'яснень і правової допомоги літнім людям.

Здійснення перелічених інформаційно-роз'яснювальних заходів сприятиме підвищенню рівня правової культури старшого покоління, широкому залученню їх до активного культурно-дозвільного життя, задоволенню соціальних і духовних потреб, позитивному та корисному заповненню вільного часу.

Висновки. Реалізація запропонованого комплексу загальносоціальних заходів запобігання умисним вбивствам та умисним тяжким тілесним ушкодженням, вчиненим особами похилого віку, суттєво посилить соціально-правовий захист літніх людей, підвищить їх добробут, суспільну значущість і дозволить зменшити напругу, незадоволення серед громадян вказаної вікової категорії.

Список використаних джерел:

1. Аракелян С.В. Семейно-бытовые убийства: монография / под. ред. Ю.М. Антоняна. Ереван: ЕГУ, 2009. 160 с.
2. Принципы Организации Объединенных Наций в отношении пожилых людей. URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/oldprinc.shtml.
3. Про схвалення Стратегії подолання бідності : розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 березня 2016 р. № 161-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/24889808>.
4. Як зросли пенсії цього року. URL: <https://ukr.segodnya.ua/economics/enews/kak-vyrosli-pensii-v-etom-godu-sravni-svoi-vyplaty-so-srednimi-pokazatelyami-1148469.html>.
5. Благодійний фонд «Турбота про літніх в Україні». URL: http://www.tlu.org.ua/?page_id=179.

6. Волонтерство продлеват жизнь. URL: <https://inosmi.ru/world/20130615/210069333.html>.
7. Кіно-сад «Життєлюб». URL: <https://www.happyold.com.ua/project/kinosad-zhiznelyub>.
8. Методичні рекомендації щодо організації соціально-педагогічної послуги «Університет третього віку» у територіальному центрі соціального обслуговування (надання соціальних послуг): Наказ Міністерства соціальної політики України від 25 серпня 2011 р. № 326. URL: <http://document.ua/pro-vprovadzhenja-socialno-pedagogichnoyi-poslugi-universit-doc72450.html>.
9. Петрова І.В. Дозвілля в зарубіжних країнах: підручник. Київ: Кондор, 2005. 408 с.
10. Яцемирская Р.С., Беленькая И.Г. Социальная геронтология: учеб. пособ. Москва: ВЛАДОС, 1999. С. 224.
11. Огурцов П.П. Алкоголь и старость. Научно-реферативный сборник ВИНТИ РАН «Новости науки и техники». 1999. № 1. С. 3–13.
12. Назаренко Д.О. Кримінологічний аналіз та протидія фоновим для злочинності явищам: монографія. Харків: Діса плюс, 2013. 524 с.
13. Геронтологічний інформаційно-консультативний центр Інституту Геронтології НАМН України. URL: <http://gicc.org.ua/>.

СОКОЛ В. М.,
здобувач кафедри кримінального права
та кримінології
(Університет державної фіскальної
служби України)

УДК 343.791

КРИМІНАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗЛОЧИНІВ У СФЕРІ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті аналізується законодавче закріплення злочинів у сфері підприємництва. На основі думок науковців пропонується власний підхід, згідно з яким у Кримінальному кодексі України потрібно виокремити розділ «Злочини у сфері підприємництва».

Ключові слова: злочини, підприємництво, господарська діяльність, кримінальна характеристика, економіка.

В статье анализируется законодательное закрепление преступлений в сфере предпринимательства. На основе мнений ученых предлагается собственный подход, согласно которому в Уголовном кодексе Украины нужно выделить раздел «Преступления в сфере предпринимательства».

Ключевые слова: преступления, предпринимательство, хозяйственная деятельность, уголовная характеристика, экономика.

In article legislative fixing of crimes in the sphere of business is analyzed. On the basis of opinions of scientists own approach according to which it is necessary to select the section in the Criminal code of Ukraine of “Crime in the sphere of business” is offered.

Key words: crimes, business, economic activity, criminal characteristic, economy.

Вступ. Підприємницька діяльність покликана забезпечити нагальні потреби громадян, як це робиться у розвинутих країнах. Однак кризовий стан економіки України та зумовлені ним негативні соціальні явища ускладнили криміногенну ситуацію і негативно вплинули на розвиток підприємницької діяльності. Цьому сприяли і непослідовність у проведенні економічних реформ і їх недостатнє правове забезпечення.

У сфері підприємництва сформувалися і продовжують наростати негативні тенденції, які гальмують економічний розвиток України, підривають принцип соціальної справедливості. Набули значного поширення протиправні діяння, які виходять за межі держави і набувають міжнародного характеру. Шляхом розкрадання сировини, матеріалів, обладнання та вивозу їх за кордон державі завдаються величезні матеріальні збитки, створюються сприятливі умови для надання й одержання неправомірної вигоди, приховування прибутків від оподаткування тощо. У підприємництво проникли особи з кримінальним минулим, практично на 50–60% економіка України стала «тіньовою».

Саме тому така складна криміногенна обстановка потребує розробки комплексу науково обґрунтованих заходів, спрямованих на забезпечення нормального функціонування підприємництва та визначення чіткого переліку злочинів, які вчиняються в цій сфері. Це зумовлює актуальність наукового дослідження.

Постановка завдання. Метою написання статті є комплексне дослідження норм Кримінального кодексу України (далі – КК України) щодо правової регламентації злочинів у сфері підприємництва.

Результати дослідження. У 2001 р. КК України в Особливій частині закріпив «Розділ VII. Злочини в сфері господарської діяльності» [4]. Як відомо, законодавець для групування розділів Особливої частини використовує критерій «об'єкт посягання». Однак у процесі групування злочинів цього розділу не був врахований принцип одноманітності.

Згідно з назвою розділу, об'єктом посягання зазначених у ньому злочинів мають бути суспільні відносини у сфері господарської діяльності. Зауважимо, що в 2003 р. було прийнято Господарський кодекс України (далі – ГК України), який у ст. 3 визначає: «Господарська діяльність – це діяльність суб'єктів господарювання у сфері суспільного виробництва, спрямована на виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність» [2].

У юридичній доктрині досі триває полеміка щодо дефініції «господарські злочини» та виокремлення групи «злочинів у сфері підприємництва».

Так, В.О. Навроцький родовим об'єктом господарських злочинів визначає систему господарства України, яка складається з фактичної (сукупності наявних сфер, галузей господарської діяльності) і функціональної сторін (принципів, за якими здійснюється господарювання в державі). Відповідно до цього підходу, господарські злочини – це передбачені нормами КК України суспільно небезпечні посягання, які заподіюють істотну шкоду системі господарювання [5, с. 435].

За об'єктом, відповідно до цього підходу, господарські злочини поділяються на три групи: 1) посягання на інтереси споживачів; 2) перешкоджання правомірній підприємницькій діяльності; 3) порушення порядку заняття господарською діяльністю: а) злочинне ставлення до матеріальних ресурсів; б) фінансові зловживання; в) порушення заборон та обмежень у сфері господарства. Якщо до визначення злочинів у сфері господарської діяльності заперечень немає, то деякі питання викликає саме виокремлення злочинів у сфері підприємництва.

Відповідно до такої позиції, до злочинів у сфері підприємництва науковець відносить лише перешкоджання законній діяльності, однак така дефініція є дуже вузькою за своїм значенням, оскільки береться не весь спектр діяльності підприємців, а лише діяльність у сфері конкуренції: перешкоджання законній господарській діяльності, маніпулювання на фондовому ринку, незаконне використання знака для товарів і послуг, фірмового найменування, кваліфікованого значення, незаконне збирання з метою використання відомостей, що становлять комерційну або банківську таємницю, розголошення банківської або комерційної таємниці, незаконне використання інсайдерської інформації.

Наступний підхід сформував М.Й. Коржанський, який визначив, що господарськими злочинами є «посягання на суспільні відносини, що утворюють систему господарювання і визначають порядок виробництва, розподілу і використання матеріальних цінностей, благ і природних ресурсів» [3, с. 531–543].

Проте такий підхід, по-перше, взагалі не виокремлює поняття злочинів у сфері підприємництва, а по-друге, отожднює поняття «господарської системи» й «економічної системи» в цілому, оскільки саме розподіл благ є функцією держави та «ринку» в сфері економіки.

Схожий підхід запропонував і О.І. Перепелиця, визначивши, що господарськими злочинами є посягання на систему суспільних відносин, які складаються у сфері економічної діяльності держави, а саме відносин, які виникають у процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ і послуг. Науковцем запропоновано систему господарських злочинів:

- 1) злочини у сфері підприємницької діяльності;
- 2) злочини, пов'язані з проявами монополізму і недобросовісної конкуренції;
- 3) злочини у сфері фінансової діяльності держави;
- 4) злочини у сфері торгівлі й обслуговування населення [7, с. 63].

Вчений, по-перше, ототожнює поняття економіки і господарської системи, однак виділяє підприємництво як окремий вид економічної системи держави. По-друге, він відносить до злочинів у сфері підприємництва злочини, що порушують норми законодавства щодо порядку реєстрації та здійснення підприємницької діяльності, тобто обмежує цю групу злочинів лише формально-правовою діяльністю підприємців. Також у класифікації порушено правила логіки «розподілення», оскільки на одному класифікаційному рівні можуть бути лише однакові за обсягом поняття, тож зауважимо, що в поняття «підприємницька діяльність» входить і фінансова, торговельна, а також діяльність із надання послуг тощо, а тому ці категорії не можуть бути на одному класифікаційному рівні.

В.І. Борисов, О.Г. Кальман, В.П. Корж визначають дещо інший підхід, а саме систематизацію великої групи однорідних кримінально-правових норм на основі комплексного врахування особливостей родового, видових і безпосередніх об'єктів конкретних злочинів. Вчені визначають родовий об'єкт господарських злочинів – суспільні відносини в сфері економіки, – виділяючи в об'єкті три великі комплекси суспільних відносин, і пропонують таку систему господарських злочинів:

- 1) злочини, які посягають на валютно-фінансову систему країни;
- 2) злочини, які посягають на встановлений порядок зайняття підприємництвом і законні інтереси підприємців;
- 3) злочини, які порушують законні права споживачів [1, с. 249].

Таким чином, до злочинів у сфері підприємництва науковці відносять вже більш розгорнутий перелік діянь, а саме злочинні діяння у сфері контролю держави за підприємницькою діяльністю, у сфері добросовісної конкуренції, а також у сфері захисту прав споживачів. Однак у цьому разі не дуже вдалим є обрання критерію для класифікації таких груп, оскільки валютно-фінансова діяльність є спеціальним видом підприємницької діяльності, а тому злочини, які посягають на порядок зайняття підприємницькою діяльністю і мають включати в себе і злочини першої групи, а також порушення прав споживачів фінансових послуг, за згаданою класифікацією, можуть належати відразу до двох категорій, а тому розділення злочинів у цьому разі не є одноманітним.

Отже, підсумовуючи проаналізовані підходи, можемо зробити висновок, що неоднозначність думок науковців зумовлена двома факторами:

- 1) аналізований вид злочинів має свої унікальні особливості складу злочину через специфіку господарської діяльності взагалі;
- 2) неодноманітність співвідношення понять «економічної діяльності», «господарської діяльності» та «підприємницької діяльності».

Враховуючи класифікації злочинів у сфері господарської діяльності, можемо дійти висновку, що потрібно виокремити злочини у сфері підприємництва. Так, детальний аналіз дозволяє встановити, що деякі злочини мають об'єкт посягання у вигляді суспільних відносин, які виходять за рамки господарської діяльності та господарських відносин, визначених ст. 4 ГПК України. Законодавець долучив до цього розділу ряд злочинів, що мають лише економічний характер, але не є складовою частиною саме господарської діяльності. Так, наприклад, ст. 200 «Незаконні дії з документами на переказ, платіжними картками...» було б доречно віднести до Розділу VI, оскільки, незважаючи на те, що додатковим об'єктом злочину є суспільні відносини у сфері безпеки банківської системи України, безпосереднім об'єктом є все ж таки суспільні інтереси у сфері охорони права власності на майно у широкому розумінні, у цьому разі – кошти. Також неоднозначним є віднесення до згаданого розділу і ст. 210 «Нецільове використання бюджетних коштів...», адже це діяння за своїми властивостями притаманне злочинам Розділу XVII КК та ін. Згідно із загальною теорією права, інститут права є системою відносно відокремлених правових норм, пов'язаних між собою метою регулювання однорідних суспільних відносин, тому пропонуємо розглянути нашу думку щодо можливого теоретичного та законодавчого виокремлення цієї категорії з відповідною аргументацією [6, с. 201].

Під злочинами у сфері підприємництва можна визначити суспільно небезпечні діяння, об'єктом посягання яких є суспільні відносини, що виникають у процесі самостійної, ініціативної, систематичної, на власний ризик господарської діяльності з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку, порядок якої визначений господарським та цивільним законодавством України.

Також розглянемо об'єкт злочинів у сфері підприємництва. Об'єктом, як ми вже зазначили, є суспільні відносини в підприємницькій діяльності. Ст. 3 ГК України зазначає: «господарська діяльність, що здійснюється для досягнення економічних і соціальних результатів та з метою одержання прибутку, є підприємницькою (підприємництво)»; ст. 42 ГК України деталізує, що «підприємництво – це самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку» [2].

У широкому трактуванні наведеної дефініції інститут підприємництва є галуззю економіки, яка пронизує всі її інститути і виходить за межі сфери господарських відносин. Однак для вирішення завдань кримінально-правової оцінки необхідно застосовувати цей термін лише у вузькому розумінні, а це означає, що відносини у сфері підприємницької діяльності необхідно трактувати як відносини, що виникають у порядку здійснення фактичного підприємництва фізичними особами.

Висновки. Отже, підсумовуючи вищезазначене, можна зробити такі висновки. По-перше, поняття «злочини у сфері економіки», «злочини у сфері господарської діяльності» та «злочини у сфері підприємництва» співвідносяться між собою як ціле та частини. По-друге, законодавець зібрав до Розділу VII лише частину злочинів економічного характеру, оскільки до сфери господарської діяльності не належать земельні (ст. 233), фінансові (ст. 210, 211) й адміністративні відносини, а також відносини у сфері економічного контролю добробуту країни (ст. 199, 200).

Розділ VII КК доцільніше було б назвати «Злочини у сфері підприємництва» та вилучити зазначені статті, перемістивши їх до відповідних розділів.

Список використаних джерел:

1. Борисов В.І., Кальман О.Г., Корж В.П. Боротьба зі злочинністю у сфері підприємницької діяльності. Х., 2001. С. 249.
2. Господарський кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. № 436-IV / ВР України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/436-15>.
3. Коржанський М.Й. Кримінальне право і законодавство України. Частина Особлива: Курс лекцій. К.: Атіка, 2001. 542 с.
4. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05 квітня 2001 р. № 2341-III / ВР України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
5. Навроцький В.О. Кримінальне право. Особлива частина: курс лекцій. К.: Знання, 2000. 771 с.
6. Основи економічної теорії: підручник / за заг. ред. Л.С. Шевченко. Х.: право, 2008. 448 с.
7. Перепелиця А.І. Нове в кримінальному законодавстві про відповідальність за господарські злочини (коментар до чинного законодавства). Ваги Феміди. 2000. № 4. С. 62–78.

ТАРАСЕНКО Ю. М.,
старший викладач кафедри
загальноправових дисциплін
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ),
аспірант відділу
кримінологічних досліджень
(Науково-дослідний інститут вивчення
проблем злочинності
імені академіка В. В. Сташиса
Національної академії
правових наук України)

УДК 343.91-054.73

КРИМІНОЛОГІЧНІ РИСИ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНОЇ ОСОБИ, ЯКА ВЧИНЯЄ ЗЛОЧИНИ

У статті проаналізовано соціально-демографічні, кримінально-правові та морально-психологічні ознаки внутрішньо переміщеної особи, яка вчиняє злочини. Запропоновано класифікацію внутрішньо переміщених осіб, які вчиняють злочини.

Ключові слова: внутрішньо переміщені особи, злочини, соціально-демографічні ознаки, кримінально-правові ознаки, морально-психологічні ознаки, узагальнюючий портрет злочинця, класифікація.

В статье проанализированы социально-демографические, уголовно-правовые и морально-психологические признаки внутренне перемещенного лица, совершающего преступление. Предложена классификация внутренне перемещенных лиц, совершающих преступления.

Ключевые слова: внутренне перемещенные лица, преступления, социально-демографические признаки, уголовно-правовые признаки, морально-психологические признаки, обобщающий портрет преступника, классификация.

In the article are analyzed the socio-demographic, criminal-law and moral-psychological characteristics of internally displaced persons, which committed a crime. Also, the classification of internally displaced persons, which committed a crime has been proposed.

Key words: internally displaced persons, crimes, socio-demographic features, criminal-law features, moral and psychological features, portrait of the offender, classification.

Вступ. Характеристика особи злочинця є одним із елементів кримінологічного аналізу злочинності. Досліджуючи особу злочинця, вчені встановили, що особа, яка вчиняє злочин, володіє сукупністю усталених соціальних властивостей і ознак, а також соціально значущих біопсихологічних характеристик індивідів [1, с. 80]. Набір ознак, якими характеризується злочинець, визначає його узагальнений портрет. Кількість і змістове наповнення таких рис є дискусійним питанням у кримінології, однак найпоширенішим серед науковців є підхід, за якого до таких ознак включаються: соціально-демографічні, кримінально-пра-

вові та морально-психологічні. Також, погоджуючись із В.С. Батиргарєєвою, зазначимо, що жодне поглиблене криминологічне дослідження будь-якого виду злочинності не обходиться без спроби класифікувати осіб, які вчиняють певний вид злочинів [1, с. 119].

Одними з перших дослідників злочинності внутрішньо переміщених осіб (далі – ВПО) серед вітчизняних криминологів є В.С. Батиргарєєва та В.М. Бєсчасний. Нами також досліджувалися проблеми впливу ВПО на стан злочинності в Україні [2] та був здійснений аналіз вищевказаної злочинності на основі анкетування співробітників Національної поліції [3]. Проте комплексне дослідження злочинності ВПО досі не було здійснене, а отже, залишається значне поле для наукових розвідок.

Постановка завдання. Основними цілями наукової статті є аналіз соціально-демографічних, кримінально-правових, морально-психологічних ознак ВПО, які вчиняють злочини, та здійснення їх наукової класифікації.

Результати дослідження. Аналіз даних про ВПО, які вчиняють злочини, здійснювався нами на основі узагальнення матеріалів судової практики та результатів анкетування психологів органів пробації України.

Розглянемо *соціально-демографічні ознаки* криминологічної характеристики ВПО, яка вчиняє злочини. Ця група ознак містить у собі інформацію про стать, вік, освіту, рід занять і джерела існування особи, громадянську належність, сімейний стан та інші дані, які можна віднести до соціального статусу особи [4, с. 87].

Оскільки перелік таких ознак не є вичерпним, розглянемо отриману нами інформацію про стать, вік, освіту, громадянство, сімейний стан, джерела існування та рід занять ВПО, які вчиняють злочини.

Стать. За період з 2014 по квітень 2018 рр. було притягнуто до кримінальної відповідальності 63% чоловіків і 37% жінок, які були переселенцями з окупованих територій. Як зазначає О.Г. Кулик, у 86,9% випадках в Україні вчиняють злочини чоловіки [5, с. 99]. Такий розподіл порушників кримінального закону за статтю не «збігається» із загальними пропорціями поділу злочинності на «чоловічу» та «жіночу». Вищевказане співвідношення пояснюється тим, що у структурі злочинності ВПО переважають злочини, які часто характерні для вчинення жінками (наприклад, шахрайство чи підроблення документів, печаток, штамів і бланків, збут чи використання підроблених документів, печаток, штамів [6, с. 116]).

Розподіл ВПО, які вчиняють злочини, *за віком* такий: особи віком від 26 до 35 років – 49%, від 36 до 45 років – 14%; від 14 до 18 років – 13%; від 19 до 25 років – 12%; від 46 до 65 років – 7%; понад 65 років – 5%. По Україні віковий показник завжди коливався у перевагу осіб віком від 18 до 28 років (42,3%) [5, с. 99].

Рівень освіти у ВПО, які вчиняють злочини, такий: 39% із них мають вищу освіту, 32% – середню, 29% – середню спеціальну. Варто заострити увагу на тому, що близько 3% осіб з вищою освітою мали також вчене звання. Порівнюючи із загальними показниками освіти в осіб, які вчинили злочини, по Україні (згідно з дослідженням О.Г. Кулика), зазначимо, що 63,0% злочинців – особи з повною та базовою загальною середньою освітою, 23,2% – з професійно-технічною освітою, 9,9% – з вищою освітою, та 4,4% – без освіти [5, с. 100]. Такі високі цифри осіб із вищою освітою можна пояснити корисливою мотивацією ВПО та намаганням повернути собі попередній матеріальний стан.

Отримати статус ВПО, згідно з Законом України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», можуть *громадяни України, іноземці та особи без громадянства*, які перебувають на території України на законних підставах і мають право на постійне проживання в Україні, яких змусили залишити або покинути своє місце проживання внаслідок або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру [7]. Виходячи з вищезазначеного, ми дослідили кількість громадян України, іноземців та осіб без громадянства які вчинили злочини, зазнавши перед цим внутрішнього переміщення. За результатами узагальнення судової практики нами було визначено, що зі статусом ВПО до кримінальної відповідальності притягувалися лише

громадяни України. Вироки стосовно іноземців та осіб без громадянства, які мають статус ВПО, були відсутні.

Сімейний стан ВПО, які вчиняють злочини: 43% із них перебували у шлюбі, 41% – неодружені, 9% – розлучені та 7% – вдівці. Б.М. Головкін зазначає, що: «сім'я є стримуючим чинником на шляху до злочинів. Серед злочинців знаходимо більший відсоток неодружених, незаміжніх і розлучених, ніж у всьому населенні» [8]. Проте більшість ВПО, як бачимо, вчинили злочин, будучи одруженими. Аналізуючи такі показники, можна визначити специфічні детермінанти злочинності саме ВПО.

Джерела існування та рід занять. 41% засуджених ВПО працювали, 33% – були безробітними, 19% осіб були пенсіонерами, 3,5% мали інвалідність і 3,5% були учасниками бойових дій. Для порівняння: в Україні злочини вчиняють переважно безробітні працездатні особи (64,2%) [5, с. 100]. Аналізуючи такі показники, можна стверджувати, що до окупації у Донецькій і Луганській областях, в Автономній Республіці Крим рівень оплати праці був вищим. На мирних територіях ВПО отримали менший заробіток, додатково виникли комплексні проблеми матеріально-побутового характеру. Такі обставини справ сприяли вчиненню злочинів особами, які мають офіційну роботу.

Проаналізуємо *кримінально-правові* ознаки особи злочинців, що розглядаються. У кримінології під такими ознаками зазвичай розуміють такі, що характеризують: спрямованість злочинної поведінки суб'єкта на конкретні суспільні відносини, взяті під охорону закону; ступінь і характер суспільної небезпечності вчиненого злочину; способи, обрані для досягнення злочинної мети; мотив, яким керувався суб'єкт злочину; ставлення винного до вчиненого тощо [9].

Проаналізуємо такі з вищевказаних ознак, як: судимість, вчинення злочину у співучасті, стан винного у момент учинення злочину і покарання, застосоване судом до винного (види і строки).

Судимість. За нашими підрахунками, 23% ВПО вже були раніше притягнуті до кримінальної відповідальності. Вітчизняними кримінологами відзначається, що в Україні кожен четвертий злочин вчиняється особами з кримінальним минулим [4, с. 394]. Як бачимо, злочинці ВПО за цим параметром не відхиляються від загальноусталеної тенденції в Україні.

Вчинення злочину у співучасті. 7% ВПО вчинили злочин у співучасті. За повідомленнями Державного комітету статистики, 10,8% злочинів в Україні вчинялося у співучасті [10]. Отже, суттєві відмінності між показниками відсутні.

Покарання (види та строки). У 57% випадках до особи було застосовано штраф, у 1% – громадські роботи, у 1%, – виправні роботи, у 1% – арешт, у 3% – обмеження волі, у 27% – позбавлення волі, у 10% випадків була застосована амністія. Виходячи з того, що ВПО зазвичай вчиняють злочини проти власності (найчастіше державної), досить справедливим є накладення державою саме штрафу на таких осіб.

Морально-психологічні ознаки. До них вчені відносять ознаки особи злочинця, які охоплюють її світогляд, духовність, погляди, переконання, установки та ціннісні орієнтації [11]. У літературі до морально-психологічних ознак особи також відносять психічні стани і процеси перебігу власного соціального досвіду, потреби, інтереси, установки, світогляд, рівень духовного розвитку та мотиваційну сферу [4, с. 89].

З метою вивчення морально-психологічних ознак ВПО ми провели анкетування психологів органів пробації України, які мали досвід роботи із засудженими ВПО.

За результатами проведеного анкетування можна зробити такі висновки:

– *потреби* у ВПО, яка вчиняє злочин, переважно матеріальні – це отримання засобів для існування, забезпечення себе та своєї родини житлом, повернення собі матеріального стану, який вона мала до переміщення;

– *інтереси* у ВПО, яка вчинила злочин, мають споживацьку спрямованість, тобто грошову та іншу матеріальну зацікавленість;

– *мотивація* злочинної поведінки ВПО проявляється здебільшого у корисливих мотивах, легковажній безвідповідальній і престижно-споживацькій мотивації;

– *деформація моральних якостей* ВПО проявляється в агресивності, авантюризмі, збудливості, конфліктності, зухвалості та користоловстві;

– *емоційні властивості* ВПО проявляються у глибоких переживаннях через втрату близьких і родичів, зруйноване житло, бойові дії. У таких осіб перевалюють почуття страху та безнадійності; взаємини із соціумом мають конфліктний характер, постійно виникають екзистенціональні питання, кризові інтервенції. ВПО переживають гострий стрес, не бачать перспективи розвитку на новому місці, в них постійно виникає страх найгіршого. «Вживання» в роль переселенця приносить свої труднощі. У ВПО виникають панічні страхи та симптоми, що супроводжують стрес; вони розгублені, напружені, дезадаптовані;

– *вольові властивості* ВПО проявляються у рисах рішучості, принциповості та сміливості;

– в *ієрархії ціннісних орієнтацій* у ВПО перевалюють інтереси соціально-економічної спрямованості, як-то направлені на задоволення власних потреб і на задоволення потреб інших (подружжя, дітей, батьків, які теж є ВПО).

Проаналізувавши наведені ознаки злочинця ВПО, можна скласти уявлення про його узагальнений портрет. Так, у більшості випадків ВПО, яка вчиняє злочин, – це чоловік віком від 26 до 35 років, який є громадянином України, має вищу освіту, офіційно працює, одружений, вчинив злочин самостійно та вперше. Потреби у такого ВПО переважно мають матеріальний характер, інтереси знаходять своє відбиття у споживацькій спрямованості. Така особа має корисливі мотиви, її емоційні властивості проявляються у глибокому переживанні через втрату близьких і родичів, зруйноване житло та бойові дії. В ієрархії ціннісних орієнтацій перевалюють інтереси соціально-економічної спрямованості, які направлені на задоволення власних потреб та потреб інших.

Однак для запобігання вчинення злочинів такими особами, крім загального уявлення про них, необхідна певна їх класифікація. Ми пропонуємо класифікувати злочинців ВПО на чотири групи, поклавши в основу *соціально-діяльнісний підхід*, запропонований свого часу д.ю.н. Б.М. Головкіним [12]:

I група – це ВПО, які вчиняють злочини саме з причини внутрішнього переміщення. Наприклад, засуджений А., який у 2014 р., обіймаючи посаду директора Товариства з обмеженою відповідальністю, що спеціалізується на вугільній промисловості, прийняв від особи Б. пропозицію реалізувати незаконно видобуту вугільну продукцію, а одержані від її реалізації грошові кошти використати на власні потреби. А. повністю визнав свою провину за вчинення діяння, передбаченого ч. 1 ст. 366 Кримінального кодексу України, та пояснив суду, що він разом із сім'єю виїхав із тимчасово окупованої території м. Донецька на мирну територію України. Оскільки відтоді він опинився у важкому матеріальному становищі, то погодився на вчинення злочину за пропозицією особи Б. Призначаючи покарання, суд врахував, що особа має на утриманні двох неповнолітніх дітей і є «внутрішньо переміщеною» [13].

II група – це ВПО, які вчиняють злочини з одночасним порушенням норм законодавства, що регламентує права й обов'язки ВПО в Україні. Зокрема, у 2017 р. у Хмельницькій області було засуджено жінку-ВПО за ч. 2 ст. 190 Кримінального кодексу України, яка з метою отримання щомісячної адресної допомоги особам, які переміщуються з тимчасово окупованої території України, умисно повторно не зазначила відомостей про наявність на її депозитному банківському рахунку грошових коштів у сумі, що перевищує 10-кратний розмір прожиткового мінімуму, встановленого для працездатних осіб і, як наслідок, безпідставно отримувала таку грошову допомогу [14].

III група – це ВПО, які звикли до злочинного способу життя та вже мали судимості до моменту внутрішнього переміщення. Наприклад, у червні 2016 р. у м. Харкові ВПО, раніше чотири рази судимому громадянину України В., який діяв за попереднього змовою у групі з місцевим злочинцем, було винесено обвинувальний вирок за ч. 2 ст. 187 Кримінального кодексу України. У суді В. визнав свою вину частково та надав ряд неправдивих показань, які було спростовано у судовому засіданні. Обставин, які пом'якшують покарання, судом не було встановлено. Обставиною, яка обтяжує покарання, є рецидив злочину [15].

IV група – це ВПО, які вчиняють злочини вперше, але не з причин наслідків внутрішнього переміщення, а з раптово виниклим умислом та у стані алкогольного сп'яніння. Наприклад, особа Г. (має статус ВПО), була засуджена за ч. 1 ст. 121 Кримінального кодексу України. Особа Г. під час спільного розпивання спиртних напоїв зі своїм співмешканцем, на ґрунті особистих неприязних відносин, діючи умисно без мети вбивства, нанесла співмешканцю кухонним ножом тілесні ушкодження [16].

За результатами нашого дослідження можна дійти таких розрахунків: 45% ВПО, які вчиняють злочини, можна віднести до другої групи, 20% – до третьої, 17% – до четвертої, а 3% – до першої. Частина злочинців (15%) не можна віднести до якоїсь конкретної групи через наявність характеристик кількох груп.

Висновки. Підводячи підсумок, зазначимо:

1. На нашу думку, ВПО, яка вчиняє злочин, є сукупністю соціально-демографічних, кримінально-правових і морально-психологічних ознак, що характеризують її як індивіда, який вчинив злочин після внутрішнього переміщення. Узагальнюючи вищевикладене, можна стверджувати, що у більшості випадків ВПО, яка вчиняє злочин – це чоловік віком від 26 до 35 років, який є громадянином України, має вищу освіту, офіційно працює, одружений, вчинив злочин самостійно та вперше. Потреби у такої ВПО переважно матеріального характеру, інтереси знаходять своє відбиття у споживацькій спрямованості. Вона діє зазвичай через корисливі мотиви, її емоційні властивості проявляються у глибокому переживанні через втрату близьких і родичів, зруйнованого житла та бойові дії. В ієрархії ціннісних орієнтацій переважають інтереси соціально-економічної спрямованості, що направлені на задоволення власних потреб і потреб інших.

2. На основі соціально-діяльнісного підходу, ми класифікуємо ВПО, які вчиняють злочини, на чотири групи: I група – це ВПО, які вчиняють злочини саме з причини внутрішнього переміщення; II група – це ВПО, які вчиняють злочини, з одночасним порушенням норм законодавства, що регламентує права й обов'язки ВПО в Україні; III група – це ВПО, які звикли до злочинного способу життя та вже мали судимості до моменту внутрішнього переміщення, та IV група – це ВПО, які вчиняють злочини вперше, але не з причин наслідків внутрішнього переміщення, а з раптово виниклим умислом та у стані алкогольного сп'яніння. Більшість ВПО, які вчиняють злочини, можна віднести до другої групи (45%).

Розуміння соціально-демографічних, кримінально-правових, морально-психологічних ознак ВПО, які вчиняють злочини, сприятиме виявленню детермінант, що стали підґрунтям для вчинення вищевказаними особами злочинів. Таке дослідження буде опубліковане нами у наступній роботі. Також класифікація ВПО, які вчиняють злочини, стане у нагоді для розробки комплексу заходів запобігання злочинності ВПО, оскільки очевидним виявився той факт, що у більшості випадків ВПО вчиняють злочини, які стосуються отримання ними виплат від держави для поліпшення свого матеріального стану.

Список використаних джерел:

1. Батиргарєєва В.С., Дубович О.В. Кримінологічна характеристика та запобігання злочинності осіб без визначеного місця проживання в Україні: монографія. Х.: Право, 2015. 264 с.
2. Тарасенко Ю.М. Щодо впливу внутрішньо переміщених осіб на стан злочинності в Україні. URL: <http://pbz.nlu.edu.ua/article/view/77384/73111>.
3. Тарасенко Ю.М. Стан злочинності серед внутрішньо переміщених осіб в Україні (за матеріалами анкетування співробітників Національної поліції). URL: http://nauka.nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/07/16_Tarasenko.pdf.
4. Кримінологія: підручник / за заг. ред. В.В. Голіни, Б.М. Головкина. Х.: Право, 2014. 440 с.
5. Кулик О. Кримінологічна характеристика осіб, які вчинили злочини в Україні: сучасні тенденції. Юридична Україна. 2013. № 7. С. 98–102.
6. Чаплик М.М. Тенденції жіночої злочинності в Україні. Наукові праці. Соціологія. 2012. № 189. С. 114–118.

7. Про забезпечення прав та свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон України від 20 жовтня 2014 р. (зі змінами і доповн.) № 1706-18. Відомості Верховної Ради України. 2015. № 1. Ст. 1.
8. Кримінологія: Загальна та Особлива частини. URL: http://lib-net.com/content/9611_Stryktyra_osobistosti_zlochincu.html.
9. Кримінологія: Загальна та Особлива частини: підручник / за заг. ред. В.В. Голіни. Х.: Право, 2009. 288 с.
10. Статистика злочинів. URL: [http://yurincom.com/ua/legal_news/ Statistika-zlochyn-v-publication/](http://yurincom.com/ua/legal_news/Statistika-zlochyn-v-publication/).
11. Морально-психологічні ознаки особистості злочинця: загальна характеристика. URL: <http://ifreestore.net/3840/35/>.
12. Головкін Б.М. Теоретичні та прикладні проблеми детермінації і запобігання корисливій насильницькій злочинності в Україні. URL: <http://inter.criminology.onua.edu.ua/?p=1977>.
13. Єдиний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/56262147>.
14. Єдиний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/64676105>.
15. Єдиний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/58447650>.
16. Єдиний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/53326812>.

ХАВРУК В. О.,асистент кафедри технічної експлуатації
автомобілів та автосервісу
(Національний транспортний
університет)

УДК 343.9.018: 51-77

**ВИКОРИСТАННЯ КРИМІНОЛОГІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ ДЛЯ ОЦІНКИ ДИНАМІКИ
Й ОТРИМАННЯ ПРОГНОЗУ РІВНЯ ЗЛОЧИННОСТІ**

У статті проаналізована динаміка деяких видів злочинів в Україні за період 2013–2017 рр. Розглядаються такі злочини, як хуліганство, грабіж, умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження. Наводяться поліноміальні тренди, які описують ці види злочинів і на основі яких робляться узагальнюючі (попередні) висновки про рівень злочинів у 2018 р.

Ключові слова: динаміка, грабіж, злочин, кримінологічна інформація, неповнолітні, поліноміальний тренд, прогнозування, умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження, хуліганство.

В статье проанализирована динамика некоторых видов преступлений в Украине за период 2013–2017 гг. В частности, рассматриваются такие преступления, как хулиганство, грабеж, умышленное средней тяжести телесное повреждение. Приводятся полиномиальные тренды, которые описывают данные виды преступлений и на основе которых делаются обобщающие (предварительные) выводы об уровне преступлений на 2018 г.

Ключевые слова: динамика, грабеж, преступление, криминалогическая информация, несовершеннолетние, полиномиальный тренд, прогнозирование, умышленное средней тяжести телесное повреждение, хулиганство.

The article analyzes the dynamics of some types of crimes in Ukraine for the period 2013–2017. In particular, crimes such as hooliganism, robbery, deliberate, moderate bodily injury are considered. Polynomial trends are described that describe these types of crimes and on the basis of which generalizing (preliminary) conclusions are drawn about the level of crimes for 2018.

Key words: dynamics, robbery, crime, criminological information, minors, polynomial trend, forecasting, deliberate moderate bodily harm, hooliganism.

Вступ. Кримінологічну інформацію можна визначити як вид інформації, що певною мірою усуває невизначеність знань про: а) кількісно-якісні параметри злочинності, її детермінант; б) ефективність заходів, спрямованих на протидію злочинності та напрями вдосконалення її попередження.

Прогнозування злочинності неможливе без наявності достовірних статистичних даних. Так, В.В. Лунєєв указує, що «...в основі прогнозування злочинності лежать статистичні закономірності розвитку злочинності й пов'язаних із нею явищ минулого, теперішнього й певною мірою майбутнього» [1, с. 226]. Достовірність статистичних відомостей про рівень злочинності залежить від якості роботи правоохоронних і судових органів, які зобов'язані вести облік та оприлюднювати звітність як про загальний стан злочинності, так і виявляти тенденції й динаміку щодо окремих видів злочинів і суб'єк-

тів учинення правопорушень. Саме в контексті походження кримінологічної інформації О.В. Одинцова дає таке визначення: кримінологічна інформація – це вид соціальної інформації, необхідної для протидії організованій злочинності, що була одержана з кримінологічних джерел і оцінена за допомогою кримінологічних засобів, зокрема про кількісно-якісні характеристики злочинності, супутні їй фактори, напрями та форми власне протидії [2]. Є й інші визначення кримінологічної інформації [1, с. 54; 3, с. 74; 4, с. 123], але слід указати, що статистичні відомості про рівень злочинності (звітності правоохоронних і судових органів про стан злочинності) входять у зміст кримінологічної інформації; таким чином визначається її достовірність, а отже, і надійність кримінологічного прогнозування.

Провідні учені (О.М. Джу́жа, В.М. Зінченко, О.Г. Кальман, Т.Л. Кальченко, О.М. Литвак, О.М. Литвинов та ін.) значну увагу зосереджують на значенні інформації в кримінологічних дослідженнях і джерелах її отримання. Ю.М. Антонян, Ю.Д. Блувштейн, А.І. Долгова, Н.Ф. Кузнецова, В.В. Лунеев та ін. указують на важливість інформації в процесі збирання й опрацювання статистичних даних.

На сучасному етапі в Україні відсутні кримінологічні дослідження, які б конкретизували методологію використання кримінологічної інформації для оцінки динаміки й отримання короткострокового прогнозу рівня злочинності не лише шляхом статистичного порівняння рівня злочинності, але й із застосуванням методів моделювання.

Зважаючи на вищесказане, доцільно провести дослідження методології використання кримінологічної інформації для аналізу динаміки злочинності з поєднанням статистичних оцінок і методів моделювання – методу прогностичної екстраполяції.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження методології використання кримінологічної інформації для з'ясування динаміки окремих видів злочинів в Україні за період 2013–2017 рр. і отримання короткострокового прогнозу (тенденцій рівня злочинів) на 2018 р.

Результати дослідження. Стан законності й правопорядку багато в чому залежить від такого фактора, як наявність і використання достовірної кримінологічної інформації, що адекватно відображає процеси, які відбуваються, а також від злагодженої, технічно прогресивної інформаційної забезпеченості органів внутрішніх справ. Вивчення проблем боротьби зі злочинністю повинне здійснюватися на основі досягнень кримінологічної науки, статистики, теорії управління, відомостей кібернетики, інформатики, їх інструментарію й методів.

Аналіз діяльності органів правопорядку в Україні за період 2013–2017 рр. показав, що в профілактичній роботі недостатньо використовується кримінологічна інформація за такими напрямками:

– вивчення широкого спектра відомостей, що входять у кримінологічну інформацію, і своєчасне виявлення нових тенденцій у стані й структурі злочинності (ріст організованої злочинності, постачання й збуту наркотичних речовин, вимагання; зв'язок насильницької й корисливої злочинності із застосуванням вогнепальної зброї й ін.);

– відображення в рамках кримінологічної інформації специфічних ознак осіб, що потребують профілактичного впливу різної інтенсивності (у багатьох випадках увага приділялася правопорушникам, що вчинили поширені види діянь, а небезпечні злочинці залишалися поза увагою);

– оцінка кримінологічної значимості й соціальної небезпеки низки фонових явищ, насамперед пияцтва, алкоголізму, наркоманії, проявів насильства серед молоді;

– використання кримінологічної інформації з метою підвищення дисципліни й організованості в діяльності правоохоронних органів.

Із метою вивчення значимості кримінологічної інформації в прогнозуванні злочинності був проведений попередній аналіз розвитку й взаємозв'язків деяких видів злочинів протягом 2013–2017 рр. (табл. 1, рис. 1).

Таблиця 1

Статистика деяких видів злочинів (хуліганство, грабіж, умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження) в Україні за 2013–2017 рр. [5; 6]

Звітний період Види злочинів*	2013		2014		2015		2016		2017	
	усього	непов.	усього	непов.	усього	непов.	усього	непов.	усього	непов.
Хуліганство	3139	191	2207	127	1742	102	1438	107	1722	112
Грабіж	9313	664	7638	580	7174	574	5195	423	6827	433
Умисне сер. тяжкості тілесне ушкодження	3047	128	2200	76	1735	59	1366	82	1730	78
Кримінальні право- порушення за участю неповнолітніх, за якими провадження направлені до суду	8781		7467		7171		5230		5608	

*Примітка: за кожним видом злочину наводиться кількість правопорушень, за якими особам вручене повідомлення про підозру (усього), і кількість справ за участю неповнолітніх, за якими провадження направлено на розгляд судів (непов.).

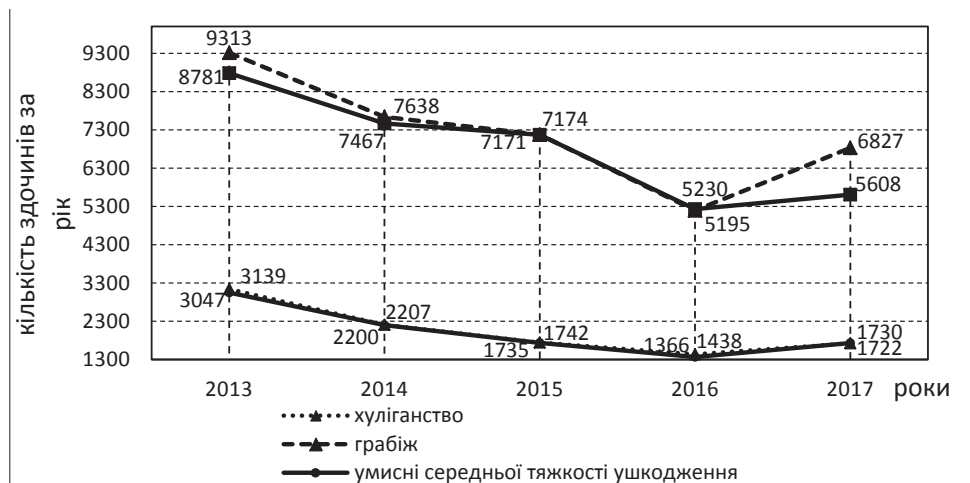

Рис. 1. Злочини (хуліганство, грабіж, середні тяжкі ушкодження) і злочинність неповнолітніх в Україні за 2013–2017 рр.

Розглянемо детальніше такий злочин, як хуліганство (табл. 2).

Таблиця 2

Динаміка злочину «хуліганство» в Україні за 2013–2017 рр.

Звітний період Вид злочину*	2013		2014		2015		2016		2017	
	усього	непов.	усього	непов.	усього	непов.	усього	непов.	усього	непов.
Хуліганство	3139	191	2207	127	1742	102	1438	107	1722	112
Приріст (зниження) до 2013 р., %	–	–	-42,2	-50,4	-80,2	-87,3	-118,3	-78,5	-82,3	-70,5

*Примітка: наводиться кількість правопорушень, за якими особам вручене повідомлення про підозру (усього), і кількість справ за участю неповнолітніх, за якими провадження направлено на розгляд судів (непов.).

На гістограмі (рис. 2) чітко прослідковується динаміка загальної кількості хуліганства. Починаючи з 2014 р. і до 2016 р. хуліганство стрімко спадає на 118,3% на кінець 2016 р. щодо 2013 р., але в 2017 р. знову відбулося зростання цього виду злочину щодо 2016 р., а зниження порівняно з 2013 р. становить 82,3%, що приблизно збігається з 2015 р. (80,2%). Аналогічна ситуація також спостерігається щодо хуліганства неповнолітніх. За прогнозом поліноміального тренда (рис. 3) рівень хуліганства у 2018 р. буде вищий, ніж у 2017 р.

Динаміка злочину «грабіж» (табл. 3; рис. 4) має такий вигляд: починаючи з 2014 р. до 2016 р. відбулося значне зниження щодо 2013 р. (на 79,3% (і на 56,97% серед неповнолітніх)), але в 2017 р. загальний рівень цього злочину підвищився (6827 у 2017 р. проти 5195 у 2016 р.), проте серед неповнолітніх зростання цього злочину не таке відчутне (433 у 2017 р. проти 422 у 2016 р.).

На основі поліноміального тренда (рис. 5) прогноз на 2018 р. невтішний: збільшиться як загальний рівень злочину «грабіж», так і його вчинення неповнолітніми.

Динаміка злочину «умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження» (табл. 4; рис. 6) має такий вигляд: у 2015–2016 рр. відбулося значне його скорочення щодо 2013 р. на 116,9% (учинені неповнолітніми) і 123,1% (загальний рівень), але у 2017 р. знову відбулося зростання рівня цього злочину з 1730 у 2017 р. проти 1366 у 2016 р., але серед неповнолітніх рівень цього злочину майже не змінився (82 у 2016 р. і 78 у 2017 р.).

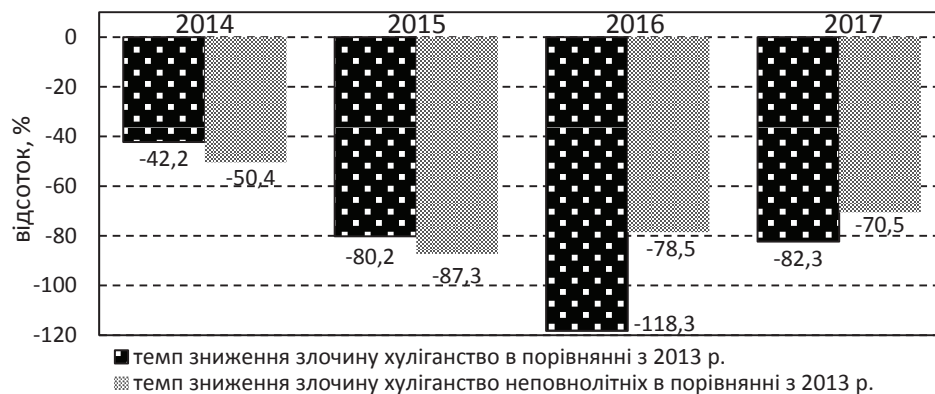

Рис. 2. Темп зниження злочину «хуліганство» в Україні порівняно з 2013 р.

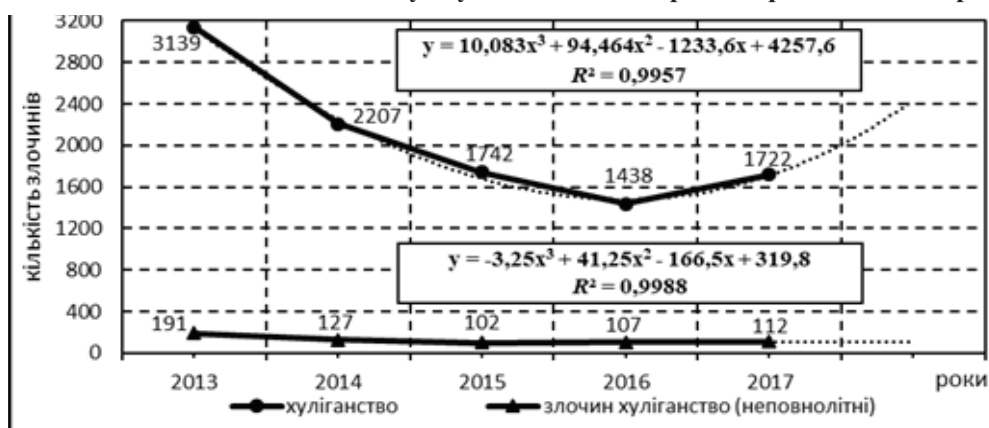

Рис. 3. Поліноміальний тренд злочину «хуліганство» в Україні, 2013–2017 рр.

Таблиця 3

Динаміка злочину «грабіж» в Україні за 2013–2017 рр.

Звітний період	2013		2014		2015		2016		2017	
	усього	непов.	усього	непов.	усього	непов.	усього	непов.	усього	непов.
Грабіж	9313	664	7638	580	7174	574	5195	423	6827	433
Приріст (зниження) до 2013 р., %	–	–	-21,9	-12,7	-29,8	-15,7	-79,3	-56,97	-36,4	-53,4

*Примітка: указана кількість правопорушень, за якими особам вручене повідомлення про підозру (усього), і кількість справ за участю неповнолітніх, за якими провадження направлені на розгляд судів (непов.).

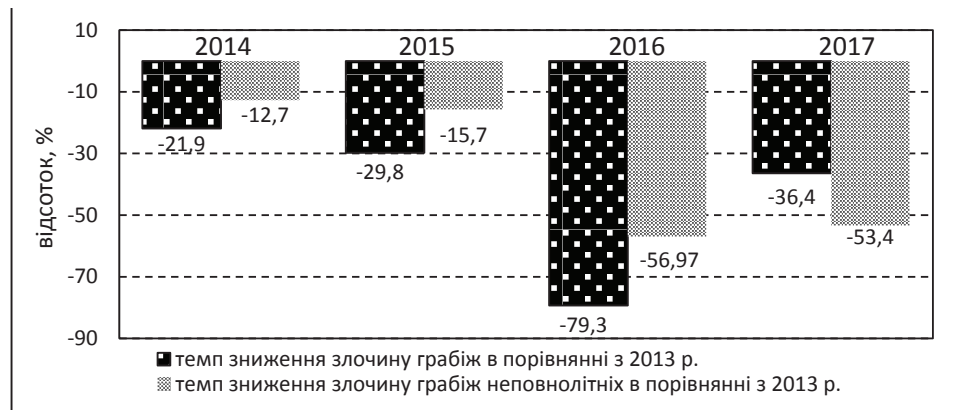

Рис. 4. Темп зниження злочину «грабіж» в Україні порівняно з 2013 р.

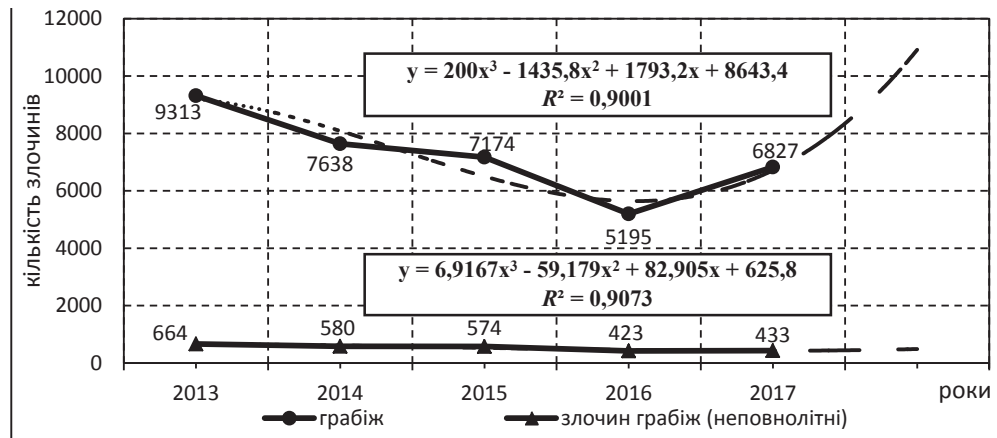

Рис. 5. Поліноміальний тренд злочину «грабіж» в Україні, 2013–2017 рр.

Таблиця 4

Динаміка злочину «умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження» в Україні за 2013–2017 рр.

Звітний період Вид злочину*	2013		2014		2015		2016		2017	
	усього	непов.	усього	непов.	усього	непов.	усього	непов.	усього	непов.
Умисне сер. тяжкості тілесне ушкодження	3047	128	2200	76	1735	59	1366	82	1730	78
Приріст (зниження) до 2013 р., %	–	–	-38,5	-40,6	-75,6	-116,9	-123,1	-56,1	-76,1	-64,1

*Примітка: указана кількість правопорушень, за якими особам вручене повідомлення про підозру (усього), і кількість справ за участю неповнолітніх, за якими провадження направлені на розгляд судів (непов.).

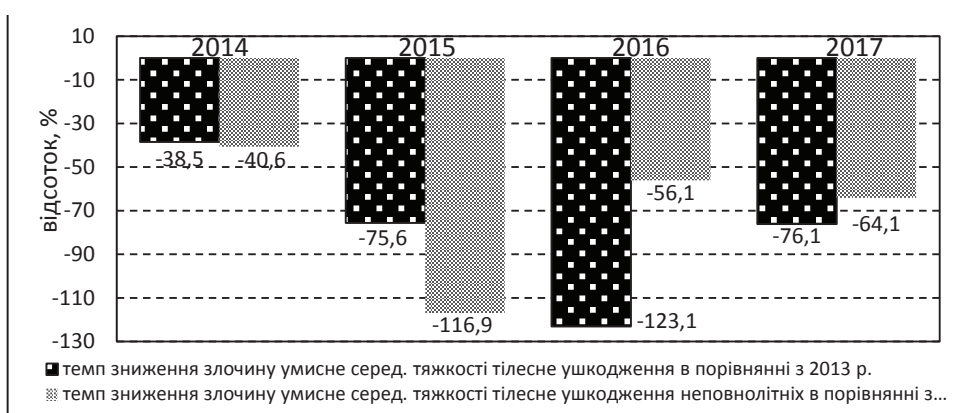

Рис. 6. Темп зниження злочину «умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження» в Україні порівняно з 2013 р.

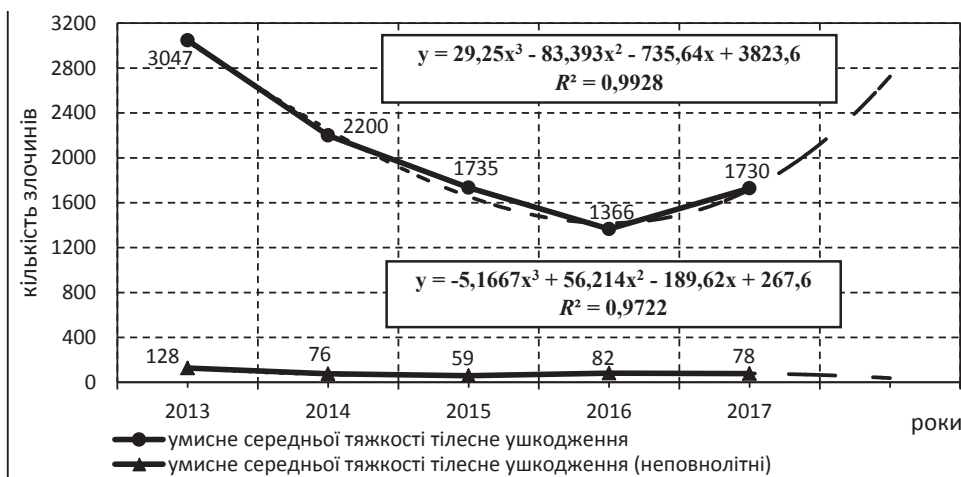

Рис. 7. Поліноміальний тренд злочину «умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження» в Україні, 2013–2017 рр.

На основі поліноміального тренда (рис. 7) прогноз на 2018 р. негативний: збільшиться загальний рівень злочину «умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження», а кількість випадків цього злочину, учинених неповнолітніми, дещо зменшиться.

Таблиця 5

Динаміка злочинності неповнолітніх в Україні за 2013–2017 рр.

Звітний період Злочини*	2013	2014	2015	2016	2017
Кримінальні правопорушення за участю неповнолітніх, за якими провадження направлені до суду	8781	7467	7171	5230	5608
Приріст (зниження) до 2013 р., %	–	-17,6	-22,5	-67,9	-56,6

*Примітка: указана кількість справ за участю неповнолітніх, за якими провадження направлені на розгляд судів (непов.).

Злочинність серед неповнолітніх (табл. 5) за 2014–2015 рр. знизилася порівняно з 2013 р. (на 26,4% і 16,2% відповідно), значне зниження відбулося в 2016 р. (на 72,8%). Зниження підліткової злочинності у 2016 р. підтверджується зниженням кількості таких учинених злочинів, як хуліганство, грабіж, умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження. Але збільшення загального рівня злочинності у 2017 р. порівняно з 2016 р. може бути пояснене, наприклад, тим, що неповнолітні, які вчинили неважкі злочини у 2013 р., у 2017 р. досягли 18-річного віку і вдаються до вчинення більш важких злочинів (наприклад розбій, убивство).

Отже, на основі аналізу кримінологічної інформації, а саме звітних даних [5; 6] щодо кількості таких злочинів, як хуліганство, грабіж, умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження за участю неповнолітніх, справи яких розглядалися судами України, отримана негативна динаміка (збільшення) у 2017 р. таких злочинів, як хуліганство й грабіж, і позитивна динаміка (зменшення) такого злочину, як умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження (порівняно з 2016 р.), а побудовані відповідні поліноміальні тренди (рис. 3, рис. 5, рис. 7)

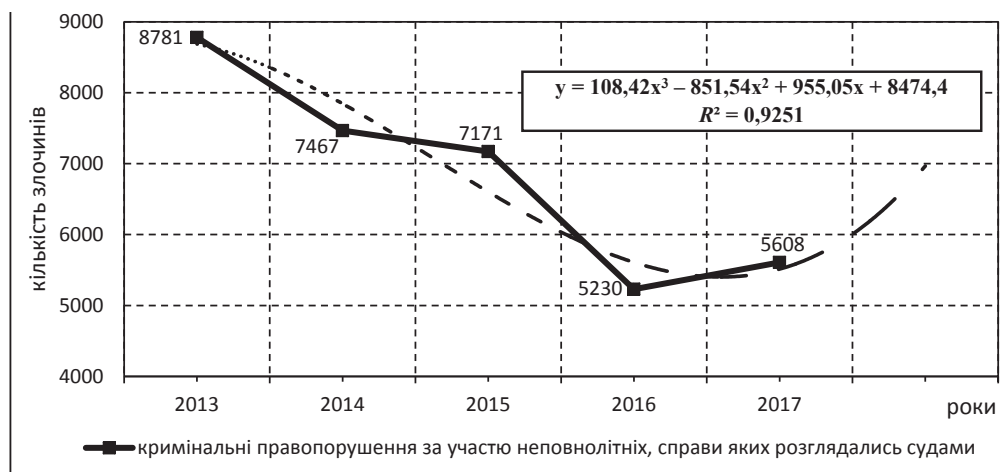

Рис. 8. Поліноміальний тренд злочинності неповнолітніх в Україні, 2013–2017 рр.

для цих злочинів і для злочинності неповнолітніх у цілому (рис. 8) дають змогу зробити негативний прогноз (зростання) рівня злочинності неповнолітніх на 2018 р. Необхідно зауважити, що поліноміальні тренди хоча і є ефективними кривими для згладжування рядів статистичних даних, але вони дають значно завищені результати поза рядом, а тому й прогнозна кількість злочинів навіть на короткий період буде досить високою. Перевірити це твердження можна на прикладі поліноміального тренда загальної злочинності неповнолітніх (рис. 8). Так, на 6 місяців 2018 р. згідно з трендом кількість справ про злочини неповнолітніх становить приблизно 6 тис. Звертаючись до офіційної статистики [5], з'ясуємо, що за 6 місяців 2018 р. до суду направлені 2068 справ за участю неповнолітніх, за аналогічний період 2017 р. таких справ було 2576. Тому короткострокове прогнозування рівня злочинності з використанням поліноміальних трендів не дає достовірних прогнозних показників, на їх основі можна лише виявляти загальну тенденцію (зростання чи зниження) злочинності.

Висновки. У своїй діяльності правоохоронні органи особливо не стурбовані аналізом статистичних даних і тим більше не обтяжені прогнозуванням динаміки злочинності. Оскільки таке завдання зовсім не ставиться перед правоохоронними органами, то й особливої ефективності в профілактичній діяльності цих органів чекати не доводиться. Статистика існує для них як засіб звітності, аналіз злочинності обмежується виявленням процентних показників росту чи зниження.

Для ефективної боротьби зі злочинами необхідна всебічна й достовірна інформація, а головне – ця інформація повинна концентруватися не тільки в державних органах, але й у громадських організаціях. Такою інформацією повинні володіти й певні суспільні структури, наприклад правозахисні організації, соціологічні центри. Через бюрократичний характер держави за деякими кримінальними явищами статистика взагалі не ведеться (злочини, пов'язані з тінювою економікою), правдоподібність кримінальної інформації перебуває далеко не на вищому рівні, оскільки офіційна статистика (наприклад по завантаженості судів) не відповідає дійсності.

Одне з основних завдань кримінологічної науки – прогнозування злочинності. Прогностична інформація активно впливає на структуру й процеси діяльності по боротьбі зі злочинністю, на вибір мети, шляхів і засобів її досягнення, на вибір структури органів управління цією діяльністю, методів управління, критеріїв оцінки роботи органів внутрішніх справ і т. д. У виконанні цього завдання головну роль покликана відіграти статистика.

Для вимірювання й аналізу кількісних відносин, масових суспільних явищ, статистичних сукупностей необхідне застосування математичних прийомів і методів. Наразі у статистиці застосовується математика різних рівнів складності. Необхідність вивчення масових випадкових процесів зумовила потребу використання спеціальних математичних дисциплін – теорії ймовірностей і математичної статистики. У кримінології як науці, що має обмежені можливості використання експериментальних методів, роль моделювання особливо велика. Математичні моделі корисні у вивченні кримінологічно значимих аспектів таких демографічних явищ, як чисельність народонаселення і його структура за різними ознаками (стать, вік, освіта й ін.), процеси міграції, урбанізації й т. д.

Слід узяти до уваги й той факт, що сама математика виявляє тенденцію до переходу від чисто кількісних методів мислення до створення такого апарата, який міг би поєднувати кількісний аналіз із якісним. Кримінологія ж виявляє тенденцію до переходу від чисто якісного аналізу до кількісного. Такий зустрічний рух двох наук веде до продуктивного проникнення кримінології й математики [7, с. 61].

На основі аналізу стану як загальної злочинності, так і окремих злочинів, наприклад, учинених неповнолітніми, приходимо до таких висновків:

а) кримінологічна інформація для оцінки злочинності має бути достовірною і «якісною», у такому контексті правоохоронні та судові органи держави мають із великою відповідальністю ставитися до збору інформації про свою діяльність і формування звітності;

б) характеристика стану злочинності шляхом порівняння статистичних даних (звітності) залежить від вибору базового періоду, з яким здійснюється порівняння, у результаті ви-

бору різних базових періодів можна прийти до протилежних висновків (позитивна динаміка (зменшення рівня злочинності) або ж негативна динаміка (збільшення рівня злочинності));

в) застосування методів моделювання для отримання прогнозу рівня злочинності можливе на основі лінійних трендів. У якості прикладу були розглянуті поліноміальні тренди 3-го порядку, у результаті з'ясувалося, що вони лише дають змогу робити висновки про тенденції злочинності (зростання чи зниження) на короткостроковий період (не більше одного року), а це визначає напрям подальших досліджень щодо пошуку ефективних методів моделювання злочинності.

Список використаних джерел:

1. Гуров А.И., Игнатъев А.А., Кузнецова Н.Ф. и др. Криминология: учеб. для вузов / под ред. Н.Ф. Кузнецовой, В.В. Лунеева. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Волтерс Клувер, 2004. 640 с.
2. Одинцова О.В. Джерела кримінологічної інформації: поняття, види, система. Часопис Академії адвокатури України: електрон. наук. фах. вид. 2011. № 4. URL: <http://e-pub.aau.edu.ua/index.php/chasopys/issue/view/42> (дата звернення: 17.08.2018).
3. Алауханов Е.О. Криминология: учеб. Санкт-Петербург: Юридический центр-Пресс, 2013. 606 с.
4. Иванов Ю.Ф., Джужа О.М. Криминология: навч. посіб. Київ: Вид-во ПАЛИВОДА А.В., 2006. 264 с.
5. Генеральна прокуратура України: Довідка про стан та структуру кримінальних правопорушень на території України. URL: http://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=112173&libid=100820 (дата звернення 17.07.2018).
6. Державна судова адміністрація України. Офіційний сайт. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka (дата звернення 17.07.2018).
7. Утаров К.А. Математические методы в криминологии: дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2004. 165 с.

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО І КРИМІНАЛІСТИКА

БОРОВИК А. М.,
ад'юнкт кафедри криміналістики
та судової медицини
(Національна академія
внутрішніх справ)

УДК 343.97

**ЗНАЧЕННЯ СЛІДІВ ТА СЛІДОВОЇ КАРТИНИ У РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИНІВ,
УЧИНЕНИХ НЕПОВНОЛІТНІМИ ТА МОЛОДДЮ НА ҐРУНТІ РАСОВОЇ,
НАЦІОНАЛЬНОЇ ТА РЕЛІГІЙНОЇ ВОРОЖНЕЧІ**

Статтю присвячено значенню слідів та слідової картини злочинів, учинених неповнолітніми та молоддю саме з мотивів расової, національної та релігійної ворожнечі. Акцентується увага на понятті «слідова картина в злочинах, учинених неповнолітніми та молоддю на ґрунті расової, національної та релігійної ворожнечі», висвітлюється зв'язок мотивів злочину безпосередньо зі слідовою картиною, характеризуються види слідів, притаманні цьому виду злочинів.

***Ключові слова:** криміналістична характеристика, слідова картина злочин, расова, національна та релігійна ворожнеча, слід у широкому та вузькому значеннях.*

Статья посвящена значению следов и следовой картины преступлений, совершенных несовершеннолетними и молодежью именно по мотивам расовой, национальной и религиозной вражды. Акцентируется внимание на понятии «следовая картина в преступлениях, совершенных несовершеннолетними и молодежью на почве расовой, национальной и религиозной вражды», освещается связь мотивов преступления непосредственно со следовой картиной, характеризуются виды следов, присущи данному виду преступлений.

***Ключевые слова:** криминалистическая характеристика, следовая картина преступления, расовая, национальная и религиозная вражда, следует в широком и узком смыслах.*

The article is devoted to the significance of traces and a trace pattern of crimes committed by minors and young people precisely on motives of racial, national and religious hatred. The focus is on the concept of “a trace pattern in crimes committed by minors and young people on the basis of racial, national and religious hatred”, highlights the linkage of the motives of the crime directly with the trail pattern, the types of traces that are most characteristic of this type of crime are characterized.

***Key words:** forensic characteristic, trace of crime, racial, national and religious enmity, should be broad and narrow.*

Вступ. У статті 3 Конституції України проголошено, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю, а утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Крім того, стаття 27 Конституції України декларує невід'ємне право людини на життя та зазначає, що обов'язок держави – захищати життя людини [1]. Однак сьогодні в Україні простежується дуже тривожна ситуація щодо нападів на громадян України неслів'ян-

ської зовнішності або іноземних громадян із боку неформальних молодіжних об'єднань, що закінчуються нанесенням значної кількості тілесних ушкоджень потерпілим, а в деяких випадках – вбивством. У вирі останніх подій (нападу ультраправих молодиків на табір ромів у Львові) все більш актуальним залишається дослідження питання щодо вивчення слідової картини під час розслідування злочинів, учинених на ґрунті расової, національної та релігійної ворожнечі.

Як повідомлено в Інтернет-порталі «СТРАНА.іа», група молодих націоналістів у маках розгромила табір ромів та заколола на смерть ножами його 24-річного мешканця, вихідця із Закарпаття. Ще трьох порізали. Серед них є 30-річна жінка та її 10-річний син, якого вона прикривала своїм тілом від ножових ударів. Погром стався на околиці Львова на вулиці Трускавецькій 23 червня, у ніч із суботи на неділю. Це вже шостий напад на ромські табори в Україні всього за останні два місяці: тричі атакували табори в Києві та ще два рази у Львові та Тернополі. Але це перша атака, яка призвела до людських жертв.

На ромів напали семеро львів'ян 16–17 років. Ними керував якийсь 20-річний хлопець. Неонацисти входять у маловідоме групування «Твереза та зла молодь», пов'язану з ультраправим рухом «Misanthropic Division» («Мізантропна Дивізія») [2].

Стан дослідження. Дослідженню питання слідової картини злочину (як елемента криміналістичної характеристики злочинів) приділялася увага з боку як вітчизняних, так і зарубіжних учених, а саме: Р.С. Белкіна, П.Д. Біленчука, В.К. Весельського, Л.Г. Грабовського, А.В. Іщенко, В.О. Коновалової, В.С. Кузьмичова, М.В. Салтевського, В.Ю. Шепітька та ін. Ураховуючи існуючі наукові напрацювання щодо проблеми вивчення слідової картини у злочинах, учинених неповнолітніми та молоддю на ґрунті расової, національної та релігійної ворожнечі, це питання потребує подальшого дослідження.

Постановка завдання. Метою статті є висвітлення та узагальнення найбільш характерних слідів, що виявляються під час розслідування злочинів, учинених неповнолітніми та молоддю на ґрунті расової, національної та релігійної ворожнечі, а також криміналістична характеристика слідової картини цього виду злочинів.

Результати дослідження. Сьогодні в Україні досить гострим залишається питання боротьби зі злочинами на ґрунті расової, національної та релігійної ворожнечі, що вчиняються неповнолітніми та молоддю. Незважаючи на активну політику держави щодо попередження та боротьби з дискримінацією, що виразилася в прийнятті низки нормативно-правових актів з протидії дискримінації в Україні, Європейська Комісія проти расизму та нетерпимості (далі – ЄКРН) при Раді Європи оприлюднила звіт, у якому наголошує на різкому зростанні ненависті у суспільстві. За даними міжнародних експертів ЄКРН головними жертвами расової дискримінації в Україні стають переважно роми. Ромських дітей найчастіше виключають зі шкіл, їх найбільше цькують та залякують однокласники. Крім того, для багатьох ромів є великою проблемою отримання документів, які засвідчують особу. У Раді Європи звертають увагу на те, що українська стратегія захисту та інтеграції етнічної меншості ромів до 2020 року, ухвалена у 2013 році, досі не має бюджету, а більшість її положень не імplementовані [3].

Саме тому, зважаючи на досить загрозливу ситуацію, що склалася в нашому суспільстві, вагомим значення у розслідуванні злочинів, учинених на ґрунті расової, національної та релігійної ворожнечі, набуває вивчення слідової картини, бо саме збирання та дослідження слідів, отриманих під час розслідування кримінального провадження надає змогу слідчому швидко та об'єктивно встановити всі обставини кримінального правопорушення, а також притягнути винних осіб до кримінальної відповідальності.

Беручи до уваги те, що злочини на ґрунті расової, національної та релігійної ворожнечі носять насильницький характер, відповідальність за які передбачена такими статтями Кримінального Кодексу України, а саме: умисне вбивство (п. 14 ч. 2 ст. 115 КК), умисне тяжке тілесне ушкодження (ч. 2 ст. 121 КК), умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження (ч. 2 ст. 122 КК), побої і мордування (ч. 2 ст. 126 КК), катування (ч. 2 ст. 127 КК), погроза вбивством (ч. 2 ст. 129 КК), то й слідову картину ми будемо розглядати, враховуючи вищеперераховані склади кримінальних правопорушень.

У нашому дослідженні висвітлюються насильницькі склади злочинів, учинених на ґрунті расової, національної та релігійної ворожнечі. Насильницькі злочини з мотивів нетерпимості скоюють, як правило, у формі нападів. Напади вчиняються зазвичай увечері в громадських місцях. Найбільш розповсюдженим способом є напад ззаду з нанесенням удару по голові або ногою в спину, щоб людина впала, а потім побиття руками, ногами по голові, грудям, спині та іншим частинам тіла. Напади здійснюються раптово, без будь-якого попереднього спілкування з потерпілими, тобто без жодних провокацій із їхнього боку. Напади мають жорстокий і агресивний характер та можуть супроводжуватися расистськими висловлюваннями, образами, гаслами, зокрема ультранационалістичними. Однак були випадки, коли побиття здійснювалося мовчки. При цьому відсутні ознаки злочинів проти власності, тобто у потерпілих не відбиралися їхні речі, гроші, майно. Як правило, нападники і потерпілі раніше не були знайомі між собою. Нападники найчастіше діють у групі з 2–3 або понад 10 осіб. Групові напади характерні для злочинів із мотивів національної нетерпимості та гомофобії. Напад триває доволі короткий проміжок часу, оскільки вчиняється у громадських місцях за певної кількості свідків, які втручаються у дії нападників. Ураховуючи груповий характер нападу, нанесених ушкоджень достатньо для позбавлення життя потерпілого. Знаряддями, що використовуються під час учинення насильницьких злочинів на ґрунті нетерпимості, є предмети, спеціально пристосовані для спричинення тілесних ушкоджень, тобто зброя (вогнепальна, травматична, холодна, вибухові пристрої і механізми); побутові предмети (ножі, сокири, мотузки, шнури тощо); транспортні засоби. Однак основними і найбільш розповсюдженими знаряддями вчинення насильницьких злочинів є скляні пляшки, зокрема горловини від розбитих пляшок, сталеве пруття, палки, ножі або гострі предмети [4, с. 25].

Потрібно наголосити, що В.П. Бахін, проаналізувавши різні погляди вчених-криміналістів на кількісний та якісний склад структури криміналістичної характеристики злочинів, наголошує на тому, що Л.А. Сергеев одним із перших виділив такі її елементи: особливості способів та слідів злочину; обстановку вчинення злочину; дані, які характеризують учасників злочину; об'єкт посягання. Іншими авторами зазначається від 4 до 10 елементів. Крім того, В.П. Бахін зазначає, що до змісту криміналістичної характеристики злочинів (як практичного інструмента розслідування, а не наукової категорії криміналістики) повинні бути віднесені тільки ті елементи, що відрізняються чіткою пошуково-розшуковою спрямованістю. Саме тому він погоджується з тими авторами, що відносять до елементів загальної криміналістичної характеристики вказані чотири [5, с. 183–184].

На нашу думку, зауваження В.П. Бахіна є дуже слушним, тому що криміналістика покликана сприяти за допомогою рекомендацій, специфічних методів та засобів виявленню, фіксації, дослідженню та використанню доказів під час розкриття та розслідування кримінальних правопорушень, а також підвищенню ефективності правоохоронної діяльності в боротьбі зі злочинністю. Тому нагромадження іншими «структурними елементами» криміналістичної характеристики, крім зазначених основних, є не досить доречним.

Зважаючи на погляди вчених-криміналістів щодо поняття «слідова картина» (як структурного елементу криміналістичної характеристики), М.В. Салтевський слідовою картиною злочину називає єдність матеріальних та ідеальних слідів злочину, під якою він розуміє матеріальну й ідеальну обстановку, яка відображає та зберігає різноманітну інформацію про конкретну подію злочину та особу, яка його вчинила [6, с. 148].

Крім поняття «слідова картина», деякі вчені-криміналісти використовують поняття «типова слідова картина». Наприклад, А.В. Кофанов відносить типову «слідову картину» злочину до одного з елементів криміналістичної характеристики та визначає її таким чином: місце як частина матеріального середовища, що включає, окрім приміщення та ділянки місцевості, сукупність різних предметів [7, с. 242].

В.О. Коновалова у своїй роботі також використовує термін «типова слідова картина», під якою розуміє сукупність слідів, притаманних тому чи іншому виду злочину [8, с. 17].

Потрібно зауважити, що основою поняття «слідова картина» є поняття «слід» та його класифікація за певною ознакою. У криміналістиці сліди розуміють у широкому та вузько-

му значеннях. У широкому розумінні сліди – це будь-які матеріальні наслідки події, зміни об'єкта або речової обстановки, а саме: контактні сліди (рук, взуття, знарядь злочину); окремі предмети (залишені, загублені, відокремлені); частини зруйнованих предметів (скалки розсіювача фари, відломки ножа); субстанції (виділення організмів, речовини, нашарування); сліди-предмети (вузли, замки, пломби, швацькі шви, недокурки) тощо. Вивчення й використання на практиці розслідування та доказування всіх слідів складають зміст криміналістичного вчення про сліди, або криміналістичного слідознавства. Сліди у вузькому розумінні – це сліди-відображення, що утворюються за умов безпосереднього контакту двох об'єктів. Вивчення таких слідів становить галузь криміналістичної техніки, яка одержала назву траєсології і повністю входить до слідознавства [9, с. 97–98].

Ураховуючи особливості злочину, що досліджується, доречним буде провести класифікацію слідів залежно від об'єкта відображення, що дозволяє більш чітко сформулювати визначення поняття «слідова картина» злочинів, учинених на ґрунті расової, національної та релігійної ворожнечі. У криміналістичній науці такі відображення поділяються на матеріальні (виникають у результаті взаємодії різних об'єктів) та ідеальні (суб'єктивні образи об'єктивної дійсності, відображені в пам'яті людини) [10, с. 180]. У сучасній криміналістичній науці сліди традиційно розділяють на матеріальні (інформація про подію злочину відображується на матеріальних об'єктах оточуючого світу) та ідеальні (інформація про подію злочину відображується в свідомості індивіда).

Ураховуючи наведені визначення поняття «слідова картина», ми вважаємо, що слідова картина злочинів, учинених на ґрунті расової, національної та релігійної ворожнечі, – це сукупність матеріальних та ідеальних слідів злочину, які з'являються під час вчинення цих злочинів.

Слідова картина злочину (як елемент криміналістичної характеристики) має вагоме значення, оскільки вивчення слідів дає змогу визначити спосіб та механізм учинення злочину, спосіб його приховання, особу злочинця (зокрема наявність організованої злочинної групи), знаряддя вчинення злочину, зокрема встановити низку обставин під час розслідування злочину, викрити неправдиві показання свідка або злочинця, приховані ним речові докази злочину [4, с. 105–108].

Аналізуючи вищевикладене, необхідно зазначити, що слідова картина, яку слідчий виявляє під час огляду місця події має дуже велике доказове значення, тому що на місці вчинення кримінального правопорушення можуть бути залишені (втрачені під час групового нападу) знаряддя злочину, якими потерпілим нанесені тілесні ушкодження. Крім того, в разі групового нападу злочинцями можуть бути залишені особисті предмети, які можуть носити на собі сліди дактилоскопічного походження або можуть бути впізнані свідками. Саме тому детальне відпрацювання слідчим та експертом-криміналістом місця події має вагоме значення для подальшого розслідування кримінального правопорушення.

Потрібно наголосити, що в умовах сьогодення все частіше злочинці для скоєння цього виду кримінального правопорушення у своїй злочинній діяльності застосовують всесвітню мережу Інтернет. Використання злочинцями в процесі скоєння фактів, спрямованих на розпалювання різного виду ворожнечі та закликання односторонців до вчинення злочинів на ґрунті расової, національної та релігійної ворожнечі засобів мобільної комунікації та Інтернет-ресурсів, залишає специфічну слідову картину. Окрім безпосередньо матеріальних або ідеальних слідів, сліди дій злочинців залишаються також у пам'яті електронних пристроїв. Тому потрібно зазначити, що ці сліди багато вчених-криміналістів називають «віртуальними слідами злочину».

Автор цього поняття В.О. Мещеряков визначив «віртуальні сліди «будь-якими змінами стану автоматизованої інформаційної системи (створеного нею кібернетичного простору), пов'язаними з подією злочину та зафіксованими у вигляді комп'ютерної інформації (тобто інформації у вигляді придатному для машинного оброблення) на матеріальному носії, зокрема в електромагнітному полі [12, с. 94].

Принципіальною відмінністю електронно-цифрового відображення віртуального сліду є те, що на матеріальному носії фіксується не відображення самого взаємодіючого

об'єкта чи процесу з властивими йому проявами та властивостями, а лише його цифровий образ, сформований із використанням якої-небудь формалізованої (як правило, спрощеної чи оптимізованої в заданому напрямі) моделі реального об'єкта чи процесу. Сліду в криміналістичному традиційному його розумінні немає, є тільки цифровий образ (цифрове значення параметрів математичної моделі, яка описує реальний об'єкт), на підставі якого (за відповідних умов) можливо сформувати сигнал чи деякий фізичний процес (звук, зображення, набір комп'ютерних даних), подібний (з відповідним ступенем подібності) вихідному слідоутворюючому об'єкту [13, с. 13].

Необхідно також зауважити, що в категорії розглядуваних злочинів відображається мотив ненависті чи ворожнечі у слідовій картині.

Як зазначав Ю.А. Тищенко, слідами злочину, що свідчать про мотив нетерпимості, є наявність надписів, малюнків (зокрема графіті), які принижують національні, релігійні або інші почуття чи свідчать про те, що певний акт вчинили представники певного угруповання [10, с. 23]. Таким чином, під час проведення огляду місця події, який є першочерговою слідчою дією, слідчим потрібно дуже уважно відноситися до виявлення та фіксації у протоколі різних малюнків чи написів, які знаходяться в місці вчинення кримінального правопорушення, оскільки вони сприятимуть доказуванню зазначеного мотиву та викриттю винних осіб. Крім того, виявлені на місці вчинення кримінального правопорушення зображення (графіті) можуть свідчити про вчинення злочину певним угрупованням, для якого є характерними ці зображення.

Висновки. Слідова картина злочинів, учинених на ґрунті расової, національної та релігійної ворожнечі, є одним із вагомих елементів криміналістичної характеристики цього виду злочинів. Вона відіграє значну роль під час розслідування злочину та викритті винних осіб. Сліди, залишені на місці вчинення кримінального правопорушення, є специфічними, оскільки пов'язані з мотивом ворожнечі. Це можуть бути графіті, малюнки та написи, що відображають зневажливе та вороже ставлення до певної групи осіб або осіб певної національності (раси). Саме тому ретельне дослідження місця події та детальне виявлення та вилучення на ньому усіх слідів призведе до швидкого, об'єктивного та повного розслідування цього виду злочинів.

Список використаних джерел:

1. Конституція України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. Верховна Рада України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
2. Харченко А.М. Ультраправа зачистка. Кто и зачем устроил кровавый погром в лагере ромов во Львове. URL: <https://strana.ua/articles/148320-podrobnosti-ataki-na-tabor-i-ubijstva-roma-vo-lvove-.html>.
3. Власенко В.В. Доповідачі Ради Європи: Роми та гомосексуалісти – головні жертви дискримінації в Україні. URL: <https://www.dw.com/uk/допові-та-гомосексуали-головні-жертви-дискримінації-в-україні/a-40565596>.
4. Топорецька З.М. Слідова картина як джерело первинної інформації про вчинення злочинів у сфері грального бізнесу. Реформування національного та міжнародного права: перспективи та сьогодення: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 29-30 вересня 2011 р.). Одеса: у 2-х частинах. Одеса: ГО «Причорноморська фундація права», Ч. 2. С. 105–108.
5. Бахин В.П. Криміналістика. Проблемы и мнения (1962-2002). Київ: 2002. 268 с.
6. Салтєвський М.В. Криміналістика. Підручник: У 2 ч. Ч. 2. Харків: Консум, 2001. 528 с.
7. Кофанов А.В., Кобилянський А.Л., Кузьмічов Я.В. та ін. Криміналістика: питання і відповіді. Навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2011. 280 с.
8. Коновалова В.О. Інтуїція: поняття і роль у судочинстві/ В.О. Коновалова, М.В. Панов. Вісник Академії правових наук України. 1999. № 1, С. 17–34.
9. Варфоломеева Т.В., Гончаренко В.Г., Бояров В.І., Гончаренко С. В., Попелюшко В.О. Криміналістика. Академічний курс. Підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2011. 490 с.

10. Салтевський М.В., Лукашевич В.Г., Глібко В.М. Навчально-довідковий посібник з криміналістики/ За ред. М.В. Салтевського. Київ: 1994. 180 с.

11. Тищенко Ю.А., Смірнов О.К., Осика І.М., Морозлі О.О. Методичні рекомендації з проявам нетерпимості (ксенофобії) для прокурорів та слідчих прокуратури, представників силових структур, неурядових організацій. URL: http://diversipedia.org.ua/sites/default/files/osce_recommendations_procuratura2011.pdf.

12. Мещеряков В.О. Злочини у сфері комп'ютерної інформації: основи теорії та практики розслідування. Воронеж. 2002. 119 с.

13. Агибалов В.Ю. Виртуальные следы в криминалистике и уголовном процессе: автореф. ... канд. юр. наук: спец.12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика; оперативно-розыскная деятельность». Воронеж, 2010. 24 с.

ДАНИЛЮК М. М.,
юрист, адвокат
(Адвокатське об'єднання
«Правова корпорація»)

УДК 340.1

ПРАВО НА ОСКАРЖЕННЯ ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО ПІДОЗРУ ЗА НОВИМИ ПРАВИЛАМИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

У статті здійснюється теоретичне дослідження законодавчого забезпечення права на оскарження повідомлення про підозру за новими правилами Кримінального процесуального кодексу України. Проведено аналіз нормативно-правових актів, термінології, судових рішень і практичної роботи слідчих органів та адвокатури України щодо застосування нововведень кримінального процесуального законодавства України стосовно права сторони захисту на оскарження на досудовому провадженні повідомлення про підозру. Обґрунтовано декілька позицій, надано висновки та рекомендації щодо правозастосування законодавчих нововведень.

Ключові слова: КПК України, повідомлення про підозру, ЄРДР, відомості про кримінальне правопорушення.

В статье проведено теоретическое исследование законодательного обеспечения права на обжалование уведомления о подозрении по новым правилам Криминального процессуального кодекса Украины. Проанализированы нормативно-правовые акты, терминология, судебные решения, практическая работа следственных органов и адвокатуры Украины по применению нововведений криминального процессуального законодательства Украины относительно права стороны защиты на обжалование в досудебном производстве уведомления о подозрении. Обоснованы несколько позиций, представлены выводы и рекомендации относительно правоприменения законодательных нововведений.

Ключевые слова: КПК Украины, уведомление о подозрении, ЕРДР, сведения о криминальном правонарушении.

In the article theoretical research of the legislative providing of rights conducted on the appeal of advising about suspicion on the new rules of Criminal Code of practice of Ukraine. The analysis of normatively-legal acts, terminology, court decisions and practical work of investigative agencies and advocacy of Ukraine comes true in relation to application of innovations of criminal judicial legislation of Ukraine concerning a right for the side of securing for an appeal on pre-trial realization of report about suspicion. A few positions are reasonable and conclusions are presented and to recommendation in relation to of legislative innovations.

Key words: *Criminal Code of practice of Ukraine, advising about suspicion, only register of pre-trial investigations, information about criminal offence.*

15 грудня 2017 р. набрав чинності Закон України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» № 2147–VIII від 3 жовтня 2017 р. (далі – Закон № 2147–VIII).

Зазначеним Законом внесені зміни до ст. 303 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) у частині додаткового права підозрюваного, його захисника чи законного представника під час досудового провадження на оскарження повідомлення про підозру.

Так, відповідно до п. 10 ч. 1 ст. 303 КПК України, у редакції Закону № 2147–VIII, повідомлення слідчого, прокурора про підозру може бути оскаржено на досудовому провадженні після спливу одного місяця із дня повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального проступку або двох місяців із дня повідомлення особі про підозру у вчиненні злочину, але не пізніше закриття прокурором кримінального провадження або звернення до суду з обвинувальним актом – підозрюваним, його захисником чи законним представником.

Крім того, згідно з п. 4 § 2 «Прикінцеві положення» р. 4 Закону № 2147–VIII, законодавцем встановлено, що пп. пп. 11–27, 45 п. 7 § 1 цього розділу набувають чинності через три місяці після набрання чинності цим Законом, не мають зворотної дії в часі та застосовуються до справ, за якими відомості про кримінальне правопорушення внесені в Єдиний реєстр досудових розслідувань після введення в дію зазначених змін.

Не будемо зупинятися на детальному аналізі поняття «зворотна дія в часі» та можливій правовій колізії щодо односторонньої дії спеціальної норми стосовно дії Кодексу в часі, закріпленої в ст. 5 КПК України та положеннях Закону № 2147–VIII, бо щодо цього колегами вже підготовлено низку статей і матеріалів. З іншого боку, Закон № 2147–VIII містить імперативну норму щодо застосування положень п. 10 ч. 1 ст. 303 КПК України до справ, за якими відомості про кримінальне правопорушення внесені в Єдиний реєстр досудових розслідувань після набуття чинності цими змінами. І якщо з питанням набуття чинності змінами до ст. 303 КПК України, передбаченими Законом № 2147–VIII, все чітко та зрозуміло, бо зазначений Закон набрав чинності 15 грудня 2017 р., а отже, тримісячний строк у даному разі настав 16 березня 2018 р., то питання щодо справ, за якими відомості про кримінальне правопорушення внесені в Єдиний реєстр досудових розслідувань, потребує більш ретельного правового аналізу.

У ст. 3 КПК України визначено основні терміни цього Кодексу. Так, «досудове розслідування» – це стадія кримінального провадження, яка починається з моменту внесення відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань і закінчується закриттям кримінального провадження або направленням до суду обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності. Начебто, все зрозуміло, внесення відомостей про кримінальне правопорушення – це те, із чого починається досудове розслідування. Проте необхідно зазначити, яка саме інформація вважається відомостями про кримінальне правопорушення в розумінні кримінального процесуального законодавства.

Так, відповідно до ст. 214 КПК України, слідчий, прокурор невідкладно, але не пізніше 24 годин після подання заяви, повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення або після самостійного виявлення ним із будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, зобов'язаний внести відповідні відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань (далі – ЄРДР) та розпочати розслідування. До ЄРДР вносяться такі відомості: про дату надходження заяви, повідомлення про кримінальне правопорушення або виявлення з іншого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення; прізвище, ім'я, по батькові (найменування) потерпілого або заявника; про інше джерело, з якого виявлені обставини, що можуть свідчити про скоєння кримінального правопорушення; короткий виклад обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, наведених потерпілим, заявником чи виявлених з іншого джерела; попередня правова кваліфікація кримінального правопорушення із зазначенням статті (частини статті) закону України про кримінальну відповідальність; прізвище, ім'я, по батькові та посада службової особи, яка внесла відомості до Реєстру, а також слідчого, прокурора, який вніс відомості до Реєстру та / або розпочав досудове розслідування; інші обставини, передбачені положенням про Єдиний реєстр досудових розслідувань.

В Єдиному реєстрі досудових розслідувань автоматично фіксується дата внесення інформації та присвоюється номер кримінального провадження. Порядок формування та ведення ЄРДР, а також надання відомостей із нього закріплені у Положенні про порядок ведення Єдиного реєстру досудових розслідувань, затвердженому наказом Генеральної Прокуратури України від 6 квітня 2016 р. № 139 (зі змінами, внесеними наказом Генеральної Прокуратури № 147 від 22 травня 2017 р.) (далі – Положення).

Формування ЄРДР розпочинається з моменту внесення до нього реєстратором відповідних відомостей про кримінальне правопорушення, зазначених у заяві чи повідомленні про його вчинення або виявлених ним самостійно з будь-якого джерела. Відповідно до п. 3 р. 2 зазначеного Положення, внесення відомостей здійснюється шляхом фіксації реєстратором інформації в реєстрі та вибору даних у довідниках для заповнення документів первинного обліку про кримінальне правопорушення за формою, наведеною в Додатку 1 до Положення «Картка про кримінальне правопорушення» (далі – Додаток 1).

Саме в зазначеному Додатку 1 міститься р. 2 «Відомості про кримінальне правопорушення» (п. п. 5–36). Тобто Положення про порядок ведення Єдиного реєстру досудових розслідувань містить дані, які в сукупності являють собою відомості про кримінальне правопорушення.

На практиці слідчий, прокурор, відповідно до ст. 214 КПК України, за допомогою автоматизованої системи вносить до ЄРДР тільки ті відомості, обов'язковість внесення яких передбачена програмним забезпеченням. Так, у закладці «Реєстрація» зазначається загальна інформація (ким зареєстроване; дата та час створення; найменування органу досудового розслідування; прізвище, ім'я та по батькові слідчого; прізвище, ім'я та по батькові керівника органу досудового розслідування; номер та дата надходження заяви, повідомлення про кримінальне правопорушення або виявлення з іншого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення; прізвище, ім'я та по батькові потерпілого або заявника, його адреса; дата та час учинення правопорушення; інформація про те, чи встановлено особу, яка вчинила кримінальне правопорушення; фабула кримінального правопорушення; кваліфікація злочину чи проступку; територіальна ознака та місце вчинення правопорушення (п. п. 1–12, 17, 19) Додатка 1). Зазначені відомості є цілком достатніми для того, щоб розпочати досудове розслідування. Залежно від кваліфікації кримінального правопорушення автоматизована система іноді вимагає внесення додаткової обов'язкової інформації. Причому п. п. 1–4 вже програмно редагуватися не можуть, на відміну від п. п. 5–12, 17, 19 Додатка 1.

Всі інші відомості, що є обставинами, передбаченими Положенням, вносяться пізніше, у зв'язку з тим, що на момент початку досудового розслідування є невідомими для слідчого, прокурора, а отже, їх невнесення не впливає на необхідність розпочати досудове розслідування.

У зв'язку із чим позиція сторони обвинувачення та судова практика на даний час ґрунтується на тому, що внесення відомостей про кримінальне правопорушення є фактично первісною дією, дата введення таких відомостей до ЄРДР є датою внесення відомостей про кримінальне правопорушення. Про це свідчить понад 1 200 ухвал, винесених слідчими суддями по всій країні, якими у відкритті провадження за скаргами підозрюваних або їхніх захисників було відмовлено на підставах, передбачених ч. 4 ст. 304 КПК України, у зв'язку з тим, що відомості про вчинене кримінальне правопорушення внесені до ЄРДР до 16 березня 2018 р.

На доказ такої позиції можна звернути увагу на ст. 219 КПК України, яка обчислює строки досудового розслідування саме з моменту внесення відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР до дня звернення до суду з обвинувальним актом, клопотанням про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності або до дня ухвалення рішення про закриття кримінального провадження, якою встановлені відповідні часові межі в шість, дванадцять та вісімнадцять місяців із моменту внесення відомостей про кримінальне правопорушення ЄРДР до дня повідомлення особи про підозру.

Крім того, саме п. 1 ч. 1 ст. 303 КПК України встановлено, що на досудовому провадженні може бути оскаржена бездіяльність слідчого, прокурора, яка полягає в невнесенні відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР після отримання заяви чи повідомлення про кримінальне правопорушення.

На доказ іншої позиції варто знову звернутися до Положення. Так, у р. 8 Положення «Редагування відомостей Реєстру» передбачено, що редагування (зміна) зафіксованих в ЄРДР відомостей проводиться шляхом внесення реєстратором оновлених даних до відповідного пункту електронного контуру картки. У зв'язку із чим логічним є висновок, що зміна відомостей про кримінальне правопорушення, що були раніше внесені слідчим чи іншим реєстратором до ЄРДР, відповідно до ст. 214 КПК України, є редагуванням (змінюю), тобто фактичним внесенням відомостей про кримінальне правопорушення. Тому правова позиція сторони захисту може базуватися на отриманні від адміністратора ЄРДР офіційної інформації про дату та час редагування (зміни, внесення) відповідним реєстратором інформації, що міститься в п. п. 5–12, 17, 19 Додатка 1, та на доказуванні того факту, що дата редагування (зміни) є датою внесення відомостей про кримінальне правопорушення. Своє право на існування така позиція зможе підтвердити судовою практикою, яка народжується саме в цей час.

У результаті аналізу вищезазначених норм можна дійти справедливого висновку, що право підозрюваного, його захисника чи законного представника під час досудового провадження на оскарження повідомлення про підозру виникає лише тоді, коли відомості про кримінальне правопорушення, відповідно до ст. 214 КПК України та Положення про порядок ведення Єдиного реєстру досудових розслідувань, внесені шляхом фіксації відповідним реєстратором (прокурором, керівником органу досудового розслідування, слідчим тощо) інформації в ЄРДР після 16 березня 2018 р. Окремо зауважимо, що в усіх інших випадках, щодо справ, за якими відомості про кримінальне правопорушення внесені в ЄРДР до 16 березня 2018 р., така скарга об'єктивно має бути предметом розгляду під час підготовчого провадження в суді за правилами ст. ст. 314–316 КПК України.

Список використаних джерел:

1. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів: Закон України № 2147–VIII від 3 жовтня 2017 р.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України № 4651–VI від 13 квітня 2012 р. (зі змінами та доповненнями).
3. Положення про порядок ведення Єдиного реєстру досудових розслідувань, затверджене наказом Генеральної Прокуратури України 6 квітня 2016 р. № 139 (зі змінами, внесеними наказом Генеральної Прокуратури № 147 від 22 травня 2017 р.).

КОХАНОВСЬКИЙ Д. О.,
здобувач кафедри
досудового розслідування
(Національна академія внутрішніх справ)

УДК 343.121

СУДОВИЙ КОНТРОЛЬ ЗА ДОТРИМАННЯМ ПРАВ, СВОБОД ТА ЗАКОННИХ ІНТЕРЕСІВ ПІДОЗРЮВАНОВОГО ПІД ЧАС ЗАСТОСУВАННЯ ЗАХОДІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

У статті розглянуто питання судового контролю за дотриманням прав, свобод та законних інтересів підозрюваного під час застосування заходів забезпечення кримінального провадження. Автором досліджено діяльність слідчого судді на досудовому розслідуванні, виокремлено систему специфічних засад її здійснення, а також надано характеристику найважливішим рисам здійснення їм повноважень як специфічної діяльності під час досудового розслідування в разі застосування заходів забезпечення кримінального провадження. Запропоновано закріпити повноваження слідчого судді в разі застосування заходів забезпечення кримінального провадження в чинному Кримінальному процесуальному кодексі України.

Ключові слова: суд, судовий контроль, слідчий суддя, підозрюваний, кримінальне провадження, заходи забезпечення кримінального провадження.

В статье рассмотрены вопросы судебного контроля за соблюдением прав, свобод и законных интересов подозреваемого при применении мер обеспечения уголовного производства. Автором исследована деятельность следственного судьи на предварительном расследовании, выделена система специфических принципов ее осуществления, а также отмечены основные характеристики осуществления им полномочий как специфической деятельности во время досудебного расследования при применении мер обеспечения уголовного производства. Предложено закрепить полномочия следственного судьи при применении мер обеспечения уголовного производства в действующем Уголовном процессуальном кодексе Украины.

Ключевые слова: суд, судебный контроль, следственный судья, подозреваемый, уголовное производство, меры обеспечения уголовного производства.

The article deals with the issues of judicial control over the compliance with the rights, freedoms and legitimate interests of the suspect person during the application of the measures that ensure criminal proceedings. The author investigates the activities of the investigating judge in the pre-trial investigation, outlines the system of specific principles of their implementation, and also gives a description of the most important features of exercising his authority as a specific activity during the pre-trial investigation when applying measures to ensure criminal proceedings. It is proposed to consolidate the competences of the investigating judge during the application of the measures to ensure criminal proceedings in the current Criminal Procedure Code of Ukraine.

Key words: court, judicial control, investigating judge, suspect person, criminal proceedings, measures to ensure criminal proceedings.

Вступ. Історія розвитку національного кримінального процесуального законодавства України свідчить про докорінні зміни, які відбулися за часи її незалежності в аспекті контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні під час досудового розслідування.

Так, Кримінальний процесуальний кодекс (далі – КПК) України 1960 р. функцію контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному процесі під час досудового слідства здебільшого покладав на органи прокуратури. Саме прокурори мали за законом левову частку повноважень на здійснення нагляду за законністю ведення досудового слідства загалом.

Відповідно до чинного КПК України, слідчий суддя уповноважений здійснювати судовий контроль за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні шляхом ухвалення рішень про застосування заходів забезпечення кримінального провадження (далі – ЗЗКП), надання дозволів на проведення окремих слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) дій, а також розгляду скарг на рішення, дії чи бездіяльність слідчого, прокурора під час досудового розслідування.

Варто зазначити, що «судовий контроль за досудовим розслідуванням – законодавчо регламентована, непередсудова діяльність, здійснювана за наявності процесуальної підстави у визначених межах спеціальним суб'єктом – слідчим суддею з метою перевірки дотримання прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні» [1, с. 452].

Водночас законодавець у п. 18 ч. 1 ст. 3 КПК України визначив: «Слідчий суддя – суддя суду першої інстанції, до повноважень якого належить здійснення в порядку, передбаченому цим Кодексом, судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні» [2].

Доречно зазначити, що 2017 р. до місцевих судів надійшло 600 тис. клопотань, скарг, які розглядаються слідчим суддею під час досудового розслідування, що на 9,6% більше порівняно із 2016 р.; з них найбільшу кількість становлять клопотання про тимчасовий доступ до речей і документів – 231,5 тис., або 38,6% загальної кількості клопотань, скарг, які розглядалися слідчим суддею під час досудового розслідування, що надійшли; про обшук житла чи іншого володіння особи – 94,7 тис., або 15,8%; скарги на рішення, дії чи бездіяльність слідчого або прокурора під час досудового розслідування – 86,2 тис., або 14,4%, що на 31,5% більше порівняно із 2016 р., із них скарги на бездіяльність слідчого, прокурора – 67,1 тис., або 77,9% від загальної кількості скарг на рішення, дії чи бездіяльність слідчого або прокурора; про застосування запобіжного заходу – 55,2 тис., або 9,2%. Розглянуто 592,7 тис. зазначених клопотань та скарг; із них задоволено – 447,8 тис., або 75,5% від загальної кількості розглянутих зазначених клопотань [3].

Н.П. Сиза під час дослідження питання судового контролю зазначила, що він здійснюється в таких процесуальних формах: 1) ухвалення рішення про застосування, зміну чи припинення заходів забезпечення кримінального провадження; 2) розгляд скарг учасників досудового розслідування на рішення, дії чи бездіяльність слідчого чи прокурора; 3) надання дозволу на здійснення відповідних слідчих дій; 4) вирішення самовідводів, відводів; 5) перевірка інформації про порушення прав затриманих на досудовому розслідуванні з ініціативи слідчого судді та їх припинення [4].

М.Є. Шумило справедливо зазначає, що стадія досудового розслідування є найбільш вразливою для порушення прав людини і громадянина, в якій переплітаються і не збігаються інтереси особи, суспільства і держави [5, с. 375–380].

Водночас, як наголошує О.Г. Яновська, рішення слідчих суддів щодо застосування заходів забезпечення кримінального провадження найбільш чутливо сприймаються й оцінюються учасниками кримінального судочинства, адже ці рішення найчастіше обмежують чи порушують такі конституційні права, як право на свободу, особисту недоторканність, право на приватне життя та власність [6, с. 12–17].

Постановка завдання. Мета статті – вивчити питання судового контролю за дотриманням прав, свобод і законних інтересів підозрюваного під час застосування заходів забезпечення кримінального провадження

Результати дослідження. Під час проведення досудового розслідування на слідчого суддю покладаються особливі повноваження з нагляду й оцінки процесуальної діяльності учасників кримінального провадження та контроль за дотриманням конституційних прав і свобод підозрюваного (обвинуваченого). Саме слідчий суддя повинен об'єктивно оцінити представлені докази на підтримку клопотання про застосування заходу забезпечення, або ж законність та допустимість тих чи інших доказів, які потім будуть досліджені судовим порядком. Тому за таких умов слідчий суддя завжди перебуватиме під непрямим «підсвідомим» впливом учасників досудового слідства, і лише його неупереджений погляд на факти дозволить отримати справедливий результат роботи. Забезпечення контролю за дотриманням прав, свобод та законних інтересів осіб, які беруть участь у досудовому слідстві, покладає на слідчого суддю обов'язок спостереження за діями правоохоронних органів як носіїв владних функцій. Однак не варто забувати, що поняття прихильності та завчасного «переходу» на чийсь бік суперечить базовим принципам здійснення правосуддя та кримінального процесу загалом. Слідчий суддя є гарантом законності, і його безсторонність забезпечує встановлення істини та рівноправності на досудовому слідстві, що, своєю чергою, прямо відображається в процесі судового розгляду [1, с. 454–455].

Значення судового контролю полягає в тому, що завдяки діяльності слідчого судді забезпечуються невідкладним судовим захистом права, свободи й інтереси учасників кримінального провадження, а також створюються належні умови для реалізації засади змагальності під час досудового розслідування [7, с. 3].

У процесі дослідження діяльності слідчого судді на досудовому розслідуванні доречно виокремити систему специфічних засад її здійснення, які навів Р.І. Тракало, а саме:

1. Законність дій слідчого судді. Під час кримінального провадження слідчий суддя зобов'язаний неухильно додержуватися вимог Конституції України, КПК України, міжнародних угод, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, вимог інших актів законодавства. Невиконання або неточне дотримання кримінального процесуального законодавства України слідчим суддею призводить до суддівського свавілля, підриває авторитет судової влади, порушує права громадян.

2. Вірогідність визначення слідчого судді під час здійснення судового контролю. Відповідно до ч. 3 ст. 35 КПК України, визначення слідчого судді для конкретного судового провадження здійснюється автоматизованою системою документообігу суду під час реєстрації відповідних матеріалів, скарг, клопотань, заяв чи інших процесуальних документів за принципом вірогідності, який враховує кількість проваджень, що перебувають на розгляді в суддів, заборону брати участь у перевірці вироків та ухвал для судді, який брав участь в ухваленні вироку або ухвали, щодо перевірки яких порушується питання, перебування суддів у відпустці, на лікарняному, у відраженні та закінчення терміну їхніх повноважень.

3. Швидкість (оперативність) розгляду слідчим суддею клопотань слідчого. Клопотання про застосування або зміну запобіжного заходу розглядається слідчим суддею невідкладно, але не пізніше сімдесяти двох годин із моменту фактичного затримання підозрюваного, обвинуваченого або з моменту надходження до суду клопотання, якщо підозрюваний, обвинувачений перебуває на свободі, чи з моменту подання підозрюваним, обвинуваченим, його захисником до суду відповідного клопотання (ст. 186 КПК України). Слідчий суддя зобов'язаний розглянути клопотання підозрюваного, обвинуваченого про зміну запобіжного заходу протягом трьох днів із дня його одержання, згідно із правилами, передбаченими для розгляду клопотання про застосування запобіжного заходу (ч. 4 ст. 201 КПК України). Клопотання про обшук розглядається в суді в день його надходження за участю слідчого або прокурора (ч. 4 ст. 234 КПК України) тощо.

4. Своєчасність виконання ухвал слідчого судді на проведення процесуальної дії. Так, ухвала слідчого судді щодо застосування запобіжного заходу підлягає негайному виконанню після її оголошення (ст. 205 КПК України). Строк дії ухвал на обшук житла чи іншого володіння особи не може перевищувати одного місяця із дня постановлення ухвали (п. 1 ч. 2 ст. 235 КПК України).

5. Допустимість повторного звернення до слідчого судді за відмови в наданні дозволу на проведення процесуальної дії. Так, постановлення слідчим суддею ухвали про відмову в наданні дозволу на проведення негласної слідчої (розшукової) дії не перешкоджає повторному зверненню з новим клопотанням про надання такого дозволу (ч. 5 ст. 248 КПК України).

6. Апеляційний порядок оскарження ухвал слідчого судді (ст. ст. 309–310 КПК України) [8, с. 116].

Зазначені засади характеризують найважливіші риси здійснення повноважень слідчим суддею як специфічної діяльності під час досудового розслідування, першочергово в разі застосування ЗЗКП.

Кримінальний процесуальний закон дає слідчому судді можливість обирати різні рішення, які найбільш доцільні в конкретній ситуації. Слідчий суддя керується не лише вимогами закону, а й власним внутрішнім переконанням.

Повноваження слідчого судді визначені КПК України, хоча окрема стаття, яка б містила чіткий їх перелік, відсутня. У зв'язку із цим в юридичній літературі є різні погляди щодо класифікації повноважень слідчого судді. Так, Н.З. Рогатинська поділяє повноваження слідчого судді на три групи: а) повноваження під час застосування заходів процесуального примусу на стадії досудового розслідування; б) повноваження слідчого судді під час розгляду скарг на дії та рішення особи, яка здійснює дізнання, слідчого або прокурора; в) повноваження слідчого судді під час проведення слідчих дій, які обмежують конституційні права громадян [9, с. 286].

В.О. Попелюшко надає більш розширену класифікацію повноважень слідчого судді за критерієм предмета правового регулювання, якому значною мірою відповідає структурна побудова чинного КПК України, а саме: 1) повноваження у сфері процесуальних відносин, пов'язаних із ЗЗКП; 2) повноваження, пов'язані з розглядом та вирішенням питань щодо дачі дозволу на проведення визначених у законі слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, спрямованих на збирання доказів; 3) повноваження щодо розгляду та вирішення скарг на рішення, дії чи бездіяльність слідчого або прокурора; 4) повноваження щодо збирання доказів у разі відмови слідчим, прокурором стороні захисту в задоволенні клопотання; 5) повноваження, пов'язані зі встановленням процесуальних строків; 6) повноваження з розгляду та вирішення питань про відводи під час досудового розслідування прокурора, слідчого, захисника, представника, спеціаліста, перекладача, експерта, секретаря судового засідання; 7) повноваження щодо вирішення на стадії досудового розслідування долі речових доказів; 8) повноваження щодо вирішення питання про використання інформації, отриманої в результаті проведення негласної слідчої (розшукової) дії про ознаки кримінального правопорушення, яке не розслідується в цьому кримінальному провадженні; 9) повноваження щодо захисту прав людини, закріплених у ст. 206 КПК України [10, с. 10–16].

Ми погоджуємося із класифікацією повноважень слідчого судді, яку надав В.О. Попелюшко. Вона більш розширена, охоплює всі можливі процесуальні дії та рішення, що і реалізують охорону прав, свобод та законних інтересів насамперед підозрюваного.

Суд, що здійснює судовий контроль за дотриманням прав і свобод особи під час застосування ЗЗКП, щоб бути їхнім гарантом, зобов'язаний виконувати вимоги законодавства щодо власної діяльності. Науковцями це трактується по-різному.

І.І. Заболотний зазначає, що сучасний судовий контроль у механізмі забезпечення прав людини під час застосування ЗЗКП, як і КПК України в цілому, побудований суто на найбільш прогресивних положеннях, визначених міжнародним співтовариством, а тому є надзвичайно потужним інструментом у забезпеченні такої засади кримінального провадження, як верховенство права [11, с. 303]. У свою чергу, В.В. Городовенко зазначає, що слідчий суддя в кримінальному провадженні є гарантом дотримання і захисту прав, свобод та інтересів підозрюваних і обвинувачених осіб, а також є об'єктивною і незалежною, неупередженою фігурою, яка ухвалює самостійні рішення [12, с. 22].

Висновки. У зв'язку з вищезазначеним вважаємо за необхідне закріпити в чинному КПК України повноваження слідчого судді під час застосування ЗЗКП. Дане доповнення

пропонуємо викласти в р. II, гл. 10, де внести доповнення і передбачити ст. 132–1 «Повноваження слідчого судді при застосуванні заходів забезпечення кримінального провадження», яку викласти в такій редакції:

1. Слідчий суддя з метою забезпечення прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження уповноважений:

- 1) визначати підсудність поданого клопотання в кримінальному провадженні;
- 2) розглядати скарги на дії та рішення особи, яка здійснює дізнання, слідчого або прокурора;
- 3) фіксувати заяви або прийняти від особи письмову заяву щодо застосування до неї неправомірних дій та вжити необхідних заходів;
- 4) розглядати та вирішувати питання про відводи під час досудового розслідування прокурора, слідчого, захисника, представника, спеціаліста, перекладача, експерта, секретаря судового засідання;
- 5) за необхідності забезпечити реалізацію права підозрюваного, обвинуваченого на захист;
- 6) перевіряти наявність об'єктивної необхідності застосування певного заходу забезпечення кримінального провадження;
- 7) постановляти відповідні законні судові рішення;
- 8) дотримуватися встановлених процесуальних строків;
- 9) уповноважувати сторону обвинувачення на проведення процесуальних дій;
- 10) зобов'язувати будь-який орган державної влади чи службу особу до виконання судового рішення щодо заходу забезпечення кримінального провадження;
- 11) дотримуватися вимог щодо захисту прав людини, закріплених у ст. 206 цього Кодексу;
- 12) здійснювати інші повноваження, передбачені цим Кодексом.

Дане доповнення до норм чинного КПК України, на нашу думку, сприятиме додатково гарантією охорони прав, свобод та законних інтересів підозрюваного під час застосування ЗЗКП у зв'язку з тим, що саме слідчий суддя є одним із головних учасників кримінального провадження на цьому етапі. Майже кожний захід забезпечення кримінального провадження, що може застосовуватися в кримінальному провадженні, здійснюється за рішенням слідчого судді (судовий виклик, привід, накладення грошового стягнення, тимчасове обмеження в користуванні спеціальним правом, відсторонення від посади, тимчасовий доступ до речей і документів, тимчасове вилучення майна, арешт майна, затримання особи за ухвалою суду, всі запобіжні заходи).

Правовими умовами, за яких суд є гарантом прав і свобод особи під час застосування ЗЗКП, є норми кримінального процесуального закону, неухильне дотримання яких суб'єктом правозастосування не дозволить піддавати сумніву його процесуальне рішення, давати підстави для оскарження. Це – права й обов'язки слідчого судді, суду щодо застосування ЗЗКП, а також гарантії незалежності суддів, які визначені Законом України «Про судоустрій і статус суддів» та іншими правовими актами.

Соціальними умовами, за наявності яких суд є гарантом прав і свобод особи під час застосування ЗЗКП, варто вважати умови, які створюють внутрішнє переконання судді в правильності ухвалення ним процесуального рішення про обмеження права особи на свободу та не суперечать стандартам у сфері судочинства, Кодексу суддівської етики, Бангалорським принципам поведінки суддів тощо. Такою умовою також є високий рівень соціального забезпечення суддів, що має встановити гідний рівень життя та відсутність матеріальної мотивації під час ухвалення ними рішень.

Морально-вольовими умовами є людяність, чесність, справедливість, некоруптованість, непідкупність, принциповість, патріотизм, професіоналізм, старанність тощо. Надзвичайно актуальною та невід'ємною морально-вольовою умовою є наявність внутрішньої стійкої вольової сили кожного судді для протистояння будь-якому адміністративному тиску.

Комплексне поєднання зазначених умов сприяє об'єктивності, незалежності й неупередженості суду в питанні застосування ЗЗКП як гаранта прав і свобод під час його застосування.

Список використаних джерел:

1. Фаринник В.І. Застосування заходів забезпечення кримінального провадження: теорія та практика: монографія. Київ: Алерта, 2017. 548 с.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон від 13 квітня 2012 р. / Верховна Рада України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
3. Аналіз даних судової статистики щодо розгляду справ і матеріалів місцевими загальними судами, апеляційними судами областей та міста Києва протягом 2017 р. URL: http://sc.gov.ua/ua/sudova_statistika.html.
4. Сиза Н.П. Повноваження слідчого судді щодо здійснення судового контролю у кримінальному процесі України. Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2012/n2/12snpkpu.pf>.
5. Шумило М.Є. Наукові основи реформування досудового слідства. Актуальні проблеми кримінального права, процесу та криміналістики: матеріали II міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 8 жовтня 2010 р.). Одеса, 2010. С. 375–380.
6. Яновська О.Г. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні судового контролю у кримінальному провадженні. Вісник академії адвокатури України. 2013. № 2 (27). С. 12–17.
7. Скрипіна Ю.В. Слідчий суддя в системі кримінально-процесуальної діяльності (порівняльно-правове дослідження): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Кримінальний процес; криміналістика та судова експертиза». Харків, 2008. 20 с.
8. Тракало Р.І. Роль слідчого судді у досудовому розслідуванні. Вісник Академії адвокатури України. 2014. Том 11. С. 109–119.
9. Рогатинська Н.З. Слідчий суддя: постановка та дослідження проблеми в Україні. Право і суспільство. 2014. № № 1–2. С. 284–287.
10. Попелюшко В.О. Слідчий суддя у кримінальному провадженні. Часопис Національного університету «Острозька академія». 2014. № 1 (9). С. 10–16.
11. Заболотний І.І. Судовий контроль у механізмі забезпечення прав людини під час застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою. Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. 2013. № 2–2. Том 26 (65). С. 300–304.
12. Городовенко В.В. Слідчий суддя як суб'єкт надання дозволу на проведення негласних слідчих (розшукових) дій. Кримінальний процесуальний кодекс України: перші проблеми та здобутки: матер. кругл. столу (м. Запоріжжя, 20 листопада 2013 р.). Запоріжжя, 2013. С. 20–22.

ЛІТКЕВИЧ Д. О.,адвокат,
аспірант кафедри
кримінального процесу
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 343.13

**ДО ПИТАННЯ КЛАСИФІКАЦІЇ НАУКОВО-ТЕХНІЧНИХ ЗАСОБІВ
У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ**

У статті розглянуті питання класифікації науково-технічних засобів, які використовуються під час досудового розслідування та судового провадження. Враховуючи багатогранний та багатоцільовий характер класифікації науково-технічних засобів, які використовуються під час досудового розслідування та судового провадження, автором запропоновано власний підхід до зазначеної класифікації.

Ключові слова: класифікація, науково-технічні засоби, кримінальне провадження.

В статье рассмотрены вопросы классификации научно-технических средств, используемых во время досудебного расследования и судебного производства. Учитывая многогранный и многоцелевой характер классификации научно-технических средств, используемых во время досудебного расследования и судебного производства, автором предложено собственный подход к указанной классификации.

Ключевые слова: классификация, научно-технические средства, уголовное производство.

The article deals with the issues of classification of scientific and technical means used during pre-trial investigation and judicial proceedings. Taking into account the multifaceted and multi-purpose nature of the classification of scientific and technical means used during pre-trial investigation and judicial proceedings, the author proposed his own approach to the classification of scientific and technical means in the criminal proceedings.

Key words: classification, scientific and technical means, criminal proceedings.

Вступ. Науково-технічний прогрес, який стрімко проникає в усі сфери життєдіяльності суспільства, впливає як позитивно, так і негативно, на кримінальне провадження. Необхідність застосування науково-технічних засобів у кримінальному провадженні зумовлюється не тільки прагненням учасників такого провадження спростити та прискорити процес розслідування та судового розгляду, а й властивостями цих засобів значно розширювати діапазон можливостей людського сприйняття.

Постановка завдання. Метою статті є вивчення класифікації науково-технічних засобів, які використовуються під час досудового розслідування та судового провадження.

Результати дослідження. Забезпеченню якості та доступності правосуддя, ефективності захисту конституційних прав і свобод особи сприятиме реалізація концептуальних положень Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів

на 2015–2020 рр., ухваленої Указом Президента України від 20 травня 2015 р. № 276/2015, відповідно до яких одними з основних напрямів реформування є: забезпечення широкого використання інформаційних систем (далі – ІС) для надання більшої кількості послуг «електронного правосуддя»; створення в судах інформаційних систем електронного менеджменту, зокрема введення повноцінних електронних систем, серед яких системи електронного документообігу, та відстеження справ (до вищих інстанцій), електронних повідомлень, електронних викликів, електронного розгляду справ (у деяких випадках), електронних платежів, аудіо- та відеофіксації засідань, інформаційної системи внутрішньої бази даних, інформаційної системи законодавчої бази даних, вдосконалення системи забезпечення рівного та неупередженого розподілу справ між суддями, зокрема, визначення судді та (або) складу колегії суддів на всіх стадіях судового провадження; поетапне запровадження інструментів «електронного правосуддя», що дасть змогу користувачам звертатися до суду, сплачувати судовий збір, брати участь у провадженнях і отримувати необхідну інформацію та документи електронними засобами; посилення управління інформаційними системами для більшої участі адвокатів у наданні послуг «електронного правосуддя»; посилення управління інформаційними системами для кращого надання виконавцями послуг електронного правосуддя; вдосконалення нормативного регулювання порядку вручення особі повідомлення про підозру, оголошення особи в розшук, екстрадиції, накладення та зняття арешту з майна, тимчасового вилучення майна на стадії досудового слідства, порядку внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань (далі – ЄРДР), підстав та процедури оскарження дій і бездіяльності в разі порушення порядку внесення відомостей до Реєстру та в інших випадках [9].

Відповідно до Висновку № 14 (2011) Консультативної ради європейських суддів «Судочинство та інформаційні технології», ІТ повинні бути інструментом або засобом покращення адміністрування судочинства, полегшувати доступ користувачів до судів та укріплювати гарантії, встановлені ст. 6 Європейської конвенції з прав людини (далі – ЄКПЛ): доступ до правосуддя, неупередженість, незалежність судді, справедливість та розумні строки розгляду справи. Комп'ютеризація здатна покращити якість роботи судді, наприклад, за допомогою бази даних із посиланнями на судові рішення, законодавчу базу, наукові праці із правових питань, коментарі до постановлених рішень, а також інші форми обміну знань між суддями. Звернення до послуг ІТ покращує документообіг. Відео-конференц-зв'язок може полегшити проведення судових засідань з погляду безпеки та відібрання показань у свідків та експертів. Особливу увагу необхідно приділити тому, щоб конференц-зв'язок і відібрання свідчень у такий спосіб не порушували гарантоване право осіб на захист, заохочували використання ІТ для посилення ролі судової системи в дотриманні верховенства права в демократичних державах; ІТ не повинні втручатися в повноваження судді та підірвати керівні принципи, зазначені в ст. 6 ЄКПЛ [3].

Аналіз наукових літературних джерел дозволяє зробити висновок, що в науці кримінального процесу і в правозастосовчій практиці не сформовано однакового розуміння ролі та місця технічних засобів, що використовуються під час досудового розслідування та судового провадження.

Проблемам використання науково-технічних засобів для протидії злочинності, зокрема й нормативно-правового регулювання порядку й правил їх застосування в кримінальному провадженні, використання отриманих результатів присвячені праці багатьох вітчизняних та закордонних учених у галузі кримінального процесу та криміналістики, а саме: Р.С. Белкіна, В.Г. Гончаренка, І.В. Гори, А.В. Іщенко, Є.П. Іщенко, В.А. Колесника, В.К. Лисиченка, М.М. Лисова, О.В. Одерія, М.А. Погорецького, Т.А. Сєдової, В.С. Кузьмічова, М.Я. Сегає, В.В. Тищенко, М.Є. Шумила, М.Г. Щербаковського й інших.

Класифікація науково-технічних засобів, які використовуються під час досудового розслідування та судового провадження, має багатогранний та багатоцільовий характер. На необхідності розроблення класифікації свого часу наголошували Р.С. Белкін і А.І. Винберг, які зазначали, що класифікація є одним із засобів пізнання, допомагає досліджувати окремі

предмети й явища, виявляти закономірності їх розвитку, визначити шляхи їх використання. Вона може відігравати й евристичну роль, коли дозволяє передбачити ще непізнане [1, с. 63].

Науково-технічні засоби пропонувалося класифікувати за їхніми можливостями і цілями застосування; за видами результатів, одержуваних за їх допомогою; диференціації суб'єктів застосування науково-технічних засобів за їхнім процесуальним положенням і можливостями їх використання тощо.

Проте питання класифікації досі залишаються актуальними, оскільки тільки систематизацією розмаїття науково-технічних засобів з погляду допустимості їх використання в кримінальному провадженні можна визначити завдання і можливості їх застосування.

П.С. Елькінд виділяє такі групи науково-технічних засобів: 1) які мають форму кримінально-судових доказів; 2) які використовуються для складання кримінально-процесуальних актів; 3) які застосовуються під час слідчих і судових дій із метою виявлення, закріплення, перевірки та дослідження судових доказів [11, с. 113]. І.В. Казначей звертає увагу на те, що науково-технічні засоби можуть бути: 1) речовими доказами, наприклад, бортовий самописець транспортного засобу; відеореєстратор (автотранспортного засобу, банкомата, автоматизованої системи); система обліку з'єднань абонентів у мережі Інтернет чи іншого виду електрозв'язку; система контролю і моніторингу навколишнього середовища тощо; 2) засобами, що використовуються для цілей забезпечення дотримання процесуальної форми провадження в кримінальній справі; 3) засобами, що застосовуються під час провадження слідчих і судових дій для збирання і перевірки доказів, наприклад, факс, технічні засоби комунікації, які застосовуються з метою контролю та запису переговорів, система відео-конференц-зв'язку тощо. У своєму дисертаційному дослідженні автор пропонує власну класифікацію науково-технічних засобів за колом суб'єктів, що використовують і застосовують технічні засоби комунікації в кримінальному судочинстві: (1) учасники кримінального судочинства, які використовують технічні засоби комунікації під час провадження в кримінальних справах: а) суб'єкти процедури збирання і перевірки доказів, які використовують технічні засоби комунікації: учасники кримінального судочинства з боку обвинувачення, учасники кримінального судочинства з боку захисту, суд; б) спеціаліст, який залучається для використання технічних засобів комунікації; (2) особи, чий повноваження із застосування технічних засобів комунікації не врегульовані законодавчими нормами [6, с. 58, 77].

В.О. Родівіліна пропонує таку класифікацію науково-технічних засобів: (1) за ступенем обов'язковості використання технічних засобів: а) обов'язкові (коли використання технічних засобів замінює участь понятих, наприклад, в огляді місця події, виробництво якого пов'язано з небезпекою для життя і здоров'я людей); б) факультативні (коли використання технічних засобів під час слідчої дії є необов'язковим, наприклад, використання поліграфа під час допиту); (2) за цілями використання: а) засоби фіксації матеріальної обстановки (з метою збереження речових доказів та їхніх доказових властивостей, а також для забезпечення можливості надання їх у будь-який момент доказування); б) засоби збирання доказів (для відшукання і виявлення матеріальних об'єктів, що мають значення для справи, з метою подальшого їх використання в процесі доказування; ксерокопіювання документів під час виїмки, обшуку); в) засоби перевірки і оцінки доказів (для попереднього та подальшого дослідження); г) для пред'явлення учасникам процесу (наприклад, демонстрація запису допиту, ознайомлення потерпілого й обвинуваченого з матеріалами кримінальної справи та ін.); д) засоби отримання орієнтувальної інформації (наприклад, поліграф); е) засоби забезпечення аудіо- та відеозв'язку (контакту) у режимі реального часу (наприклад, використання систем відео-конференц-зв'язку); (2) за особливостями процесуальної форми проведення слідчої дії технічні засоби можна розділити на такі, які застосовуються: а) з обов'язковою участю фахівця (використання поліграфа з метою перевірки достовірності інформації, що повідомляється людиною), без його участі або з його участю на розсуд слідчого (дознавача); б) особою однієї статі з іншими учасниками (огляд, особистий обшук) та будь-якими особами передбаченим законом порядком; в) за судовим рішенням (контроль і запис переговорів, отримання інформації про з'єднання між абонентами і (або) абонентськими пристроями) і без судового рішення [7, с. 60–61].

В.А. Семенцов аналізує різні класифікації науково-технічних засобів і результати їх застосування, обґрунтовує нову їх систематизацію: а) за способом залучення в доказову діяльність шляхом: витребування, уявлення, виготовлення під час слідчої дії, виявлення за допомогою слідчої дії; б) за місцем у системі доказів: такі, що мають самостійне доказове значення (речовий доказ або інший документ), ті, що не мають доказового значення (є додатком до протоколу слідчої дії); в) за роллю в процесі доказування: призначені для збирання, перевірки, використання доказів; г) за суб'єктами застосування: особи, які відповідають за провадження в справі; особи, які сприяють розслідуванню; інші учасники кримінального процесу; особи, які не є учасниками процесу [8, с. 20–25].

Г.І. Грамовіч пропонував класифікувати науково-технічні засоби з урахуванням тієї діяльності, під час якої вони використовуються: попередження злочинів, виявлення слідів та інших об'єктів, що мають значення в даній справі, фіксація, вилучення, дослідження, організація діяльності з боротьби зі злочинністю [4, с. 14].

Е.П. Іщенко виокремлює чотири класифікаційні підстави: (1) за виникненням: а) засоби, створені спеціально для криміналістичних цілей; б) засоби, запозичені з інших наук і пристосовані для криміналістичних цілей; в) засоби, запозичені з інших наук і використовуються без будь-яких змін; (2) за видами: а) прилади; б) апаратура й обладнання; в) інструменти і пристосування; г) приналежності і матеріали; г) комплекти науково-технічних засобів; (3) за суб'єктом застосування: а) слідчий; б) спеціаліст; в) оперативний працівник; (4) за цільовим призначенням: а) засоби виявлення слідів злочину і речових доказів; б) засоби фіксації слідів і одержуваної доказової інформації; в) засоби закріплення і вилучення слідів і речових доказів; г) засоби для експертного дослідження; г) засоби криміналістичних обліків, розшуку злочинців і викрадених речей; д) засоби наукової організації праці слідчого; е) засоби попередження злочинів і фіксації злочинних посягань на місці злочину [5, с. 32].

С.Д. Цомаєв пропонує класифікувати науково-технічні засоби за результатами їх застосування та причетності до процесу доказування на п'ять процесуальних категорій: (1) речові докази, отримані в результат застосування науково-технічних засобів (зліпки, відбитки; документи, в яких за допомогою науково-технічних засобів виявлені сліди підробки, травлення тощо); (2) документи (матеріали фото-, кінозйомки, аудіо- та відеозапису, інші носії інформації); (3) результати застосування науково-технічних засобів, щоб забезпечити отримання доказової інформації в процесі і за результатами слідчої дії: фіксація самої слідчої дії (слідчого огляду, обшуку, пред'явлення для впізнання й ін.); фіксація окремих стадій (етапів) слідчої дії (виявлення, закріплення, вилучення доказів); (4) застосування науково-технічних засобів для дослідження, яке здійснюється на основі спеціальних знань (висновок експерта, висновок спеціаліста); (5) застосування науково-технічних засобів для подання (пред'явлення, відтворення) доказової інформації на попередньому слідстві і під час судового розгляду (під час допитів, пред'явлення для впізнання, під час перевірки показань на місці тощо) [10, с. 72–73].

В.Г. Боличев пропонує класифікувати науково-технічні засоби за критерієм доцільності їх застосування під час конкретних слідчих дій – огляду місця події, допиту, обшуку тощо [2, с. 4].

У підсумку пропонуємо власну класифікацію науково-технічних засобів у кримінальному провадженні, а саме: (1) за місцем у системі кримінального процесу науково-технічні засоби поділяються на ті, які застосовуються: а) в основних провадженнях, як-от: у зв'язку з досудовим розслідуванням, судовим розглядом кримінального правопорушення та виконанням рішення суду; з перегляду судових рішень, яке охоплює: провадження в суді апеляційної інстанції; провадження в суді касаційної інстанції; провадження за нововиявленими або виключними обставинами, а також провадження із застосування примусових заходів медичного або виховного характеру; б) у забезпечувальних провадженнях, а саме: з відновлення втрачених матеріалів кримінального провадження, провадження, у межах якого здійснюється міжнародне співробітництво під час кримінального провадження; провадження з надання слідчим суддею згоди на проведення слідчих (розшукових) і негласних слідчих

(розшукових) дій; з розгляду слідчим суддею клопотання про застосування заходів забезпечення кримінального провадження; з вирішення слідчим суддею відводів; з розгляду слідчим суддею скарг на рішення, дії та бездіяльність слідчого і прокурора, а також вирішення інших процесуальних питань, що виникають під час досудового розслідування і віднесені до відання слідчого судді; (2) за суб'єктом застосування: на науково-технічні засоби, які застосовуються: а) судом, слідчим суддею: Єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система, «Електронний суд», Єдиний державний реєстр судових рішень тощо; б) стороною обвинувачення: Єдиний реєстр досудових розслідувань, інтегровані інформаційні-пошукові системи «АРМОР» (автоматизоване робоче місце оперативника) та «Факт», «Автоматизоване робоче місце слідчого «Інсайт»» (програмно-технічний комплекс, який автоматизує інформаційне забезпечення діяльності слідчого та надає підтримку в ухваленні ним рішень під час розслідування злочинів), автоматизована комп'ютерна система «Вбивство» (складається із двох структурно-програмних модулів: «Вбивство – діагностика» та «Вбивство – типові версії»), програмний комплекс «GRAFIT», призначений для документування обставин дорожньо-транспортної події, інформаційні ресурси органів безпеки – «MegapolisTM Документообіг», ДБР, НАБУ – система багатофункціонального електронного документообігу «АСКОД», органи, що здійснюють контроль за додержанням податкового законодавства – «ІТ Користувач ЦСК-1» тощо, електронна система ДІТ (облікові та статистичні функції Міністерства внутрішніх справ), Єдина система статистики та аналізу органів прокуратури, автоматизована система Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів тощо; в) стороною захисту: Єдиний реєстр адвокатів України; г) потерпілим та іншими учасниками кримінального провадження: Реєстр атестованих судових експертів, Реєстр методик проведення судових експертиз, «Електронний суд» тощо.

Висновки. У підсумку зазначимо, що класифікація науково-технічних засобів у кримінальному провадженні повинна відображати об'єктивні тенденції, наявні в практичній діяльності суб'єктів кримінального процесуального доказування, у результаті впровадження інноваційних технологій.

Список використаних джерел:

1. Белкин Р.С., Винберг А.И. Криминалистика и доказывание (методологические проблемы). Москва: Юридическая литература, 1969. 215 с.
2. Боличев В.Г. Применение научно-технических средств в процессуально-тактической деятельности следователя: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Воронеж, 2012. 22 с.
3. Висновок № 14 (2011) Консультативної ради європейських суддів «Судочинство та інформаційні технології», ухвалений КРЕС на 12-ому пленарному засіданні (Страсбург, 7–9 листопада 2011 р.). URL: https://court.gov.ua/userfiles/visn_14.doc.
4. Грамович Г.И. Основы криминалистической техники (процессуальные и криминалистические аспекты). Минск, 1981. 208 с.
5. Ищенко Е.П. Классификация научно-технических средств, используемых на предварительном следствии. Теория и практика собирания доказательственной информации техническими средствами на предварительном следствии: сб. науч. ст. Киев, 1980. С. 30–36.
6. Казначей И.В. Использование технических средств коммуникации в уголовном судопроизводстве (пути совершенствования): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Волгоград, 2014. 256 с.
7. Родивилина В.А. Процессуальные особенности использования технических средств в стадии предварительного расследования: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Иркутск, 2016. 218 с.
8. Семенцов В.А. Видео- и звукозапись в доказательственной деятельности следователя: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Екатеринбург, 1994. 225 с.
9. Стратегія реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 рр.: Указ Президента України від 20 травня 2015 р. № 276/2015. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/276/2015/print1509894126567793>.

10. Цомає С.Д. Правове регулювання і доказательственне значення застосування науково-технічних засобів в кримінальному судопроцесі: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Москва, 2007. 244 с.

11. Элькінд П.С. Цілі і засоби їх досягнення в радянському кримінально-процесуальному праві. Ленінград, 1976. 142 с.

НАГОРНЯК Ю. В.,
аспірант кафедри криміналістики,
судової медицини та психіатрії
факультету № 1
(Львівський державний університет
внутрішніх справ)

УДК 343.121

**ТИПОВА ОБСТАНОВКА ЯК ЕЛЕМЕНТ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ
ХАРАКТЕРИСТИКИ ЗЛОЧИНУ, ПОВ'ЯЗАНОГО З ПОРУШЕННЯМ
ПРАВИЛ БЕЗПЕКИ ДОРОЖНЬОГО РУХУ ОСОБАМИ,
ЯКІ КЕРУЮТЬ ТРАНСПОРТНИМИ ЗАСОБАМИ**

У статті розглянуто типову обстановку, яка спостерігається на місці вчинення кримінальної дорожньо-транспортної пригоди, визначено елементи, які характеризують дорожню обстановку місця події. Крім того, проаналізовано тенденцію вчинення вказаного виду злочину залежно від значення автомобільної дороги. Висвітлено дорожні умови, а саме статистичні та динамічні елементи, які можуть впливати на виникнення кримінальних дорожньо-транспортних пригод.

Ключові слова: *дорожньо-транспортна пригода, кримінальна дорожньо-транспортна пригода, обстановка, проїзна частина дороги, динамічні елементи, статистичні елементи.*

В статье рассмотрена типичная обстановка, которая наблюдается на месте совершения уголовного дорожно-транспортного происшествия, определены элементы, характеризующие дорожную обстановку места происшествия. Кроме того, проанализированы тенденции совершения указанного вида преступления в зависимости от значения автомобильной дороги. Освещены дорожные условия, а именно статистические и динамические элементы, которые могут влиять на возникновение криминальных дорожно-транспортных происшествий.

Ключевые слова: *дорожно-транспортное происшествие, уголовное дорожно-транспортное происшествие, обстановка, проезжая часть дороги, динамические элементы, статистические элементы.*

The article considers the typical situation which is observed at the place of the execution of a criminal road accident, and determines the elements characterizing the road situation of the accident site. In addition, the tendencies of accomplishing the specified type of crime depending on the value of the road are analyzed. At the same time, traffic conditions are highlighted, namely, statistical and dynamic elements that may affect the occurrence of criminal road accidents.

Key words: *road accident, criminal road accident, situation, roadway, dynamic elements, statistical elements.*

Вступ. Обстановка, що спостерігається на місці події, – це елемент криміналістичної характеристики, який взаємопов'язаний із причинами виникнення кримінальної дорожньо-транспортної пригоди (далі – КДТП) та впливає на механізм утворення слідів. Без вивчення, дослідження й аналізу вказаного елемента неможливо повно й об'єктивно провести досудове розслідування у кримінальному провадженні досліджуваної категорії злочинів, оскільки елементи проїзної частини дороги, її завантаженість та інтенсивність руху, освітлення, пора доби впливають на поведінку водія в конкретній ситуації. Крім того, вказані фактори впливають на видимість у напрямку руху й обрання водієм безпечної швидкості руху. Не менш важливим є той фактор, що обстановка вчинення злочину впливає на проведення слідчих дій у кримінальному провадженні, оскільки дані, які містить у собі проїзна частина дороги та її елементи, беруться до уваги під час проведення експертних досліджень і слідчих експериментів.

Із місцем події пов'язаний не тільки факт КДТП, але й сліди злочину, які мають важливе значення для проведення досудового розслідування, дослідження обставин вчиненого злочину та встановлення винних осіб. Без вивчення обстановки на ділянці проїзної частини дороги, на якій відбувалося КДТП, слідчий не може належним чином змодельовати повну картину вчиненого кримінального правопорушення, що призводить до неналежного проведення досудового розслідування. Цим можна обґрунтувати доцільність вивчення такого елемента криміналістичної характеристики, як місце вчинення злочину.

Методиці розслідування вищевказаної категорії злочинів були присвячені роботи багатьох правознавців, зокрема М.Г. Богатирьова, В.Г. Гончаренка, В.В. Єрьоменка, В.І. Жульова, В.А. Журавля, Б.Л. Золотова, О.В. Ковальова, І.І. Когутича, Н.І. Клименка, М.В. Костицького, М.А. Кравцова, М.П. Климчука, П.П. Луцюка, О.М. Морозова, Г.А. Мозгових, Г.М. Нагорного, В.Т. Нора, В.Ю. Шепітька, М.Є. Шумила.

Постановка завдання. Метою статті є системний аналіз обстановки, яка спостерігається на місці вчинення злочину, розгляд причин та умов, які впливають на виникнення КДТП.

Результати дослідження. Важливо зазначити, що дорожню обстановку варто розглядати як комплекс даних, які містять у собі відомості про завантаженість, інтенсивність і швидкість учасників дорожнього руху на конкретному відрізку автомобільної дороги, а також правила, за якими відбувається поведінка на проїзній частині та за її межами.

Р.В. Якимчук розрізняє статистичні та динамічні елементи дорожньої обстановки і вказує, що до статичних елементів дорожньої обстановки належать планування доріг і вулиць, їхні технічні характеристики (профіль, ширина проїжджої частини, тип і стан дорожнього покриття), наявність засобів автоматичного та іншого регулювання дорожнього руху (огорожі, розмітки, дорожні знаки, зупинки міського транспорту), освітлення проїжджої частини у темний час доби, будови, споруди і зелені насадження, розміщені поруч із дорогою, тощо. До динамічних елементів дорожньої обстановки варто віднести інтенсивність і швидкість руху машин та пішоходів, переміщення інших об'єктів по дорожньому полотну, поведінку пішоходів і водіїв транспорту, зміну сигналів регулювання руху, маневри руху автомашин, оглядовість, видимість та ін. [1, с. 246].

Варто підкреслити, що вказані чинники мають враховуватися учасниками дорожнього руху, особливо особами, які керують механічними транспортними засобами, під час вчинення ними маневрів, обрання безпечної швидкості й інтервалу на конкретній ділянці для уникнення шкідливих наслідків у вигляді КДТП.

О.В. Ковальова надає класифікацію дорожньої обстановки за характером, тобто за тим, як її сприймає водій у конкретній ситуації та за конкретних умов. Так, науковець виділяє:

- просту дорожню обстановку (водій має достатньо часу для сприйняття небезпеки, що виникла, і вживання заходів із попередження шкідливих наслідків);
- складну дорожню обстановку (швидке виникнення небезпеки – у водія залишається мало часу для її оцінки і прийняття правильного рішення);
- дуже складну дорожню обстановку (перешкоди, що виникли, спонукають водія вживати екстрені заходи щодо запобігання важким наслідкам);

– аварійну (водій у силу дії законів механіки і психофізіологічних закономірностей має обмежені можливості для запобігання шкідливим наслідкам) [2].

Як було зазначено вище, дорожня обстановка залежить від інтенсивності й організації дорожнього руху на конкретній ділянці проїзної частини дороги. В Україні 170 тис. км доріг, з них – 49,2 тис. км державного значення (25,6 тис. км – територіальні, 10,1 тис. км – регіональні, 8,7 тис. км – міжнародні та 4,8 тис. км – національні) та 120,4 тис. км – місцевого значення (68,8 тис. км – районного, 51,6 тис. км – обласного) [3].

Відповідно до відомостей Державного підприємства «Державний дорожній науково-дослідний інститут імені М.П. Шульгіна», у період із 01 січня 2017 по 31 грудня 2017 рр. на дорогах загального користування відбулося 5 716 КДТП, у яких загинули 1 539 осіб та 8 540 отримали тілесні ушкодження. За вказаний період часу на дорогах державного значення зафіксовано 5 104 КДТП, у яких загинули 1 378 та отримали тілесні ушкодження 7 722 людини [4]. Найбільша кількість КДТП, у яких загинули та постраждали особи на автомобільних дорогах, спостерігається у Львівській, Київській, Одеській та Житомирській областях (рис. 1).

Водночас найбільша кількість КДТП припадає на автомобільні дороги міжнародного значення (рис. 2).

Такий нерівний розподіл може пояснюватися тим, що вищевказані автомобільні дороги відрізняються між собою якістю дорожнього покриття, елементами обстановки й облаштування. Водночас на таких дорогах інтенсивний рух транспортних засобів та інших учасників дорожнього руху (пішоходів, велосипедистів, гужового транспорту), які безпосередньо впливають на умови руху транспортних засобів і на причини виникнення КДТП. У ході проведення огляду місця події важливо зазначати, якого значення дорога, що впливатиме

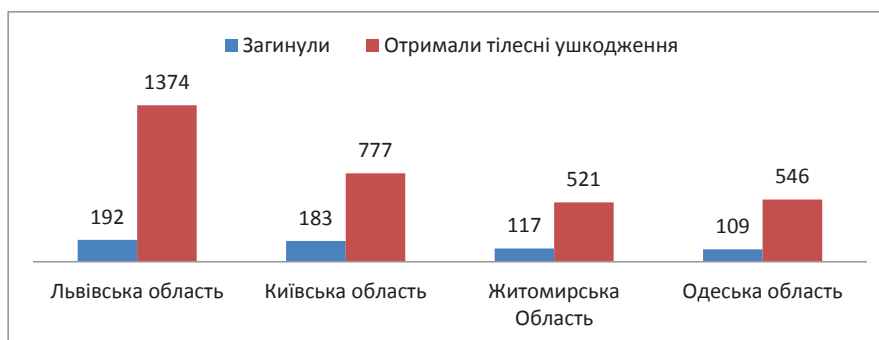

Рис. 1. Кількість потерпілих внаслідок КДТП на автомобільних дорогах загального значення

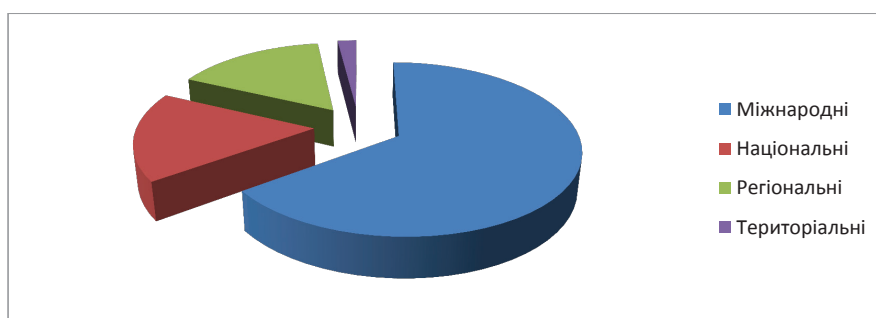

Рис. 2. Розподіл місць концентрації ДТП на автомобільних дорогах загального користування України станом на 01 січня 2018 р. [4]

на розуміння динамічних елементів і враховуватиметься під час проведення досудового розслідування в сукупності з іншими зібраними відомостями.

Суттєвим чинником, який впливає на встановлення особи, яка допустила КДТП, є стан дороги, на якій вона відбулася, оскільки за законами механіки між дорожнім покриттям і транспортним засобом є тісна взаємодія. Так, враховуючи наявні дорожні умови, особа, керуючи транспортним засобом, повинна обрати оптимальний стиль водіння, який забезпечить безпечне подолання конкретної ділянки та не створить перешкод іншим учасникам дорожнього руху.

Варто приділити увагу стану дорожнього покриття на момент КДТП, який також впливає на обрання безпечної швидкості руху та зчеплення коліс із проїзною ділянкою дороги, що впливає на гальмівний шлях транспортного засобу. Цим підкреслюється важливість відображення відомостей про стан дорожнього покриття в протоколі огляду місця події, оскільки вказані дані надаватимуться для проведення експертних досліджень і мають вагомe значення для вирішення питання про технічну можливість водія уникнути КДТП та про швидкість, із якою рухався транспортний засіб.

Оскільки стан дорожнього покриття впливає на гальмівні можливості автомобіля, доцільно зазначити, що в зимову пору року за наявності на проїзній частині дороги рихлого снігу, який відкладається у вигляді рівного по товщині шару, коефіцієнт зчеплення шин із покриттям зменшується до 0,2. Коефіцієнт зчеплення шин із покриттям зі снігового накату становить від 0,1 до 0,25, а коефіцієнт зчеплення для скловидного льоду – 0,08–0,15. Крім того, варто підкреслити, що коли дорожнє покриття вкрите шаром води, то коефіцієнт зчеплення, залежно від швидкості руху автомобіля, може змінюватися у широкому діапазоні – від 0,00 до 0,75 [5, с. 424].

Прикладом може слугувати вирок Кельменецького районного суду Чернівецької області, відповідно до якого водій автомобіля «Chevrolet-Aveo», проїжджаючи поблизу села Бузовиця Кельменецького району Чернівецької області ділянку автодороги, яка була мокрою від опадів і залишків снігу, під час вибору в установлених межах безпечної швидкості руху повинен був враховувати дорожню обстановку, а також особливості вантажу, що перевозиться, і стан транспортного засобу, щоб мати змогу постійно контролювати його рух і безпечно керувати ним. Водій не переконався в безпечності руху по слизькій дорозі, не вибрав в установлених межах безпечну швидкість руху, не врахував дорожню обстановку, а також стан транспортного засобу, щоб мати змогу постійно контролювати його рух та безпечно керувати ним, допустив занос вказаного автомобіля «з виїздом на зустрічну смугу руху, де вчинив зіткнення з автомобілем марки «Mercedes-Benz 200», який рухався в зустрічному напрямку в межах своєї смуги руху. Внаслідок зіткнення транспортних засобів заподіяно тяжкі тілесні ушкодження, від яких настала смерть потерпілого. Відповідно до висновку експерта від 25 жовтня 2017 р. № 970-А вбачається, що в цій дорожньо-транспортній обстановці, в діях водія автомобіля Chevrolet-Aveo, вбачається невідповідність вимогам пункту 12.1 ПДР, що перебуває в причинному зв'язку з настанням дорожньо-транспортної пригоди, а саме причиною виникнення заносу вказаного автомобіля, водночас були фактори, що залежали від дій водія, які стосуються вибору швидкості руху та відповідних прийомів керування автомобілем під час руху на ділянці дороги, дорожнє покриття якої на час настання КДТП було засніжене із достатньо низьким коефіцієнтом зчеплення [6].

У вказаному дослідженні пропонуємо розглянути дорожні умови, а саме статистичні та динамічні елементи, які можуть вплинути на виникнення КДТП:

1. передумовою зіткнення транспортних засобів може бути невідповідність ширини проїзної частини, радіуса кривої в плані відстані видимості нормам для доріг цієї категорії; рівень завантаження дороги перевищує оптимальне значення; відсутність розподільчої смуги чи бар'єрних огорожень на розподільчій смузі, невідповідність типу перехрещення і примикання інтенсивності руху транспортного потоку, відсутність перехідно-швидкісних смуг на в'їздах і з'їздах дорожніх розв'язок, відсутність додаткових смуг на підйом, відсутність горизонтальної розмітки проїзної частини дороги [7];

2. наїзд на пішохода може вчинитися внаслідок відсутності облаштованих пішохідних переходів у місцях перетину транспортних і пішохідних потоків або недостатньої їх видимості; відсутність пішохідного огороження для упорядкування руху пішоходів; відсутність освітлення в населених пунктах; відсутність чи незадовільний стан тротуарів і пішохідних доріжок; відсутність або неправильне облаштування зупинок громадського транспорту; наявність виносної торгівлі вздовж узбіччя доріг; незадовільний стан узбіччя тощо [8, с. 87];

3. причинами зіткнення з перешкодою може бути близьке розташування від кромки проїзної частини дерев, неогорожених опор електричного освітлення та інших перешкод, незадовільний стан узбіччя, відсутність видимості в плані та поздовжньому профілі, порушення правил огороження місць виконання дорожніх робіт [7];

4. можливими причинами перекидань транспортних засобів можуть бути: відсутність або невідповідність поперечного похилу віражу на кривих у плані нормативним вимогам; відсутність розширення проїзної частини на кривій в плані малого 87 радіуса; відсутність транспортного огороження на узбіччі в передбачених нормами місцях; відсутність укріпленого узбіччя або його незадовільний стан (занижене, з деформаціями тощо); відсутність укріплення на з'їздах, що створює умови для виносу бруду на проїзну частину; наявність опалого листя, що знижує коефіцієнт зчеплення коліс транспортного засобу з покриттям дороги; відсутність поверхневого водовідводу на проїзній частині; відсутність напрямних стовпчиків чи дорожніх знаків 1.4.1; 1.4.2 «напрямок повороту» на кривих у плані [8, с. 87–88].

Висновки. Обстановка на місці події швидко змінюється, оскільки вона характеризується не тільки статистичними, але й динамічними елементами, які враховуються під час проведення досудового розслідування у кримінальному провадженні. До статистичних елементів належать планування доріг і вулиць, їхні технічні характеристики, наявність засобів регулювання дорожнього руху, освітлення проїжджої частини у темний час доби, нерухомі об'єкти та насадження розміщені поруч із дорогою. Водночас динамічними елементами дорожньої обстановки варто вважати інтенсивність, швидкість і маневри руху транспортних засобів та пішоходів, переміщення об'єктів по дорожньому полотну, поведінка учасників дорожнього руху, зміна сигналів регулювання руху, оглядовість, видимість у напрямку переміщення. Варто підкреслити, що найбільша кількість КДТП припадає на автомобільні дороги загального користування, здебільшого міжнародного значення. Стан дорожнього покриття впливає на зчеплення коліс транспортного засобу з покриттям, що варто враховувати водієві у виборі безпечної швидкості руху, а слідчому – під час проведення огляду місця події, оскільки стан дорожнього покриття впливатиме на гальмівні властивості автомобіля, видимість у напрямку руху.

Отже, правильне сприйняття слідчим обстановки КДТП та фіксування її деталей в огляді місця події та схемі до нього забезпечує повне й об'єктивне проведення досудового розслідування у кримінальних провадженнях, встановлення винних осіб і з'ясування причин та умов вчинення КДТП.

Список використаних джерел:

1. Якимчук Р.В. Обстановка, типова слідова картина, час та місце розслідування злочинів, пов'язаних із порушенням правил дорожнього руху та експлуатації транспортних засобів. Науковий вісник Херсонського державного університету. 2015. № 2–3 (2). С. 245–248.

2. Ковальова О.В. Структура криміналістичної характеристики дорожньо-транспортних пригод. Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право. 2012. № 2. С. 133–136. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKPIsoc_2012_2_26.

3. Укравтодор підсумки за 2016 рік. Плани на 2017 рік. URL: http://mtu.gov.ua/files/Presentation_avtodor.pdf.

4. Відомості Державного підприємства «Державний дорожній науково-дослідний інститут імені М.П. Шульгіна». URL: <http://dorndi.org.ua/wp-content/uploads/2018/02/Аварійність-та-МК-ДТП-за-2017-рік.pdf>.
5. Стабровський О.І. Дослідження впливу різних факторів на параметри гальмування автомобіля. Криміналістика и судебная экспертиза. 2013. №. 58 (2). С. 421–437. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/krise_2013_58%282%29_80.
6. Вирок 717/1547/17 Кельменецького районного суду Чернівецької області. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/72240160>.
7. Бондар Т.В., Вирожемський В.К. Зниження кількості ДТП шляхом детального аналізу причин виникнення аварійності на дорогах загального користування. URL: https://updoc.site/download/reduction-of-the-number-of-accidents-by-means-of-detailed-analysis-of-reasons-fo_pdf.
8. Беленчук О.В., Пина О.Г. Аналіз причин виникнення ДТП та розробка заходів по підвищенню безпеки руху. Містобудування та територіальне планування. 2015. № 56. С. 87–88. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/MTP_2015_56_26.

НЕЧАЙ В. В.,

перший заступник начальника
(Головне управління Державної
фіскальної служби України
у Чернігівській області)

УДК 343.14

ДОСВІД ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН У ВИКОРИСТАННІ НЕГЛАСНИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ПОДАТКОВИХ ЗЛОЧИНІВ, ВЧИНЕНИХ ОРГАНІЗОВАНИМІ ГРУПАМИ

У статті проаналізовано досвід зарубіжних країн щодо питань проведення негласних слідчих (розшукових) дій під час розслідування податкових злочинів, вчинених організованою групою. Вивчено досвід зарубіжних країн за елементами організації провадження негласних слідчих (розшукових) дій під час розслідування податкових злочинів, вчинених організованими групами. Здійснено порівняльний аналіз правових норм зарубіжних країн щодо системи негласного розслідування у кримінальному процесі (провадженні). Акцентовано увагу на позитивному досвіді країн, які досягли найбільш високих результатів у використанні негласних слідчих (розшукових) дій під час розслідування податкових злочинів, вчинених організованими групами. Встановлено, що органи «фінансових розслідувань» (до компетенції яких віднесені оперативно-розшукова діяльність і досудове розслідування податкових злочинів, у т. ч. і вчинених організованими групами) у більшості розвинених країн світу перебувають у розпорядженні податкових органів.

Ключові слова: податкові злочини, розслідування, організована група, негласні слідчі (розшукові) дії, зарубіжні країни.

В статье проанализирован опыт зарубежных государств по вопросам проведения негласных следственных (розыскных) действий при расследовании нало-

гових преступлений, совершенных организованной группой. Исследован опыт других стран по элементам организации проведения негласных следственных (розыскных) действий при расследовании налоговых преступлений, совершаемых организованными группами. Осуществлен сравнительный анализ правовых норм зарубежных стран по системе негласного расследования в уголовном процессе (производстве). Акцентируется внимание на положительном опыте стран, которые достигли наиболее высоких результатов в использовании негласных следственных (розыскных) действий при расследовании налоговых преступлений, совершаемых организованными группами. Установлено, что органы «финансовых расследований» (к компетенции которых отнесены оперативно-розыскная деятельность и досудебное расследование налоговых преступлений, в т. ч. и совершенных организованными группами) в большинстве развитых стран мира находятся в распоряжении налоговых органов.

Ключевые слова: *налоговые преступления, расследование, организованная группа, негласные следственные (розыскные) действия, зарубежные страны.*

The article analyzes the experience of foreign states on the issues of carrying out unsolicited investigative (search) investigations of tax crimes committed by an organized group. The experience of other countries on the elements of organization of the unsolicited investigative (search) investigations in investigating tax crimes committed by organized groups is studied. A comparative analysis of the legal norms of foreign countries on the system of secret investigation in the criminal process (production) was carried out. Attention is focused on the positive experience of countries that have achieved the highest results in using the unsolicited investigative (search) investigations in investigating tax crimes committed by organized groups. It has been established that the bodies of “financial investigations” (which are responsible for operational search activities and pre-trial investigation of tax crimes, including those committed by organized groups) are at the disposal of tax authorities in most developed countries of the world.

Key words: *tax crimes, investigation, organized group, secret investigation (search) actions, foreign countries.*

Вступ. Однією з ознак ефективної розбудови сучасної правової демократичної держави і громадянського суспільства є забезпечення прав і свобод громадян, інтересів суспільства та держави, що повинно призвести до створення нових, а також удосконалення вже наявних правозахисних механізмів. Починаючи ще з середини ХХ ст. значна увага світової спільноти приділяється посиленню захисту прав і свобод людини. Тому будь-яка держава, яка називає себе демократичною та правовою, повинна бути зацікавлена в найповнішому додержанні прав і свобод людини та їх юридичному забезпеченні. Для України зазначене особливо актуалізується в контексті імплементації Угоди про асоціацію з Європейським Союзом 2014 р., якою передбачено укріплення інституцій судових і правоохоронних органів з метою активізації співробітництва у сфері юстиції, свободи та безпеки задля забезпечення верховенства права та поваги до прав і свобод людини. Виходячи із зазначеного, проблема проведення негласних слідчих (розшукових) дій (далі – НСРД) під час розслідування податкових злочинів, вчинених організованими групами, об'єктивно передбачає засвоєння зарубіжного досвіду в контексті можливого його використання в нашій державі. З'ясовуючи поняття та зміст проведення НСРД під час розслідування податкових злочинів, вчинених організованою групою, зазначимо, що однією з еволюційних рис чинного вітчизняного кримінального процесуального законодавства є те, що введення НСРД у правове поле свідчить про демократичні перетворення у сфері кримінального судочинства України. В історії людства у глобальному сенсі розвиток права має прогресивний характер. Державні механізми

і правові системи в різних країнах упродовж століть розвивалися, удосконалювалися, ставали більш довершеними, складними і відповідними суспільним реаліям. Законодавство удосконалювалося не стільки з погляду юридичної техніки, скільки з позицій гуманізму, забезпеченості законних прав, свобод та інтересів особи. З одного боку, ефективність «негласної діяльності» в кримінальному процесі вже доведено практикою роботи правоохоронних органів як пострадянських (Республіка Грузія, Латвійська Республіка, Республіка Казахстан, Литовська Республіка), так і європейських країн (Федеративна Республіка Німеччина, Франція), а також США, де можливість проведення слідчих дій негласного характеру закріплено на законодавчому рівні (з огляду на це в практиці застосування кримінального процесуального законодавства України важливу роль посідає використання зарубіжного досвіду).

Ряд науковців досліджували зарубіжний досвід використання НСРД, але переважно наукові розробки стосувалися наявності окремих НСРД в «арсеналі» кримінального судочинства окремих країн і правової регламентації умов їх використання [1, с. 134–140; 2, с. 52–58]. Аналіз зазначених публікацій засвідчив, що у них відображено загальні питання проведення НСРД без врахування особливостей функціонування фіскальних органів та організації досудового розслідування. Як зауважує М.А. Погорецький, розробка нового кримінально-процесуального законодавства України потребує, перш за все, вироблення концептуальних підходів до форми кримінального судочинства з урахуванням як європейських, так і вітчизняних традицій, а також результатів вивчення практики пострадянських країн [3, с. 242]. Підтримує таку позицію і О.О. Юхно, який наголошує, що реформування досудового слідства повинне здійснюватися з урахуванням, крім внутрішньої соціальної потреби нашої країни, ще й інтеграції України у світове співтовариство, втілення у правоохоронну практику міжнародних правових стандартів, а також необхідності дотримання вимог Ради Європи, що в цілому зумовлює необхідність нового погляду на діяльність органів досудового слідства та на здійснення сучасних підходів до його керівництва [4, с. 55].

Постановка завдання. Метою статті є дослідження зарубіжного досвіду використання негласних засобів під час розслідування податкових злочинів, вчинених організованими групами.

Результати дослідження. Необхідно зазначити, що на формування тактики використання НСРД суттєво впливає система кримінальної юстиції. Наприклад, негласні заходи в США визнаються законними методами розслідування, яке отримало назву «проактивне розслідування» [5, с. 645]. Відповідно до преактивного розслідування всі засоби, що дозволяють отримувати процесуально значиму інформацію, наділяються рівною юридичною силою, а їх результати набувають статусу повноцінних аргументів у суді, хоча право визнання останніх судовими доказами, як і раніше, залишається за судом. Тобто, в американському судочинстві оперативно-розшукова інформація не проходить через «фільтр» досудового розслідування, а опиняється безпосередньо в суді, де і вирішується питання про її допустимість (тому під процесуальним використанням результатів НСРД у США мається на увазі їх застосування безпосередньо в судових стадіях). Органи «фінансових розслідувань» (до компетенції яких віднесені оперативно-розшукова діяльність і досудове розслідування податкових злочинів, у т. ч. і вчинених організованими групами) зазначених країн перебувають у розпорядженні податкових органів і за своєю сутністю становлять спеціалізовані поліцейські служби, які часто використовують для проведення фінансових розслідувань до компетенції зазначених органів належать: негласне спостереження, опитування свідків із оточення підозрюваної особи, перлюстрація поштових відправлень і прослуховування телефонних розмов, залучення платних інформаторів тощо. Це дає можливість стверджувати, що специфічною особливістю фіскальних служб зазначених країн є те, що вони значною мірою наділені відповідними правовими повноваженнями правоохоронних органів. Наявні у світовій практиці організаційні моделі протидії податковій злочинності:

– перший варіант – «поліцейський» підхід, коли ці функції інтегровані в діяльність поліцейських органів як один із напрямків діяльності. Ця модель застосовується у Бельгії, Чехії, Данії, Фінляндії, Франції, Японії, Люксембурзі, Мексиці, Норвегії, Словаччині і Словенії;

– другий варіант – «фіскальна служба», підпорядкована Міністерству фінансів, має вигляд інституціональної інтеграції і полягає в об'єднанні податкових і митних служб у якості правоохоронних органів у рамках однієї адміністративної структури. Таку модель мають Австрія, Велика Британія, Ірландія, Нідерланди, Німеччина, Португалія, Іспанія, а за межами Європи – Південна Африка;

– третій варіант – проведення НСРД спеціалізованим органом, що не належить до фіскальної служби, однак перебуває під наглядом Міністерства фінансів і відповідає за проведення розслідувань (схожа система діє в Україні). Ця модель застосовується у Великій Британії, Греції, Грузії, Ісландії, Литві, Казахстані, Туреччині. Практично до цієї моделі можна віднести й Італію, яка, на нашу думку, створила ефективну систему протидії податковим злочинам. Фінансова гвардія (Guardia di Finanza) Італії адміністративно підпорядкована Міністерству економіки і фінансів (цьому ж міністерству підпорядкований орган фінансової розвідки, але він не входить до структури Фінансової гвардії). Основними функціями Фінансової гвардії є попередження, виявлення і розслідування фінансових злочинів. Хоча підрозділи Фінансової гвардії певною мірою діють автономно, вони координують свої розслідування з відповідними структурами поліції в рамках здійснення оперативних і слідчих заходів. Головна відмінна риса правоохоронної діяльності в Італії у сфері боротьби зі злочинністю – це широка компетенція Фінансової гвардії саме у протидії податковим злочинам, у т. ч. і тим, які вчиняються організованими групами. Офіцери Фінансової гвардії наділені фіскальними та контролюючими функціями податкових інспекцій і правами поліції в частині здійснення оперативних заходів і кримінального розслідування [6, с. 122].

У США НСРД застосовують під час двох видів кримінальних розслідувань:

– перший вид є адміністративним розслідуванням (НСРД не використовуються), яке проводиться співробітником податкової адміністрації. Потім справа передається прокуророві;

– другий вид розслідування проводиться Великим журі (розширеною колегією присяжних; Grand Jury) – це розслідування ініціюється прокурором та з самого початку проводиться під його керівництвом.

Суттєвою особливістю американського кримінального судочинства є можливість використання в якості судових доказів відомостей, отриманих від інформаторів (негласних співробітників), а також результатів спеціальних поліцейських операцій (у США вони іменуються операціями-пастками) і секретних розслідувань, що проводяться прокурорами [7, с. 78].

Позитивний досвід зарубіжні країни мають у частині визначення наявності підстав для проведення НСРД. Здійснюючи класифікацію підстав (як формальні, так і документальні), ми виокремлюємо певні групи.

Перша група – це країни, в КПК яких визначено декілька слідчих дій, які проводяться негласно (Молдова, Білорусь). Дозвіл на проведення НСРД надає суддя, який здійснює кримінальне переслідування і, відповідно, використання результатів НСРД забезпечується з дозволу судді (що є більш ефективним і прагматичним). Але оперативно-розшукові заходи здійснюються поза межами кримінального переслідування, і їх проведення КПК не регулюється. У законодавстві, що регулює оперативно-розшукову діяльність цих країн, визначено перелік оперативно-розшукових заходів, які можуть бути проведені поза межами кримінального провадження для виявлення та фіксації латентних, у т. ч. і податкових злочинів.

Друга група – КПК країн, де НСРД здійснюється виключно у межах кримінального провадження і підстави для їх проведення визначені безпосередньо у КПК (Республіка Казахстан, Литовська Республіка) [8].

Аналізуючи КПК цих двох груп у частині проведення НСРД, можна визначити: схожі ознаки (наявність інституту НСРД; наявність системи дозволів на проведення НСРД, які «врівноважують» участь прокурора або/та судді (як процесуальних правників); наявний перелік НСРД); відмінні ознаки (наявність підстав для здійснення НСРД безпосередньо у КПК і відсутність таких підстав у КПК України (тільки обмеження); перелік НСРД «усічений», до нього не входять усі негласні дії (як в Україні), які можуть здійснюватися як оперативно-розшукові заходи для виявлення та документування латентних (в т. ч. і податкових зло-

чинів); вказаний перелік НСРД не дублюється з переліком оперативно-розшукових заходів (або переліком прав оперативних підрозділів під час здійснення оперативно-розшукової діяльності як у Законі України «Про оперативно-розшукову діяльність»)). Аналізуючи визначені ознаки, можна зробити висновок, що КПК перелічених країн, хоча й регламентують можливість проведення НСРД, визнають їх використання для розкриття злочинів – «інцидентів», коли немає необхідності приховувати факт проведення розслідування (а тільки необхідно приховувати зацікавленість діями конкретної особи). Тобто досліджені інститути цих двох країн дозволяють стверджувати, що їх КПК не «заточені» для фіксації фактів латентних податкових злочинів, оскільки «невідомість» факту вчинення злочину не дає підстав для проведення НСРД.

Основний представник третьої групи – КПК Федеративної Республіки Німеччина [9]. Стосовно правового регулювання негласних слідчих дій, то тут слід відзначити, що НПК ФРН, який був прийнятий ще в 1877 р., є одним із найстаріших подібних правових документів у Європі. Одна внаслідок розвитку технологій протягом останніх десятиліть цей кодекс було доповнено цілою низкою норм, які регулюють використання негласних слідчих дій, зокрема у сфері прослуховування телефонних та інших переговорів, і надання отриманій у ході проведення таких заходів інформації статусу доказового значення. Ці питання детально висвітлені в параграфах гл. 8 КПК ФРН. Уважне вивчення відповідних параграфів виявляє цікаву особливість: німецький законодавець не проводить чіткої межі між власне оперативно-розшуковим заходом і слідчою дією [9, с. 204]. На нашу думку, така система надає можливість проведення НСРД (або ОРЗ) як у межах кримінального провадження, так і поза рамок розслідування, що робить його ефективним для виявлення та фіксації латентних податкових злочинів. Але з іншого боку, в КПК ФРН відсутні чіткі підстави для здійснення НСРД (у т. ч. і залежно від виду злочину), що може створювати проблему під час використання матеріалів, отриманих у процесі проведення НСРД, у процедурах доказування.

Четверта група – країни, у яких підстави для проведення НСРД під час розслідування податкових злочинів, що вчиняються організованими групами, здобуваються шляхом збирання інформації з відкритих джерел та її аналізу. Представниками цієї групи є Франція та США.

На нашу думку, ефективність системи виявлення податкових злочинів полягає саме у взаємодії двох інформаційних систем:

– перша інформаційна система – це система реєстрації й обліку інформації про платника податків (SPI), яка забезпечує автоматичне накопичення інформації про фізичних і юридичних осіб, де також фіксуються їх адреси. Первинний збір інформації здійснюється місцевими відділами Генеральної дирекції податків (DGI), що дозволяє спростити процедуру оподаткування й отримати необхідну інформацію у разі перевірки платників податків [10, с. 106];

– важливим елементом інформаційного забезпечення податкових органів Франції є друга система обліку й обробки банківських рахунків, що має назву FICOVA. Дані постійно надходять від податкових агентів, а абонентами системи виступають митниця, юридична поліція, суди, прокуратура.

Прикладом оптимальної системи отримання підстав для здійснення НСРД є організація збирання податків і фінансового контролю США. В основі діяльності Служби внутрішніх доходів (далі – СВД) США лежать такі принципи і процедури: платники податків щороку зобов'язані до 15 квітня направляти в СВД або його регіональні відділення декларацію встановленої форми про свій сукупний прибуток, який оподатковується; одночасно з подачею платниками податків декларації про прибутки всі підприємці, державні та фінансові установи в обов'язковому порядку надають податковій службі детальні відомості про виплату тій чи іншій особі грошових коштів у будь-якому вигляді, а також про здійснені особою фінансові угоди, торгівлі та інші операції, пов'язані з отриманням прибутку. У процесі обробки податкової інформації СВД акумулює у своїй автоматизованій системі різноманітні відомості про більш ніж 100 млн платників податків. Накопичуються відомості як за видами діяльності (корпорації, організації, некорпоративні підприємства тощо), так

і за установочними даними на кожного індивідуального платника податків (обов'язковою умовою є наявність у платника податків т. зв. «номера соціального страхування», який відповідно до вимог податкового законодавства присвоюються кожному громадянину США із дворічного віку). Усі дані, що надходять у СВД, вводяться в комп'ютерну облікову систему, автоматично обробляються і зіставляються з даними, які містяться у податкових деклараціях. Застосування під час обробки інформації спеціальних, зазвичай таємних математичних моделей дозволяє відбирати податкові декларації з «підвищеним потенціалом для ретельної перевірки», яка згодом здійснюється фінансовим інспектором. Пошук порушників податкового законодавства проводиться систематичним «просюванням» своїх і чужих масивів за певними критеріями (часті переміщення фінансових засобів, використання кількох кредитно-фінансових установ під час укладення угод і здійснення платежів, невідповідність податкових декларацій масштабам ділової активності платника податку, приховування партнерів з окремих видів бізнесу, суттєвих розривів доходів і витрат, оформлення нерухомості на імена підставних осіб, переводів готівки у предмети розкоші й антикваріату тощо) [11, с. 129]. Результатом пошуку є встановлення особи, яка вчиняє податковий злочин. Після встановлення такої особи (групи осіб) в дію вступають органи фінансового розшуку – спеціалізовані поліцейські служби, які використовують для проведення розслідування такі специфічні методи, як негласне спостереження, опитування свідків з оточення підозрюваної особи, перлюстрацію поштових відправлень і прослуховування телефонних розмов, залучення платних інформаторів (тобто фактично НСРД). Співробітники фінансового розшуку можуть проводити розслідування негласно, використовуючи документи різноманітних урядових і приватних організацій. Спеціальним агентом дозволено носити зброю, провадити податкове розслідування, в інтересах слідства працювати певний час співробітниками підозрюваної фірми. СВД США мають також свій слідчий апарат, який провадить позасудове переслідування громадян – порушників податкового законодавства.

Висновки. Таким чином, нами проведено порівняльний аналіз кримінально-процесуального законодавства окремих країн світу, у системі досудового розслідування податкових злочинів яких використовується інститут НСРД, визначено їх перелік, підстави та суб'єкти провадження. Надано пропозиції щодо використання позитивного досвіду використання НСРД у кримінально-процесуальному законодавстві зазначених країн під час розслідування податкових злочинів, що вчинюються організованими групами, в Україні.

Список використаних джерел:

1. Уваров В.Г. Проблеми негласних слідчих (розшукових) дій. Право і суспільство. 2013. № 3. С. 134–140.
2. Тридід О., Орехова К. Закордонний досвід моніторингу банківських рахунків. Вісник Національного банку України. 2014. № 11. С. 52–58.
3. Погорецький М.А., Сергеева Д.Б. Криміналістична тактика: щодо визначення поняття. Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». 2012. № 1 (5). URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2012/n1/12pmasvp.pdf>.
4. Юхно О.О. Окремі аспекти реалізації статусу керівника органу досудового розслідування за новим кримінальним процесуальним законодавством України. Актуальні проблеми застосування нового кримінального процесуального законодавства України та тенденції розвитку криміналістики на сучасному етапі: м-ли Всеукр. наук.-практ. конф. (Харків, 05 жовтня 2012 р.). Х.: ХНУВС, 2012. С. 55–61.
5. Основы оперативно-розыскной деятельности: учебник / под ред. В.Б. Рушайло. СПб.: «Лань», 2000. 720 с.
6. Гагач В.А. Повноваження прокурора при організації проведення негласних слідчих (розшукових) дій. Вісник кримінального судочинства. Спец. випуск. 2016. № 1. С. 34–42.
7. Белкин Р.С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. От теории – к практике. М.: Юрид. лит., 1998. 91 с.
8. Уголовно-процессуальный кодекс Литовской Республики от 14 марта 2002 г. № IX-785.

9. Уголовно-процессуальный кодекс Федеративной Республики Германии / пер. с нем. Б.А. Филимонов. М., 1994. 368 с.
10. Ларичев В.Д., Решетняк Н.С. Налоговые преступления и правонарушения. Кто и как их выявляет и предупреждает. М.: Учебно-консультационный центр ЮрИнфор. 1998. 202 с.
11. Соловьев И.Н. Реализация уголовной политики России в сфере налоговых преступлений: проблемы и перспективы: автореф. дисс. ... док. юрид. наук: 12.00.08. М., 2004. 36 с.

СВІНЦЬКА О. П.,
здобувач
(Міжрегіональна Академія
управління персоналом)

УДК 343.102:343.431

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ПРОВЕДЕННЯ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ З МЕТОЮ СЕКСУАЛЬНОЇ ЕКСПЛУАТАЦІЇ

У статті проаналізовано особливості проведення слідчих (розшукових) дій під час розслідування торгівлі людьми з метою сексуальної експлуатації. Окремо приділено увагу таким слідчим (розшуковим) діям під час розслідування торгівлі людьми з метою сексуальної експлуатації, як: огляд місця події та допит (свідка, потерпілого та підозрюваного).

Ключові слова: розслідування, слідчі (розшукові) дії, огляд місця події, допит, обшук, торгівля людьми, сексуальна експлуатація.

В статье проанализированы особенности проведения следственных (розыскных) действий при расследовании торговли людьми с целью сексуальной эксплуатации. Отдельно уделено внимание таким следственным (розыскным) действиям при расследовании торговли людьми с целью сексуальной эксплуатации, как: осмотр места происшествия и допрос (свидетеля, потерпевшего и подозреваемого).

Ключевые слова: расследование, следственные (розыскные) действия, осмотр места происшествия, допрос, обыск, торговля людьми, сексуальная эксплуатация.

The article analyzes the peculiarities of investigating (investigating) actions during the investigation of trafficking in persons for the purpose of sexual exploitation. Separate attention has been paid to such investigative (investigatory) actions during the investigation of trafficking in human beings for the purpose of sexual exploitation, such as: site inspection and questioning (witness, victim and suspect)

Key words: investigation, investigation (search) actions, review of the place of the event, questioning, search, trafficking in persons, sexual exploitation.

Вступ. Розслідування злочинів, як і інша складна діяльність, має свої засоби, способи, методи досягнення необхідного результату. Чим багатший у слідчого цей арсенал, тим мен-

ше помилок він допускає, тим краща якість розслідування, вище розкриття злочинів, надійніший захист прав і свобод громадян. Саме тому вдосконалення відомих методів розслідування і пошук нових завжди були ключовими завданнями криміналістичної науки [1, с. 15].

Боротьба зі злочинністю, пов'язаною з торгівлею людьми, ґрунтується на визнанні торгівлі людьми однією з найнебезпечніших загроз сучасній цивілізації з незворотними негативними наслідками для соціуму в цілому та кожного індивідуума зокрема, криміналізації цього виду діянь і, як наслідок, наявності кримінальної відповідальності за торгівлю людьми. Зважаючи на включення торгівлі людьми до кримінальних правопорушень, головна роль у боротьбі з цим злочином відводиться правоохоронним органам, у першу чергу органам внутрішніх справ. З метою виявлення, припинення і розслідування фактів торгівлі людьми чинним законодавством передбачено використання оперативного-розшукових заходів (негласного нагляду за особами, які підозрюються в причетності до торгівлі людьми, зняття інформації з каналів зв'язку, використання спеціальних засобів для контролю, фіксації і документування розмов та інших дій тощо) і проведення слідчих дій [2].

Збільшення масштабів такої злочинності становить реальну загрозу для безпеки держави й суспільства, адже вона посилює свої позиції з огляду на монополізацію багатьох видів протиправної діяльності, відсутність надійних механізмів протидії [2, с. 193–194], що зумовило актуальність обраної теми.

Окремим напрямком розслідування торгівлі людьми присвячували свої праці видатні науковці України та інших держав, зокрема: Н.Н. Ахтирська, А.М. Бандурка, В.С. Батиргарєєва, В.І. Борисов, М.Г. Вербенський, В.К. Весельський, І.О. Воронов, В.Я. Горбачевський, О.Г. Горбунова, В.Л. Грохольський, Н.О. Гуторова, О.М. Джужа, О.І. Козаченко, Д.Г. Казначеев, В.А. Козак, Г.Л. Кохан, В.М. Куц, К.Б. Левченко, Я.Г. Лизогуб, О.Л. Маніна, А.А. Небитов, Д.Й. Никифорчук, А.М. Орлеан, В.М. Підгородинський, В.В. Пясковський, В.Б. Розвадовський, Д.Б. Санакоєв, О.В. Святун, Є.Д. Скулиш, Г.К. Смирнов, Є.Ф. Стрекалов, П. Холмс, І.А. Шваб, О.В. Швед та багато інших.

Постановка завдання. Однак, віддаючи належне результатам наукових розробок цих та інших вчених, враховуючи теоретичну і практичну значущість їх досліджень, зауважимо, що спеціального вивчення потребує питання проведення слідчих (розшукових) дій під час розслідування торгівлі людьми з метою сексуальної експлуатації.

Результати дослідження. У контексті цього можна погодитися з дослідниками, які зазначають, що проведення слідчих дій є обов'язковою складовою частиною процесуальної діяльності слідчого та безпосереднім способом виконання завдань доказування. Вказані дії займають у діяльності слідчого з розслідування кримінальних правопорушень достатньо вагому частину, але це не вичерпує їх у процесі розслідування, оскільки процесуальні, організаційні та слідчі (розшукові) дії, які проводить слідчий, перебувають у взаємозв'язку, взаємозалежності, доповнюючи одна одну, й у підсумку, усі вони спрямовані на досягнення завдань кримінального судочинства. Із наведеного можна зробити висновок: не кожна процесуальна діяльність слідчого спрямована на збирання доказів. Процесуальна діяльність, спрямована на збирання доказів, здійснюється у двох формах: проведення слідчих (розшукових) дій і проведення інших процесуальних дій [3, с. 114]. Не заперечуючи таку позицію, вважаємо, що в контексті досліджуваної категорії злочинів, слідчі (розшукові) дії виступають серцевиною діяльності з розслідування, а тому саме їм нами приділяється пріоритетна увага. Зважаючи на те, що визначення сутності слідчих (розшукових) дій та інших криміналістичних і кримінально-процесуальних аспектів цієї проблематики ґрунтовно проаналізовано в криміналістичній літературі, нами не акцентується увага на узагальненні теоретичних напрацювань учених [4].

Так, Р.С. Белкін визначає слідчі дії як передбачені законом дії слідчого зі збирання, дослідження, оцінки й використання доказів [5]. С.А. Шейфер – як спосіб збирання (формування) доказів, що є регламентованим кримінально-процесуальним законом комплексом пізнавальних і засвідчувальних операцій, які відповідають особливостям певних слідів і пристосовані до ефективного відшукування, сприйняття і закріплення доказової інформації, що в них міститься, тобто до одержання відповідного виду доказів [6, с. 23].

За характером, призначенням і часом проведення слідчі дії можуть бути поділені на першочергові та наступні, невідкладні та інші, первинні і повторні, основні та додаткові, обов'язкові та факультативні, що проводяться за постановою і без постанови [7].

Більшість опитаних правоохоронців скаржаться на недостатність розробок із методики розслідування торгівлі людьми в науковій літературі (91,6% слідчих і 85,5% оперативних працівників). Відповідно 81,1% та 80,3% опитаних вважають за потрібне формування окремої методики розслідування торгівлі людьми [8, с. 1].

Узагальнення досвіду щодо розслідування торгівлі людьми з метою сексуальної експлуатації дозволяє сформулювати низку рекомендацій щодо проведення окремих слідчих (розшукових) дій [9].

1. Допит потерпілих проводиться для встановлення обставин їх потрапляння в злочинну схему сексуальної експлуатації. Зокрема, повинні бути встановлені обставини вербування, переміщення, переховування, доставки і передачі людини замовнику. У потерпілого необхідно з'ясувати, які саме засоби впливу використовували злочинці для переконання у необхідності поїздки у певну місцевість для роботи (обману, шантажу чи уразливого стану). Окремо треба з'ясувати, які використовувалися ними засоби примушування до праці.

2. Затримання і допит підозрюваних має на меті попередження намагань винних осіб зникнути і переховуватися від слідства. Тут важливим є врахування тієї обставини, що співучасники під час вчинення злочину виконують різні функції, тому є можливість впливати на їх поведінку, схилиючи окремих із них до співробітництва зі слідством і переконуючи їх у необхідності каяття і дачі правдивих і найбільш повних показань.

3. Допити свідків злочину (ними можуть бути: родичі потерпілого, працівники, які добровільно виконували роботу на тому об'єкті, працівники міграційних, реєстраційних, паспортних служб та інші особи) мають на меті встановлення окремих обставин вчинення злочину залежно від обсягу обізнаності того чи іншого свідка [9].

4. Пред'явлення для впізнання потерпілому підозрюваних із метою їх ідентифікації і конкретизації їх функцій у вчиненні злочину.

5. Одночасний допит проводиться для усунення суттєвих протиріч між показаннями раніше допитаних осіб, зазвичай потерпілого і підозрюваних. Але слід мати на увазі, що доцільність проведення цієї слідчої (розшукової) дії залежить від психологічного складу особистості потерпілого, його налаштованості на викриття злочинців.

6. Обшуки проводяться з метою вилучення документів і речових доказів за місцем проживання підозрюваних, а також за місцем розташування об'єктів, де здійснювалася експлуатація людей.

7. Судово-медична експертиза призначається для встановлення наявності у потерпілих тілесних ушкоджень, їх локалізації, характеру та давності заподіяння (у випадках, коли заявники вказують на їх побиття чи застосування тортур із метою примушування до праці). Окрім того, може призначатися судово-психіатрична експертиза для доказування факту використання злочинцями уразливого стану потерпілого [9].

Оскільки огляд місця події є однією з першочергових слідчих (розшукових) дій, його проведення у передбаченому законом порядку надає змогу виявити та зібрати докази, які можуть бути визначальними як на стадії досудового розслідування, так і на стадії судового розгляду кримінальних проваджень, пов'язаних із торгівлею людьми. Розкриття тактичних особливостей проведення огляду місця події, виявлення проблемних питань, формування й обґрунтування пропозицій щодо їх вирішення є визначальним для удосконалення методики розслідування торгівлі людьми, яка буде корисною для правоохоронних органів під час здійснення ними своєї професійної діяльності [10, с. 100–101].

Наприклад, місце події об'єктивно вимагає його огляду, пошуку речових доказів і їх огляду, розшуку та затримання злочинців. Крім того, у справах про торгівлю людьми можливий огляд трупа, встановлення транспортних засобів, особистий обшук затриманих. Зміст цього комплексу слідчих дій та інших заходів кожен раз визначається специфікою конкретної кримінальної справи та слідчої ситуації [11].

Огляд місця події, як зазначає Є.І. Макаренко, є невідкладною слідчою дією, спрямованою на дослідження території (помешкання або споруди), де сталася подія, що містить ознаки злочину [12, с. 8]. Незважаючи на значення слідчого огляду, можна впевнено сказати, що слідчі недооцінюють можливості отримання в ході його проведення доказової та орієнтуючої інформації та не проводять цю процесуальну дію майже за кожним п'ятим кримінальним правопорушенням [13].

Відповідно до ст. 237 КПК України, з метою виявлення та фіксації відомостей щодо обставин вчинення кримінального правопорушення слідчий, прокурор проводить огляд місцевості, приміщення, речей і документів. Під час проведення огляду дозволяється вилучення лише речей і документів, які мають значення для встановлення істини у кримінальному провадженні, та речей, вилучених з обігу [14, с. 88].

Проведення зазначеної слідчої (розшукової) дії є необхідним, адже це дає можливість виявити фактичні дані, які можуть бути важливими для розслідування фактів вчинення торгівлі людьми.

Як зазначає К.О. Чаплинський, між отриманням вихідної інформації про вчинення злочину і початком проведення слідчого огляду (прибуття слідчо-оперативної групи) повинен проходити мінімальний проміжок часу (зокрема оптимальний проміжок часу не повинен перевищувати 15 хвилин) [15, с. 16]. Ми погоджуємося з висловленою К.О. Чаплинським думкою, оскільки, чим більше часу минає з моменту вчинення злочину до проведення відповідних слідчих (розшукових) дій, тим за меншою кількістю суспільно небезпечних діянь встановлюються злочинці [13].

Проведення огляду місця події задля виявлення ознак кримінального правопорушення під час розслідування торгівлі людьми має особливості, що полягають у розгалуженості місць, які належить обстежити. Зазвичай вибір прийомів і послідовності проведення огляду у справах про торгівлю людьми значною мірою залежить від того, скільки часу минуло від надходження повідомлення про злочин до моменту фактичного проведення огляду.

Слід зазначити, що огляд місця події за цією категорією кримінальних проваджень має особливе значення, оскільки місце події та його матеріальна обстановка є відображенням наслідків вчиненого злочину, а тому є найбагатшим джерелом відомостей про подію, що сталася. У більшості випадків успіх розслідування цілком залежить від того, чи повною мірою використане це джерело. Огляд місця події відіграє важливу роль для збирання доказів у кримінальному провадженні і в подальшому доказуванні вини підозрюваних осіб. Вказану слідчу дію доцільно проводити невідкладно, першочергово після внесення відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань (далі – ЄРДР), а у деяких випадках – і до внесення в ЄРДР, оскільки саме ця слідча (розшукова) дія дозволяє встановити та зафіксувати ознаки торгівлі людьми [16].

Під час огляду місця події можна виявити холодну, вогнепальну зброю, засоби катування, лікарські засоби, снодійні речовини, наркотики, а також інші предмети, наприклад, фотографії, листи, за допомогою яких на потерпілу особу заподіювався фізичний і психологічний тиск, техніку, за допомогою якої здійснювалася підробка документів, необхідних для виїзду за кордон (паспортів, проїзних документів, бланків тощо), матеріальні цінності, зокрема грошові кошти, як у готівковій, так і в безготівковій формі [10, с. 101].

Слід зазначити, що запропоновані вище практичні рекомендації стосовно огляду місця події під час розслідування торгівлі людьми з метою сексуальної експлуатації сприятимуть встановленню низки обставин щодо слідів його вчинення, а також дозволять отримати нові та перевірити вже наявні докази.

Найбільш оптимальний комплекс початкових слідчих дій загалом у цих ситуаціях може виглядати таким чином: допит потерпілих, свідків, співучасників (якщо такі є); допит осіб, що можуть дати відомості про злочинця та його спосіб життя (родичів, товаришів по службі, знайомих); пред'явлення для впізнання, освідування потерпілих, затримання й особистий обшук підозрюваного; допит підозрюваного; обшук за місцем роботи, проживання підозрюваного (підозрюваних) і за місцем його «зв'язків»; огляд документів за місцем

роботи та проживання підозрюваного, за необхідності – призначення за ними експертизи; огляд лазерних дисків, магнітних дискет і комп'ютерних вінчестерів за місцем роботи та проживання підозрюваного; накладення арешту на поштово-телеграфну кореспонденцію [11, с. 131].

Як стверджує М.Ф. Сокиран, вибір тактичного прийому допиту під час розслідування злочинів ґрунтується на оцінці особливостей специфіки допитуваного, обставин злочину й обстановки допиту. Сукупність цих умов дає можливість слідчому обрати той прийом, який буде ефективним і водночас не призведе до приниження честі й гідності допитуваного, психологічного тиску або до інших порушень кримінального процесуального законодавства [17].

Можна погодитися з думкою О.В. Ряшко, що допит займає одне з провідних місць у збиранні доказової інформації. Якщо говорити про відсоткове співвідношення всіх слідчих дій, які проводяться під час розслідування торгівлі людьми, саме на проведення допитів відводиться більше 80% часу [18]. Його суть полягає в отриманні від допитуваного інформації про обставини й факти, які мають значення для розслідування кримінального провадження.

Ми погоджуємося з думкою В.В. Пяковського, який вважає, що специфічність допиту зумовлена обстановкою вчинення злочину, витонченістю способів вчинення торгівлі людьми, функціями певних осіб, яких допитують у справі як свідків. Автор умовно згрупував свідків у справах цієї категорії в три групи:

1. Особи, які можуть підтвердити вчинення певних дій підозрюваними (обвинуваченими) щодо підготовки або вчинення ними торгівлі людьми.
2. Свідки з числа осіб, які добре знають потерпілих (друзі, знайомі, співробітники, сусіди, деякі з родичів потерпілих тощо).
3. Свідки з числа осіб, які добре знають підозрюваних (обвинувачених) [8].

Надзвичайно важливим елементом слідчих дій є проведення допитів потерпілих, адже показання потерпілої особи є особливо цінними, оскільки вона володіє відомостями про вчинений проти неї злочин, методи його вчинення й особисті дані злочинця. У разі обрання тактики допиту потерпілої особи необхідно враховувати сукупність чинників, що впливають на формування показань і їхню вірогідність. До таких належать об'єктивні чинники, пов'язані з подією злочину (час, протягом якого відбувалася подія, освітлення в момент сприйняття, погода), а також психічний стан особи під час сприйняття (переляк, біль, сильне хвилювання і т. ін.). Тому відмова потерпілих у суді від показань, даних ними під час досудового слідства, може бути, зокрема, наслідком непрофесійно проведеного допиту. Позитивний досвід роботи в цьому напрямку полягає в тому, що потерпілих осіб необхідно готувати до судових слухань та інформувати стосовно судових процедур. Тобто потерпіла особа має добре уявляти собі, як усе відбуватиметься. Такий підхід надасть можливість постраждалій особі почуватися впевненіше, усвідомлювати важливість своєї участі в судовому процесі як суб'єкта процедури, а не лише як об'єкта, який використовують в інтересах судочинства. Слід враховувати, що судові слухання завжди пов'язані з величезними психологічними навантаженнями для потерпілої особи, яка повинна особисто з'являтися в судовому засіданні, надавати правдиві показання та чітко відповідати на поставлені запитання [19].

В.В. Пяковський узагальнив перелік питань, які мають бути з'ясовані під час допиту потерпілих у справах про торгівлю людьми: а) питання, що стосуються особистих даних потерпілого; б) питання, що стосуються вербування потерпілого; в) питання, що стосуються переправлення потерпілого за кордон; г) питання, що стосуються місця призначення; д) питання, що стосуються роботи потерпілого; е) питання, що стосуються інших умов праці потерпілого; ж) питання, що стосуються примушування потерпілого до роботи; з) питання, що стосуються втечі потерпілого [8].

Під час проведення допиту потерпілих від сексуальної експлуатації слідчому, який його проводить, необхідно переконатися в наявності всіх елементів складу злочину, передбаченого ст. 149 Кримінального кодексу України, щоб обрати правильний напрямок розслідування правопорушення. Для цього слідчий повинен встановити такі дані: вік потерпілого

і знання його торговцями людьми; фактори, які зробили потерпілого вразливим до вербування; обсяг обману (чи знав заздалегідь потерпілий про характер трудової діяльності та про умови, в яких він буде працювати); якщо його ввели в оману щодо характеру діяльності та/або умов праці, як висловлював він незгоду із цим (словами та/або діями); характер та обсяг фізичного і психічного насильства; умови експлуатації; точний опис процесу експлуатації; кількість правопорушників, яких потерпілий зможе визначити, ступінь змови між ними, взаємної поінформованості й усвідомлення ними протиправності здійснюваної експлуатації; оцінка наслідків експлуатації для фізичного і психічного здоров'я потерпілого; головне підсумкове питання про те, чи погодився б він/вона (на основі пережитого досвіду) на такі умови роботи, в яких він/вона працювали, якби знали заздалегідь, що вони будуть такими [20].

Під час розслідування торгівлі людьми загальноприйняті два методи ведення слідства: розслідування на основі інформації від свідків і потерпілих (мінімальна ефективність методу); 2) розслідування на основі даних ОРД (максимальна ефективність методу). КПК України не забороняє учасникам судочинства здійснювати самостійно збір та оцінку доказів. Але водночас право отримати письмовий висновок спеціаліста з питань, що вимагають спеціальних знань, надається лише захиснику (ч. 3 ст. 48 КПК України). Ані потерпілі, ані цивільні позивачі, ані цивільні відповідачі та їх представники таким правом не наділені. Відповідно, статус педагога, психолога, лікаря, які нерідко залучаються до проведення допитів потерпілих у справах про торгівлю людьми, до кінця незрозумілий. У такій ситуації відбувається порушення принципу свободи надання сторонами доказів та доведення перед судом їх переконливості (ч. 4 ст. 129 Конституції України) [11].

В.В. Пяковський виокремлює різні тактичні прийоми допиту свідків (потерпілих) залежно від слідчої ситуації. Тактичне завдання слідчого в процесі допиту, що набуває безконфліктного характеру, полягає в тому, щоб підтримувати і розширювати психологічний контакт, допомагаючи потерпілому (свідкові) у правильному відтворенні сприйнятого і зафіксованого. У конфліктних ситуаціях тактичне завдання слідчого полягає в тому, щоб переконати допитуваного переглянути свою позицію, що не відповідає завданням правосуддя, відмовитися від наміру давати неправдиві показання [8].

Організація допиту підозрюваного включає підготовку технічних засобів допиту, предметів, речових доказів, які слідчий планує пред'явити допитуваному. Перед проведенням допиту необхідно вивчити особу підозрюваного методом ознайомлення з наявними у кримінальній справі матеріалами: характеристиками з місця роботи, навчання, показаннями свідків, потерпілих; даними, отриманими в ході проведення оперативно-розшукових заходів, результатами спостереження за ним тощо; матеріалами кримінальних справ, якщо особа раніше притягувалася до кримінальної відповідальності (якщо це можливо). Отримана слідчим інформація дозволяє встановити психологічний контакт із допитуваним, обрати найбільш раціональну систему тактичних прийомів допиту, визначити характер і стан можливого та найбільш ефективного психологічного впливу і прогнозувати можливі способи протидії з боку допитуваного [8].

Допит затриманих осіб доцільно проводити з використанням уже відомої слідчому інформації відразу після затримання, коли особа перебуває у великій нервовій напрузі. Доцільно використовувати лише окремі, ретельно вибрані фрагменти протоколів слідчих дій або матеріалів відповідних аудіо- чи відеозаписів, що здійснювалися під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій щодо конкретних обставин, створюючи у підозрюваного враження, що механізм вчинення злочину слідчому уже відомий. Основною тактичною метою є схилення підозрюваного до давання правдивих показань. Потрібно прагнути до отримання деталізованих показань – деталі дають можливість перевірки показань шляхом проведення інших слідчих дій і тим самим підвищують їх достовірність [21].

Умови для проведення допиту та використання технічного обладнання є важливою складовою частиною загального успіху проведення слідчих дій, а тому необхідно враховувати такі важливі моменти:

– атмосфера в кімнаті, яку використовують для проведення допиту, має бути сприятливою для встановлення контакту з потерпілою особою, ізольованою від присутності сторонніх осіб та без зовнішніх подразників;

– необхідно передбачити перерви під час проведення допиту та надавати можливість потерпілій особі вийти на обід чи на свіже повітря тощо [19].

Характер цих правил визначений і тим, що підозрюваний частково, а з моменту закінчення досудового слідства – повністю (будучи обвинуваченим), знає зміст зібраних у справі доказів.

Автор класифікує слідчі ситуації, що виникають під час проведення допиту підозрюваного і передбачає різні тактичні прийоми допиту в кожній із них: а) підозрюваний дає правдиві показання; б) в показаннях підозрюваного містяться суперечливі відомості; г) підозрюваний відмовляється від дачі показань або повідомляє завідомо неправдиві відомості [8].

Ст. 224 КПК України чітко регулює часові рамки проведення допиту, який не може продовжуватися без перерви понад дві години, а в цілому – понад вісім годин на день.

Досвід показує, що проведення допиту із застосуванням технічних засобів значно підвищує його ефективність і результативність. Але їх використання залежить від стану й особливостей характеру потерпілої особи, що необхідно максимально враховувати. Якщо допит заплановано провести із застосуванням відео- або звукозапису, потерпілу особу необхідно попередити про це ще до його початку, а також продемонструвати все технічне обладнання, яке буде використовуватися. Застосування відеозапису дає можливість зафіксувати показання та долучити їх до доказової бази, але це не відміння необхідності надання свідчень потерпілими особисто в суді. Порядок застосування технічних засобів фіксування кримінального провадження врегульовано ст. 107 КПК України, відповідно до якої рішення про застосування таких засобів ухвалює особа, яка проводить відповідну процесуальну дію, а за клопотанням учасників процесуальної дії застосування технічних засобів фіксування є обов'язковим [19].

Висновки. Проведений автором аналіз місця слідчих (розшукових) дій у розкритті злочинів, пов'язаних із торгівлею людьми з метою сексуальної експлуатації, визначає, що у процесі розслідування названих злочинів саме за допомогою допитів, обшуків, експертиз отримується переважна кількість даних, за якими надалі встановлюються винні особи. Слідчі (розшукові) дії проводяться виключно під час провадження досудового розслідування (крім випадків, передбачених ч. 3 ст. 333 КПК України) і лише заходами, що встановлені чинним КПК України.

Список використаних джерел:

1. Густов Г.А. К разработке криминалистической теории расследования. Избранное: Статьи. СПб.: Санкт-Петербург. юрид. ин-т Генеральной прокуратуры РФ, 2002. С. 15–21.
2. Науково-практичний коментар до Закону України «Про протидію торгівлі людьми» / за заг. ред. О.М. Бандурки, К.Б. Левченко, О.М. Литвинова. К.: Агентство «Україна», 2013. 182 с.
3. Терещенко Ю.В. Слідчі (розшукові) дії як різновид процесуальних дій. Митна справа. 2014. № 1 (2.1). С. 112–117.
4. Калімбет І.Л. Розслідування групових корисливо-насильницьких злочинів неповнолітніх: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09; Міжнарод. гуманітар. ун-т. Одеса, 2017. 211 с.
5. Белкин Р.С. Криминалистическая энциклопедия. М.: Мегатрон XXI, 2000. 334 с.
6. Шейфер С.А. Следственные действия. Основания, процессуальный порядок и доказательственное значение. Изд-во «Самарский университет», 2004. 225 с.
7. Лук'янчиков Б.Є., Лук'янчиков Є.Д., Петряєв. Криміналістика: навч. посіб.: у 2 ч. Частина II: Криміналістична тактика. Методика розслідування. Київ: Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського. 2017. 474 с.

8. Пясковський В.В. Методика розслідування торгівлі людьми: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. К., 2004. 20 с.
9. Особливості розслідування злочинів, пов'язаних із торгівлею людьми: науково-методичні рекомендації / за заг. ред. Д.В. Швеця та К.Л. Буганчука. Харків; ХНУВС. 2017. 122 с.
10. Кравченко К.С. Тактика огляду місця події під час розслідування торгівлі людьми. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2017. Вип. 45. Т. 2. С. 100–102.
11. Горбасенко П.В. Загальні положення методики розслідування торгівлі людьми: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09; Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ. Київ, 2013. 22 с.
12. Макаренко Є.І., Негодченко О.В., Тертишник В.М. Огляд місця події: навч. посіб. Дніпропетровськ, 2001.
13. Тищенко С.О. Особливості організації і тактики проведення огляду місця події. Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2014. № 4. С. 409–413.
14. Кримінальний процесуальний кодекс України, від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. Відомості Верховної Ради України. 2013. № 9–10, № 11–12, № 13.
15. Чаплинський К.О. Тактика проведення окремих слідчих дій: монографія. Дніпропетровськ, 2006.
16. Ковальова Н.Г. Особливості тактики огляду місця події під час розслідування самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2014. Вип. 29 (2). С. 166–169.
17. Сокиран М.Ф., Бобрик К.Ю. Тактика допиту підозрюваних (обвинувачених) при розслідуванні злочинів, пов'язаних зі створенням злочинної організації. Науковий вісник НАВС. 2011. № 1. С. 172–179.
18. Ряшко О.В. Психологічні особливості допиту підозрюваного під час досудового слідства. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. 2010. № 1. С. 511–518.
19. Орлеан А.М., Пустова О.В. Протидія торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації праці: наук.-практ. посіб. К.: Фенікс, 2013. 152 с.
20. Борисенко Р.В. Тактика проведення окремих слідчих (розшукових) дій у кримінальних провадженнях про торгівлю людьми з метою трудової експлуатації. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». 2014. № 2. Т. 4. URL: <http://www.lj.kherson.ua/index.php/arkhiv-vidannya?id=59>.
21. Щербаківська К.О. Криміналістична характеристика та основні положення розслідування торгівлі дітьми: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09; Класич. приват. ун-т. Запоріжжя, 2013. 200 с.

СИРОТКІНА А. О.,
здобувач кафедри
кримінального процесу
(Національна академія
внутрішніх справ)

УДК 343.13

ПРЕВЕНТИВНЕ ЗАТРИМАННЯ НЕПОВНОЛІТНЬОГО

У статті розглянемо окремий вид затримання – превентивне, яке здійснюється в особливий період за окремі категорії злочинів. Детально розглянуто окремі положення IX1 розділу Кримінального процесуального кодексу. Запропоновано шляхи вирішення питань, які виникають під час застосування норм Кримінального процесуального кодексу.

***Ключові слова:** антитерористична операція, запобіжний захід, захисник, кримінальне провадження, особливий період, превентивне затримання, прокурор, тримання під вартою, постанова прокурора про тримання під вартою.*

В статье рассмотрим отдельный вид задержания – превентивное задержание, которое осуществляется в особый период за отдельные категории преступлений. Подробно рассмотрены отдельные положения IX1 раздела Уголовного процессуального кодекса. Предложены пути решения вопросов, возникающих при применении норм Уголовного процессуального кодекса.

***Ключевые слова:** антитерористическая операция, мера пресечения, защитник, уголовное производство, особый период, превентивное задержание, прокурор, содержание под стражей, постановление прокурора о содержании под стражей.*

In the article we will consider a separate type of detention – preventive, which is carried out in a special period for certain categories of crimes. Detailed paragraphs IX1 of the Criminal Procedure Code section are considered in detail. The ways of resolving issues that arise during the application of the norms of the Criminal Procedure Code are proposed.

***Key words:** antiterrorist operation, preventive measures, defender, criminal proceedings, persons period, preventive detention, prosecutor, detention, decree of prosecutor on detention.*

Вступ. В умовах проведення воєнних дій на сході України було прийнято рішення про проведення антитерористичної операції (далі – АТО) та ряд законодавчих актів для врегулювання кримінального процесуального законодавства за неможливості проведення досудового розслідування за нормальних умов. Значну увагу законодавцем було приділено т. зв. превентивному затриманню. Таке затримання викликало багато суперечок і заперечень з боку науковців та суспільства, тому є необхідність вивчення цього питання та пошуку шляхів вирішення проблем, що виникають.

Питання досудового розслідування в особливий період, зокрема превентивного затримання, широко критикується в колі вчених процесуалістів (С.В. Албу, А.М. Безнасюк, О.В. Капліна, В.А. Карастельов, О.В. Лазуркова, Р. Лук'яненко, І.В. Савельєва, М. Турко та ін.).

Постановка завдання. Метою цієї статті є аналіз законодавства, що регулює порядок застосування превентивного затримання в особливий період; розгляд законодавчих прогалин і проблем, які виникають у зв'язку з реалізацією цих норм, а також пошук шляхів вирішення таких проблем.

Результати дослідження. Законодавство передбачає, що на місцевості (адміністративній території), на якій діє правовий режим воєнного, надзвичайного стану, проведення АТО, за неможливості виконання у встановлені законом строки слідчим суддею повноважень, передбачених ст. 163, 164, 234, 235, 247 та 248 Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК), а також повноважень щодо обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою на строк до 30 діб до осіб, які підозрюються у вчиненні злочинів, передбачених ст. 109–1141, 258–2585, 260–2631, 294, 348, 349, 377–379, 437–444 Кримінального кодексу (далі – КК), ці повноваження виконує відповідний прокурор [4].

Глава IX1 є дуже поверхневою та не конкретизованою, оскільки законодавець зазначив лише умову, за якої можливий режим, не описавши порядок проведення досудового розслідування.

Таку колізію спробували заповнити спільним Наказом Міністерства внутрішніх справ України, Генеральної прокуратури України та Служби безпеки України від 26 серпня 2014 р. № 872/88/537 «Про затвердження Інструкції про порядок превентивного затримання у районі проведення АТО осіб, причетних до терористичної діяльності, та особливого режиму досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення АТО» (далі – Інструкція).

Особливістю IX1 розділу КПК є акцентування на неможливості проведення досудового розслідування за сталих умов; у такому разі законодавець передбачає особливий порядок. За цим порядком частина процесуальних рішень слідчого судді перекладається на відповідного прокурора. Останній може приймати рішення, регламентовані ст. 163, 164, 234, 235, 247 та 248 КПК, а також рішення про тримання під вартою підозрюваного до 30 діб, до виникнення можливості звернутися з відповідним клопотанням до слідчого судді, суду.

Як стверджує професор О.В. Капліна, «доповнення КПК новою ст. 615 не вирішило всіх проблем, які існують, адже закон не передбачає якогось дійсно «особливого режиму досудового розслідування». Особливість полягає тільки в тому, що частина повноважень слідчого судді вимушено та тимчасово передається прокурору» [3, с. 49].

Законодавець передбачає, що особливий режим досудового розслідування здійснюється лише за умови проведення досудового розслідування за злочини, передбачені ст. 109–1141, 258–2585, 260–2631, 294, 348, 349, 377–379, 437–444 КК [5].

Суб'єкт перерахованих злочинів – загальний або спеціальний, а, як відомо з теорії кримінального права, загальним суб'єктом злочинів є особа у віці від 16 років.

За підозрою у вчиненні злочинів, передбачених ст. 109–1141, 258–2585, 260–2631, 294, 348, 349, 377–379, 437–444 КК може бути затримана неповнолітня особа, про затримання такої особи уповноваженою службовою особою складається протокол у порядку, передбаченому ст. 208 КПК, із залученням понятих для особистого обшуку. З метою ідентифікації затриманої особи обов'язково проводиться її фотографування, у т. ч. за допомогою цифрової фотоапаратури, з обов'язковою прив'язкою до часу затримання будь-яким доступним способом, а також опис індивідуальних ознак її тілобудови й особливих прикмет із занесенням до протоколу затримання. Дактилоскопіювання та відеозйомка затриманої особи проводяться за можливості [5].

Співробітники органів і підрозділів, які беруть участь у проведенні АТО та затриманні осіб, причетних до терористичної діяльності, зобов'язані негайно будь-яким доступним способом із зазначенням особи, яка здійснює повідомлення, повідомити про це відповідну чергову частину Головного управління (управління) Служби безпеки України або Головного управління (управління) Міністерства внутрішніх справ України в Автономній Республіці Крим, в областях, містах Києві та Севастополі.

Керівники уповноважених органів МВС, ГПУ та СБУ у разі отримання такої інформації про затримання особи, яка підозрюється у злочинах, про які ми зазначали вище, зо-

бов'язані невідкладно приступити до вирішення питання про превентивне затримання. Тобто, можна стверджувати, що рішення є колегіальним та/або рішенням конкретного органу, який здійснив затримання, оскільки прокурор у цій ситуації, згідно з Інструкцією, є лише виконавцем вимог того органу, працівниками якого була затримана неповнолітня особа.

На момент затримання дуже важливим є встановлення віку особи та забезпечення неповнолітнього не лише захисником, а й представником. Оскільки такі заходи не завжди можуть бути реалізовані в особливий період, доцільно повідомити про таке затримання не лише компетентні органи, а й Уповноваженого з прав дитини. Останній як незалежна особа зможе спостерігати та не допускати порушення прав неповнолітнього.

Ми хочемо звернути також увагу на саме поняття превентивного затримання, яке не зазначається в Інструкції. Такому заходу присвячений розділ, але відсутнє тлумачення цього поняття.

Спробу описати поняття «превентивне затримання» зробили О.В. Медуниця і І.М. Стойко у своєму законопроекті «Про превентивне затримання». На їх думку, превентивне затримання особи здійснюється уповноваженими на це державними органами з метою недопущення та припинення злочинних посягань, які вчинюються особами (особою) проти основ національної безпеки України, громадської безпеки та громадського порядку, проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування й об'єднань громадян та інших злочинів, що підривають цілісність і суверенітет держави [2].

Інструкція акцентує увагу, що у разі ухвалення рішення про превентивне затримання матеріали для надання згоди на затримання негайно надсилаються відповідному прокурору на паперових носіях, а також одночасно вживаються заходи щодо доставляння до прокурора особи, стосовно якої вирішується питання про застосування превентивного затримання, та вилучених у неї предметів і речей.

Загальний строк вирішення питання про превентивне затримання не може перевищувати 72 годин із моменту фактичного затримання особи. У цей строк включається строк доставки затриманої особи до прокурора.

Таким чином, превентивне затримання можна вважати окремим видом запобіжних заходів, який полягає у триманні під вартою. Інструкція визначає, що строк дії такого рішення не повинен перевищувати 30 діб.

Перед вирішенням питання про надання згоди на превентивне затримання прокурором із дотриманням порядку, передбаченого ст. 214 КПК, вносяться відповідні відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань.

Прокурори, які здійснюють погодження рішень про превентивні затримання, ведуть облік цієї роботи у відповідних журналах і виносять відповідну постанову в рамках кримінального провадження.

Оскільки КПК, як основний документ, який регулює досудове розслідування в рамках кримінального провадження, не містить ані запобіжного заходу, ані процесуального рішення прокурора, можна справедливо стверджувати, що у разі оскарження такого рішення слідчий суддя скасує постанову про превентивне затримання. Також можна акцентувати увагу, що наказ МВС, ГПУ та СБУ за своєю дією не поширюється на інші органи й установи та суперечить Конституції України.

Як зазначає О.В. Капліна, відповідно до чинного законодавства не тільки запобігання злочинності та боротьба з нею, але й боротьба з тероризмом, зокрема в зоні АТО, повинна ґрунтуватися на принципах законності та неухильного додержання прав і свобод людини і громадянина, пріоритетності захисту життя і прав осіб, які наражаються на небезпеку внаслідок терористичної діяльності. Зрозуміло, що забезпечити неухильне дотримання законності та прав людини в умовах проведення АТО дуже складно, а іноді й неможливо. Проте КПК містить жорсткі вимоги щодо порядку збирання доказів і їх закріплення, щодо допустимості доказів, у т. ч. й отриманих внаслідок істотного порушення прав і свобод людини (глава 4 КПК) [3, с. 49].

Як зазначено в Інструкції, повноваження щодо надання згоди на превентивне затримання у районі проведення АТО осіб, причетних до терористичної діяльності, на строк

понад 72 години, але не більше 30 діб, виконуються прокурорами обласного рівня, їх заступниками [5].

Строк не більше 30 діб у рамках кримінального процесу є досить незрозумілим: для затримання це забагато, а для запобіжного заходу – замало.

У висновку на проект Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про боротьбу з тероризмом» щодо превентивного затримання у районі проведення АТО осіб, причетних до терористичної діяльності, на строк понад 72 години» зроблено такі зауваження з цього приводу: «Превентивне» затримання особи на термін до 30 діб фактично є триманням під вартою, і тому на нього мають повністю поширюватися вимоги та гарантії, передбачені ст. 29 Конституції. Тому є очевидною суперечність положень проекту з положеннями вищевказаної статті Конституції України, де наголошено, що у разі нагальної необхідності запобігти злочині чи його перепинити уповноважені на те законом органи можуть застосувати тримання особи під вартою як тимчасовий запобіжний захід, обґрунтованість якого протягом 72 годин має бути перевірена судом. Затримана особа негайно звільняється, якщо протягом 72 годин із моменту затримання їй не вручено вмотивованого рішення суду про тримання під вартою.

Навіть в умовах воєнного або надзвичайного стану (однак вказані правові режими не включають проведення АТО) окремі обмеження прав і свобод не можуть бути поширені на права і свободи, передбачені ст. 29 Основного Закону.

У законопроекті пропонується запровадити позапроцесуальний порядок «превентивного» затримання особи терміном до 30 діб, незважаючи на положення кримінально-процесуального законодавства. Адже проект вступає у протиріччя зі ст. 211 КПК України, де чітко встановлено, що строк затримання особи без ухвали слідчого судді, суду не може перевищувати 72 годин із моменту затримання» [1].

Особливістю превентивного затримання є те, що розгляд питання щодо застосування превентивного затримання здійснюється прокурором невідкладно за участю особи, стосовно якої вирішується питання про застосування цього затримання. Попередньо прокурором перевіряється дотримання вимог закону щодо невідкладного повідомлення затриманому про підстави затримання та роз'яснення його прав, передбачених кримінальним процесуальним законодавством України.

Така особливість є досить сумнівною, оскільки, якщо затримана за таких умов особа почне оскаржувати рішення прокурора про превентивне затримання у судовому порядку, таке рішення може бути визнане незаконним, особливо, якщо підозрюваним є неповнолітній. Чинна інструкція та КПК не зосереджують увагу на необхідності повідомлення близьких родичів про факт затримання, хоча для забезпечення прав дитини це питання необхідно законодавчо урегулювати.

Так, наприклад, у проекті Закону України «Про превентивне затримання», авторами якого є О.В. Медуниця та І.М. Стойко, у ст. 3 «Права затриманого» зазначено: «Затриманій особі гарантується право на життя, здоров'я та повідомлення близьким родичам відповідно до чинного законодавства».

Також в Інструкції продубльовано описане у ч. 2 ст. 9 проекту закону «Про превентивне затримання»: за наявності у затриманої особи документів, які свідчать про її належність до громадянства іноземної держави, прокурором, який надав згоду на превентивне затримання, невідкладно надсилається інформація до Генеральної прокуратури України для повідомлення Міністерству закордонних справ України.

Іншим рішенням прокурора, у разі незгоди з рішенням про превентивне затримання, є мотивована постанова про відсутність підстав для надання згоди на превентивне затримання. Особа, щодо якої винесена така постанова, негайно звільняється.

Копія рішення про превентивне затримання невідкладно надається затриманій особі та направляється до слідчого судді, суду відповідної юрисдикції разом із клопотанням про обрання стосовно цієї особи належного запобіжного заходу. Документи стосовно погодження рішення про превентивне затримання долучаються до матеріалів відповідного кримінального провадження.

В Інструкції не зазначено, коли саме прокурор зобов'язаний вручити повідомлення про підозру затриманому. Зазначено лише, що до прийняття рішення про надання згоди на превентивне затримання прокурором перевіряється дотримання вимог закону щодо невідкладного повідомлення затриманому про підстави затримання та роз'яснення його прав, передбачених кримінальним процесуальним законодавством України [5].

Тобто законодавець передбачає, що особа протягом 30 діб може залишатися без повідомлення про підозру та ще й під вартою, що суперечить Конституції України та іншим нормативно-правовим актам. Отже, за період превентивного затримання повинні бути зібрані всі необхідні докази у справі та повідомлено про підозру, після чого має бути звернення до суду з клопотанням про обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, як передбачає ч. 5 ст. 176 КПК.

У разі розгляду слідчим суддею, судом клопотання про обрання належного запобіжного заходу і прийняття ними рішення стосовно цієї особи її превентивне затримання вважається припиненим і продовжуватися не може.

Тримання затриманих осіб здійснюється відповідно до Закону України «Про попереднє ув'язнення». Затримана особа має право у будь-який час оскаржити в суді своє затримання. Затримана особа негайно звільняється, якщо протягом 30 діб з моменту затримання їй не вручено вмотивованого рішення суду про обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою [5].

Висновки. Отже, з метою урегулювання питання «Превентивного затримання» пропонуємо додати окрему статтю до КПК України у такій редакції:

Ст. 616. Превентивне затримання

1. Превентивне затримання як тимчасовий особливий запобіжний захід може бути застосований у разі вчинення злочинів, передбачених ст. 109–1141, 258–2585, 260–2631, 294, 348, 349, 377–379, 437–444 КК України.

2. Прокурор за наявності підстав вносить вмотивовану постанову про превентивне затримання на строк до 10 діб в особливий період.

3. Протягом строку превентивного затримання затриманий повинен бути повідомлений про підозру та доставлений до слідчого судді, суду для прийняття рішення про застосування щодо нього запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою.

4. Про превентивне затримання уповноважені особи зобов'язані повідомити близьких родичів затриманого.

5. Про превентивне затримання неповнолітнього уповноважені особи повинні повідомити уповноваженого з прав дитини для контролю забезпечення прав неповнолітнього.

Список використаних джерел:

1. Висновок на проект Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про боротьбу з тероризмом» щодо превентивного затримання у районі проведення антитерористичної операції осіб, причетних до терористичної діяльності, на строк понад 72 години» № 4312а. 2107. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/XG3BS68A.html.

2. Про превентивне затримання особи. Проект вноситься народними депутатами України. 2014. URL: <https://zugunder.com/index.php?topic=64228.0>.

3. Капліна О.В. Проблеми застосування норм кримінального процесуального законодавства в умовах проведення АТО. Досудове розслідування: актуальні проблеми та шляхи їх вирішення: матеріали пост. діючого наук.-практ. семінару, 17 жовтня 2014 р. Харків, 2014. Вип. 6. С. 46–51.

4. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.

5. Спільний Наказ Міністерства внутрішніх справ України, Генеральної прокуратури України та Служби безпеки України від 26 серпня 2014 р. № 872/88/537 «Про затвердження Інструкції про порядок превентивного затримання у районі проведення АТО осіб, причетних до терористичної діяльності, та особливого режиму досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення АТО». URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1038-14>.

СІЧКО В. О.,
здобувач кафедри
кримінального процесу
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 343.126.1

ЗАСТАВА ЯК ЗАПОБІЖНИЙ ЗАХІД У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: ОКРЕМІ ПИТАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ

Стаття присвячена розгляду окремих питань застосування запобіжного заходу у вигляді застави. На підставі системного аналізу наукових розробок, вітчизняної практики та з урахуванням міжнародного досвіду обґрунтована позиція щодо необхідності внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України, які стосуються удосконалення порядку застосування цього запобіжного заходу.

Ключові слова: кримінальне провадження, запобіжні заходи, застава, заставадавець, розмір застави.

Статья посвящена рассмотрению отдельных вопросов применения меры пресечения в виде залога. На основании системного анализа научных разработок, отечественной практики и с учетом международного опыта обоснована позиция относительно необходимости внесения изменений в Уголовный процессуальный кодекс Украины, касающихся совершенствования порядка применения данной меры пресечения.

Ключевые слова: уголовное производство, меры пресечения, залог, залогодатель, размер залога.

The article is devoted to consideration of some issues of applying of a preventive measure in the form of a pledge. Based on the systematic analysis of scientific developments, domestic practice and taking into account international experience, the position on the need to amend the Criminal Procedural Code of Ukraine, which concerns the improvement of the order of application of this preventive measure, is substantiated.

Key words: criminal proceedings, preventive measures, pledge, pledgor, size of pledge.

Вступ. Одним із пріоритетних завдань кримінального провадження, відповідно до ст. 2 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України), є охорона прав, свобод і законних інтересів його учасників. Зазначена норма вказує на те, що жодна особа не повинна бути піддана необґрунтованому процесуальному примусу. Питання доцільності, обґрунтованості та співмірності обмеження прав і свобод особи неминуче виникає під час застосування щодо неї запобіжних заходів, які є важливим елементом забезпечення кримінального провадження. Національне законодавство, так само як і міжнародні правові стандарти в цій сфері, орієнтують правозастосовників на виключність такого запобіжного заходу, як тримання під вартою, та на пріоритетність застосування альтернативних неізоляційних запобіжних заходів, зокрема застави. Водночас системний аналіз наукових думок і вітчизняної судової практики свідчить про наявність правової невизначеності в окремих питаннях, пов'язаних із застосуванням останньої.

Проблеми теоретичних, практичних і процесуальних особливостей застосування застави як запобіжного заходу розглядалися в роботах А.Є. Білоусова, А.Д. Бурякова, А.В. Величко, І.Й. Гаюр, В.В. Гутник, Т.В. Данченко, Ю.В. Донченко, З.Д. Єнікеева, А.В. Захарко, З.Ф. Ковриги, В.А. Михайлова, М.М. Михеєнка, І.Л. Петрухіна, П.П. Пилипчука, Т.С. Садової, О.І. Цоколової та ін. Однак більшість досліджень були проведені до прийняття у 2012 р. КПК України й, очевидно, не могли врахувати чинний наразі процесуальний порядок, а в інших сучасних роботах залишилися поза увагою окремі теоретико-прикладні питання правозастосування.

Постановка завдання. Зважаючи на це, метою статті є виокремлення деяких проблем застосування застави як запобіжного заходу у кримінальному провадженні, спроба їх вирішення на теоретичному рівні з урахуванням вітчизняної правозастосовної практики та міжнародного досвіду з подальшим наданням пропозицій до чинного законодавства України.

Результати дослідження. Дослідження генези застосовування застави на теренах сучасної України свідчить про її існування поряд із майновою порукою ще за часів майнової відповідальності [1, с. 62]. Особливої «популярності» цей запобіжний захід набув у період нової економічної політики (з 1922 р. по 1927 р.), коли для цього були як економічні, так і соціальні передумови. Подальший перехід до адміністративно-бюрократичного режиму з притаманними йому методами примусу спричинив поступову відмову від економічних способів гарантування належної поведінки суб'єктів кримінального процесу. Інститут застави було відновлено лише в сучасній Україні з 1996 р., однак до прийняття КПК України в 2012 р. він не отримав широкого застосування в правозастосовній діяльності [2, с. 106].

Утім, аналіз статистичних даних Генеральної прокуратури України за 2016–2017 рр. свідчить, що застава як запобіжний захід продовжує застосовуватися лише в окремих випадках. Серед причин вказаного можна виокремити як суб'єктивні фактори – надання стороною обвинувачення переваги іншим видам запобіжних заходів, так і об'єктивні – недосконалість кримінального процесуального законодавства щодо застосування застави, що не забезпечує належним чином досягнення мети її обрання, відповідно до ч. 1 ст. 177 КПК України.

Так, однією з проблем, пов'язаною із застосуванням застави у кримінальному провадженні, є фрагментарність регламентації процесуального статусу заставодавця. Зокрема, відповідно до ч. 2 ст. 182 КПК України, застава може бути внесена не лише самим підозрюваним, обвинуваченим, але й іншою фізичною або юридичною особою (заставодавцем). Ґрунтовний аналіз ст. 182 КПК України дозволяє виокремити коло прав та обов'язків останнього, а саме: 1) право знати, у вчиненні якого кримінального правопорушення підозрюється чи обвинувачується особа, а також передбачене законом покарання за його вчинення (ч. 3 ст. 182 КПК України); 2) право знати обов'язки, що покладаються на нього, із метою забезпечення належної поведінки підозрюваного, обвинуваченого, наслідки невиконання цих обов'язків (ч. 3 ст. 182 КПК України); 3) право бути присутнім на судовому засіданні під час вирішення слідчим суддею, судом питання про звернення застави в дохід держави (ч. 9 ст. 182 КПК України); 4) право на повернення застави, що не була звернена в дохід держави після припинення дії цього запобіжного заходу (ч. 11 ст. 182 КПК України); 5) право надати згоду на звернення судом застави на виконання вироку в частині майнових стягнень або відмовити в її наданні (ч. 11 ст. 182 КПК України); 6) обов'язок забезпечити належну поведінку підозрюваного, обвинуваченого та його явку за викликом (ч. 3 ст. 182 КПК України). М.О. Карпенко та А.Р. Туманянц додають до переліку прав заставодавця також право давати пояснення щодо питань, які стосуються запобіжного заходу та повернення застави [3, с. 91].

Водночас зазначені вчені слушно звертають увагу на те, що, на відміну від поручителя (ч. 4 ст. 180 КПК України), стосовно заставодавця законом не передбачено його права відмовитися від відповідного статусу із поверненням йому застави або заміни одного заставодавця на іншого [3, с. 92]. Виникає питання – чи є це прогалиною, чи законодавець свідомо упустив вказане право? Аналіз відповідних нормативних положень окремих держав свідчить про те, що, наприклад, ч. 9 ст. 200 Кримінально-процесуального кодексу Грузії

закріплено право особи, яка внесла заставу на користь обвинуваченого, до прийняття остаточного рішення у справі письмово звернутися відповідно до прокурора або до суду про те, що вона не в змозі забезпечити належну поведінку обвинуваченого і його своєчасну явку до слідчого, прокурора, в суд, і на підставі цього в місячний термін в повному розмірі отримати внесену у вигляді застави грошову суму (з урахуванням показників інфляції, що існували на момент внесення застави) і нерухоме майно [4]. Так само ч. 10 ст. 145 Кримінально-процесуального кодексу Республіки Казахстан встановлено аналогічне право, якщо підозрюваний, обвинувачений не порушили покладені на них обов'язки щодо явки в орган, який веде кримінальний процес [5].

Зважаючи на викладене, доцільно погодитися з думкою про те, що хоча закон містить пряму вказівку на можливість відмовитися від взятих на себе зобов'язань до виникнення підстав, які тягнуть за собою його відповідальність тільки стосовно поручителя, таке право повинен мати і заставодавець [3, с. 92]. Проте навіть щодо поручителя законодавчо не регламентовано процесуального порядку такої відмови, за винятком закріплення обов'язку забезпечити явку підозрюваного, обвинуваченого до органу досудового розслідування чи суду для вирішення питання про заміну йому запобіжного заходу на інший.

Аналіз вказаної нормативної конструкції не дає відповіді на питання про те, яким має бути алгоритм дій поручителя у вказаній ситуації, а також чи зобов'язаний слідчий суддя, суд обов'язково змінити запобіжний захід у вигляді особистої поруки на інший. На нашу думку, поручитель (так само, як і заставодавець), якщо він не в змозі надалі забезпечувати належну поведінку підозрюваного, обвинуваченого та виконання ним обов'язків щодо явки за викликом, має звернутися до слідчого, прокурора з відповідною письмовою заявою. Факт і час отримання цієї заяви мають бути відображені в протоколі. Надалі прокурор, слідчий за погодженням із прокурором невідкладно, але не пізніше 72 годин із моменту отримання письмової заяви поручителя або заставодавця, повинні звернутися до слідчого судді, суду з клопотанням про зміну запобіжного заходу у вигляді особистої поруки або застави на інший, яке має бути розглянуто в порядку ст. 200 КПК України.

Стосовно того, чи зобов'язаний у вказаній ситуації слідчий суддя, суд обов'язково змінити запобіжний захід у вигляді особистої поруки або застави на інший, на нашу думку, слід виходити з того, що у будь-якому разі розглянуті запобіжні заходи підлягають обов'язковій зміні у разі відповідного волевиявлення хоча б одного з учасників цих правовідносин, тому що втрата взаємної довіри або настання інших непередбачуваних обставин тягне неефективність їх застосування [3, с. 92–93]. Видається, що такий підхід не впливатиме на існування у слідчого судді, суду дискреції у вирішенні цього питання, оскільки все одно залишатиме за ними повноваження застосувати щодо підозрюваного, обвинуваченого найбільш доцільний та ефективний запобіжний захід (навіть той самий, за умови появи особи нового поручителя або заставодавця).

Таким чином, на нашу думку, доцільним є доповнення ч. 3 ст. 182 КПК України абзацом третім такого змісту: «Заставодавець, якщо він не в змозі надалі забезпечувати належну поведінку підозрюваного, обвинуваченого та виконання ним обов'язків щодо явки за викликом, до виникнення підстав, які тягнуть за собою його відповідальність, має право звернутися до слідчого, прокурора з письмовою заявою про відмову від взятих на себе зобов'язань. Факт і час отримання цієї заяви мають бути відображені в протоколі. У такому разі на заставодавця покладається обов'язок забезпечити явку підозрюваного, обвинуваченого до органу досудового розслідування чи суду для вирішення питання про заміну йому запобіжного заходу на інший». Крім того, пропонується доповнити ч. 1 ст. 200 КПК України вказівкою про те, що у разі отримання письмової заяви поручителя або заставодавця про відмову від взятих на себе зобов'язань, прокурор, слідчий за погодженням із прокурором невідкладно, але не пізніше 72 годин із моменту її отримання, повинні звернутися до слідчого судді, суду з клопотанням про зміну запобіжного заходу у вигляді особистої поруки або застави на інший.

Неврегульованим на законодавчому рівні, але актуальним і таким, що має дискусійний характер у спеціальній юридичній літературі, є також питання стосовно необхідності у разі застосування запобіжного заходу у вигляді застави встановлення легальності походження коштів, що вносяться як предмет застави [6, с. 192]. Наразі закон допускає обрання застави розміром понад мільйон гривень, однак не містить вимог щодо пояснення легальності походження таких коштів. Окремі правові позиції в цьому напрямку напрацьовані Європейським Судом з прав людини (далі – ЄСПЛ).

Так, у § 33 рішення «В. проти Швейцарії» (W. v. Switzerland) № 14379/88 від 26 січня 1993 р.) ЄСПЛ визнав правомірним рішення національних судів про відмову у застосуванні застави, якщо особа, яка заявляє клопотання про її внесення, водночас не надає жодних доказів, які б засвідчували легальність походження відповідних коштів: «обставини справи та репутація заявника (який був наркоторговцем) послужили відповідним судам підставою відхилити його пропозицію про внесення застави, оскільки було невідомим джерело походження цих грошей, які мали бути внесені, <...> а це не буде належною гарантією того, що заявник вирішить не зникати через побоювання втратити заставу» [7].

Враховуючи викладене, уявляється доцільним доповнити ч. 4 ст. 182 КПК України абзацом другим такого змісту: «Під час обрання запобіжного заходу у вигляді застави слідчий суддя, суд з'ясовує у підозрюваного, обвинуваченого чи іншої фізичної або юридичної особи (заставадвця) легальність походження коштів, які можуть бути предметом застави. Відмова від надання відомостей щодо законності походження грошей, які можуть бути внесені як застава на спеціальний рахунок, визначений у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України, може бути підставою для відмови в задоволенні клопотання про обрання запобіжного заходу у вигляді застави».

У світлі піднятої проблеми звернемо увагу на ще одне питання. Так, ч. 4 ст. 182 КПК України містить нормативний припис про те, що розмір застави, окрім іншого (обставин кримінального правопорушення, ризиків, передбачених ст. 177 КПК України), визначається з урахуванням майнового та сімейного стану підозрюваного, обвинуваченого. Водночас у кодексі відсутня норма, яка передбачала б, що під час розгляду слідчим суддею, судом клопотання про обрання запобіжного заходу у вигляді застави доцільним є врахування також майнового та сімейного стану заставадвця – фізичної особи та майнового стану заставадвця – юридичної особи. Обґрунтованість вказаної позиції зумовлюється принаймні двома чинниками:

– по-перше, наразі регламентація цього питання не враховує реальну можливість заставадвця внести заставу, що може спричинити визначення настільки непомірного розміру застави, який у конкретних обставинах є занадто завищеним і недоцільним для забезпечення виконання покладених на підозрюваного, обвинуваченого обов'язків;

– по-друге, навпаки, достатній з урахуванням майнового стану підозрюваного, обвинуваченого, але незначний через заможний стан заставадвця, розмір застави не буде ефективним і не дозволить гарантувати виконання відповідних зобов'язань щодо належної поведінки та явки.

Зважаючи на це, слід підтримати пропозицію В.О. Рибалки щодо доцільності внесення коректив до ч. 4 ст. 182 КПК України шляхом вказівки на необхідність урахування у визначенні розміру застави даних про особу не лише підозрюваного, обвинуваченого, але й про особу заставадвця [8, с. 133].

Постійну полеміку в наукових колах і серед практичних працівників викликає питання граничного розміру застави у кримінальному провадженні, оскільки, на думку окремих дослідників, встановлення надто великого розміру цього запобіжного заходу відсуває на другий план досягнення його мети – забезпечення явки підозрюваного й обвинуваченого, висуваючи наперед перспективу отримання якомога більшої суми грошей [9, с. 22]. Водночас не можна беззаперечно погодитися із вказаним твердженням, оскільки надмірний розмір застави за певних обставин може бути єдино можливим та ефективним для забезпечення виконання підозрюваним, обвинуваченим покладених на нього процесуальних обов'язків, а також запобігання ризикам, передбаченим у ст. 177 КПК України.

У цьому аспекті доцільно погодитися з тим, що в разі застосування слідчим суддею, судом застави в кримінальних провадженнях щодо тяжких та особливо тяжких злочинів у більших розмірах, що може бути пов'язано виключно з метою забезпечення виконання особою покладених на неї обов'язків, в ухвалі має бути зазначено, для забезпечення виконання якого саме обов'язку чи обов'язків обирається більший розмір застави, а також мотивовано, чому, через який ризик чи ризики необхідним є саме такий розмір [10, с. 85].

Контекстно наведемо деякі правові позиції ЄСПЛ із цієї проблеми. Зокрема, у рішенні «Мангурас проти Іспанії» (Mangouras v. Spain) № 12050/04 від 08 січня 2009 р. (§ 38–40, 42, 44) Європейський Суд дійшов висновку, що сума застави має бути такою, аби забезпечити стримуючий ефект цього заходу. Хоча ЄСПЛ визнав, що розмір застави був значним, однак не визнав його непомірним з огляду на: 1) винятковий характер справи, 2) катастрофічні наслідки (величезну екологічну шкоду, завдану внаслідок забруднення моря, спричиненого витоком нафти); 3) професійне оточення заявника, яке мало можливість внести таку суму застави (факт того, що виплата була зроблена страхувальником судовласника, підтвердив, на думку ЄСПЛ, що іспанські суди, які посилалися на «професійне середовище», були праві у своєму висновку щодо наявності відносин між заявником і поручителями) [11]. В іншому рішенні – «Пунцельт проти Чехії» (Punzelt v. Czech Republic) № 31315/96 від 25 квітня 2000 р. (§ 86) – ЄСПЛ також не виявив у діях держави в особі її органів порушення прав заявника та вказав, що ані неодноразову відмову у звільненні під заставу заявника, ані встановлену заставу в розмірі 30 млн чеських крон не слід розглядати як порушення, враховуючи масштаб його фінансових операцій (зокрема було звернуто увагу на те, що до взяття під варту заявник мав намір купити два універсаги у Празі) [12, с. 109].

Аналіз зазначених вище позицій свідчить, що конкретне визначення у КПК України граничного розміру застави є неможливим і недоцільним, оскільки у кожному випадку повинні бути враховані конкретні фактичні обставини як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, як, наприклад, розмір заподіяної шкоди, дані щодо особи підозрюваного, обвинуваченого, заставодавця, резонансність події тощо. Отже, на наш погляд, спірним є твердження окремих науковців, які висловлюють пропозиції стосовно доцільності удосконалення КПК України з розглядуваного питання [13, с. 218].

Висновки. Підсумовуючи, слід зазначити, що проведене в роботі дослідження дозволило виявити окремі проблеми, пов'язані із застосуванням застави як запобіжного заходу у кримінальному провадженні (зокрема щодо врегулювання процесуального статусу заставодавця, необхідності з'ясування законності походження коштів, які будуть предметом застави, доцільності законодавчого закріплення граничного розміру застави), та з урахуванням наукових розробок, вітчизняної практики та міжнародного досвіду сформулювати відповідні пропозиції, спрямовані на вдосконалення чинного законодавства.

Список використаних джерел:

1. Донченко Ю.В. Актуальні проблеми застосування запобіжного заходу у вигляді застави. Право України. 1999. № 3. С. 61–64.
2. Данченко Т.В. Застава: історія розвитку та проблеми застосування. Підприємництво, господарство і право. 2004. № 1. С. 106–108.
3. Карпенко М.О., Туманянц А.Р. Деякі проблеми забезпечення прав і законних інтересів заставодавців та поручителів у кримінальному провадженні. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». 2016. Вип. 4. Т. 2. С. 90–93.
4. Уголовно-процессуальный кодекс Грузии от 09 октября 2009 г. № 1772-Пс. URL: http://pravo.org.ua/files/Criminal%20justice/_-09_10_2009.pdf.
5. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 04 июня 2014 г. № 231-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 07 ноября 2014 г.). URL: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575852#sub_id=2210400.
6. Попов К.В. Проблемы участия суда в применении мер пресечения: дисс. ... канд. юрид. наук. Краснодар, 2004. 220 с.

7. Рішення Європейського Суду з прав людини «В. проти Швейцарії» (W. v. Switzerland) (заява № 14379/88 від 26 січня 1993 р.). URL: http://europeancourt.ru/uploads/ECHR_W_v_Switzerland_26_01_1993.pdf.

8. Рибалко В.О. Оцінні поняття, використовувані при регламентації застави як запобіжного заходу. Історико-правовий часопис. 2015. № 1 (5). С. 130–135.

9. Руднев В.И. Залог в России, «бейл» в США: сравнительный анализ. Российская юстиция. 1998. № 4. С. 22–25.

10. Коріняк О.М. Захист прав і свобод людини при застосуванні запобіжних заходів у кримінальному провадженні України: монографія / за заг. ред. Г.К. Кожевнікова. Київ: Національна академія прокуратури України; Запоріжжя: ТОВ «ЛПКС» ЛТД, 2013. 196 с.

11. Рішення Європейського Суду з прав людини «Мангурас проти Іспанії» (Mangouras v. Spain) (заява № 12050/04 від 08 січня 2009 р.). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22dm docnumber%22:\[%22874582%22\],\[%22itemid%22:\[%22001-100686%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22dm docnumber%22:[%22874582%22],[%22itemid%22:[%22001-100686%22]}).

12. Макбрайд Дж. Європейська конвенція з прав людини та кримінальний процес. Київ: К.І.С., 2010. 576 с.

13. Лисюк Ю.В. Окремі аспекти застосування запобіжного заходу у вигляді застави. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету Серія «Юриспруденція». 2014. № 7. С. 216–219.

ШИЛО А. В.,
здобувач кафедри
кримінального процесу
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого),
оперативний співробітник
(Служба безпеки України)

УДК 343.13

ВПЛИВ СПЕЦИФІКИ СУБ'ЄКТА, ДІЇ ЯКОГО ФІКСУЮТЬСЯ ШЛЯХОМ ПРОВЕДЕННЯ НЕГЛАСНИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ, НА ДОПУСТИМІСТЬ ОТРИМАНИХ ДОКАЗІВ

У статті автором розглянуті питання щодо забезпечення допустимості доказів за наявності спеціального правового статусу суб'єкта, дії якого фіксуються шляхом проведення негласних слідчих (розшукових) дій. Автор доводить, що в окремих випадках у кримінальному провадженні важливе значення має специфіка правового статусу особи, стосовно якої відбувається збирання доказової бази.

Ключові слова: докази, допустимість, правовий статус особи, кримінальне провадження, негласні слідчі (розшукові) дії.

В статье автором рассмотрены вопросы по обеспечению допустимости доказательств при наличии специального правового статуса субъекта, действия которого фиксируются путём проведения негласных следственных (розыскных) действий. Автор доказывает, что в отдельных случаях в уголовном производстве важное значение имеет специфика правового статуса лица, в отношении которого происходит сбор доказательственной базы.

Ключевые слова: доказательства, допустимость, правовой статус лица, уголовное производство, негласные следственные (розыскные) действия.

In the article the author examined the issues of ensuring the admissibility of evidence in the presence of a special legal status of the subject, whose actions are recorded by conducting covert investigation (search) actions. The author proves that in some cases in criminal proceedings the specificity of the legal status of a person in relation to which the evidence base is collected is important.

Key words: evidence, admissibility, legal status of a person, criminal proceedings, covert investigation (search) actions.

Вступ. Використання будь-яких відомостей у доказуванні за великим рахунком зводиться до діяльності сторін, що спрямована на забезпечення відповідності «своїх» доказів вимогам, які до них висуваються кримінальним процесуальним законом, та викритті перед судом недоліків у доказовій базі процесуального опонента. При цьому, якщо такі властивості доказів, як належність, достовірність та достатність значною мірою визначаються індивідуальними особливостями кримінального провадження і меншою мірою базуються на процедурних питаннях, то четверта властивість доказів – допустимість – покликана відображати відповідність формування доказової інформації тій процесуальній моделі, яку закріпив законодавець. Своєю чергою проблеми у питаннях забезпечення допустимості доказів досить часто зумовлюються як відступами практики від чіткої та вираженої законодавчої

конструкції, так і недоліками у нормативних приписах, які унеможливають здійснення ефективного правозастосування. Більше того аналіз судової практики дає змогу із впевненістю стверджувати, що переважна більшість випадків, коли обвинувачення не підтверджується в суді й суд виносить виправдувальний вирок, пов'язані саме із недоліками у питаннях допустимості зібраного стороною обвинувачення доказового матеріалу. Окремі інструменти збирання доказового матеріалу (як-то інститут негласних слідчих (розшукових) дій (далі – НСРД) для вітчизняної правової системи є відносно новими, а відтак не досить розробленими як на рівні методики практичного застосування, так і на рівні наукового осмислення. Вказане, на наш погляд, значною мірою актуалізує питання забезпечення допустимості доказів, збирання яких здійснюється шляхом проведення НСРД.

Постановка завдання. Мета статті – розглянути питання щодо забезпечення допустимості доказів за наявності спеціального правового статусу суб'єкта, дії якого фіксуються шляхом проведення негласних слідчих (розшукових) дій.

Результати дослідження. При цьому відзначимо, що проблематика допустимості доказів, отриманих за результатами НСРД, сама по собі не є новою, знайшла відбиття в роботах багатьох дослідників (М.В. Багрія, В.В. Луцика, А.В. Панової, М.А. Погорельського, О.І. Полюховича, Д.Б. Сергєєвої, О.С. Старенького та ін.). Разом із тим окремі питання (зокрема, питання впливу специфіки суб'єкта, дії якого фіксуються шляхом проведення НСРД, на допустимість отриманих доказів) нині не отримали наукового осмислення.

Традиційно в теорії доказування у розгляді параметрів, які необхідно оцінити під час вирішення питання про допустимість або недопустимість доказів, звертають увагу на належність суб'єкта проведення тієї чи іншої процесуальної дії. Разом із тим у низці випадків не менш важливе значення має й специфіка об'єкта, щодо якого проводиться процесуальна дія, тобто специфіка правового статусу особи, яка потрапляє у сферу діяльності слідчого зі збирання доказової інформації. Відзначимо, що процесуальна реалізація вказаної тези знайшла відбиття у КПК через встановлення особливого порядку кримінального провадження стосовно: народного депутата України; судді, судді КСУ, а також присяжного на час виконання ним обов'язків у суді; Голови, заступника Голови, члена Вищої ради правосуддя; Голови, заступника Голови, члена Вищої кваліфікаційної комісії суддів України; кандидата у Президенти України; Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; Голови, іншого члена Рахункової палати; депутата місцевої ради; адвоката; Генерального прокурора, його заступника, прокурора Спеціалізованої антикорупційної прокуратури; Директора та працівників Національного антикорупційного бюро України; члена Національного агентства з питань запобігання корупції (ст. 480 КПК).

Погляд крізь призму вищенаведеного на процедуру проведення НСРД зобов'язує констатувати, що в частині проведення НСРД вплив специфіки особи, стосовно якої такі дії проводяться, передбачений як нормами гл. 37 КПК, так і окремими положеннями гл. 21 КПК і у цілому зводиться до двох основних напрямів:

а) вплив на вирішення питання про територіальну підсудність слідчого судді (відповідно до ч. 2 ст. 247 КПК розгляд клопотань про надання дозволу на проведення негласних слідчих (розшукових) дій *щодо суддів, працівників суду та правоохоронних органів* (курсив наш – А.Ш.) та/або у приміщеннях судових та правоохоронних органів, який віднесений згідно з положеннями цієї глави до повноважень слідчого судді, може здійснюватися слідчим суддею Апеляційного суду Автономної Республіки Крим, апеляційного суду області, міст Києва та Севастополя поза межами територіальної юрисдикції органа досудового розслідування, який здійснює досудове розслідування. У такому разі слідчий, прокурор звертаються з клопотаннями про надання дозволу на проведення негласних слідчих (розшукових) дій до слідчого судді апеляційного суду, найбільш територіально наближеного до апеляційного суду, в межах територіальної юрисдикції якого здійснюється досудове розслідування);

б) вплив на необхідність отримання додаткових дозволів для проведення НСРД (відповідно до ч. 3 ст. 482 КПК обшук, затримання народного депутата України чи огляд його особистих речей і багажу, транспорту, жилого чи службового приміщення, а також *пору-*

шення таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції та застосування інших заходів, зокрема негласних слідчих дій, що відповідно до закону обмежують права і свободи народного депутата України (курсив наш – А.Ш.), допускаються лише у разі, якщо Верховною Радою України надано згоду на притягнення його до кримінальної відповідальності, якщо іншими способами одержати інформацію неможливо).

Зважаючи на той факт, що перший напрям впливу специфіки особи, щодо якої проводиться НСРД, на процедуру її проведення (зокрема, в частині отримання ухвали слідчого судді) вже був предметом наукових досліджень [1, с. 66–69], ми зосередимо увагу на другому напрямі – особливостях проведення НСРД стосовно народних депутатів України (зокрема, на тих питаннях, які на сьогодні не знайшли однозначної відповіді у практиці правозастосування, та не були предметом наукового осмислення).

Відзначимо, що звернення до Єдиного державного реєстру судових рішень з метою пошуку проблемних та неоднозначних питань, які виникають на практиці у разі необхідності проведення НСРД стосовно народного депутата України, по суті, дає можливість виявити лише незначну за кількістю рішень, але стабільну і чітку практику відмов суддів у наданні дозволу на проведення слідчих дій (оглядів, обшуків тощо) стосовно майна народних депутатів, за умови, якщо Верховною Радою України не було надано дозволу на притягнення володільця такого майна до кримінальної відповідальності [2; 3]. Окремих увал слідчих суддів або інших судових рішень, у яких би предметом судового розгляду було саме питання надання дозволу на проведення НСРД стосовно народного депутата України або питання оцінки допустимості результатів НСРД, що проводились стосовно народного депутата України, у Єдиному державному реєстрі судових рішень нами виявлено не було.

Тим не менш відсутність емпірики з цього питання у Єдиному державному реєстрі судових рішень ще не свідчить про відсутність проблем у правозастосуванні. Зокрема, власний досвід автора у сфері практичної роботи надає можливість змоделювати ситуацію, яка потребує наукового осмислення з метою вироблення конкретних рекомендацій прикладного спрямування. Так, не вирішеним є питання про оцінку допустимості результатів проведення НСРД за умови, що на момент отримання ухвали слідчого судді і початку проведення НСРД органам досудового розслідування не було відомо про причетність народного депутата України до злочинної діяльності, а такий факт було з'ясовано саме завдяки проведеному НСРД. У такій ситуації у сторони захисту, безперечно, виникає питання про допустимість використання результатів НСРД як обвинувального доказу щодо народного депутата України, зважаючи на те, що всупереч вимогам ч. 3 ст. 482 КПК на момент проведення НСРД Верховною Радою України не було надано згоду на притягнення цього народного депутата України до кримінальної відповідальності.

Проте, на наше переконання, правова інтерпретація положень ч. 3 ст. 482 КПК (зокрема, застосування телеологічного способу тлумачення¹) [4, 271], а також врахування позицій Конституційного Суду України, що висловлювались у оцінці схожих правових ситуацій, надає можливість констатувати, що отримані у вищезазначений спосіб обвинувальні докази щодо народного депутата України не мають автоматично визнаватися недопустимими шляхом буквального застосування положень ч. 3 ст. 482 КПК. Вбачається, що для формулювання висновку із цього питання слід обов'язково врахувати такі чинники.

На наш погляд, застосування особливого порядку кримінального провадження, зокрема гарантій, закріплених у главі 37 КПК, ст. 49 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», ст. 27 Закону України «Про статус народного депутата України», ст. 23 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», під час проведення НСРД має здійснюватися у разі цілеспрямованого їх проведення стосовно осіб цієї категорії. Ситуативне ж (раптове) потрапляння цих осіб до сфери негласного спостереження та фіксування інформації, яка має значення для розкриття тяжкого або

¹Примітка: Телеологічний спосіб тлумачення норм кримінального процесуального права передбачає з'ясування смислу норми крізь призму тих цілей, які ставляться перед кримінальним процесом у цілому, окремими його інститутами й нормами.

особливо тяжкого злочину, не може передбачати необхідності застосування особливого порядку проведення НСРД, зокрема – отримання згоди Верховної Ради України, оскільки особа, яка ініціює проведення НСРД, не може априорі визначити коловсіх осіб, які можуть стати об'єктом спостереження. При цьому слід нагадати, що оцінка допустимості доказів з урахуванням ситуативного або цілеспрямованого характеру дій, спрямованих на їх збирання, здійснена КСУ в Рішенні від 20 жовтня 2011 р. № 12-рп/2011 у справі за конституційним поданням Служби безпеки України щодо офіційного тлумачення положення частини третьої статті 62 Конституції України [5]. Відповідно до абз. 3 п. 3.4 цього Рішення «при оцінці на предмет допустимості як доказів у кримінальній справі фактичних даних, що містять інформацію про скоєння злочину чи підготовку до нього <...> необхідно враховувати ініціативний або ситуативний (випадковий) характер дій фізичних або юридичних осіб, їх мету та цілеспрямованість у фіксуванні зазначених даних». І хоча це Рішення КСУ стосується оцінки допустимості доказів, отриманих фізичними або юридичними особами, зазначена правова позиція, на нашу думку, може бути використана під час вирішення питання допустимості доказів, ситуативно (випадково) отриманих щодо народних депутатів під час проведення НСРД. Окрім того, окремі НСРД є такими, що априорі спрямовані на ситуативне фіксування інформації стосовно заздалегідь невизначеного кола осіб. Наприклад, якщо йдеться про спостереження за річчю або місцем (ст. 269 КПК) чи про аудіо-, відеоконтроль місця (ст. 270 КПК), то в цьому разі у принципі неможливо спрогнозувати, яка саме особа буде виявлена під час такого аудіо-, відео-контролю або спостереження.

Вбачається, що вищевикладений підхід дає змогу забезпечити баланс інтересів суспільства, що полягають у захисті від злочинних посягань на основи громадської безпеки, створюють загрозу життю та здоров'ю громадян, національній безпеці України та інтересів окремої категорії осіб щодо дотримання гарантій їх недоторканості і не свідчить про прояв свавілля або невідповідність втручання у права людини, що, своєю чергою, може позначитися на оцінці допустимості отриманих доказів (див. правову позицію ЄСПЛ у рішенні у справі «Праде проти Німеччини» від 03.03.2016 р. [6]).

Висновки. Тож вищевикладене дає змогу сформулювати такий висновок. Якщо у проведенні НСРД фіксуються відомості про невстановлених на момент їх проведення осіб, щодо яких, як з'ясується подальшим розслідуванням, має здійснюватися особливий порядок кримінального провадження, передбачений гл. 37 КПК, і при цьому слідчому або іншій особі, яка проводить ці слідчі дії за дорученням слідчого, достеменно не відомо, що зафіксовані під час НСРД суб'єкти підпадають під окрему категорію осіб, передбачену ст. 480 КПК, зокрема, мають статус народного депутата України, питання допустимості доказів, отриманих у результаті НСРД, має вирішуватися, виходячи із загального порядку, передбаченого КПК.

Список використаних джерел:

1. Полюхович О.І. Судовий контроль у проведенні негласних слідчих (розшукових) дій: дис. ... канд. юрид. наук, спец. 12.00.09 Харків, 2017. 219 с.
2. Ухвала слідчого судді Печерського районного суду м. Києва від 15 вересня 2015 р. (справа № 757/34015/15-к). URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/51831089>
3. Ухвала слідчого судді Держинського районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської області від 29 вересня 2017 р. (справа № 210/4151/17). URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/69393105>.
4. Капліна О.В. Правозастосовне тлумачення судом норм кримінально-процесуального права: монографія. Х.: Право, 2008. 296 с.
5. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Служби безпеки України щодо офіційного тлумачення положення частини третьої статті 62 Конституції України від 20.10.2011, № 12-рп/2011. URL: <http://www.ccu.gov.ua/uk/doccatalog/list?currDir=9851>.
6. Case of Prade v. Germany (Application no. 7215/10). Judgment European Court of Human Rights, 03 March 2016. European Court of Human Rights. Strasbourg, 1999–2016. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-160990>.

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

НАЛИВАЙКО Л. Р.,
доктор юридичних наук, професор,
проректор
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

ЖУШМАН І. М.,
студент юридичного факультету
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 341.217(4/7)

РОЗШИРЕННЯ НАТО: ПЕРСПЕКТИВИ ТА НОВІ ВИКЛИКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

У статті проаналізовано вплив розширення НАТО в контексті міжнародних відносин і перспектив для України. Здійснено дослідження міжнародних договорів НАТО, зовнішньополітичних відносин України, обґрунтована необхідність більш конструктивного розвитку відносин між НАТО й Україною. Основою дослідження виступали такі нормативні документи, як: «Інтенсифікований діалог», дослідження «Розширення НАТО», План дій щодо членства. Одну з частин дослідження було побудовано на інформації зі ЗМІ, оскільки присутня значна кількість промов і виступів світових лідерів, які будують напрям розвитку відносин Україна – НАТО. Україна виступає важливим стратегічним гравцем на міжнародній арені, саме тому розширення НАТО відіграє значну роль як для України, так і для НАТО.

Ключові слова: НАТО, зовнішньополітичні відносини України, розширення НАТО, перспективи та виклики для України.

В статье проанализировано влияние расширения НАТО в контексте международных отношений и перспектив для Украины. Проведено исследование международных договоров НАТО, внешнеполитических отношений Украины, обоснована необходимость более конструктивного развития отношений между НАТО и Украиной. Основой исследования были такие нормативные документы, как: «Углубленный диалог», исследование «Расширение НАТО», План действий относительно членства. Одну из частей исследования было построено на информации из СМИ, поскольку присутствует значительное количество речей и выступлений мировых лидеров, которые выстраивают направление развития отношений Украина – НАТО. Украина выступает важным стратегическим игроком на международной арене, поэтому расширение НАТО играет значительную роль как для Украины, так и для НАТО.

Ключевые слова: НАТО, внешнеполитические отношения Украины, расширение НАТО, перспективы и вызовы для Украины.

The article analyzes the impact of the NATO enlargement in the context of international relations and prospects for Ukraine. The study of international treaties

of NATO, foreign policy relations of Ukraine, substantiated the necessity of more constructive development of NATO – Ukraine relations. The basis of the study was the following normative documents: “Intensified Dialogue”, “NATO Enlargement”, Membership Action Plan. One of the study parts was based on information from the media, since there is a significant number of speeches and actions of world leaders who are building the direction of the development of Ukraine – NATO relations. Ukraine is an important strategic player on the international scene, which is why NATO enlargement plays a significant role both for Ukraine and for NATO.

Key words: *NATO, Ukraine's foreign policy relations, NATO enlargement, prospects and challenges for Ukraine, NATO membership, European security, reforms in Ukraine.*

Вступ. На Бухарестському саміті 2008 р. члени Альянсу погодилися, що Грузія та Україна стануть членами НАТО в майбутньому. Саме цей саміт став для України відправною точкою до членства в Альянсі. Розширення НАТО – це можливість, надана міжнародною спільнотою Альянсу усім сусіднім країнам. Україна задекларувала у 2017 р. свій курс на НАТО і чітко дотримується послідовності дій у цьому напрямі.

Дослідженість теми українськими вченими, юристами-міжнародниками, істориками є недостатньою, оскільки події перебувають у постійній динаміці та потребують аналізу підписаних документів, промов, подій у світовій спільноті. Серед останніх досліджень було «Україна у міжнародних відносинах. Цілі, інструменти, перспективи» Фонду ім. Фрідріха Еберта, деякі українські праці Г. Головіна, Т. Брежневої, І. Грицяка та ін., що датуються 2007–2013 рр. Зарубіжні дослідження значно краще розкривають тему розширення Альянсу, вагому роль відіграють Дослідницький центр НАТО, дослідження Pew Research Center та East European Security Research Initiative, які є більш актуальними. Також важливе місце у трансляванні інформації на цю тему займають ЗМІ, в т. ч. зарубіжні, такі як BBC [1], Deutsche Welle [2] та ін.

Постановка завдання. Метою статті є спроба аналізу перспектив і викликів для України у контексті міжнародних відносин, а саме Україна – НАТО; обґрунтування необхідності більш конструктивного розвитку відносин України з Альянсом. Поставлена мета зумовила необхідність розв'язання ряду дослідницьких завдань, серед яких, зокрема: аналіз міжнародних договорів НАТО, зовнішньополітичних відносин України, узагальнення тенденції політики країн-учасниць Альянсу, спроба презентувати власний погляд щодо розвитку відносин Україна – НАТО.

Результати дослідження. Двері НАТО залишаються відкритими для будь-якої європейської країни, яка здатна взяти на себе відповідальність і зобов'язання членства, сприяти безпеці в євроатлантичному регіоні. З 1949 р. кількість членів в НАТО зросла з 12 до 29 країн через сім раундів розширення. Сьогодні чотири країни-партнери заявили про свої прагнення до вступу в НАТО: Боснія та Герцеговина, Грузія, Македонія та Україна.

Політика «відкритих дверей» НАТО базується на ст. 10 її основоположного договору. Будь-яке рішення запросити країну вступити до Альянсу приймається Північноатлантичною радою на основі консенсусу між усіма країнами-союзниками. Жодна третя країна не має нічого спільного з такими міркуваннями. Постійний процес розширення НАТО не становить жодної загрози для будь-якої країни. Він спрямований на сприяння стабільності та співпраці, побудову цілісної та вільної Європи, демократію та спільні цінності. Будучи запрошеною розпочати переговори про приєднання до Альянсу в грудні 2015 р., Чорногорія стала новим членом НАТО 05 червня 2017 р.

У 1995 р. Альянс опублікував результати дослідження «Розширення НАТО» [3], у якому розглянуто переваги прийому нових членів і шляхи їх залучення. Він дійшов висновку, що закінчення «холодної війни» стало унікальною можливістю для покращення безпеки на всьому Євроатлантичному просторі і що розширення НАТО сприятиме підвищенню ста-

більшості та безпеки для всіх. Дослідження також виокремило інструменти для реалізації стратегії розширення: заохочення та підтримку демократичних реформ, включаючи створення цивільного та демократичного контролю над військовими силами; сприяння моделям і звичкам співпраці, консультацій і формування консенсусу, характерних для відносин між членами Альянсу; заохочення добросусідських відносин.

Це збільшить прозорість у плані оборонного планування та військових бюджетів, тим самим посилюючи довіру між державами, посилить загальну тенденцію до більш тісної інтеграції та співпраці в Європі. Розширення зміцнить спроможність Альянсу сприяти європейській і міжнародній безпеці, зміцнювати та розширювати трансатлантичне партнерство.

Згідно з дослідженням, країни, які бажають членства в НАТО, повинні мати можливість продемонструвати, що вони виконують певні вимоги. До них належать: дієздатна демократична політична система, заснована на ринковій економіці; справедливе ставлення до населення і меншин; зобов'язання до мирного врегулювання конфліктів; здатність і готовність зробити військовий внесок у операції НАТО; прихильність до демократичних відносин між цивільними та військовими й інституційні структури [3].

Як тільки країну буде визнано, новий член Альянсу користуватиметься всіма правами та братиме на себе всі зобов'язання членства. Це включатиме усі принципи, політику та процедури, прийняті раніше членами Альянсу.

НАТО надала Україні статус країни-претендента, яка наближає країну до повного членства в Альянсі. Цей новий виклик Україна прийняла на себе як логічний розвиток відносин Україна – НАТО з 2008 р., у час, коли вперше заговорили про можливість членства в НАТО. Країнам, які задекларували свою зацікавленість у вступі до Альянсу, спочатку пропонується взяти участь в Інтенсифікованому діалозі з НАТО щодо їхніх бажань щодо членства та відповідних реформ.

Інтенсифікований діалог включає періодичні зустрічі з Північноатлантичною радою на рівні послів (до 2 на рік), Групою експертів Міжнародного секретаріату НАТО (до 3 на рік) та, у разі запиту країни-учасниці, з іншими органами НАТО. До складу Групи експертів НАТО, яка є основним партнером країни-учасниці під час Інтенсифікованого діалогу, входять представники підрозділів Міжнародного секретаріату та інших структур Альянсу, що мають відношення до питань, пов'язаних із набуттям членства. Очолює таку групу помічник Генсекретаря з політичних питань і політики безпеки. З боку країни-партнера під час консультацій на цьому рівні очікується участь експертів відповідних міністерств і відомств на чолі із заступником міністра закордонних справ або оборони. Засідання проводяться у Брюсселі. Засідання в рамках Інтенсифікованого діалогу охоплюють широке коло політичних, військових, фінансових і безпекових питань, пов'язаних із питаннями членства в НАТО. Вони спрямовані на те, щоб дати можливість країнам, які претендують на членство, роз'яснити реальний зміст їх намірів і надати додаткову інформацію з відповідної проблематики. Прозорість процесу Інтенсифікованого діалогу стосовно інших країн-партнерів забезпечується шляхом оглядових брифінгів із цього приводу під час регулярних засідань у форматі Ради євроатлантичного партнерства (далі – РСАП) (на рівні послів, Політкомітету або Політико-військового керівного комітету) або, за необхідності, засідань для зацікавлених партнерів [3].

Членство в НАТО за ст. 10 Північноатлантичного договору залишається відкритим. План дій щодо членства (Membership Action Plan) на основі Інтенсифікованого індивідуального діалогу з питань членства покликаний посилити відданість подальшому розширенню шляхом створення програми дій, спрямованої на допомогу країнам-претендентам у підготовці їх до можливого майбутнього членства. Слід розуміти, що рішення, зроблені претендентами на основі отриманих консультацій, залишатимуться національними рішеннями, які приймаються та виконуються за виключної відповідальності певної країни. Програма пропонує претендентам перелік заходів, із яких вони можуть вибирати ті, котрі вони вважають найбільш цінними, щоб допомогти їм у підготовці. Активна участь у механізмах «Партнерство заради миру» та «РСАП» залишається важливою для країн, що прагнуть продовжувати поглиблювати свою політичну та військову участь у роботі Альянсу.

Підписання спільної заяви Президентом, Прем'єр-міністром і Головою Верховної Ради України – це важливий позитивний крок, результатом якого, окрім іншого, має бути запровадження інтенсифікованої інформаційної кампанії щодо євроатлантичної інтеграції України. Більше того, буде розширено дебати в суспільстві щодо досягнення європейських стандартів в усіх сферах життя держави і пошуку консенсусу в реалізації національних інтересів. Позитивна відповідь і схвалення Північноатлантичною радою – вищим органом Альянсу – приєднання України до ПДЧ надасть істотний поштовх системним реформам в Україні, спрямованим на розбудову ефективної демократичної держави, конкурентоздатної економіки, обороноздатної армії та відкритого суспільства європейського взірця. ПДЧ не гарантує членство в НАТО, однак робить можливою постановку питання про членство в перспективі, якщо відповідна програма реформ буде належним чином виконана. На практиці ПДЧ охоплює політичні й економічні, оборонні та військові питання, питання ефективності витрачання бюджетних ресурсів, питання безпеки, а також правові питання [4].

У разі приєднання до ПДЧ Україна мала б здійснити низку конкретних кроків, серед яких: скласти звіт про відповідність політики держави принципам демократії й особистої свободи, включаючи верховенство права, захист прав людини, зокрема прав національних меншин, забезпечити ефективність демократичного громадського контролю над збройними силами, а також економічної свободи, соціальної справедливості та екологічної відповідальності.

Країни-кандидати можуть тоді бути запрошені для участі в Плані дій щодо членства для підготовки до потенційного членства та продемонструвати їх здатність виконувати зобов'язання та зобов'язання щодо можливого майбутнього членства. Участь у ПДЧ не гарантує членства, але це є основним механізмом підготовки. Країни, що прагнуть вступити до НАТО, повинні продемонструвати, що вони здатні дотримуватися принципів Вашингтонського договору 1949 р. та сприяти безпеці в євроатлантичному регіоні.

Наступним викликом для України у рамках розширення НАТО стане подальше погіршення відносин із Росією, оскільки Російська Федерація неодноразово негативно реагувала на кроки України на шляху до Альянсу. Прес-секретар Росії Дмитро Песков відреагував на рішення України щодо інтеграції до НАТО, заявивши, що Москва традиційно вважає розширення НАТО на російські кордони недовірою та стурбованістю. «Ми вважаємо, що це загрожує нашій безпеці та рівновазі влади в євразійському регіоні. Звичайно, російська сторона вживає всіх необхідних заходів для протистояння ситуації та захисту власних інтересів та безпеки», – заявив він 08 червня 2017 р. [5]. У минулому Росія часто висловлювалася рішуче проти потенційного членства України в НАТО.

Головною перспективою у розширенні НАТО є можливість України стати повноправним членом Альянсу. Наразі консультації та співробітництво між НАТО й Україною охоплюють широке коло питань, включаючи операції з підтримання миру, реформу сектору оборони та безпеки, військово-цивільну співпрацю, озброєння, планування на випадок надзвичайних ситуацій цивільного характеру, науку та навколишнє середовище та публічну дипломатію. Співпраця у багатьох сферах інтенсифікується, щоб зміцнити здатність України забезпечувати власну безпеку через конфлікт з Росією та її зусилля щодо здійснення широкомасштабних реформ. Для України важливою постає демонстрація готовності вступу, тобто відповідності усім зазначеним критеріям: обороноздатності, дієздатності політичної системи, розвиненості інституційних структур та ін. Тому, як зазначив генсекретар НАТО Єнс Столтенберг, «Україна також має право обирати та вирішувати для себе, чи вона хоче набути членства, чи ні. У підсумку це вирішуватимуть 29 союзників – чи буде Україна запрошена, чи буде Україні наданий статус країни з ПДЧ. Меседж такий, що більше ніхто – тільки країна, яка бажає набути членства, і 29 союзників – вирішуватимуть шлях вперед» [4].

Висновки. Значний розвиток відносин між Україною та НАТО зі вступу, що фактично почалися у 2008 р., а зараз набирають своєї найвищої точки, став можливий завдяки бажанню влади та народу приєднатися до Альянсу, а також через загострення відносин із Росією як в Україні, так і в НАТО. У відповідь на російсько-український конфлікт НАТО підсилила свою підтримку розвитку можливостей і розбудови потенціалу в Україні.

Також потрібно погодитися з тим, що потреба у розширенні відносин є не тільки в Україні, а і в самого Альянсу. Україна стає стратегічно важливою країною з адаптованою під агресора армією. Тому НАТО продовжує підтримку України не тільки через політичний тиск на Росію, а й у військовому плані, через надання планів реформ, озброєння та професійних військових. Пріоритет надається підтримці всеохоплюючих реформ сектору безпеки й оборони, що є життєво важливим для демократичного розвитку України та зміцнення його здатності до самозахисту.

Тому збіг інтересів, що відбувся у відносинах між НАТО й Україною, надає значну кількість можливостей, які Україна зможе використати та відчутти результат найближчим часом. Постає важливе питання, чи зможе Україна використати ці можливості та підняти рівень країни та військових сил до стандартів НАТО. Альянс взяв на себе зобов'язання підтримати зусилля українського уряду щодо здійснення широкомасштабних реформ для задоволення прагнень українського народу, щоб їх країна міцно закріпилася серед європейських демократій.

Важливо, щоб український уряд та Альянс інформували населення про відносини між Україною та НАТО та про переваги співпраці з погляду програми реформ у країні. Альянс співпрацює з національними органами влади України з метою підвищення обізнаності про те, чим сьогодні є НАТО, та роз'яснення відносин Україна – НАТО. Тенденції підтверджують, що підтримка народу присутня, влада взяла курс на НАТО, але вкрай необхідною стає імплементація та виконання усіх вимог Альянсу.

Список використаних джерел:

1. НАТО зарахував Україну до держав, що прагнуть членства. BBC Україна: <https://www.bbc.com/ukrainian/press-review-43355673>.
2. Розширення НАТО на Схід: як це було. Deutsche Welle Europe: <http://www.dw.com/uk/розширення-нато-на-схід-як-це-було/a-17528941>.
3. Enlargement of the North Atlantic Treaty Organization: https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_49212.htm?#.
4. НАТО взяли до уваги лист Порошенка з проханням надати Україні ПДЧ. Європейська правда: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2018/03/12/7078650/>.
5. У Кремлі бажання України вступити в НАТО назвали загрозою для безпеки Росії. УНІАН: <https://www.unian.ua/politics/1965036-u-kremli-bajannya-ukrajini-vstupiti-v-nato-nazvali-zagrozoyu-dlya-bezpeki-rosiji.html>.

СОБОЛЬ О. І.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри
кримінально-правових дисциплін
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

ЮЖЕКА Р. С.,

студент магістратури
юридичного факультету
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 349.2: 331.45

ВПЛИВ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ НА РОЗВИТОК СУДОВОЇ ПРАКТИКИ В УКРАЇНІ

У статті розглянуто значення рішень Європейського суду з прав людини в національному законодавстві. Розглянуто правову систему України в умовах сьогодення. Сьогодні правова система України перебуває у пошуку найбільш ефективних засобів розвитку суспільства й адекватного відображення загальносоціальних процесів.

Ключові слова: *Європейський суд з прав людини, практика Європейського суду з прав людини, правова система, правові позиції.*

В статье рассмотрено значение решений Европейского суда по правам человека в национальном законодательстве. Рассмотрена правовая система Украины в современных условиях. Сегодня правовая система Украины находится в поиске наиболее эффективных средств развития общества и адекватного отражения общих социальных процессов.

Ключевые слова: *Европейский суд по правам человека, практика Европейского суда по правам человека, правовая система, правовые позиции.*

The article considers the significance of the decisions of the European Court of Human Rights in the national legislation. The legal system of Ukraine is considered in today's conditions. Today the legal system of Ukraine is on the way of searching for the most effective means of society development and adequate reflection of general social processes.

Key words: *European Court of Human Rights, practice of the European Court of Human Rights, legal system, legal positions.*

Вступ. Сучасна Україна переживає період входження в європейський правовий простір. З огляду на необхідність приведення вітчизняного законодавства у відповідність із нормами і принципами міжнародного права досить важливою стає проблема вивчення європейського законодавчого досвіду та європейської правової доктрини. Поглиблення взаємозв'язку держав веде до розширення взаємодії їхніх правових систем. Все більша кількість міжнародних норм призначена для застосування та виконання державами, що входять

у співтовариство держав. Вивчення практики вищих судових інстанцій дозволяє встановити поступово зростаючий вплив міжнародних правових стандартів на судову систему України.

На сучасному етапі дослідження теоретичних аспектів проблеми досліджувалися такими видатними науковцями, як І.П. Блищенко, І.І. Карпець, Ю.М. Колосов, В.М. Кудрявцев, І.І. Лукашук, Р.А. Мюллерсон, В.П. Панов, В. Пелла, П. Роберте, А.Н. Трайнін, Г.І. Тункін, І.В. Фісенко та іншими зарубіжними та вітчизняними вченими.

Постановка завдання. Метою цієї статті є вивчення практики вищих судових інстанцій, а також розгляд впливу міжнародних правових стандартів на судову систему України.

Результати дослідження. Ратифікувавши Європейську конвенцію з прав людини 1950 р. (далі – ЄКПЛ) та прийнявши Закон «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 р., Україна визнала юрисдикцію Суду з метою створення в схожих правовідносинах однорідної судової практики, узгодженої з європейською правовою системою.

Слід зазначити, що виконання Україною судових рішень є важливою гарантією забезпечення права на справедливий судовий розгляд. Втім, відсутність належного виконання визнається Європейським судом з прав людини (далі – ЄСПЛ) порушенням ЄКПЛ. Слід зазначити, що однією з найбільших перешкод реалізації зазначеного права є невиконання судових рішень, оскільки останніми роками проблема невиконання Україною рішень ЄСПЛ загострюється, що є викликом усій системі захисту прав людини й основоположних свобод, побудованій на основі ЄКПЛ [1, с. 50].

Правові позиції ЄСПЛ займають особливе місце серед джерел, якими сьогодні керуються національні суди та інші органи державної влади у своїй діяльності. Вони є результатом тлумачення норм ЄКПЛ, а також ставленням ЄСПЛ до певної правової проблеми [2, с. 30].

Дослідження застосування правових позицій ЄСПЛ у практиці Конституційного Суду України (далі – КСУ) дозволяє стверджувати, що в цілому ці правові позиції можуть стати потужним правовим засобом у розвитку конституційних цінностей. Варто також відзначити, що КСУ головним чином розглядає звернення, що стосуються захисту широкого кола прав і свобод людини, основою яких виступають загально визнані міжнародні стандарти. Звідси можна припустити, що правові позиції ЄСПЛ здатні фігурувати практично в кожній справі.

Щодо судів загальної юрисдикції, то моніторинг судової практики місцевих та апеляційних судів на предмет застосування ними правових позицій ЄСПЛ дозволяє зробити висновок, що якість посилань на рішення ЄСПЛ залишається низькою. Має місце не лише відсутність обґрунтованості в способах застосування посилань на правові позиції ЄСПЛ, що містяться в його рішеннях, а і їх повна відсутність поряд із некоректним використанням і самих правових позицій на підставі фактичної подібності «фабул» справ, без урахування всього комплексу юридично значущих обставин. Що ж стосується вищих судів, то вони, хоча й застосовують у своїх актах європейські стандарти прав людини, не прагнуть активно розширювати застосування цих стандартів нижчими судами. Це перешкоджає процесу уніфікації стандартів у галузі прав і свобод людини та не сприяє орієнтації нижчестоящих судів загальної юрисдикції на правильне і коректне використання правових позицій ЄСПЛ у відправленні правосуддя, що в підсумку перешкоджає реалізації тих цілей, на досягнення яких були спрямовані ратифікація ЄКПЛ і визнання юрисдикції ЄСПЛ [3, с. 25].

Вищезазначене здатне істотно загальмувати процес не лише інтеграції України в європейське співтовариство, а й розвиток національної правової системи. Основними причинами ситуації, що склалася, на наш погляд, є, по-перше, низький рівень інформованості суддів. Засобами усунення цієї перешкоди можуть стати ЗМІ, практика вищих судових інстанцій, проведення науково-практичних конференцій. По-друге, відсутність достатньої правової культури і грамотності у використанні правових позицій ЄСПЛ у розгляді справ українськими суддями. Певною передумовою цього є відсутність однозначного підходу щодо юридичної сили практики ЄСПЛ для національних судів і місця його рішень у системі джерел вітчизняного права. Спробуємо розглянути цю проблему.

Аналіз монографічних і періодичних джерел дозволяє виділити два основні (проти-лежні за суттю) підходи: а) ЄСПЛ є «вищим» судом щодо національних судів, а тому може змінювати або скасовувати рішення національних судів; б) ЄСПЛ є лише «субсидіарним» інститутом щодо національних судів, а тому його рішення повинні мати лише рекомендаційний (а не обов'язковий) характер [4, с. 117]. Така дуальність розуміння правового статусу ЄСПЛ і зумовлює неоднозначність підходів до оцінки значущості практики ЄСПЛ для правозастосовної практики національних судів (наприклад, у розв'язанні питання, чи є практика ЄСПЛ обов'язковою для застосування національними судами). Нині стосовно цього питання сформувався дві основні думки, кожна з яких є досить аргументованою.

Прибічники першої позиції вважають, що практика ЄСПЛ є обов'язковою для застосування національними судами, оскільки вона є «офіційною формою роз'яснення» основних (невідчужуваних) прав кожної людини, закріплених і гарантованих ЄКПЛ. Тому практика ЄСПЛ є частиною самої ЄКПЛ, а отже, і частиною національного законодавства. До того ж, має місце примат над національним законодавством (виходячи зі змісту ст. 8, 9 Конституції України). Обґрунтовуючи цей підхід, науковці та практики посилаються на п. а та б ч. 3 ст. 31 Віденської Конвенції «Про право міжнародних договорів» від 23 травня 1969 р. (ратифікованої Україною у складі СРСР 14 квітня 1986 р.), у яких спеціально наголошується, що разом із текстом міжнародних договорів враховується практика їх застосування та тлумачення, якщо на це дається згода сторін договору [5]. Але зазначимо, що в цьому документі йдеться лише про «врахування», а не про «обов'язковість» практики. Недостатніми для визнання «обов'язкового статусу» рішень ЄСПЛ є, на нашу думку, і посилання на Закон України «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ» від 23 лютого 2006 р., у ст. 17 якого визначено, що суди застосовують у розгляді справ ЄКПЛ та практику Суду як джерело права, та постанови Пленуму Верховного Суду України № 1 від 27 лютого 2009 р. та № 14 від 18 грудня 2009 р., у яких також роз'яснюється лише юридична сила рішень ЄСПЛ як джерел права, але зовсім не дається відповідь на їх місце в системі джерел права, їх обов'язковість чи примат над національними законами [6, с. 14].

Також обов'язковість рішень ЄСПЛ намагаються обґрунтувати шляхом проведення аналогій із рішеннями КСУ, порівнюючи значення ЄКПЛ та рішення ЄСПЛ з Конституцією України та рішеннями КСУ. Зокрема, як рішення КСУ, в яких здійснюється офіційне тлумачення Конституції та законів України, є обов'язкові для виконання, так і рішення ЄСПЛ містять офіційне тлумачення й застосування ЄКПЛ, а тому (за аналогією з рішеннями КСУ) є обов'язковими для виконання (застосування) державами-учасницями ЄКПЛ. Щодо цього аргументу можна зазначити, що він також не є безспірним, оскільки офіційне тлумачення норми ЄКПЛ складає лише частину рішення ЄСПЛ, що не є безумовною підставою визнання обов'язковості всього рішення. Крім того, порівняння ЄСПЛ з КСУ є лише теоретичною концепцією, а отже, не може розглядатися як аксіома.

Прибічники другого твердження відстоюють позицію, що визнання обов'язкової юрисдикції ЄСПЛ автоматично не означає обов'язковості його практики. Для аргументації такої позиції наводяться положення Закону України «Про судоустрій та статус суддів» та відповідні положення процесуальних кодексів: КАС України, КПК України, ГПК України, де зазначено, що рішення ЄСПЛ, в яких визнано, що у постановленні судових рішень українськими судами було допущено порушення ЄКПЛ, є підставою для перегляду зазначених судових рішень Верховним Судом України (далі – ВСУ). Тобто рішення ЄСПЛ є лише підставою для ініціації відповідного судового провадження у ВСУ, але не «замінює» чи не «відмінює» судові рішення, яке стало предметом розгляду в ЄСПЛ. Тобто, останній не визнає судових рішень такими, що порушують міжнародні зобов'язання України, натомість він визнає порушення ЄКПЛ державою Україна. Остаточну крапку ставить ВСУ, використовуючи свої екстраординарні повноваження з перегляду рішення, постановленого нижчестоящими судами [7, с. 10–11].

Таким чином, підсумовуючи викладене, можемо зробити проміжний висновок: вітчизняний законодавець розглядає рішення ЄСПЛ як підставу для перегляду відповідного

судового рішення ВСУ, але не як безумовну обов'язковість правових позицій, що містяться в рішенні ЄСПЛ для ВСУ під час відповідного провадження. Рішення ЄСПЛ, постановлені в справах проти України, є обов'язковими для держави Україна, якій слід знайти спосіб уникнення в майбутньому подібних рішень.

ЄСПЛ називає власну практику прецедентною. Судовий прецедент, із погляду правової природи, є рішенням у конкретній справі, яке обов'язкове для судів тієї ж або нижчої інстанції у вирішенні аналогічних справ або яке служить зразком тлумачення закону, що не має обов'язкової сили. Звідси випливає, що прецедент – рішення у справі, яке «має враховуватися» у подальшому розгляді аналогічної справи. Саме таке ставлення до власної практики і демонструє сам ЄСПЛ, який у вирішенні справ схильний у цілому дотримуватися підходів, що застосовувалися ним раніше, якщо не визнає за необхідне їх змінити. Зокрема, в мотивувальній частині рішення суд замість відтворення висловлених ним раніше міркувань може послатися на міркування, висловлені у попередніх рішеннях. Однак слід відзначити, що ЄСПЛ неодноразово наголошував, що він не зв'язаний власними попередніми рішеннями [8, с. 76].

Дійсно, час від часу ЄСПЛ змінює свої правові позиції. На наш погляд, це є виправданим, оскільки, хоча можливість зміни судової практики не сприяє правовій визначеності, існує діалектична суперечність між правовою визначеністю і розвитком права. Останнє, зі зрозумілих причин, має тенденцію до динамічного розвитку, а отже, судова практика також повинна змінюватися. Загалом можна однозначно стверджувати, що для ЄСПЛ власні рішення не є обов'язковими в абсолютному сенсі, але виконують орієнтаційну функцію, що більше відповідає такому поняттю, як «переконливий прецедент»: окремі судові рішення, які самі по собі не створюють прецеденту (в класичному розумінні), з огляду на авторитетність суду, що їх прийняв, істотно впливають на практику інших судів. На наш погляд, для українських судів функцію «переконливого прецеденту» виконують рішення як ЄСПЛ, так і ВСУ.

Отже, практика ЄСПЛ за своєю суттю є «переконливим прецедентом». Будь-який прецедент містить дві частини: *ratio decidendi* і *obiter dictum*. *Ratio decidendi* – це та частина рішення суду, в якій викладаються норми права, на основі яких було вирішено справу; тут містяться принципи права, на основі яких суд приймає рішення. Це може бути і конкретна норма права або ж інша правова основа, спираючись на які, судам належить приймати рішення. Саме ця частина рішення буде обов'язковою для всіх наступних рішень судів, якщо їм доведеться розглядати аналогічні справи. *Ratio decidendi* формує правову основу, яка має нормативний характер і повинна застосовуватися стосовно всіх інших осіб, а не тільки щодо сторін у цій справі. Таким чином, *ratio decidendi* є нормою прецедентного права. Інша частина рішення отримала назву *obiter dictum*. Під нею розуміються зауваження суду, зроблені ним із питань, які безпосередньо не входять у предмет судового рішення. На відміну від *ratio decidendi*, ці висловлювання не формулюють той чи інший принцип права і не обґрунтовують рішення суду [9, с. 35–36].

Отже, можна зробити висновок, що судові рішення, визначене як прецедент в силу авторитетного статусу суду, що його постановив, не є джерелом права в цілому. Юридичне значення має норма або принцип, викладені у цьому рішенні. Тобто діє така схема: правові норми і принципи, отримуючи матеріальну сутність, є *ratio decidendi*, формою вираження якого є судові рішення. Тим самим твердження про те, що рішення ЄСПЛ наповнюють, оживляють ЄКПЛ, фактично означає, що вирішальну роль у цьому процесі відіграє якраз *ratio decidendi* – суть правового рішення.

Отже, джерелом права для українських судів виступає не саме рішення ЄСПЛ, а лише його частина – *ratio decidendi*, що містить правове тлумачення норми ЄКПЛ.

Сформульовані раніше ЄСПЛ правові позиції є *ratio decidendi* у структурі судового рішення, яке є прецедентом з огляду на те, що в ньому міститься чітко виражене ставлення ЄСПЛ до певних правових питань, відповідь на які зумовлюється змістом конкретних положень ЄКПЛ. Тобто, коли ЄСПЛ формуватиме правову позицію з певних питань, джерелом таких правових позицій виступатимуть рішення ЄСПЛ – прецеденти.

Що ж стосується місця рішень ЄСПЛ в ієрархії джерел права в Україні, то, по-перше, відповідно до ч. 1 ст. 9 Конституції України та ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори України» від 29 червня 2004 р. № 1906-IV, чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України і застосовуються у порядку, передбаченому для норм національного законодавства. Міжнародні договори України, які набрали чинності в установленому законом порядку та встановлюють інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідних актах законодавства України, мають перевагу над внутрішньодержавними законодавчими актами.

Однак у ч. 2 ст. 9 Конституції України встановлено, що укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України. Із наведеного випливає, що міжнародні договори, які пройшли ратифікацію, за своєю юридичною силою є вищими від національних законів, але нижчими від Конституції України.

По-друге, як наголошено у п. 25 Висновку № 9 (2006) Консультативної ради європейських суддів щодо ролі національних суддів у забезпеченні ефективного застосування міжнародного та європейського права, «національні суди є відповідальними за застосування європейського права. Від них у багатьох випадках вимагається його пряме застосування. Від них також вимагається тлумачення національного права відповідно до європейських стандартів» [10, с. 52].

Вищезазначене актуалізує питання про примат для українських суддів природного права над позитивним. ЄКПЛ та практика ЄСПЛ присвячена саме природним правам людини. На наш погляд, пошук справедливого рішення – найбільш складне завдання, що стоїть перед будь-яким судом, який вирішує спір. Але норма позитивного права не завжди містить справедливий варіант розв'язання конкретного суспільного конфлікту, що став предметом розгляду у суді. Причина може бути в тому, що позитивне право створюється політичною елітою і не завжди враховує інтереси звичайних громадян. Ефективне ж розмежування права на природне і позитивне шляхом судового тлумачення права на природне (право за природою) і позитивне (право на розсуд) може вивести українську судову систему на зовсім інший рівень розвитку з метою досягнення реальної незалежності й самостійності. Звісно, рух по шляху реалізації норм природного права в судових рішеннях не буде швидким, але, на наш погляд, є єдино правильним. Допомогти українським суддям углядіти вектор цього «руху» здатні саме рішення (практика) ЄСПЛ.

Отже, для реалізації ефективного захисту гарантованих прав і свобод громадян та уникнення надалі порушень ЄКПЛ існують всі підстави для застосування у судовій практиці національних судів (їх рішеннях) правових позицій (практики) ЄСПЛ у контексті законодавства України та ЄКПЛ. Сам ЄСПЛ у своїх постановках керується своєю попередньою практикою, однак він не зв'язаний суб'єктивним складом прецеденту й у викладі своїх рішень за скаргами проти України посилається на свою прецедентну практику у справах проти інших держав, і це відповідає принципу правової визначеності. Такий підхід відповідає очікуванням того, що тлумачення норм ЄКПЛ не залежатиме від суб'єктивного складу справи, розглянутої ЄСПЛ, і робить прогнозованим рішення суду [11, с. 109].

Висновки. Застосовуючи норми ЄКПЛ, українські судді повинні брати до уваги як усю практику ЄСПЛ щодо України, так і практику, сформовану в ході розгляду скарг, поданих проти інших держав (причому і ту практику, яка була сформована у справах, розглянутих і до приєднання України до ЄКПЛ). Тільки такий підхід допоможе уникнути Україні вчинення нових порушень ЄКПЛ. Однак для реалізації такого підходу потрібно забезпечити доступність практики ЄСПЛ для українських суддів. Підсумовуючи викладене, зазначимо, що практика ЄСПЛ щодо практики українських судів виконує роль переконливого прецеденту, в якому суть викладеного правового рішення (правової позиції) ВСУ та Вищі спеціалізовані суди зобов'язані брати до уваги у вже вирішених ними справах (якщо вони здійснюють повторний розгляд справи відповідно до встановленої процедури) і за умови спроможності взяти до уваги це рішення без порушення норм національного права. Що ж до практики

інших судів, то вони зобов'язані враховувати правові позиції ЄСПЛ, викладені в його рішеннях, оскільки вони є роз'ясненням ЄКПЛ. Стабілізації ситуації сприятиме офіційне тлумачення КСУ ст. 9 Конституції України.

Список використаних джерел:

1. Коруц У.З. Окремі питання виконання рішень Європейського суду з прав людини. Актуальні проблеми правознавства. 2016. Вип. 1. С. 49–53.
2. Завгородній В.А. Рішення Європейського Суду з прав людини як акти тлумачення норм конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2014. Вип. 24. Т. 1. С. 29–33.
3. Зіменко О.В. Щодо питання преюдиціальності рішень Європейського суду з прав людини. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2013. Вип. 22. Т. 1. С. 24–28.
4. Дмитрієв А.І., Муравйов В.І. Міжнародне публічне право: навч. посіб. К.: Юрінком Інтер, 2001. 640 с.
5. Віденська конвенція про право міжнародних договорів від 23 травня 1969 р. Про приєднання до Конвенції із застереженнями та заявою Указ Президії Верховної Ради УРСР № 2077-ХІ від 14 квітня 1986 р. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_118.
6. Брацук І.З. Імплементация права Європейського Союзу в національних правопорядках держав-членів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Х., 2011. 22 с.
7. Ващенко Л.В. Правові аспекти виконання рішень Європейського суду з прав людини в Україні. Міжнародно-правове забезпечення стабільності та безпеки суспільства: матеріали науково-теоретичної конференції викладачів, аспірантів та студ. юридичного фак-ту, м. Суми, 25 травня 2013 р. / ред. кол.: А.М. Куліш, М.М. Бурбика, М.І. Логвиненко, В.М. Семенов, А.В. Баранова. Суми: СумДУ, 2013. С. 10–12.
8. Ісмайлов К.Ю. Вплив рішень Європейського Суду з прав людини на систему джерел права України. Держава і право. 2011. Вип. 51. С. 75–80.
9. Дашковська О.Р. Судовий прецедент і судова практика як джерела права. Вісник Академії правових наук України. 2011. № 1. С. 34–41.
10. Квятковська Б.І. Судовий прецедент: деякі теоретичні аспекти. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2013. Вип. 21. Т. 1. С. 52–55.
11. Коруц У.З. Міжнародно-правовий захист права на справедливий судовий розгляд в практиці Європейського суду з прав людини та правозастосовна практика України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11; Ін-т законодавства Верховної Ради України. Київ, 2015. 229 с.

ШЕВЕЛА В. О.,
практикуючий юрист

УДК 342. 7

ПРАВО КУРДІВ НА САМОВИЗНАЧЕННЯ

У статті запропоновано розгляд права курдської нації на самовизначення через аналіз джерел міжнародного права, які гарантують право кожної нації на самовизначення, та окремих положень теорії державного суверенітету, а також визначення найбільш прийнятної форми реалізації такого права через аналіз ситуації, що склалася на території етнічного Курдистану на цей момент. Обґрунтовано висновок, що відповідно до норм міжнародного права і з огляду на ситуацію із систематичними утисками, курди мають право на створення власної держави. Констатовано: якщо незалежність Курдистану буде все-таки відстояна, то необхідною умовою набуття статусу суб'єкта міжнародного права є міжнародне визнання.

Ключові слова: право нації на самовизначення, курдська нація, Курдистан, самовизначення, сецесія, територіальна цілісність.

В статье предложен взгляд на право курдской нации на самоопределение посредством анализа источников международного права, которые гарантируют право каждой нации на самоопределение, и отдельных положений теории государственного суверенитета, а также определение наиболее приемлемой формы реализации такого права посредством анализа ситуации, которая сложилась на территории этнического Курдистана на данный момент. Обоснован вывод, что согласно нормам международного права и учитывая ситуацию с систематическими притеснениями, курды имеют право на создание собственного государства. Констатировано: если независимость Курдистана будет всё-таки отстояна, то необходимым условием приобретения статуса субъекта международного права является международное признание.

Ключевые слова: право нации на самоопределение, курдская нация, Курдистан, самоопределение, сецессия, территориальная целостность.

The article suggests a view on the right of Kurdish nation to self-determination by analysis of sources of international law that guarantee the right of each nation to self-determination and certain provisions of the state sovereignty theory, as well as determining the most acceptable form for the realization of such a right by analysis of the situation that has developed in the territory of ethnic Kurdistan at the moment. The conclusion is justified that according to the norms of international law and taking into account the situation with systematic oppression, the Kurds have the right to establish their own state. It was stated that if the independence of Kurdistan is still settled, the necessary condition for acquiring the status of international law subject is international recognition.

Key words: right of nation to self-determination, Kurdish nation, Kurdistan, self-determination, secession, territorial integrity.

Вступ. Сучасна ситуація на Близькому Сході привертає все більше й більше уваги науковців. Протягом останніх десятиліть регіон потрясло багато війн, революцій, фактів

зовнішньої інтервенції тощо. Найважливішою проблемою є дискримінацією населення за етнічною, мовною, релігійною ознаками, що є причиною масового відтоку населення з цих країн і міграції у європейські країни, з одного боку, та бажання реалізувати своє право на самовизначення, з іншого. Все більше й більше науковців починають шукати ймовірні шляхи вирішення цього глобального конфлікту.

Відповідно до п. 2 ст. 1 Статуту ООН однією з основних та найважливіших цілей створення й діяльності ООН є «... розвиток дружніх відносин між націями на основі поваги принципу рівноправності і самовизначення народів». Безперечно, коли йдеться про право на самовизначення певної нації, неможливо уникнути суперечності із принципом непорушності кордонів держав, який є також одним із основоположних принципів міжнародного права. Як зазначає О. Дашковська, самовизначення не має здійснюватися із сепаратистських позицій на шкоду територіальній цілісності і політичній єдності суверенних держав [1, с. 14]. Тому для кожного окремого випадку необхідно аналізувати всі умови, за яких відбувається спроба реалізації цього права. Необхідно визначити, що є в такому разі пріоритетним: реалізація права на самовизначення чи збереження єдності суверенної держави.

Мета цієї статті полягає в розгляді права курдської нації на самовизначення через аналіз джерел міжнародного права, які гарантують право кожної нації на самовизначення, окремих положень теорії державного суверенітету, а також визначення найбільш прийнятної форми реалізації такого права через аналіз ситуації, що склалася в Курдистані на цей момент.

Дослідженням проблем реалізації права нації на самовизначення займалися такі науковці, як: А. Еціоні, Я. Броунлі, Н. Фейнберг, С.М. Іванов, Д.Б. Левін, О.Р. Дашковська Г.Б. Старушенко, В.М. Денисов, Ю.І. Нипорко, А.П. Мартиненко, М. Дюрре та ін.

Виклад основного матеріалу дослідження. Курдистан – територія, яка одночасно є частиною таких держав, як Туреччина, Ірак, Іран та Сирія. Абсолютно або в деяких окремих районах відносно більшість населення цієї території складають курди. Площа цієї території – приблизно 300–400 тис. км². Кількість населення – близько 30–35 млн осіб, з яких 20–25 млн, тобто 70–75%, – курди. Курдський народ формувався етнічно протягом досить великого проміжку часу і проживав на цій території з III – II тисячоліття до н.е. Тобто відповідно до класифікації ООН курди вважаються корінним народом цих територій [2]. Проте наразі ситуація виглядає таким чином.

У Туреччині курди в основному проживають у східній та південно-східній частинах країни. Ця територія дорівнює приблизно 150–200 тис. км² і включає в себе повністю такі турецькі провінції (ілі): Ван, Бітліс, Агри, Сірт, Ширнак, Хакярі, Діярбакир, Мардін, Батман, Муш, Ігдир. На території турецького Курдистану проживають приблизно 10–14 млн осіб [3]. Територіальної автономії не існує.

В іракському Курдистані, площа якого дорівнює 85–90 тис. км², проживають більше 10 млн осіб. Після повалення режиму С. Хусейна, ідучи на поступки курдам, нова влада в Іраку погодилася на утворення автономної адміністративно-територіальної одиниці Іраку – Курдського Автономного району, площа якої складає приблизно 1/2 частину території іракського Курдистану – 46 861 км². Автономія включає в себе такі провінції: Дохук (10 956 км²), Хавлер (Ербіль) (14 872 км²), Сулейманія (20 144 км²), Халабджа (889 км²) [4]. Загальна кількість населення на 2017 рік – 5,7 млн осіб [5]. Поза автономією (із переважно курдським населенням) знаходяться такі провінції (які складають іракський Курдистан, але не входять до складу автономії), як Кіркук, частина провінцій Діяла, Васіт, Найнава та Салах-ед-Дін. На цій території проживають ще близько 4–5 млн осіб. За територією площа, що знаходиться поза Курдським Автономним районом, дорівнює приблизно площі автономії. В Курдському Автономному районі існують такі державні інституції, як Президент, окремий парламент та уряд. Конституція Іраку 2005 року гарантує визнання області Курдистан та встановленої в ній регіональної та федеральної влади (ст. 113) [6].

Можна стверджувати, що це територіальне утворення за Конституцією 2005 року має статус широкої автономії. Іншими словами, його статус є напівнезалежний.

Необхідно при цьому наголосити, що в Іраку курдське питання врегульоване найбільш повно порівняно із іншими країнами, на частинах території яких проживає курдська

більшість. На відміну від Іраку ані в Туреччині, ані в Ірані, ані в Сирії не існують навіть територіальні автономії. Більше того в зазначених країнах значно обмежується право курдів на екстериторіальну форму національно-культурної автономії (громадське об'єднання, що вважає себе етнічною спільністю, яка має на меті збереження самобутності, розвиток мови, національної культури, традицій тощо [1, с. 13]). Проте не варто також нехтувати тим фактом, що натеper на доволі великій частині етнічного Курдистану (північні провінції Іраку та Сирії) ведуться бойові дії проти ІДІЛ. У цій війні прямо чи опосередковано беруть участь такі великі держави, як Росія, США, Франція, інші країни Євросоюзу, Австралія тощо. Такі сусідні країни, як Іран, Туреччина, Ірак також беруть активну участь, здійснюючи підтримку тим чи іншим угрупованням. Деякі зарубіжні дослідники, такі як Р. Торнтон і К. Кашанах, акцентують увагу та тому, що багато хто з локальних гравців представляють інтереси сусідніх та великих держав [7; 8].

В іранській частині Курдистану, що розташована на заході Ірану, площа якої становить 80–85 тис. км², проживають майже 8 млн осіб [9]. В Ірані відсутня курдська автономія. Проте є провінція під назвою «Курдистан», площа якої 29 137 км², в котрій проживають 1,6 млн осіб (більше 90% – курди). В інших провінціях, таких як Керманшах (площа – 24 998 км²; населення – 1,95 млн осіб), Ілам (площа – 19086 км²; населення – 580 тис. осіб) курди становлять також абсолютну більшість. Вищезазначені остани (адміністративно-територіальні одиниці Ірану) та південно-західна частина остану Західний Азербайджан (площа цієї частини – приблизно 9 700 км²; населення ~ 600 тис. осіб) становлять іранський Курдистан. В остані Північний Хорасан проживає відносно більшість курдів, хоча він розташований в іншій частині Ірану, і його належність до Ірану курди не оспорюють.

В сирійській, найменшій частині Курдистану також немає автономії. Її площа становить приблизно 20–30 тис. км² із населенням приблизно 2,5 млн осіб. Існують два доволі великі курдські анклави у північній та північно-східній частині країни, один з центрами у Кобані, Джераблусі та Афріні, інший – значною мірою співпадає з мухафазою (сирійською провінцією)

Ель-Хасака [10, с. 48]. Прогрес у сфері самовизначення курдів у Сирії (хоча б у форматі автономії) напряду пов'язаний із ступенем їхньої внутрішньої консолідації та з умінням балансувати між різними зовнішніми гравцями (Росія, США, Туреччина тощо) [11, с. 184].

Історично склалося, що Курдистан був частиною великих держав-імперій. Проте спроби реалізувати своє право на самовизначення також мали місце. Якщо за часів існування Османської імперії, в складі якої Курдистан перебував з XVI ст., проголошення незалежності не було реальним, то після розпаду цієї колоніальної держави така можливість настала. У 1946–1947 рр. існувала Мехабадська республіка, територія якої відповідала невеликій частині іранського Курдистану. Проте її самостійність була зведена нанівець іранським військом. Далі Близькосхідний регіон спіткала низка подій, які не сприяли створенню власної держави: диктатура С. Хусейна в Іраку, Ісламська революція в Ірані, численні військові перевороти в Туреччині, громадянські війни тощо.

Досліджуючи право нації на самовизначення як особливої форми опосередкування свободи, О. Дашковська відзначала, що жодній спільності, яка усвідомлює себе єдиною нацією, не може бути відмовлено у визнанні її самобутності. Національна самосвідомість, а саме усвідомлення своєї ідентичності і неповторності, і є єдиною безумовною і незаперечною ознакою нації [1, с. 12].

У науці виділяють три форми реалізації права нації на самовизначення: сецесію, інкорпорацію та створення автономій. Перша форма – сецесія – полягає у виході зі складу багатонаціональної держави та формуванні своєї власної суверенної держави. Її можна назвати крайньою. Адже, якщо представники національної меншини мають реально однаковий обсяг прав і свобод із титульною нацією, держава, в якій проживає національна меншина, не порушує її права, сприяє збереженню її самобутності та реалізації свого права на самовизначення шляхом створення екстериторіальної автономії (у формі громадського об'єднання), необхідність створення власної держави на цій території, якщо не відпадає, то відсувається

далеко на другий план. За умови поваги до національної меншини держава тільки виграє. Взамін поваги вона отримує добросовісних і свідомих громадян, які намагаються зробити все можливе для процвітання своєї країни і які готові (у разі потреби) встати на її захист. Загалом використання цієї форми реалізації більш притаманне націям, що утворювали свої держави на основі територіальних одиниць великих держав-імперій, особливо під час розпаду колоніальної системи в 1950–1970 рр. Проте вона не виключається за умови дискримінації національної меншини за мовною, етнічною, релігійною та ін. ознаками.

Друга форма – інкорпорація – полягає в об'єднанні на добровільних засадах, як правило, двох або більше націй в одну єдину державу на федеративній (рідше – конфедеративній) основі. Проте за умови реалізації права на самовизначення саме у такій формі постає питання про обов'язковий, навіть необхідний фактор об'єднання декількох націй для досягнення спільної мети. Після реалізації права на самовизначення існує два варіанти розвитку відносин між цими націями. Перший – існування єдиної держави декількох націй, в якій всі нації перебувають на одному щаблі за обсягом прав і свобод. Другий – розпад федерації (конфедерації) на окремі національні держави. Фактично така форма реалізації передбачає об'єднання декількох територіальних утворень у складі держави і вихід із неї. Іншими словами, «групова сецесія».

Третя форма – створення автономій. Можливе створення національно-територіальної або культурної автономії. При цьому (за умови створення територіальної) головною рисою має бути максимальна децентралізація влади і, як наслідок, реальне право автономії самостійно займатися вирішенням економічних, культурних та інших важливих питань. За умови створення будь-якого виду автономії держава має забезпечити право на вільний розвиток національної меншини. Ця форма реалізації права на самовизначення є більш м'якою порівняно із сецесією та інкорпорацією, адже не передбачає зміни державного кордону і ситуація щодо реалізації права на самовизначення нації вирішується всередині держави, не розколюючи її.

З огляду на вектор розвитку відносин у цьому регіоні, на сьогодні курди не мають змоги реалізувати своє право на самовизначення шляхом створення автономій. По-перше, Курдистан – частина не однієї, а багатьох держав. При цьому території цих держав, на яких проживає більшість курдів, мають спільний кордон, що не може не сприяти створенню курдської єдиної держави. По-друге, існує реальне обмеження прав і свобод курдів в усіх сферах життя. Наявна дискримінація за етнічною, релігійною, мовною ознаками. Туреччина, Сирія та Іран не бажають вирішення питання шляхом створення автономії. В Іраку автономія існує, проте навіть там курди не можуть відчувати себе захищеними й повноцінними громадянами. По-третє, навіть за умови створення автономій в Туреччині, Сирії та Ірані (вірогідність цього мізерна), реальну владу курди не матимуть, адже жодна з цих країн не допустить іншого суб'єкта до володіння, користування й розпорядження покладами нафти й газу, якими багаті території етнічного Курдистану. Реалізація права на самовизначення шляхом інкорпорації також натеper не є реальною. Адже для реалізації права у такій формі необхідний близький союзник, з яким потрібно мати спільні інтереси. У курдів наразі такий відсутній. Найбільш прийнятною формою реалізації права курдів на самовизначення і одночасно найбільш небажаною для Туреччини, Сирії, Іраку та Ірану є сецесія. За такої форми території південно-східної частини Туреччини, північних частин Сирії та Іраку та західної частини Ірану відокремлюються від вищезазначених держав та об'єднуються в єдиний Курдистан. Беручи до уваги сучасний розвиток ситуації в цьому регіоні, тільки за умови створення власної держави курди зможуть реалізувати своє право на самовизначення і, як наслідок, інші природні й невідчужувані права й свободи. Політичний рух курдів (як воююча сторона) може вступати в правовідносини й укладати чинні в міжнародному плані угоди з державами або іншими сторонами, що воюють, що підтверджує наявну правосуб'єктність [12, с. 113]. Адже тільки за наявності правосуб'єктності у сторони, що відстоює своє право на самовизначення, можна розраховувати на міжнародну підтримку та міжнародне визнання.

Теорія державного суверенітету спирається на принцип, за якого зовнішній вигляд та інтенсивність політичної автономії визначається державою, на території якої певна

національна меншина має на меті реалізувати своє право на самовизначення. Проте відмова в забезпеченні реалізації права нації на політичне самовизначення, особливо якщо воно пов'язано з порушенням прав осіб, що належать до такої нації (їх дискримінацією за етнічною, мовною, релігійною та іншими ознаками), є правовою підставою для сепесії всупереч волі суверенної держави. Навіть у разі силового вирішення цього питання нація, яка домагається самовизначення, може розраховувати на політичну та юридичну підтримку світової спільноти, а саме міжнародне визнання створення нею держави [13, с. 34].

Незважаючи на всю складність ситуації, в тому регіоні було досягнуто певних результатів. 25 вересня 2017 року в Іракському Курдистані відбувся референдум, на який виносилося питання щодо незалежності. Більше 90% населення висловили схвалення [14]. Ця спроба реалізувати своє право на самовизначення спровокувало центральну владу Іраку на ізоляцію міжнародних аеропортів в автономії та направлення туди війська. Таким чином, Курдський Автономний район опинився в повній економічній та політичній блокаді.

Висновки. Виходячи із вищезазначеного, можна стверджувати, що відповідно до норм міжнародного права, які містяться в таких важливих джерелах, як Статут ООН, Декларація про принципи міжнародного права, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, курди мають право на створення власної держави. У такому разі право на самовизначення курдського народу є пріоритетним, адже в умовах проживання на формально територіях Сирії, Іраку, Туреччини, Ірану неможливо реалізувати більшість природних прав людини. Основоположні права і свободи курдського етносу активно і систематично порушуються з 1960–1970 рр., коли почалося масове винищення курдів в Іраку. З огляду на status quo в цих близькосхідних країнах, можна стверджувати, що систематичне жорстоке порушення прав народів, що проживають у цих державах, неминуче веде до прагнення реалізації свого законного права на самовизначення шляхом сепесії, тобто від'єднання від вищезазначених і створення власної національної держави. У такому разі курди мають законні підстави захищати своє право на самовизначення всіма доступними й можливими методами. Проте навіть за умови, якщо курдська нація піде шляхом багатьох народів, які реалізували своє право на самовизначення силовим методом, – ведення війни за незалежність, необхідне міжнародне визнання цієї новоствореної держави, з огляду на наявну правосуб'єктність воюючої сторони. Без цього втримати новий status quo буде неможливо. Керівному центру курдів потрібно виробити чітку стратегію дій, яка має обов'язково включати в себе міжнародне визнання та підтримку. Тільки таким шляхом курди дійдуть до своєї мети.

Список використаних джерел:

1. Дашковська О.Р. Право нації на самовизначення як особлива форма опосередкування свободи. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право. Випуск 41. Том 1. 2016.
2. Who are indigenous peoples? United Nations Permanent Forum on Indigenous Issues. URL: http://www.un.org/esa/socdev/unpfii/documents/5session_factsheet1.pdf.
3. Turkish Statistical Institute. Statistics by Theme. Population and Demography. Population Statistics. Population of Provinces by Years. URL: <http://www.turkstat.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist>.
4. Kurdistan Region Statistics Office. Map of area of Kurdistan region & its governorates. URL: <http://www.krso.net/Default.aspx?page=article&id=1142&l=1>.
5. Kurdistan Region Statistics Office. The map of estimated population of Kurdistan Region 2017. URL: <http://www.krso.net/Default.aspx?page=article&id=1680&l=1>.
6. Full Text of Iraqi Constitution. URL: <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2005/10/12/AR2005101201450.html>.
7. Khashanah K. The Syrian Crisis: a systemic framework. Contemporary Arab Affairs. 2014. Vol. 7. № 1. P. 1–21.
8. Thornton R. Problems with the Kurds as proxies against Islamic State: insights from the siege of Kobane. Small Wars & Insurgencies. 2015. Vol. 26. № 6. P. 865–885.

9. Statistical Center of Iran. Population and Housing Censuses. Population and Household of the Country by Province and Sub-province (Shahrestan). URL: <https://www.amar.org.ir/english/Population-and-Housing-Censuses>.

10. Иванов С.М. Сирийские курды в борьбе за свои права и свободы. *Мировая экономика и международные отношения*. 2016. Т. 60. № 9. С. 48–58.

11. М.Э. И. Дюрре. Самоопределение курдов в Сирии: истоки, формы, и международные перспективы. *Вестник МГИМО – Университета*. 2017. № 4 (55). С. 183–193.

12. Броунли Я. *Международное право*. Издательство «Прогресс». М., 1977. 527 с.

13. A. Etzioni. The evils of self-determination. *Foreign Policy*. 1992–1993. № 89. P. 29–38.

14. The Independent. Kurdistan referendum results: 93% of Iraqi Kurds vote for independence, say reports. / Wednesday 27 September 2017. URL: <http://www.independent.co.uk/news/world/middle-east/kurdistan-referendum-results-vote-yes-iraqi-kurds-independence-iran-syria-a7970241.html>.

ЗМІСТ

**РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ
ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ**

БОНДАРЕНКО Б. Д. ОСНОВНІ ТИПИ ПРАВОВОГО ПІЗНАННЯ ЗАКОНОМІРНОСТЕЙ У ПРАВІ.....	3
БУТИРІН Є. О. ГРОМАДІВСЬКА ТЕОРІЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ.....	9
ГОДОВАНИК Є. В. ЕФЕКТИВНІСТЬ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИХ НОРМ ЯК ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА КАТЕГОРІЯ СУЧАСНОЇ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ.....	16
ЄВДОКИМОВ В. В. ТРАНСФОРМАЦІЯ СИСТЕМИ ВИБОРЧОГО ПРАВА В АВСТРО-УГОРЩИНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ.....	21
КОВАЛЬ Т. В. ОМБУДСМАН ІЗ ПРАВ СТУДЕНТІВ: ВІТЧИЗНЯНИЙ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД.....	26
ЛЕВИЦЬКА О. В. ДІАЛЕКТИКА ІСТИНИ У ПРАВОВИХ ФЕНОМЕНАХ.....	31
НЕСПРАВА М. В. ХРИСТІЯНСЬКА ОНТОЛОГІЯ ПРАВА ЯК ФІЛОСОФСЬКА ОСНОВА ПРАВОВОГО СУСПІЛЬСТВА.....	36
ОЛІЙНИК В. С., ОЛІЙНИК В. В. РЕСПУБЛІКАНСЬКА ФОРМА ДЕРЖАВНОГО ПРАВЛІННЯ: ОСОБЛИВОСТІ ЇЇ ЗМІШАНОЇ ФОРМИ В УКРАЇНІ.....	42
ТРУХАН В. О. ФІКСАЦІЯ БІОМЕТРИЧНИХ ДАНИХ У ПУНКТАХ ПРОПУСКУ ЧЕРЕЗ ДЕРЖАВНИЙ КОРДОН УКРАЇНИ ТА В КОНТРОЛЬНИХ ПУНКТАХ В'ЇЗДУ-ВИЇЗДУ ЯК СКЛАДОВА ЧАСТИНА СИСТЕМИ АНТИТЕРОРИСТИЧНИХ ЗАХОДІВ.....	49

ЦИВІЛІСТИКА

БУТРИН-БОКА Н. С. ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ НОВЕЛ СІМЕЙНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ.....	55
ГУЙВАН П. Д. ОКРЕМІ АСПЕКТИ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ЗАХИСТ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ.....	60
ГУСЄВ О. Ю. ДО ПИТАННЯ ПРО МІСЦЕ ЕЛЕКТРОННИХ ДОКАЗІВ У СИСТЕМІ ДОКАЗІВ.....	67
КОХАНСЬКА М. Л. ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ СУДОВИХ ПРОЦЕДУР У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ЕФЕКТИВНОГО СУДОВОГО ЗАХИСТУ.....	71
ПЕРЕСТЮК Н. М. ГААЗЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ВИЗНАННЯ ТРАСТІВ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ДОСВІДУ КОНТИНЕНТАЛЬНИХ КРАЇН.....	77

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

КАДИКАЛО О. І. СУЧАСНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОЇ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ АКЦІОНЕРНИХ ТОВАРИСТВ.....	87
--	----

ТРУДОВЕ ПРАВО, ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

ГОСТИЮК О. Д. ПРАВО НА ПРАЦЮ ЯК МІЖНАРОДНИЙ СТАНДАРТ..... 92

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС

АВРАМЕНКО Я. П. ІПОТЕЧНИЙ РИНОК
ЯК ОБ'ЄКТ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ..... 98

АЛЕКСАНДРОВ М. Є. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ
ГРОМАДСЬКОГО КОНТРОЛЮ У СФЕРІ БЕЗПЕЧНОСТІ
ПРОМИСЛОВОЇ ПРОДУКЦІЇ В УКРАЇНІ..... 105

ГБУР Л. В. РОЗВИТОК НАУКОВОЇ ДУМКИ
ЩОДО АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПОРУШЕННЯ
У СФЕРІ ВИКОРИСТАННЯ ВОДНИХ РЕСУРСІВ..... 110

ЛЕБЕДЄВА Н. В. ПРОЕКТИ ВЗАЄМОДІЇ ПОЛІЦІЇ З НАСЕЛЕННЯМ
ЯК ЗАСІБ РЕАЛІЗАЦІЇ ІНСТИТУТУ ПАРТНЕРСТВА В ЄВРОПІ..... 115

МАХМУРОВА-ДИШЛЮК О. П. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ ГАРАНТУВАННЯ
БЕЗПЕКИ СУДНОПЛАВСТВА В ПЕРІОД ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ 120

МИРОНЕЦЬ О. М. РЕГУЛЯТИВНА ФУНКЦІЯ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА..... 124

НЕБЕСНА М. О. АДМІНІСТРАТИВНІ АКТИ КОНТРОЛЮЮЧИХ ОРГАНІВ
У СФЕРІ ОПОДАТКУВАННЯ: ПОНЯТТЯ Й ОЗНАКИ..... 130

ТЕРЗІ О. О. ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ
«АДМІНІСТРАТИВНЕ УПРАВЛІННЯ»..... 136

ТОПЧІЙ О. В. КОМПЕТЕНЦІЇ ЦЕНТРАЛЬНОГО ОРГАНУ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ
У СФЕРІ ОСВІТИ ТА НАУКИ ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ НЕПОВНОЛІТНІХ..... 141

ШЕРСТЮК Г. М. ОСОБЛИВОСТІ ІНСТИТУТУ ВРЕГУЛЮВАННЯ СПОРУ
ЗА УЧАСТЮ СУДДІ У АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ..... 148

ФІНАНСОВЕ ПРАВО

ГРИГОР'ЄВ Д. Т. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА
ПРИНЦИПУ ГЛАСНОСТІ БЮДЖЕТНОГО КОНТРОЛЮ В УКРАЇНІ..... 152

ЖИТНИК Ю. В. РОЗМЕЖУВАННЯ ПОВНОВАЖЕНЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ КОМІСІЇ,
ЩО ЗДІЙСНЮЄ ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ У СФЕРАХ ЕНЕРГЕТИКИ
ТА КОМУНАЛЬНИХ ПОСЛУГ, ТА ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО
САМОВРЯДУВАННЯ ЩОДО ВСТАНОВЛЕННЯ ТАРИФІВ..... 159

МАРИНЧАК Є. С. ПРОБЛЕМАТИКА ВИЗНАЧЕННЯ РЕЗИДЕНТСЬКОГО СТАТУСУ
ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ ЗА ДОПОМОГОЮ ЕЛЕКТРОННОГО КАБІНЕТУ
ПЛАТНИКА ПОДАТКІВ..... 169

ТУЛЯНЦЕВА В. А. ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ПЕНСІЙНОГО ФОНДУ УКРАЇНИ..... 175

**ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА, КРИМІНОЛОГІЇ
ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА**

БУЗОВЕРЯ Є. Ю. ЗАСТОСУВАННЯ НЕГЛАСНИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ У ХОДІ НЕЙТРАЛІЗАЦІЇ ПРОТИДІЇ РОЗСЛІДУВАННЮ РОЗБОЇВ.....	184
КАБАНЕЦЬ Л. В. ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА НЕЗАКОННЕ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ АБО ВИКРАДЕННЯ ЛЮДИНИ.....	191
РУДЕНКО В. І. ПРО СТАН І ДЕЯКІ РЕЗУЛЬТАТИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ МОТИВІВ ВЧИНЕННЯ ЗЛОЧИНІВ У СФЕРІ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ.....	194
САМОЙЛОВА О. М. НАПРЯМИ ТА ЗМІСТ ЗАГАЛЬНОСОЦІАЛЬНОГО ЗАПОБІГАННЯ УМИСНИМ ВБИВСТВАМ ТА УМИСНИМ ТЯЖКИМ ТІЛЕСНИМ УШКОДЖЕННЯМ, ВЧИНЕНИМ ОСОБАМИ ПОХИЛОГО ВІКУ.....	198
СОКОЛ В. М. КРИМІНАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗЛОЧИНІВ У СФЕРІ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	206
ТАРАСЕНКО Ю. М. КРИМІНОЛОГІЧНІ РИСИ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНОЇ ОСОБИ, ЯКА ВЧИНЯЄ ЗЛОЧИНИ.....	210
ХАВРУК В. О. ВИКОРИСТАННЯ КРИМІНОЛОГІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ ДЛЯ ОЦІНКИ ДИНАМІКИ Й ОТРИМАННЯ ПРОГНОЗУ РІВНЯ ЗЛОЧИННОСТІ.....	216

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО І КРИМІНАЛІСТИКА

БОРОВИК А. М. ЗНАЧЕННЯ СЛІДІВ ТА СЛІДОВОЇ КАРТИНИ У РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИНІВ, УЧИНЕНИХ НЕПОВНОЛІТНИМИ ТА МОЛОДДЮ НА ҐРУНТІ РАСОВОЇ, НАЦІОНАЛЬНОЇ ТА РЕЛІГІЙНОЇ ВОРОЖНЕЧІ.....	225
ДАНИЛЮК М. М. ПРАВО НА ОСКАРЖЕННЯ ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО ПІДОЗРУ ЗА НОВИМИ ПРАВИЛАМИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ.....	230
КОХАНОВСЬКИЙ Д. О. СУДОВИЙ КОНТРОЛЬ ЗА ДОТРИМАННЯМ ПРАВ, СВОБОД ТА ЗАКОННИХ ІНТЕРЕСІВ ПІДОЗРЮВАНОВОГО ПІД ЧАС ЗАСТОСУВАННЯ ЗАХОДІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ.....	234
ЛІТКЕВИЧ Д. О. ДО ПИТАННЯ КЛАСИФІКАЦІЇ НАУКОВО-ТЕХНІЧНИХ ЗАСОБІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ.....	240
НАГОРНЯК Ю. В. ТИПОВА ОБСТАНОВКА ЯК ЕЛЕМЕНТ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЗЛОЧИНУ, ПОВ'ЯЗАНОВОГО З ПОРУШЕННЯМ ПРАВИЛ БЕЗПЕКИ ДОРОЖНЬОВОГО РУХУ ОСОБАМИ, ЯКІ КЕРУЮТЬ ТРАНСПОРТНИМИ ЗАСОБАМИ.....	245
НЕЧАЙ В. В. ДОСВІД ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН У ВИКОРИСТАННІ НЕГЛАСНИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ПОДАТКОВИХ ЗЛОЧИНІВ, ВЧИНЕНИХ ОРГАНІЗОВАНИМ ГРУПАМИ.....	250
СВІНЦІЦЬКА О. П. ОКРЕМІ АСПЕКТИ ПРОВЕДЕННЯ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ З МЕТОЮ СЕКСУАЛЬНОЇ ЕКСПЛУАТАЦІЇ.....	256

СИРОТКІНА А. О. ПРЕВЕНТИВНЕ ЗАТРИМАННЯ НЕПОВНОЛІТНЬОГО.....	264
СІЧКО В. О. ЗАСТАВА ЯК ЗАПОБІЖНИЙ ЗАХІД У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: ОКРЕМІ ПИТАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ.....	269
ШИЛО А. В. ВПЛИВ СПЕЦИФІКИ СУБ'ЄКТА, ДІЙ ЯКОГО ФІКСУЮТЬСЯ ШЛЯХОМ ПРОВЕДЕННЯ НЕГЛАСНИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ, НА ДОПУСТИМІСТЬ ОТРИМАНИХ ДОКАЗІВ.....	275
МІЖНАРОДНЕ ПРАВО	
НАЛИВАЙКО Л. Р., ЖУШМАН І. М. РОЗШИРЕННЯ НАТО: ПЕРСПЕКТИВИ ТА НОВІ ВИКЛИКИ ДЛЯ УКРАЇНИ.....	279
СОБОЛЬ О. І., ЮЖЕКА Р. С. ВПЛИВ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ НА РОЗВИТОК СУДОВОЇ ПРАКТИКИ В УКРАЇНІ.....	284
ШЕВЕЛА В. О. ПРАВО КУРДІВ НА САМОВИЗНАЧЕННЯ.....	290

ПРАВО 4 ч. 2 ● 2018
І СУСПІЛЬСТВО

Науковий
журнал

Науковий журнал Виходить шість разів на рік

Українською, російською та англійською мовами

Підписано до друку 10.08.2018 р. Формат 70x100/16. Папір офсетний.
Обл.-вид. арк. 27,32. Ум. друк. арк. 34,88. Наклад 300 прим. Ціна договірна.

ВНПЗ «Дніпровський гуманітарний університет»
49046, м. Дніпро, вул. Орловська, 1-Б, т. (056) 371-51-42